

6-11-113

Коста Н. ХРИСТИЋ

З А П И С И
Б Т А Р О Г
БЕОГРАЂАНИНА

А. М. ПОПОВИЋ - Београд

5-11-113

709/77
350.

КОСТА Н. ХРИСТИЋ

ЗАПИСИ СТАРОГ БЕОГРАЂАНИНА

ФРАНЦУСКО-СРПСКА КЊИЖАРА
А. М. ПОПОВИЋА БЕОГРАД

ЗАПИСИ СТАРОГ БЕОГРАЂАНИНА

ЖОЗЕФ В. КИРШЕН

ЦРТЕЖ ЈБ. ИВАНОВИЋА

КОСТА Н. ХРИСТИЋ

КОСТА Н. ХРИСТИЋ

ЗАПИСИ СТАРОГ БЕОГРАЂАНИНА

ФРАНЦУСКО-СРПСКА КЊИЖАРА
А. М. ПОПОВИЋА БЕОГРАД

ДРАГОЈ УСПОМЕНИ МОГА ОЦА
НИКОЛЕ ХРИСТИЋА
(1818—1911)

*„...што се Николе Христића тиче, ја га
и данас сматрам и држим за онаког човека
за каквог и онда, кад сам се о њему с вама
више љушта разговарао: љоштен, сирог, врло
радан, бесирисрасан и мени више свега
одан.“*

*Кнез Михајло Вуку Караџићу
30 јануара 1862*

Бр. инвентара 240940

УМЕСТО ПРЕГОВОРА

(О ПРВОМ ИЗДАЊУ)

Le véritable patriotisme, ce n'est pas seulement l'amour du sol, c'est l'amour du passé.

Fustel de Coulanges.

Ако ови записи допринесу да се пробуди и појача интересовање за развијање политичког, културног и друштвеног живота у нашем народу; ако буду успели да што јаче истакну наше прилике и одношаје за последњих неколико деценија; ако изнесу што вернију слику људи, који су, поред свих својих махна и свих својих слабости, ипак одано и родољубиво сарађивали да се шек ослобођена Отаџбина наша унапреди и у политичком и у просветном и у економском правцу; ако буду могли послужити као корисан материјал и поуздан извор за доцнију историју нове Србије; ако припомогну и код нас створити уверење и утврдити истину: да прави патриотизам данас не значи само voletи своју земљу, него и њену прошлост — онда је циљ тих записа постигнут, јер они другог циља и других претензија и немају.

СТАРИ БЕОГРАЂАНИН

Београд, на Преображење 1923

ПРЕДГОВОР ДРУГОМ ИЗДАЊУ

Прво издање Записа Старог Београђанина штампано је у две књиге 1923 године. Друго издање поред целокупног материјала из прве две књиге обухвата и све чланке Старог Београђанина који су почели бити објављани у „Полицији“ пре 16 година, а који до данас нису у засебном издању штампани. Ово друго знајно допуњено и илустровано издање јојављује се у једној књизи и представља збирку свих Записа Старог Београђанина, који су по својој садржини, истинитости описаних догађаја и по начину којим су они приказани заиста драгоцен извор аутентичних података за све историчаре, а нарочито за историчаре Београда, а уједно су и пријатна лектура како за савременике у Записима описаних догађаја, да их погледају на минуло доба, тако и нарочито за све млађе генерације, да их упозна са негдашњим догађајима, људима и старим Београдом — данашњом престоницом наше лепе Југославије.

У рејко лејом, пријоведачким стилем написаном индексу и интересантном излагању фајла налазе се првокласни цртежи у перу академског сликара Драгослава Стојановића и неколико врло рејких слика старог Београда које нам је љубазно ставио на расположење Г. Милан Јовановић-Стојимировић.

ИЗДАВАЧ

О Божићу, 1937 године.

САДРЖАЈ

Страна

Уместо предговора	
Предговор другом издању	
Кнез Михаилов бал	1
Цвети	6
Прве трке у Београду	13
Двадесет девети мај	16
Слава Београдске жандармерије	23
Један атентат пре 64 године	28
Ферије	33
Стари Београд и стара полиција	38
Метино брдо	46
Једна промена на престолу	55
Катанска буна	62
Ослобођени Ниш	71
Београдски конак	79
Маџарска буна	83
Једна ђачка побуна	89
Букагије у Скупштини	96
Не уби!	101
Румунске успомене	106
Двадесет девети јануар	112
Партија фарбла пред судом	123
Двадесет други фебруар	135
Из својих писама и хартија	138
Марковдан	148
Цариградске успомене	156
Солунске успомене	164
Чукур-Чесма и бомбардовање Београда	175
Једна Светогорска успомена	205
Пред абдикацију	212

Поводом Закона о штампи	221
Од Буниса до Куманова	229
Ђачки спомени	234
Јубилеј Народног позоришта	245
На божићној доколици	260
Спомени са Велике школе	268
Једна ускршња успомена	285
Поводом славе Другог пука	294
Спомени из суда	302
Наше војничке славе	319
Два излета (Смедерево—Шабач).	325
Педесет година рада и заслуга	336
Једна стогодишњица	343
Сећања о Божићу	350
Једна историска кућа	355
Један бал с лутријом	358
Изгоре, куме, кеса!	369
Нестали аманет	374
Кнез Милош и његов „исправник“	378
Ђура, мој млекација (Из судских успомена)	388
Кад смо деца били	393
Повратак	406
Слике из прошлости	411
Једна задужбина	415
Леон Вуржов у Народној скупштини	427
Кроз наш стари Београд	433
Белешке о старом Београду	437
Христос васкресе!	453
Наши покојници	457

КНЕЗ МИХАИЛОВ БАЛ

рукчије су некада, пре педесет година, зиме у Београду биле него данас. Зима је онда била — зима, и велики снегови, уз јаке мразеве, трајали су сваке године недељама и недељама. Али поред свега тога, онаког чуда од снега, какав је у Београду освануо једног јануарског дана 1865 године, одавно се није запамтио. Улицама се није могло проћи, а кровови су били толико притиснути снегом да је

у свакој кући, по наредби полиције, неко морао попети се на кров и лопатом отуда бацати снег; без тога, многа би се кућа срушила. Испред дућана распртило се колико се може проћи, али на другим местима, покрај празних земљишта, и по средини улица снег је стојао висок и чекао југовину да се отопи.

А баш за тај дан био је заказан бал у Двору, бал толико очекивани. Треба знати да у оно доба није било фијакера који би се узимали под најам. Само неколицина њих имали су своје приватне фијакере, који нису стајали ни на којој станици, публици на расположењу. Сопственици су их давали на послугу само извесним личностима и великој господи. Покојни Јоца Савић, управник фондова, имао је на пример, свој фијакер који је стањљао на расположење само председнику министарства каквом свечаном приликом, за дворски или општински бал, и његовој госпођи, кад би ишла у амам. Тако је, због оног силног снега и оскудице у подвозу, настало велико питање како ће се уопште отићи на дворски бал.

Није оно интересовало и мучило само чаршију, само људе који су на тај бал били позвани. Од великог снега није се могло ни на улицу изаћи, а камо ли на бал отићи. Најпосле је по нечијој срећној идеји, гарнизонар наредио: те је ескадрон коњице у широком фронту пројахао неколико пута од Двора до Стамбол капије и горе до Манежа — тамо и натраг, све дотле док коњи грудима и ногама својим нису дебели, високи снег распршили и угазили. Тим пртинама направљен је онда, једва једном, пут ка Двору, и бал, који би без тога морао пропасти, могао се одржати.

Сјајан је то бал био. Кнез Михаило дочекивао је своје госте, стојећи наспред салона, у фраку са руском лентом Белог Орла. То је био човек четрдесетих година, повисок, сувољав, крупних очију, озбиљна израза, кратке браде, рапчешљане по средини, поноситога држања, пажљив и љубазан према гостима. Кнегиња Јулија седела је на канабету, са којом од госпођа. Гости су прилазили Кнезу и Кнегињи, који су за сваког имали по коју љубазну реч.

Кнежеви гости били су из свију редова грађанства: трговци у оделу европском или „турском“, како се онда носило, жене у српском оделу са тепелуцима, пушћулима, бајадерима и нискама бисера или дуката, младе жене и девојке у широким криволинама. Кнез Михаило био је отмен човек и никад није улазио у династичне подвојености и разлике, какве су настале после његове смрти. Међу његовим гостима био је и војвода Јеврем Ненадовић са женом, родитељи Кнегиње Персиде Карађорђевићке. Кад је стара госпођа Јевремовица наишла, Кнез јој је изашао на сусрет, узео је под руку и посадио поред Кнегиње Јулије.

На дворске балове позивани су, у то доба, поред градскога паше још и виши аустријски официри из Земуна и Панчева, и они су сматрали за велику част да буду гости Кнеза Михаила и Кнегиње Јулије. Тако су се и овог вечера кроз групе Београђана кретали и људи у турској и аустријској униформи.

Закуска је била за велику господу, министре, саветнике, дипломате, општинске претставнике, на горњем спрату, а за остале у приземљу старог, сада порушеног Двора. Ту се веселило не-

спречено. Било је ту, и овог вечера, сцена које су се морале брижљиво крити, да за њих не би дознао озбиљни домаћин.

И кад су се гости, очарани дочеком високих домаћина, почашћени и задовољни, доцкан у ноћ, пртећи по дебелом снегу, вратили кућама, затекли су децу спавалу по миндерлуцима, заједно са добром баком која је дозвана из комшилука да их причува и да их забавља причама о старцу и баби.

*

Цела та слика из старог, мени још увек врло милостивог Београда изашла ми је ових дана необично живо пред очи.

Враћао сам се, преко свог обичаја, доцкан у вече кући. Није још била наступила поноћ, кад се у електричној централни обуставља струја и кад варош тоне у помрчину, да сутрадан осване са каквом похараном радњом, на запрепашћење и публике и полиције. Улицама Кнез Михаиловом и Теразијама још су блистале велике сијалице у млечним кутлама, повешане по високим, повијеним стубовима. Дрвена калдрма, осветљена оздо, изгледала је као раван патос и само би оштра светлост каквог аутомобила, бришући косо калдрму показивала њене неравнине.

Пред једним од познатих великих локала стајао је, поред тротоара, дуги низ фијакера и аутомобила. Наилазила су и друга кола и аутомобили и из ових излазиле даме, хитајући у дворану која је блистала у светлости. То је био неки бал који је давало не знам које удружење у не знам каквом циљу.

И ето, тада ми се и нехотице створила слика старог нашег Београда, Београда од пре 50 и 60 година и сетим сам се балова из тога времена, на којима су се проводиле наше покојне бабе и мајке и биле веселе и задовољне.

Али осим балова, тадашњи Београд није био ни налик на овај данашњи, и они који вам причају како је то варош која

се не уређује и не напредује — не слуте колику неправду чине старим Београђанима у њиховом старању да варош подигну и унапреде.

Треба, примера ради, замислити како је онда изгледала најглавнија улица од Двора до Стамбол капије, садањег Позоришта и од Стамбол капије до градских ровова (садашњег Калемегдана) данашњом Васином и Узун Мирковом улицом. Кнез - Михайлове улице онда није ни било.

На целом простору од Двора до Стамбол - капије једва ако су биле две-три куће од солидне грађе. Све остале биле су слабе, приземне или једноспратне куће, зидане ћерпичем, облепљене блатом и покривене ћерамидом. Тамо, на пример, где је данас хотел Париз, био је најобичнији сељачки хан, са двориштем пуним воловских кола и шталама за стоку. Дућани су били ниски, са ћепенцима, патосани циглом. Насред дућана стајао је зими мангал око кога су се, чекајући муштерије, грејали газде и момци, или и сами гости.

Тако је било и левом и десном страном до Стамбол-капије. Она је била од прилике пред садашњим улазом у Васинову улицу, између Кнежевог Споменика и Позоришта. Капија је била масивна, од тесаног камена, са јаким, високим вратима, окованим гвозденим плочама. Лево и десно од капије пружао се шанец са високим бредом, силазећи десним краком преко Видин-капије ка Дунаву, а левим преко Варош-капије ка Сави. Испред Стамбол-капије био је дубок јендек пун ђубрета и стрвина, преко кога се дрвеним мостом наступало у капију.

На уласку с обе стране била је турска стража и при најмањем нередом, каквих је често бивало у сукобима између наших и Турака, тешка врата на капији затварана су и саобраћај с ове и с оне стране шанца прекидан. С оне стране, у садашњој Васиној улици, били су махом турски дућани: сарачки, ножареки, папуџиски и други, мале каванице, касапнице, бозаџинице. Данашња Велика Пијаца била је старо турско гробље са посрнулим плочама и каменим чалмама на турским, гробним споменицима.

О ондашњој калдрми београдској може се и данас добити лак појам. Али је онда било још више рупчага, а од тротоара није било ни трага. Насред Теразија, од прилике испред данаш-

ње „Москве“, био је стари турски водомер — „теразије“ — који и данас даје име целој улици, име које нису могли да потисну ни улица „Краља Милана“ ни „Престолонаследников Трг“. Теразиска чесма нападала је целу околину. Око ње је било стално света с тестијама и судовима и чекало на ред до у безнадежност.

Што се тиче осветљења, оно је, ако хоћете, било ако не боље а оно бар практичније него ово данас. Нису биле електричне „богенлампе“, него општински петролејски фењери на извесном отстојању један од другог. Ти су фењери истина жмирили, али су жмирили целу ноћ, и наши стари, ако су имали потребу да се ноћу нађу на улици, нису се морали бојати да ће скрхати врат у каквој рупчаги и увек су могли сигурно потревити кључаоницу на кућним вратима.

Али они су махом зарана већ били код својих кућа. У оно време није било ни биоскопа, ни концерта, ни клубова, ни јавних предавања. Биле су само седељке код пријатеља, где се уз чашу вина мезетило домаћом пастромом и проводио који сат у разговору, песни и шали. Што се тиче балова, било их је свега два — три преко зиме, али су они за Београђане били прави догађај. То су балови које је давао Кнез Михаило у своме Двору и Општина београдска у сали тадашње „Српске Круне“, данашњој општинској кући.

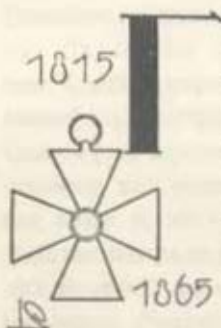
Случајна успомена на један од њих и навела ме је да, на крај Беле Недеље 1921 године, испричам понешто из месојећа 1865 године.

Марта, 1921

ЦВЕТИ

— ЈЕДНА УСПОМЕНА ИЗ 1865 ГОД. —

дине 1915, навршило се сто година од знаменитог таковског устанка. На Цвети 1815 (оне су те године падале 11 априла, управо на дан кад и ове године), Милош Обреновић сакупио је народ из збегова и поново развио заставу устанка за ослобођење. И после Дубља и Пожаревца, он је дугим и тешким напорима кроз читавих петнаест година успео подићи нову српску државу којој је темеље, под Карађорђем, заливао народ српски крвљу својих синова пуних девет година.

Стогодишњица таковског устанка није могла бити прослављена 1915 године. Те године Србија се налазила у тешком европском рату. Она се очајнички и јуначки борила за свој опстанак. Нападнутој с фронта армијама двеју силаних царевина, а с леђа мучким препадом њихових бугарских најамника. Србији је претстојала пропаст страшнија од оне у 1813 години. Пропаст од 1813 године то је пропаст тек започетог рада, пропаст још несређене земље и државе, пропаст још недовршених домова, пропаст онога што је још било у зачетку и сиротињи. А пропаст од 1915 била је пропаст стогодишње крваве тековине, пропаст једне уређене државе, пропаст стогодишњег рада и напора читавог јединог народа, његове самосталности, његових уставова и културних и војничких и трговинских и економских. Године 1813 он је и ако поново потпао под петвековни јарам тур-

ски, ипак остао један, неподељен народ. А 1915 године он је подељен између два најцрња непријатеља своја, између Аустрије и Бугарске.

Данас кад су оба ова целата, један уништен а други одбачен, побеђен и жигосан срамом подлости и издаје, данас кад је Морава и опет српска река, а не српска граница, можемо се опет сетити српских Цвети и њиховог значаја у нашој историји.

Године 1859, по повратку Обреновића, донде заборављене Цвети проглашене су за народни празник. Нарочито су за време владе Кнеза Михаила Цвети увек прослављане с особитом свечаношћу. Уочи самога празника топови испред „Велике касарне“ а доцније са бедема београдскога Града, огласили би сутрашњу свечаност, а у освит самога дана поздрављали велики хришћански и народни празник. У Саборној цркви служена је свечана служба, којој је присуствовао Кнез Михаило. У парађена пред црквом војска поздрављала је плотунима благодарење. Потом се Кнез кроз шпалир војске и народа, праћен коњицом народне војске, враћао у Двор и примао честицања. У вече је парош била осветљена и Кнез се провозао кроз главне улице, свуда одушевљено поздрављан народом, који је у Кнеза Михаила полагао све своје уздање и све своје наде.

То су биле редовне свечаности које су се понављале сваке године о Цветима.

Но године 1865 навршивало се педесет година од знаменитог таковског устанка и Кнез Михаило одлучи да се педесетогодишњица Цвети прослави на најсвечанији начин.

Цвети су те године падале рано, 28 марта. У оно време није било ни железница ни подесних путова. Саобраћај је био тежак, а Кнез је желео да на њој буде што више гостију из целе земље. Нарочито је желео да на светковину дођу сви учесници и првог и другог устанка, и Карађорђевог и Милошевог. Тешко

је било тим старим ратницима одвајати се од својих кућа у тако рано доба године, а нарочито остављати своје домове о ускршњим празницима.

Стога је било одлучено да се светковина одложи за Дугове, 23 маја, када је било лакше доћи у Београд и докле ће се моћи учинити и веће и свечаније припреме. А да би светковина била што склонитија од турских очију и топова који су у оно време стајали уперени на варош са градских бедема, светковина се имала одржати у Топчидеру, у пуној слободи и мајској лепоти.

Топови са еспланаде „Велике Касарне“, данашњег привременог парламента, огласили су у зору 23 маја почетак светковине. Био је диван мајски дан, пун сунца и топлоте. Дуж целог топчидерског друма, лево и десно, лепршале су се народне тробојке на високим копљима, увијеним зеленилом и украшеним грбовима, а на неколико места подигнуте су биле високе и укусно украшене тријумфалне капије. Од раног јутра врвио је силан свет у Топчидер, варошани и сељаци у свечаном оделу, весели и раздрагани. Карађорђеви и Милошеви ратници, ако и у дубокој старости, ипак ведри и поносни, чекали су долазак Кнеза Михаила пред топчидерском црквом. Било их је и са ожиљцима рана добивених негде на Мишару, Иванковцу, Дубљу и Пожаревцу. Народ их је гледао с неким религиозним поштовањем и прилазио им руци.

Батерије са топчидерских положаја огласише долазак Кнеза Михаила и Кнегиње Јулије. Кнез је у богатом старинском властелинском оделу са скупоценим копчама, опасан сабљом, окићеном драгим камењем. Кнегиња у скупоценој народној ношњи, у беломе атласном либадету опшивеном златом и с тепелуком од крупнога бисера са брилијантним гранама. На њима се огледа срећа и задовољство. Кнез је тада био у 42 години, у пуној младости и лепоти. Обоје поносни својим пореклом: он потомак Добрињскога чобанина, она потомак славнога Хуњадија („Сибињанин Јанка“).

После благодарења у цркви, Кнез се са својим гостима упutio трибини, која је била подигнута на пољани испод чесме десно од друма идући Кошутљаку а која је доскора постојала. Ту је он раздавао старим ратницима и породицама погинулих и по-

мрлих тада установљени Крст Таковски, саливен од првог топа Кнез-Милошевог. Народ је бурно поздрављао свакога од њих, кад би прилазио Кнезу да из његових руку прими таковско знамење. Један од најдирљивијих момената био је, кад је позван стари но још крепки ветеран Матија Симић („Црвени Матија“) да приђе Кнезу, који му пружи крст. Симић врати крст Кнезу и замоли га, да као син вође таковског сам прими тај крст, јер је најдостојнији да га носи. Кнез тронут, прими крст из руку Симићевих рекавши, да прима таковско знамење не стога што би имао каквих заслуга за ослобођење које се данас прославља, него што у томе одликовању види поверење које му његов народ поклања и чврсту наду, да ће га он и даље водити оном стазом, којом су га пре пола века повели први борци за ослобођење Отаџбине.

Под великим хладњаком био је потом свечан ручак, који је Кнез давао својим славним гостима. Поред себе и Кнегиње посадио је кћери Карађорђеве, а даље лево и десно старе ратнике, своје министре, саветнике, угледне људе из народа, посланике и кметове.

У по ручка устао је Кнез и јасним и ако узбуђеним гласом изговорио ову здравицу:

„Би л' ико могао и један часак двоумити, у чије здравље и за чију срећу и напредак, у дан славе педесетогодишње светлости слободне Србије, намерава пити Књаз српски, кад се са пуном чашом у руци, а веселим срцем у грудима, са овога места диже?

Зацело, не може се ни помислити, да би ова здравица могла бити икоме другоме намењена него народу српском, који — после толико у мраку и тами ишчезнутих столетија — данас своје полстолетно политичко биће слави.

И дан данашњи весело своје гране шири онај од неколико стотина година грм — лужњак, под који је упокојени мој светли отац око себе покупио 1815 године своје другове, да им у срце улије храброст за предузето ослобођење своје Отаџбине. Онако као што је онај за српску историју знати дуб своје гране у вис преко деведесет стопа, а у ширину немало сто стопа гордо распростра, онако, велим, нека би Бог дао да се српског народа

душевна крепост разграна и физичка снага распростре, како би, на свој понос, другим народима на узор био.

Многопоштовани, љубљени и верни моји! Много и много је пуније моје срце радости од ове чаше вина, што у најсвечанијем дану нове српске историје седим за једним столом са одабраницима мога народа и милим гостима, који дођоше да увећају нашу светковину и са свима заједно поделим хлеб и со по старом српском обичају.

Сви ћете се, уверен сам, одазвати са одушевљењем мојој здравици, која се у ово неколико речи састоји: у здравље и за сјајну будућност народа српског! Нек под закриљем Свемогућега Бога он постигне онај узвишени степен свога свестраног развитка, какав му нико више желети не може од Милошева сина, Живео народ српски!"

Здравицу Кнежеву поздравише плотунима топови с околних бисова, а гости и народ бурним клицањем. Старци, и онако лаки на плач, гушили су се у сузама од радости и одушевљења.

После ручка Кнез са својим гостима сишао је у народ и с Кнегињом повео коло које се вило целим топчидерским парком, прошарано ношњом и варошком и сеоском. У колу је било много и Војвођана, који су, код све забране аустриске, ипак нашли начина да се пребаце преко Саве и Дунава.

Увече је имао бити велики ватромет на околним брдима, за који је много спреме чињено у крагујевачкој пиротехници. Али је пред вече грунула тада олуја и провала облака, каква се није запамтила. Цела котлина топчидерска била је у води и свет прсну на све стране. Тек сутрадан ватромет је испаљен на Тркалишту.

Тако се свршила педесетогодишњица таковског устанка.

*

Две године доцније, 4 априла 1867 Кнез Михаило се вратио из Цариграда, куда је ишао да утврди питање о предаји градова. Општина шабачка, београдска, смедеревска и кладовска, ослобођене турских посада, на нарочитим паробродима дочекали су Кнеза код Радујевца и допратили до Београда. Цела обала дуж Дунава од Радујевца до Београда била је прекривена на-

родом, који је клицањем и прангијама поздрављао Кнеза, што на челу читаве оне флоте пловљаше Дунавом Београду.

Дочек у Београду био је тријумфалан. Од пристаништа, поред Саборне цркве, упарађена војска и силан народ поздравили су Кнеза. Пред Великом школом постројена је била у пуној опреми, под оружјем „ђачка чета“ тадашњих великошколаца. Кнез, који је осталу војску поздрављао војнички, прошао је поред ђачке чете гологлав, у знак нарочите пажње према патриотској омладини.

На цветни четвртак 6 априла 1867, Кнез Михаило примио је свечано на Калемегдану кључеве београдског Града од последњег мухафиса београдског Али-Риза-Паше. Ко се од старих Београђана не сећа свечаног тренутка, кад је први српски војник ступио на градски бедем да смени турскога стражара, пошто се пре тога побожно прекрстио? Ко се не сећа момента, кад се на великој бандери спрам конака у Горњем Граду лагано и свечано уздиже српска застава, први пут после пуних шесет година, поздрављена френетичним усклицима одушевљеног народа, што беше прекрилило поље калемегданско? Сам стари војвода Јеврем Ненадовић, болан и на самрти, беше наредио те су га изнели на улицу да својим очима, пре но што их склопи, види српску заставу на градским бедемима. Ко се од старих Београђана не сећа Кнеза Михаила, како на белом арапском хату, у сјајној свити српских и турских официра свечано улази у тврђаву београдску, која је кроз векове била страшило за српску рају и српску сиротињу!

Неколико недеља доцније, наш пароброд „Делиград“ са неколико шлепова примио је последње делове турске посаде из Београда, и прикупивши успут и оне из Смедерева и Кладова одвезао их у Видин.

После 1867 године, прославе Цвети и предаје градова спојене су нарочитом светковином у Горњем Граду београдском. Али је благодарна општина београдска сваке године 6 априла полагала венац на споменик Кнез Михайлов, који је, као што се зна, свечано откривен на дан славе Кнежеве, на Св. Николу 1882 године.

Данас се више не прослављују ни Цвети ни 6 април. Нова генерација једва ли више и зна за значај тих дана по народ српски и по престоницу српску, која је ево престоница уједињене наше Отаџбине. А „благодарна“ општина београдска одавна се више не сећа свога ослободиоца те нити му венцима кити споменик ни прислужује кандило на гробу. Кнегиња Јулија, која је подигла саркофаг на гробу Кнежеву, оставила је једну суму Саборној Цркви да се пали кандило на гробу Милоша и Михаила. Та је сума сигурно утрошена, а Кнегиња је преминула. И ево ни Митрополит Србије, ни тутори црквени ни општина београдска још нигде не нађоше „кредит“ за оно мало уља у кандилу, које над гробом виси угашено. А што се споменика тиче, једне су му године претседник и одборници донели венац рано изјутра да их нико не види. Других година редовно су се вајкали како су заборавили.

Док о томе промишљам, мени пада на памет питање које је некад неко поставио: да ли народ, који не поштује своје велике људе, заслужује и да их има?

На Цвети, 24 априла 1921

ПРВЕ ТРКЕ У БЕОГРАДУ

Они који мисле да су београдске трке неки нов спорт, који је у Београду уведен и одомаћен тек сад пред ове ратове — варају се. Као много штошта, што показује лагани и стални напредак наше престонице, тако и београдске трке имају већ своју историју, која почиње пре више од педесет година.

Кнез Михаило је био јахач за причу и велики љубитељ доброга соја коња. Док је био у изгнанству, цео Веч се приликом чувених пролетњих кавалкада у Пратеру дивно коњу и витезу. Најлепши су његови коњи били и најбољи је он јахач био.

Вративши се у Србију, он је поклањао нарочиту пажњу развијању коњарства. Тако је он настојао да се развије и усаврши приплодни државни завод на Морави код Пожаревца, на државном добру коме је дао име Љубичево, у спомен Кнегиње Љубице, своје мајке.

И да би дао још више потстрека одгајивању добре расе коња, он је узео иницијативу за приређивање трка у Београду. То су биле прве наше трке, отпочете око прве половине шесетих година и које су прекинуте мученичком смрћу Кнежевом, као што су и многе друге замисли његове прекинуте или одгођене за дуги и дуги низ година.

Трке онога времена нису биле као ове сада са цокејима, фаворитима и кладоницама. Сопственици коња били су махом

или официри или грађани „народни коњаници“ или сељаци. Тако су поједине нумере у програму класифициране. Међу официрима били су познати јахачи капетани Миленко Павловић, Јован Голубовић, Владимир Николић, Александар Симоновић и други. Међу грађанима били су истакнуте бињедије млади трговци Михаило Павловић, Јовица Барловац, Јова Кузмановић. Награде су биле прва, друга и трећа, међу којима је била и једна Кнежева у нарочитом скупоценом поклону.

Трке су вршене на месту које се одонда и зове: тркалиште. То је онај простор који је ограничен источно садањом Битољском улицом, јужно путем што води Новом гробљу, западно друмом смедеревским и северно оградом Старог гробља.

Полазак за тркаче био је отприлике на средини западне стране, лево од смедеревског друма кад се иде из вароши. Ту је била трибина кнежева, трибине за публику, а спрам кнежеве трибине полазна линија и звоно за полазак. Тркачи су полазили у правцу „Седам Кућа“, савијали у лево дуж садање гробљанске трамвајске пруге, код каване „Жагубице“ окретали опет у лево дуж Битољске улице према Старој гробљу, ту опет окретали у лево дуж гробљанске оgrade према смедеревском друму и опет окретали у лево дуж друма у правој линији према трибини и полазној тачци.

Публика београдска врло се интересовала за трке и, може се рећи, да је тркама присуствовао цео Београд. Не знам какви су данас обичаји при тркама, али су онда, нарочито на последњој етапи, тркачи на челу поздрављани гласним узвицима симпатија и храбрења, а они последњи гласним смехом и оним београдским: уа! што је не само женирало јахаче него плашило и коње. Бивало је често да су последњи јахачи да не би прошли кроз ову паклену ларму, као кроз шибу, дошавши до скретнице код смедеревског друма, просто окретали десно у варош у место лево према трибини. Гледаоци у врху, видећи да их је пошло десет а вратило се само седам или осам знали су већ куд су се дели они остали и говорили су како су они „одиели кишу“ и да ће при стићи у своје штале.

Једне године — у мају 1866 — десила се о тркама једна несрећа, која је изазвала узбуђење у целом Београду. Два дана

пред трку, тренирали су официри своје коње за трку с препонама, која је била једна од тачака у програму. Међу официрима, који су имали трчати, био је и ђенералштабни капетан Владимир Николић, рођени брат потоњег ђенерала и министра војног Тихомиља — Теше — Николића, један од најбољих наших тадашњих официра. Прескачући бариеру, коњ Владимиров некако се саплете, груне у ров, те остану на месту мртви и коњ и јахач.

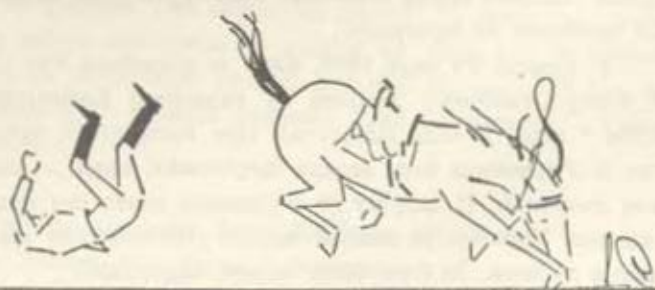
Владимир Николић сахрањен је свечано сутрадан, баш уочи трке. Покојни Драгашевић говорио му је надгробну беседу у којој је напоменуо, како ће га се другови сећати у „највећој ломљави оружја“. А на надгробноме гвозденоме крсту уписао му овај стих:

Док живех, за Српство дисах

И умрех са много уздиса'.

Таке су биле трке и тркачи онога времена. Сваки је рад и свако предузеће било некако задахнуто духом одушевљења и патриотизма.

15 маја 1921

ДВАДЕСЕТ ДЕВЕТИ МАЈ

Имамо их два. Онај од 1868, кад је један влада-
лац освануо а неомркнуо, и онај од 1903 кад
је други владалац омркнуо а неосвануо. Ја ћу
вам причати о 29 мају 1868, о убиству Кнеза
Михаила. То је било већ давно, пре 53 године.
Савременици тога догађаја изумиру и ускоро
их већ више неће бити. За овај други има још
времена. Од њега је прошло само 18 година...

Кнез Михаило убијен је у Кошутњаку топчидерском у среду
29 маја 1868 у 6 часова по подне.

Занимљиве су две ствари које су се десиле тако рећи уочи
самог убиства Кнежева.

У суботу 25 маја 1868 Кнез Михаило је потписао закон, по
коме оптуженици за злочинства и преступе морају имати бра-
ниоце пред судом. Тај закон добио је прву своју примену баш
према убицама Кнеза Михаила. Они су, по томе закону, сви има-
ли браниоце на претресу.

У недељу 26 маја 1868, Кнез је последњи пут у позоришту
у новој Сушићевој дворани (у садашњој Космајској улици у
кући у којој је сада синагога). При изласку из позоришта упи-
тао је Управника пок. Јована Ђорђевића, како је задовољан но-
вом двораном. И кад му је Управник изнео све недостатке ове
дворане, Кнез му је поново казао: „Начинићемо ми вама позо-
риште за себе, па ћете бити сасвим задовољни“.

Чудноват удес! Законом од 25 маја 1868 он је осигурао браћу својим убицама, а у новом позоришту, које је његово по-
смрче, прва свечана претстава, 30 октобра 1869, била је „По-
смртна слава Кнеза Михаила!”

У среду, 29 маја 1868, освануо је диван мајски дан. За оне
који су били на врху државне управе, можда је уопште било
повода за неспокојство и зебњу, још нејасну и неодређену. Али
за остали свет то је био обичан леп дан, који је мирисао не на
крв која ће се те вечери простути, него на расцветале руже и
липе по баштама београдским.

Око 6 и по часова увече, пошто је мало захладило, људи су
се спокојно враћали са својих послова, а жене износили столице
и клупе пред кућу на одмор и разговор. Калемегдан је онда био
неуређено голо поље, а за корзо се још није ни знало. Главна
шетња била је садашња Кнез-Милошева улица од „Лондона” до
Војне академије и парк Министарства финансија, где је неде-
љом и празницима свирала војна музика пред самим Мини-
старством.

Одједанпут, они који су се налазили у шетњи код Касарне
и они горе код „Лондона”, опазеше један необичан приказ. Оздо,
од Академије јурила су узбрдо једна кола у најбешњем трку. У
тим колима познадоше старог Илију Гарашанина, бледа као
смрт, где маше рукама и гони кочијаша да што брже тера. Он
окрете Теразијама и улете на капију Двора и Министарства. Од-
мах затим излетеше из Министарства жандарми и у трку одју-
рише Главној полицији, одакле опет дојурише жандарми-коњи-
ници у каријеру.

Народ се ужурба. Све излете на улицу. То беше као тресак
грома, кад свако, престрављен, појури да види где је ударио.
Свак је слутно да се нека ужасна несрећа догодила. И као ви-
хор пред непогоду, прохуја страشان глас по вароши: Убише
Кнеза Михаила.

Око 5 часова по подне, Кнез Михаило, по обичају своје из-
везао се до Топчидера и даље до Кошутњака. С њиме у колима

био је дежурни ађутант капетан Светозар Гарашанин. Код капије Кошутњачке дочекале су Кнеза његова стрина, стара Госпођа Томанија Јеврема Обреновића, њена кћи Анка Константиновића и њена унука Катарина, кћи Анкина. Одатле се пешке упутеше у Кошутњак, и поред кошница топчидерске економије, окретоше десно кроз густу шуму, узаном узбрдиом стазом, која је водила једиоме пропланку, одакле је леп изглед на раковичку шуму. Доцније се сазнало да је Кнез ловећи оне зиме по Кошутњаку, долазио на тај пропланак, те наредио Управнику топчидерске економике да ону стазу просече и на оном пропланку намести клупе. За ту стазу нико није знао ни да постоји, а кад је Кнез у Кошутњаку, тамо и онако нико није пуштан.

Упутивши се оном узаном стазом, којом су једва двоје могли упоредо ићи, Кнез је ишао напред са Карином. Одмах за њима ишла је Анка, за њом на мањем растојању стара госпођа Томанија, коју је испод руке водио ађутант Гарашанин. А за њима свима дворски момак, неки Мита Тимарчевић, носио је огртаче оних госпођа. Кнез је био у цивилу, капуу загасито плавом, беличастим панталонама и официрском качкетом на глави. У руци је имао танак, пољски штапић.

Баш у тренутку кад је својој сапутници штапићем показивао по земљи мраве који доцније окрилате, угледаше они три човека где стоје, двојица с једне, а трећи с друге стране стазе. Сва тројица поскидаше капе левом руком, држећи десиу иза леђа. Кнез их погледа зачуђено, али без затезања ступи између њих и отпоздрави их. Но није одмакао ни један корак, а један од оне двојице што су упоредо стајали, управи револвером који је држао у десној руци и опали на Кнеза право у потиљак. Смртно погођен Кнез узвикну: „Недајте људи!“ и поклекну да падне лицем на земљу. Али га онај човек дугим ножем, који је имао скривен, лупи по челу и Кнез паде на леђа.

Сад настаде сеча по лицу, по глави, по рукама већ мртвога Кнеза. Анка се ухвати у коштац са једним од убица и овај јој испали револвер у слепо око. Катарина наже бежати напред низ брдо и доби курушум у плећа. Ађутант Гарашанин који потрча у помоћ Кнезу, би такође рањен те се сруши на земљу. Стара го-

споља Томанија удари натраг заједно са момком Митом, али ту испале један човек из заседе, те револвером рани Миту у руку. Онако рањен он потрча Топчидеру и узбуни гардисте на капији кошутњачкој.

Кнез је имао намеру вратити се у варош на коњу, те су га гардисти с коњима чекали ту на капији. Један од гардиста, поднаредник Милош Чамуља, уседне на коња и појури у Топчидер. У парку топчидерском десили су се између осталих, стари Илија Гарашанин и поручник Александар Симоновић. Усплахирили поднаредник Милош дојури вичући:

— Убише Кнеза!

— Где? упита пренеражени поручник Симоновић.

— У Кошутњаку, одговори поднаредник.

Стари Гарашанин чувши шта се догодило, седе на кола и не разбирајући шта је са његовим сином, одјури у Београд.

Министри су се десили у Министарству. Чувши од Гарашанина и од Мите Тимарчевића који је међутим стигао, шта се догодило, одмах нареде узбуну у полицији и у касарни. И док су остали завереници код касарне на друму очекивали абер из Топчидера те да побију министре и заузму полицију, касарне и Министарства, Влада је већ чврсто држала сву власт у својим рукама.

У вароши је завладало страховито узбуђење. Кнез Михаило је био љубимац свога народа, један од најпопуларнијих владалаца, какав је икада седео на српском престолу. Једва је прошла година дана откако је заузео градове. Знало се за његову живу радњу за ослобођење. Установио је и наоружао народну војску. На све стране грозничаво се радило и спремало. Углед Кнеза Михаила и Србије у Европи био је необичан. На Београд се погледало као на центар догађаја, који ће ускоро планути на Балкану. Амбасадори Великих Сила на путу за Цариград, или враћајући се отуда, заустављали би се у Београду, да би у разговору с Кнезом Михаилом могли што наслутити о намерама његовим и Србије у ближој или даљој будућности.

Колико је велики углед и ауторитет имао Кнез Михаило, најбоље је окарактерисао румунски Краљ Карол дуго година после Кнежеве смрти. У разговору с једним угледним Србином, он му је казао да и ако би можда било претерано тврдити, како би кар-

та Европе друкчије изгледала да је Кнез Михаило остао у животу, ипак је његово тврдо уверење да би карта Балканског Полуострва зацело сасвим друкчије изгледала.

Није дакле чудо да је смрт Кнеза Михаила сматрана као национална катастрофа.

*

Међутим је поручник Симоновић из Топчидера одјурio на место погибије. Оно је било пусто и осамљено. Дубока тишина владала је у густој шуми. Не чујаше се ни цвркул птица ни шуштање лишћа. Изгледало је као да је и сама природа занемила пред ужасним злочинством. Дужином стазе лежао је Кнез мртав у грдним ранама по челу, лицу, рукама, огрезао у крви и још врућ. Крај ногу његових лежала је Анка у последњем ропцу. Као лак застор лебдео је изнад њих плавичасти дим испалењеног барута и мирio се дизао кроз непомично грање.

Мало затим дошао је енглески конзул Лонгворт са женом, који се такође десно у парку топчидеском.

Ускоро је стигао и први ађутант Кнежев пуковник Драгутин Жабарац са полицијом.

Већ беше пао мрак и ударила бујна киша са сиљном грмљавином, кад је Жабарац мртва Кнеза на дворским колима понео у Београд. Кнез је намештен као да седи, јер у тескобним колима није могао бити положен. Људи који су се затекли код Академије, угледавши дворска кола и у њима учесталим муњама тренутно осветљене сенке двојице људи који седе, мислили су да Кнез ипак није мртав но само рањен, па су клицали: Живео Кнез!...

*

Али ту наду разагна огромна црна застава, која ујутру 30 маја освану на Двору Кнежеву.

У четвртак, 30 маја, извршена је обдукација и балсамовање мрвога Кнеза. Нађене су силне повреде од куршума и ножева, које су већином биле смртоносне. Био је варварски искасапљен.

У петак 31 маја, у суботу 1 и недељу 2 јуна, Кнез је био изложен у великој дворани сада порушеног Двора. Лежао је на узвишеном катафалку у парадној униформи, окружен гардом и официрима, као почасном стражом. Поред сандука стајао је је-

дан гардист и сунђером брисао балсам који је избијао из ушивених рана на лицу Кнежеву. Више његове главе свештеници су даноноћно читали молитве и јеванђеља. Дворака је задисала мјрисом ружа и липе. Цео Београд дефиловао је поред мртвога Кнеза. Дубоку тишину прекидало је само монотono читање свештеника и пригушено јецање у публици. Јер није било она које није заплакало. Нарочито је био тужан моменат, кад једна жена у дубокој жалости посрћући приђе и јецајући клече поред сандука Кнежева. То је била Кнегиња Јулија, која на глас о смрти његовој похита у Београд да га до гроба испрати.

Убијена сестра Кнежева, Анка Константиновићка сахрањена је сутрадан по убиству у породичној гробници Јелрема Обреновића у Раковичком манастиру.

У понедељак, 3 јуна, био је свечан погреб Кнеза Михаила. И као што је годину дана раније, народ френетичним клицањем поздравио Кнеза Михаила приликом повратка из Цариграда и уласка у београдску тврђаву, тако је сада у најдубљој жалости испратио до гроба свога љубимца. То уосталом и није била само жалост, то је била манифестација најцрњег очајања. Кроз читаву шуму црних застava лагано се кретао спровод од Двора до Саборне цркве, поздрављен с минута на минут топовима са градских бедема. С обе стране улица, по тротоарима, по прозорима, по скелама нових грађевина, народ је дочекивао спровод гласним јецањем. Жалост је била толико општа, да су Београђани људи и жене спонтано обукли најдубљу црнину, коју су носили за свих шест месеци, државне жалости за Кнезом. Никада Београд није видео таку манифестацију опште и једнодушне туге и очајања.

Аустријски ђенерал Габленц, послан као претставник Царев на погреб, у своме извештају изнео је, да се не може ни претставити ни описати тако општа, дубока и искрена туга читавог једног народа за својим владоцем.

И кад је тачно у подне, уз рику топова и јеку звона, спуштен у гроб Кнез-Мученик, болно је уздрхтао цео народ српски. Брутално лишен свога поузданог вођа, он је инстинктивно осетио да тога истог тренутка и сам улази у тамну и неизвесну будућност. Кнез Михаило спуштен је у гроб заветом: „Твоја мисао

погинути неће", али је његова смрт оставила страховиту празнину. Требало је пуних педесет година тешкога искушења, трзавица и страдања, па да се остваре наде и идеали његови и његовог народа.

*

Ко су били они људи, што убише Кнеза Михаила?

Овим белешкама није циљ улазити у политичку анализу кошутњачке катастрофе. Ми бисмо се огрешили о дубоки пијетет који дугујемо Кнезу Михаилу, ако бисмо поред светла имена његова, рећали и крвава имена убица његових. Међу њима има их, чији су претци понос нашега народа у његовој новој историји, и чији су потомци, последњих ратова, јуначки проливали своју крв, да мисао Кнеза Михаила не погине. Оставимо их дакле у вечној тами народне осуде и заборава. Не би било ни патриотски ни достојно спомена на незаборављенога Кнеза, сада, после више од пола века, патпиривати већ стишане страсти, потстицати већ давно угашену мржњу и позлеђивати дубоке и једва залечене ране народне.

И зато ћемо ми ове тужне успомене на 29 мај 1868 завршити оним болним прекором божанскога мученика на крсту, прекором што га је руски вајар Микешин урезао на споменику који је био пројектован да се подигне на месту Кнежева убиства у Кошутњаку:

„Људије моји, што сотворих вам, воздасте ми Злаја за Благаја?!”

29 маја 1921

ТВОЈА МИСАО ПОГИНУТИ НЕДЕ

СЛАВА БЕОГРАДСКЕ ЖАНДАРМЕРИЈЕ

Реба нам се вратити за читавих шесет година уназад, у Београд из године 1860 до 1862 па разумети с коликим правом и поносом београдска жандармерија прославља своју данашњу славу, и шта је она све учинила за одбрану Београда знамените 1862 године.

Године 1860, откада датира преуређење жандармерије, Београд је имао управо две полиције, две једна другој непријатељске власти које су се крвавим очима гледале: српску и турску. Линија која је од Дунава, од Видин-капије, ишла шанцем на Стамбол-капију (између Позоришта и Споменика) па се продужавала на Варош-капију и силазила Сави на Сава-капију, та линија делила је варош српску од вароши турске. Али је и с оне стране те линије, према граду, било српских кућа и српских становника. Тако је и сама српска полиција била на оној страни линије, управо на месту где си и данас налази, у дну Велике пијаце. Спрам ње је била турска полиција. Њих је делио само један узан сокачић.

Сукоби између становника српских и турских и сукоби о надлежности између власти српске и турске били су свакодневни. Није било дана, а да није било тих сукоба, који су врло често узимали веома опасне размере. И није било скоро дана да неко од Срба или Турака није при тим сукобима главом платио.

Српска полиција спрам турске, која је појачавана низамским одредима из градске посаде, била је много слабија. Варош

је била подељена на шест квартова, који су имали по једног старешину такозваног „кварталника“. Сваки квартал је имао по неколико пандура „позорника“. То је било и сувише и мало и слабо и за обичан ред у вароши, а камо ли да се још одоле насртајима и турских становника и турске полиције.

И Кнез Милош, 1860 године, потпише закон о преуређењу жандармерије. По томе закону подела вароши остане на шест квартова, који добију за старешине чланове управе, наместо пређашњих кварталника, и са јачим и одређенијим делокругом. Тим истим законом установи се жандармеријска чета од 120 људи са чисто војним уређењем, војном дисциплином и командом. Нови жандарми, спретно униформисани и модерно наоружани замене дотадање пандуре са њиховим силавима, пиштољима и батинама у руци.

Новој групи жандармеријској било је намењено да прва прими ватрено криштење и да српско оружје прва прослави славом, која је у низу ових шесет година покрила целокупну српску војску.

Напоменули смо честе сукобе у вароши између Срба и Турака. Али се деси најпосле један, који умало што не доведе до отвореног рата између Србије и Турске.

*

Стари Београд није уживао ове сумњиве благодети водовода које ми сада имамо. Он је имао бунаре и чесме за воду пијаћу, а кишницу и саке за друге домаће потребе. Сакације су у сакама т. ј. бурадима на двоколицама разносили савску воду по кућама нарочито за прање рубља. Што се тиче чесама њих је било на више места по вароши. Оне су биле неугледне, често као укопане у земљи тако, да се морало силазити два-три ступња док се дође до славине.

Таква је једна чесма била и „Чукур-Чесма“ која се налазила управо на самом раскршћу, где се данас секу Симинова и Дообрачина улица.

*

У недељу, 3 јуна 1862, око 4 сата по подне стекло се на чесми више низама и наших са тестијама да наточе воде. У оној свађи око тога ко ће први да наточи, једно наше шегрче случајно раз-

бије тестију јединоме низаму, а овај потегне те детету разбије главу и грдио га обрани. Ту се начини читав лом. Неко отрчи у нашу полицију и јави шта се десило. Управник вароши Михаило Барловац пошаље онамо свога чиновника Симу Нешића „Терџумана“ са неколико жандарма. Сима Терџуман отпрати рањено шегрче кући, а низама потера у нашу полицију. У проласку оним сокачићем између полиције наше и турске, низам покуша да се отме и да побегне у турску полицију. И кад га у томе Сима и жандарм Ђорђе Нишлија хтедоше спречити, Турци низами са прозора своје полиције оборе плотун и на место убију Симу и Ђорђа и ране још њих неколико.

То узруја целу околину и целу варош. И кад је пала ноћ пламтеле су пушке дуж целог шанца, око свију капија које су Турци затворили. Нарочито је пушкарање било силно на Великој пијаци. Низами беку ухватили бусије у својој полицији, а наши жандарми у здању „Капетан-Мишином“, садањем Универзитету, које се онда довршавало. Пијацом се могло проћи само с крајњом опасношћу јер је била брисана унакрсном ватром.

Око капија беше се слегао силан свет. Била је крајња потреба да се до зоре, пре интервенције страних претставника, сврши са тим турским утврђењима усред вароши. И на један дискретан знак од стране Министра унутр. дела навале жандарми уз припомоћ грађана, те све капије сравне са земљом. Остала је само тврда Стамбол-капија, која је тек после неколико година порушена.

Међутим се из града упутила једна јака чета низама у помоћ турској полицији у вароши. Сам председник министарства Гарашанин изађе пред њу, тражећи да се врати у град. Командант чете једва се на то склонио, али је тражио гаранције. Министар унутр. дела упути жандармериског поручника Ивка Прокића са једним водом жандарма да оне низаме спроведе. Али близу градске капије, Турци се обрну на жандарме, оспу плотун и убију поручника Ивка и више жандарма, но и Турака остане мртвих, а међу њима и њихов командат. Али је главни циљ био постигнут, Турци су били враћени у град и варош је, пожртвовањем жандармерије, спасена од покоља.

Сутрадан, 4 јуна, посредовањем претставника гарантних сила учињена је нека врста примирја и ствар предама на решавање Великим Силама.

У уторак, 5 јуна, био је свечан погреб погинулих Симе Терџумана и поручника Ивка Прокића. И у моменту кад је спровод из Саборне цркве стигао пред садање Коларчево Здање, груну с града топови на варош. Свет с погребца прсне на све стране, а сандуци са мртвацима остану наред улице.

Жандармерија на дужности као и увек, буде одмах упућена према градским капијама да заустави и врати Турке, који су већ били изашли из града.

Изгледа да је Ашир-паша бомбардовао варош услед једне оштре замерке из Цариграда што је олако пустио да се заузму капије у вароши и Турци у град протерају. Он је желео да под заштитом градских топова поправи учињену погрешку и опет заузме изгубљене позиције. Али се овај покушај разбио о снажан отпор жандармерије. Иако ових одлучних људи одбила је цео градски гарнизон потпомогнут целом градском артиљеријом. Међу њима било је нарочитих стрелаца, који су с изванредном прецизношћу обарали турске топове с градских бедема. Сваки такав погодак био је праћен громким: ура! на целој нашој линији.

Уосталом бомбардовање, које је с прекидима трајало од 9 часова пре до 4 часа по подне слабо је штете вароши нанело. Бомбе су прелетале преко вароши и падале око Батал-џамије, Тркалишта и Врачара. Једна је окрзла била торањ Саборне цркве, а једна добацила до Дворске баште. Спрам садањег Хотела Национала на Великим степеницама била је једна кафана од слабог материјала. Ту је у сам угао кафане ударило ђуле, које се зарило у мекан зид па тако и остало дуго година. Ту је кафану држао неки Тодор, који је био мало кривоврат. И неки несташни Београђанин записа једнога дана испод оног ђулета: удари ђуле у ћоше код кривошије Тоше!

Тако је жандармерија београдска сјајно извршила своју дужност и сачувала Београд од велике опасности и страшног покоља.

На Староме гробљу има један гроб, већ прилично запуштен и на њему скроман споменик. На споменику пише да у томе гробу почива жандармериски поручник Иво Прокић, који 3 јуна 1862 год. „прими мученички венац од Турака, пошто је Отчеству верно послужно 22 године“. Улица у којој је погинуо Сима

Терџуман и сад се зове „Симинова улица“ као што је и право. Тре-
бало би је само назвати улицом Симе Терџумана, јер многи и
данас мисле да се она тако зове по Сими Сарајлији, и ако овај
има своју Чубрину улицу.

Али сјајни подвизи београдске жандармерије не заустављају
се само на првом бомбардовању Београда од 1862 године. Слава
њена и њенога оружја обновила се и обесмртила тек при одбрани
Београда 1914 и 1915 године. Док су се наше армије испред ве-
лике непријатељске офанзиве са севера, а нарочито испред муч-
кога бугарскога напада са југоистока, спремале на трагично по-
влечење кроз Албанију, жандармерија је на мртвој стражи са
обала Саве и Дунава бранила Београд. Она га је бранила с очај-
ном одлучношћу, корак по корак, улицу по улицу. Непријатељ
је наступао само преко њих мртвих. Колико је ту остало незна-
них следбеника Симе Терџумана и Ивка Прокића! Колико по-
жртвовања и колико љубави према Отаџбини у тих скромних,
дивних јунака! Београд им дугује сваку пошту и захвалност.

Београђани су дужни да им помажу у тешкој дужности коју
врше за њихово спокојство и њихову безбедност. Јер они су били
први који су грудима својим отворили бреге на капијама Бео-
градским године 1862 и крвљу својом натопили стазу, која је
кроз тврђаве на Сави и Дунаву, одвела армије српске на Шума-
товац, на Куманово, на Косово, на Прилип, на Битољ, на Бре-
галиницу, на Цер, на Рудник, на Кајмакчалан, Београд, Нови
Сад, Загреб, Љубљану, Сарајево до на Јадранско Море, где су
најпосле пешаци поскидали ранце а коњица сјახала с коња и
казали: ту смо и ту остајемо!

А ми групи жандармеријској честитамо двогубу славу: срп-
ску славу крснога имена и неувелу славу храбрих бранилаца
Београда од 1862 и 1915 године.

18 јуна 1921

1862-1915

ЈЕДАН АТЕНТАТ ПРЕ 64 ГОДИНЕ

Како год што има дана за које се као по некој судбини нарочито везују догађаји, тако има и датума који су у дугом низу година за неке повољни а за неке фатални.

29 Ми, на пример, имамо досада четири Видов-дана, за које су везани догађаји судбоносни по наш народ: онај први од 1389, када је у Косовској крви потонула независна српска држава; онај од 1914, када је сарајевским догађајем отворен светски рат, да из њега версаљским миром, на Видов-дан 1919, изађе наша велика отаџбина, која је уставом видовданским 1921, добила своју санкцију коначног и неразделивог уједињења.

Што се тиче датума, има нарочито један — двадесет девети — који као да у историји и животу наших двеју народних династија — Обреновићеве и Карађорђевићеве — игра неку нарочиту улогу: за прву фаталну, а за другу животворну. Кнез Михаило гине двадесет деветог маја, Краљ Милан умире двадесет деветог јануара, Краљ Александар гине двадесет деветог маја. Обриуто, Кнез Александар Карађорђевић рођен је двадесет деветог септембра, Краљ Петар рођен је двадесет деветог јуна, Престолонаследник Александар, на велику срећу по мир и спокојство наше толико растрзане и намучене Отаџбине, остаје неповређен и после солунског атентата од двадесет деветог августа и после београдског од двадесет деветог јуна.

Поводом ономадашњег атентата, који је био атентат не само на шефа Државе него и на опстанак и будућност саме Државе, — хоћу да вам причам о једном догађају, који се давно десио и за који једва ко више и зна. А вредно је знати шта се све догађало у овој нашој напаћеној земљи.

Пре 64 године, у лето године 1857, десио се један атентат, управо договор за атентат, који по припремама, по учесницима, по начину како је имао бити извршен, по околностима како је откривен, више личи на роман, на роман чисто невероватан, по епизодама често баналан, и непојмљиво несмишљен. Али су његове последице биле веома мучне и тешке за ондашњи наш живот државни.

Година 1857 била је последња владе Кнеза Александра. То је била напорна борба између Кнеза и саветничке олигархије. Заклоњен турским уставом, Савет се упорио борио за превласт у Држави и над Кнезом и над његовом владом.

У тој борби, међу некима од саветника склопи се договор, да се Кнез Александар насилно уклони из Србије. У тај договор ступили су претседник Савета Стеван Стеванови-Тенка, саветници Паун Јанковић-Баћа, Раја Дамњановић, Павле Станишић и претседник Врховног суда Цветко Рајовић. Али се мисао на буну морала напустити. Вучић, без чијега учешћа није се могло ништа предузимати, беше се измирио са Кнезом, коме се, посредовањем Кнежева зета Косте Николајевића, приближио и Илија Гарашанин, озлојеђен што га је, за време Кримске војне, Кнез био из Владе отпустио.

Напустивши мисао о буну, завереници су помишљали да се Кнез убије. У том циљу један од завереника успе да из једне апотеке украде отрова у намери да га саспе у каву коју би Кнез попио, али никако није могао за то улучити прилику.

Међутим укаже се друга једна прилика. Неки сељак из Грузе, због неке кривице, беше се одметнуо од власти и ова га огласи за хајдука. Неко време тај сељак крио по селима не чинећи иначе никаква зла. Био је од добре породице која је била позната Вучићу. То га побуди, те почне тражити начина не би ли му Вучић изградио милост код Кнеза. У Београд није смео ићи,

нити се лично Вучићу јавити. Стога он смисли обратити се не-
коме Милошу Мрцаиловићу, за кога је знао да је велики при-
сталица и повереник Вучићев.

Мрцаиловић је имао земље и воденицу у Топчидеру на друму
Раковичком и у ту воденицу хајдук почне кришом долазити. Мр-
цаиловић га прикрије у воденицу, а међутим оде у Београд и
ово саопшти јединоме од завереника. Тако приклоне хајдука да
убије Кнеза.

Кнез је тада био у Врстовачкој Бањи, одакле се имао вра-
тити преко Бољевца и Лукова кроз Честобродницу. Ту је хајдук
имао ухватити бусију, сачекати Кнеза и убити га.

Али је ради сваке сигурности требало набавити хајдуку па-
сош. Један од завереника затражи поверљивим путем пасош за
„Стевана Петковића“, који иде у Гургусовац. Чиновник од кога
је тражен пасош, саопшти то управнику вароши, и овај по на-
редби Министра Николајевића изда ономе чиновнику пасош за
Стевана Петковића, али се нареди начелнику Гургусовачком да
пази на тога Стевана. Но овај тамо не дође.

У то време био је у топчидерској цркви неки свештеник Ми-
лош Поповић, велики пријатељ Мрцаиловићев. Овај повери попу
Милошу заверу те се договоре да хајдука закуну. Тако поп код
своје куће закуне хајдука на крсту и јеванђељу да ће убиство
извршити, а сва тројица закуну се да један другог неће одати.

Тако хајдук прими пушку двоцевку и 200 дуката и оде у
Честобродницу. Ту сачека Кнеза који се враћао из Бање. Ишло
се лагано јер је пут био рђав. У једном моменту хајдук узме
Кнеза на око, али у тај мах притрчи момак Кнезу да му дода
цигару. То омете хајдука, те потражи другу прилику. Али се
увек истицала понека сметња. Најпосле хајдук, узнемирен и по-
плашен, одустане од даљих покушаја и странпутицама оде у
Гружу. Кнез оде у Крагујевац.

Овај хајдук међутим пошаље једнога свога повереника са
уговореним знаком Мрцаиловићу, те пошто од завереника измами
још 500 дуката, реши се да заверу прокаже. То и учини и за-
вера се прокаже преко Лукачевића, пашенога Кнежева. Завере-
ници буду сви похватани и оковани. Управник вароши Никола

Христић похапсио их је лично, неке кад су се враћали из Савета, а неке код својих кућа. Нико од њих није признавао, те су и Кнез и Влада дошли у велику неприлику, јер су то били први људи у земљи који су били позатварани. Најпосле се Мрцаиловић реши да све искаже али само лично Кнезу. Морало се попустити. Мрцаиловић се откован доведе Кнезу, али не у Двор него у Министарство. Ту Мрцаиловић падне Кнезу пред ноге и горко плачући призна све. Тако су после признали и сви остали. Суд их све осуди на смрт осим хајдука, који буде осуђен на 20 година робије.

Али се у ову ствар умеша Порта. Она уложи протест што су саветници осуђени, а њихова кривица није, према Уставу, код Порте доказана. И да не би дошло до даљих заплета, Кнез им свима преобрати смртну казну у вечито заточење у кули Гургусовачкој. Али се Порта није ни тиме задовољила. Она одреди за свога комесара Етем-пашу и прида му као помоћника Кабули Ефендију, који ће испитати правичност саветничке осуде.

Влада је отсудно била противна овој турској мисији, одричући јој право испитивати и оцењивати правилност рада српских власти и судова. Најпосле се склонила примити Етем-пашу као царског великодостојника и свога госта одричући му сваки карактер Портиног комесара. Чак је изјавила да га ни као госта неће сматрати ако не буде отсео у вароши, него у граду.

Порти је међутим било стало да Етем-паша дође у Србију, ма и као гост.

И тако он дође у Београд свечано дочекан и отседне у Кнежевој кући (садашњој општини). После дугих преговора, Кнез најпосле помишљује све осуђенике, које у Гургусовцу прими Етем-пашин ађутант и спроведе их све у Рушчук. Раја Дамњановић није дочекао ово помишљање. Он је умро у Гургусовачкој кули.

*

Пролазећи кроз Гургусовац по повратку у Србију у јануару 1859, Кнез Милош нареди те се Гургусовачка кула поруши, а Гургусовац се назове Књажевац.

*

На благодарењу у Саборној цркви приликом спасења Кнеза Александра, митрополит Петар почео је своју беседу цитатом из Светог Писма: Не прикасајте сја помазаним мојим! Велики црквени поглавар изнео је, како није допуштено дизати руку на Владаоца земље, у којој за вођење државних послова има ко да одговара. Општа осуда ономадашњег атентата доказ је, колико је Митрополит Петар имао право кад је пре 64 године савмвона у Саборној цркви жигосао атентат као гнусно и богомрско злочинство.

3 јула 1921

ФЕРИЈЕ

Наступа, ево, одмор и школски и судски и позоришни и парламентарни. Још који дан и Београд ће се сасвим испразнити. Нећете се, предвече, морати провлачити кроз онај беспослени свет у Кнез-Махаиловој улици. Нећете се мучити да уђете у препуни трамвај о који, са стране, висе путници као евенке, нити ћете се бринути како да се из њега искобелјате. Нећете морати обилазити оне силне столове пред Москвом, Балканом или Шишковым каваном. Нестаће, ваљда, и оних проблематичних типова с кожним торбама под пазухом, који ако вас зауставе на улици, не чине то да вас поздраве јер их никад ни видели нисте, него да вас питају за адресу Министарства трговине, саобраћаја или шума и руда. Нестаће и ових аутомобила у којима се, и поред Уредбе о томе ко је све надлежан да их има, вози ко стигне. О њима, ван кад кога прегазе, нико и не води никаква рачуна. Напуштени Београд, са оно мало становника што остане у њему, притискиваће кроз пуна два месеца силна илинска жега, која се дању спушта са зажаренога неба, а ноћу избија из усијале калдрме. А оно мало Београђана жељно ће погледати да им од Земуна и Бежаније густе облаци донесу кишу и хладовину.

Него немојте мислити и наши су стари лети ишли у бање. Али то је све друкчије било него што је данас.

Данас видите пуно света по канцеларијама железничким и спаваћих вагона. Све се то граби да добије места, и, што рекао један мој момак, неки Љуба Грочанин, „купета“ за спавање.

Ненад је, као што рекох, све другачије било. Пре свега наши стари слабо су знали, а још мање тражили белосветске бање. Они су ишли само у наше домаће. А лечили су се махом од прозеба по неугодним становима и дућанима са плеханим фурунама и мангалима.

Најглавније бање у које су наши стари одлазили, биле су Соко-Бања, Рибарска и Брестовачка Бања. „Кисела Вода“ (Аранђеловац) доцнијега је датума, тек откако је, под Кнезом Михаилом, подигнуто „Здање“, које је он наменио за централну болницу на случај рата. Врњачка је Бања још познија. Њу је прво походио ужички владика Јанићије, коме су о њеној лековитости много причали околини сељаци, а прва београдска господа која су дошла у Врњачку Бању, била су пок. Радивоје Милојековић и Димитрије Маринковић године 1869. Они су становали у планинским колебама и из сељачких вргова пили благотворну воду, која је избијала из земље и разливала се по ливадама.

У Србији, у оно време, није било железница. Било је истина, кулука, али је било и добрих друмова. Ту скоро, у једној новинарској белешци, видели смо како су се око тих друмова препирали полечитељ Гарашанин и његов начелик Чворић.

Државна пошта преношена је на чезама (двоколицама) са једним местом поред кочијаша за путника, који би имао какву хитну потребу да путује. Та пошта полазила је из Београда три пут недељно увече у 6 сахати. Поштанских кутија није било, него су се писма морала носити на пошту, која је, као при Богу и данас, била једна једина за целу варош. Поштарина се плаћала у готовом и плаћена писма бележена су црвеном писаљком унакрст преко адресе. Поштанске марке уведене су тек 1866 под Кнезом Михаилом.

Аманетну пошту носили су „делижанци“ на коњима и њих су пратили „суруџије“, такође на коњима. Транзитну пошту за Турску и Цариград, а нарочито важна државна писма, носили су нарочити „татари“, који су били државни чиновници. Тако су били познати Татар-Богдан, Татар-Илије, Татар-Петко. Енгле-

зи су за своју пошту за Левант до границе код Суповца имали свога нарочитог татарина, старог Ристу Прендића, а Аустријанци свога, Татар-Величка. Целим друмом од Београда до Алексинца биле су поштанске станице — мезулане — са одморним коњима, које су татари одмах мењали да продуже пут. Али је један исти татарин јахао без смене, без одмора, даноноћно све до Цариграда. Тако је једном приликом морао хитно да стигне у Цариград Татар-Инџе, носећи важна писма пок. Авраму Петронијевићу. Пет дана и пет ноћи провео је на коњу. Између Пловдива и Једрена заспао је у седлу и, сањајући да је стигао кући, скидао са себе одело и бацао по друму те су му га суруџије за њим покупили. А кад је стигао у Цариград и предао писма, отишао је у амам, окупао се и спавао 48 сахата без прекида.

Каква разлика између ондашњих наших „татара“ и ових данашњих „курира“ са свим њиховим комфором, путним трошковима, дијурнама и аферама! И како су они људи нечујно и предано вршили своју тешку и заморну службу. Истина, они су били добро и награђени, ако би донели какав добар глас за државу и владаоца. Тако је Татар-Инџе за султански Берат, који је 1842 донео из Цариграда и којим је потврђен избор Александра Карађорђевића за кнеза, добио од овога 500 дуката на „муштулук“.

*

Тек 1866 године, под Кнезом Михаилом, уведена су за поштанску службу удобна поштанска кола са аријевима од мушете, кожним седиштима и федерима. У ствари, та су кола била намењена за пренос рањеника.

*

Уместо данашњих хотела са летњим салонима, биоскопима и музиком, стари Београд имао је ханове, механе или „гостионице“. Оно што су данас летњи салони, биле су онда штале за коње и шупе за кола. Као најглавнији били су: Поливаков хан (до Француско-Српске Банке у улици Краља Петра), Турски хан (Империјал), Крстића кафана (Варошки суд), Ристића механа (Гранд Хотел), Ћосина механа (Хотел Париз) и т. д. У тим хановима и механама отседали су кочијаши, који су возили путнике и трговце. Ту је вршен преглед кола и коња, прекидана подвозна цена и утврђиван дан поласка на пут. За добре коње,

јака окована кола са арњевима од мушете плаћало се више, нарочито ако је кочијаш трезвен и поуздан. За пут од Београда до Соко-Бање на пример, и који је трајао 3—4 дана, плаћало се обично 5 дуката (60 динара), тамао онолико, колико се данас плаћа до паробродске или железничке станице.

У тим бањама проводили су наши стари скромно и задовољно. Устајали су рано и на први звук амамског клепаала хитали у купатило, већ свучени, у папучама, огрнути пештемаљима. Преко дан су се одмарали, седели у хладовини или прошетали до Врела. За даље излете до „Рипаљке“ или чак и до Ртња, ишло се обично на воловским колима. И после једномесечног бављења у Бањи враћали су се они кућама у Београд одморни и

опорављени, причајући са задовољством о своме проводу свима сродницима, пријатељима и суседима, који би им дошли на добродошлицу.

Па ни сами наши владоци нису одлазили у туђинске бање. Тако је Кнез Александар сва-

ке године ишао у Бању Брестовачку. Обично је путовао преко Пожаревца на Петровац и Жагубицу кроз Омоље, а враћао се преко Бољевца и Честоброднице у Тополу на одмор. Кнез Милош проводио је лето у Соко-Бањи у једној малој кућини изнад самога купатила. Ту је он, године 1860 примио последњи пут Вука Караџића, који му је читао „Правитељствујушчи Совјет“. Одатле се већ пребољан вратио у Топчидер да умре лицем на Крстов-дан те исте године.

Кнез Михаило најрадије је проводио лето у Аранђеловцу, одакле је правио излете по околини. Тако је године 1866 нарочито свратио у Тополу да у кући кнеза Александра учини посету старој госпођи Стаменки, кћери Карађорђевој.

Те године — у лето 1866 — Београд је нарочито био пуст и суморан. Пред крај јула дође нова турска посада из Мале Азије у београдски град и донесе колеру. Први случајеви обољења по-

јавише се у јеврејској мали, најближој доњем граду и ускоро зараза захвати и друге крајеве. Према тадашњем броју становника умирање је било врло велико. Страх обузе целу варош и бегунци пренесоме заразу у Аранђеловац, Шабац, Смедерево. Било је случајева да се умирало на неколико сати после обољења. Власт забрани звона по црквама о опелу и погребу, јер готово нису била ни престајала. Наређено је било да се мртви носе у затвореним сандуцима, јер су дотада ношени у отвореним. Исто тако забране се носила, те су мртваци ношени у таљигама, док се није дошло до мртвачких кола. — Тек у другој половини августа зараза преста и Београд дође к себи.

Тако су живели наши стари. Сами су живели скромно а бринули се да привреде земљи, коју су прихватили од Ђорђа и Милоша. Они су становали у скромним кућама, спавали на тврдим постељама, јели за софром, која се у подне и увече укртља у собу у којој се обдан седи а обноћ спава. Али ово државних здања што видите, махом су они подигли. Ми смо Парламенту ударили темељ пре више од четрнаест година, а прогласили смо Устав у старој касарни коју су они подигли. Око преправке Народног позоришта, које су такође они подигли, чепркамо ево већ трећа година, а дајемо опере у Манежу, који су опет они подигли и то још не за позориште него за дресуру коња. Да бисмо подигли нови Двор, порушили смо и онај њихов стари и она њихова Министарства: унутр. и спољних послова. И данас је Двор још у туђој кући, а оба она Министарства кирајџије су приватних људи, с којима се годе о кирији по Уредби о становима!

Немојте се дакле потсмевати простоти и недоучености наших оцева. Лако је сад нама, пошто су нам они чували и сачували земљу, подигли кров над главом и дим кроз оцак протерали.

10 јула 1921

СТАРИ БЕОГРАД И СТАРА ПОЛИЦИЈА

Отиако је Београд постао престоница наше велике отаџбине, полиција београдска има пуне руке посла и ја нимало не завидим г. Управнику града Београда. Сад нарочито после овога атентата, ја мислим да су они, који су се за то место гладили — а сигурно их, као и за свако место у државној служби, има доста — засада бар, у себи врло задовољни што им се амбиције нису испуниле.

Господину Управнику очевидно није лако, али он се може тежити тиме, што ни његови претходници, нарочито они, пре неких 60 година, нису на ружама спавали. И они су своју муку мучили и са сваком се халом и враном носили. Онда није било комуниста, али су били Турци, страни консули и свака друга напаст и невоља.

Треба, пре свега, разумети прилике у којима су се Србија и Београд налазили пре 65 година отприлике после Париског Мира 1856 године. У градовима су били турски гарнизони а у варошима, где је тих гарнизона било, становали су Турци. Ми смо једном приликом испричали како је Београд шанцем од Дунава до Саве био подељен на српску и турску варош. Напоменули смо и то, како је местимце становништво српско и турско било помешано и како је било свакодневних трвења и сукоба не само између становника српских и турских, него и између обој страних власти и полицијских управа.

С друге стране било је нарочитих тешкоћа због страних капитулација. Страни поданици коју су живели у Београду, нису водили никаква рачуна о српским властима, нити њихове наредбе слушали ни вермали. Предузимали су радије какве су хтели, не тражећи допуштења. На позив српске власти нису долазили, заклањајући се иза својих конзулата. Њихове радије и кафане није могла српска власт ни прегледати ни контролисати без присуства консуларног чиновника. Ни за какву кривицу није могао бити страни поданик ни узет на одговор ни затворен без пристанка његовог консулата. А кад би се десило да српска полиција осуди каквог странца због иступа, пресуда се морала слати, преко Министарства, консулату на извршење. Консулати су решавали како су хтели, српске пресуде преиначавали по свом нахођењу и кривце чак и ослобођавали. И како је у Београду било највише аустријских поданика, то је најчешће и долазило до сукоба између наших власти и аустријског консулата.

Да би се при овим честим сукобима, нарочито с туђском полицијом, могао одржати ауторитет и превласт српске власти, валао је реорганисати и појачати српску полицију.

У оно време — 1856 — полиција београдска била је подељена на шест квартова и код сваког кварта био је по један „кварталник“. Од четрдесет, а доцније деведесет служитеља, једни су били при квартовима а други по улицама као позорници. Сви су се носили по турски и били наоружани са по два пиштоља и јатаганом за силајем. Над свима овим пандурима био је један старешина, који се звао „Буљубаша“. Он је водио надзор над пандурима и они су њему или члановима кварталним јављали о догађајима у вароши.

Осим пандура било је и ноћних стражара, тако званих „патролција“. Њих је Општина бирала, плаћала и стављала Управи на службу.

У ту службу Општина је обично узимала грађане, који су у својим радњама пострадали или изнемогли да што другим начином зараде, или били у немогућности да плаћају порезу, па им је ова наплаћивана од њихове патролцијске плате. Они су се увече скупљали у полицији, па их је буљубаша разашпиљао по вароши на ноћну службу.

Ни од оних позорника ни од патролџија није било велике користи. Позоришници обично заседну у оближњој кавани а патролџије се склоне негде поред кућа и дућана и спавају.

Така је од прилике била полиција београдска године 1856. То је било одмах после Парискога Мира, када је утицај Портин у Србији, потпомогнут њеним тадашњим савезницима, био врло моћан. Паша београдски био је према српским властима, Влади и самоме Кнезу све дрскији и безобзирнији. Он је сматрао Србију као обичну турску провинцију, а себе као Султановог намесника. Консули великих, или по Париском Миру, гарантних сила сматрали су да бране и чувају и интегритет Турске а и своје посебне интересе, ако учврсте што јачу контролу и утицај не само у спољним него и у унутрашњим пословима и одношајима Србије. Нарочито се у томе истицао аустријски консул, а тај консул био је Теја Радосављевић.

Под оваквим тешким приликама управници Београда брзо су се смењивали. После Гаје Јеремића, Косте Магациновића и Миливоја Петровића Блазнавца буде у октобру 1856 за управника Београда постављен Никола Христић, дотадањи начелник полициског одељења у Министарству унутр. дела. Нови Управник одмах је појмислио да му претстоји тешка и опасна борба и са страним консулима, а нарочито са Турцима, али је он био тврдо решен да борбу прими и да по сваку цену одржи ауторитет и надмоћност српске власти и сузбије свако мешање и сваки утицај и страних сила и турски у Управи престонице.

Тако је настала дуга, мучна и често крвава борба, која је трајала пуних шест година, све до бомбардовања Београда од 1862, када су Турци истерани из вароши, и која је после једанаест година крунисана потпуним успехом, заузећем градова године 1867.

Прва брига новог Управника била је да организује јачу и поузданију полициску службу. У оно време војници су пуштани из касарне на тромесечно осуство својим кућама, па се после опет враћали у касарну на отслужење рока. Начелник војске био је тада честитог спомена стари пуковник Коста Хранисављевић. У споразуму с њиме објави се у војсци, да ће бити

примљени с пуном платом сви они војници, који би хтели свој тромесечни отпуст провести у полицијској служби, а тако исто и они, који би, после отслуженога рока, хтели прећи у полицију. Било их је доста који су се одмах јавили. Они су у полицији задржали своје војничко одело и оружје, само што су, за разлику од редовних војника, добили око капе црвену опшивку. Интересантно је да је та црвена опшивка задржана кроз све време у нашој жандармерији, па је, ево, и данас жандарми носе на рукавима и тиме се разликују од осталих војника, поред бројева на јаци, које су у последње време добили.

Тако су ови војници поступно замењивали пандуре. Појава њихова у полицији изазвала је чак и протест београдскога паше, коме је једва објашњено, да то нису војници, него полицијски служитељи у униформи. Турци су били први који су их назвали „жандарима“, па им је тај, сада углађени назив „жандарма“ остао и до данас.

Са тим „жандарима“ нова Управа одлучно уђе у огорчену борбу с Турцима.

Ми ћемо вам, ради јасније претставе прилика и одношаја који су онда владали у Београду, испричати два-три занимљива случаја.

Био је, на пример обичај, да турски стражари свакоме нашем сељаку, који би протерао кроз варошке капије дрва на продају, насилно скину по једно дрво себи за огрев. Полиција нареди сељацима да не смеју давати дрва, а постави стражу која ће их бранити. Око тога било је и свађе и протеста и боја, али је полиција одржала своју наредбу и низами су престали отимати дрва.

На Сави је, у нашем рејону, била једна постаја где су муслимани Бошњаци, силазећи низа Саву, возивали своје дереглије. Полиција нареди да ти Бошњаци не предају више своје теске-

ре пашином човеку, који је те дереглије сачекивао, него нашем жандарму. Ни паша ни муслимани Бошњаци нису хтели да чују за ту наредбу. Полиција нареди да се онај турски чиновник укло-ни. Но Турци стану псовати и жандарма и онога ко га је послао. У оној јарости жандарм пресече тесаком конопце којима је дере-глија била привезана за обалу и ногом отисне лађу низ воду. Протести пашини нису помогли ништа и Бошњаци су морали предавати тескере нашим властима.

У оно време улице београдске биле су рђаво и ретко освет-љене. Полиција нареди да све кафане морају палити фењере над уласком, до 10 сах. увече. Она ту наредбу објави стим, да ће се радња безусловно затворити свакоме, ко за три дана не наме-сти фењер.

Наредба је била тачно извршена. Али на Сави, близу мале пијаце, биле су две турске кафане и Турци који су их држали, нису хтели наместити фењере. Позвани на одговор они су изја-вили да ће само пашину наредбу послушати, а да за српску по-лицију неће да чују.

У тим каванама било је увек пуно њихових лађара, бећара и других убојица. Они се спремише на отпор и донесоше у по-задње каванске собе оружја и муниције. Ствар се окрете врло озбиљна и опасна. Пре него што ће се одлучити на крајње мере, Управник се посаветова са својим попечитељем Костом Нико-лајевићем и овај нађе да је Управник попутно у праву, јер су ка-ване биле у нашем рејону. Али је желео да с том ствари прет-ходно упозна Владу, јер је била опасност да може доћи до ору-жаног сукоба и до крви. Тога ради била је седница у Двору. Тамо се прими Управников предлог, да се Турци натерају наместити фењере, иначе да им се радње затворе.

Сутрадан полиција прикује на обема каванама наредбу, да се за 24 сахата наместе фењери, иначе ће се радње затворити. Но Турци здеру и поцепају обе наредбе.

Управник нареди да десет жандарма са пуним пушкама и наоштреним тесацима, један по један, оду у близину кавана. Околни Србима који су тамо имали своје радње, поручи да се наоружају и буду на опрезу. У вароши намести позорнике на нај-

важнијим местима, а остале повуче у полицију, одакле ће му, на први позив, похитати у помоћ ако затреба.

Решен да изврши своју наредбу ма и погинуо, он напише тестаменат и остави га међу своје хартије.

И тако одлучен, он се сутрадан ујутру око 8 сах. сам са својим верним позорником Ђорђем Нишлијом упути првој турској кавани. Ђорђа остави пред каваном да би могао дати знак жандармима, а он са квартаљником који га је чекао, рупи у кавану. Имао је при себи два цевна пиштоља, а квартаљник два пиштоља за појасом и јатаган. Кавана је била пуна Турака. „Камо кафеџија?“ викне он оштро. Кафеџија испаде пред њега, испри се и набусито одговори: „Ево ме, ја сам“. „Кажи овим Турцима да одмах излазе, па затварај кавану!“ Турци се узрујаше, скоче и уз претњу и псовку, појуре у позадну собу. „Тамо је оружје, господине“, викну квартаљник. Управник се окрете Ђорђу Нишлији, а овај даде знак жандармима, који с обореним бајонетима улетеше у кавану. Турци са кафеџијом појурише на споредна врата и побегоше у град. Кавана би затворена и запечаћена.

Кад су отишли у другу кавану, све се већ било разбегло.

Сви нашини протести нису помогли. Турци су се покорили, палили уредио фењере и тачно вршили све полициске наредбе.

Занимљиво је још случај са неким Дунђер-башом Аврамом, који, допустите, да вам још испричам.

Срби и остали хришћани из Турске, који су долазили да раде у Београду, често су задавали полицији главобоље својим упорством према властима. Њих је против наших власти дражио и потстицао неки Аврам Дунђерин, који је био запослен у граду и кога су Турци звали „Дунђер-башом“.

Позиван на одговор због овога дражења људи на непослушност и нереде, Аврам никад није хтео доћи, записивајући све од реда. И да би био безбеднији, склонно се из вароши у град, паши под заштиту.

Али је Управник вароши био решен да Аврама како било ухвати. И доиста једнога дана јави му се, да је Аврам изашао из града и да се налази у једној турској кавани на Дорћолу. Одмах се тамо упуте три пандура да га ухвате и дотерају у поли-

цију. Они то изврше, али каведија Турчин отрчи у турску полицију, те отуда потрче неколико низама који од пандура отму Аврама и поведу у своју полицију. Чувши ово, Управник одмах одреди неколико жандарма са заповешћу да пресретну оне низаме и да преотму Аврама, макар их све побили. Жандарми изврше заповест, пресретну низаме, отму Аврама и дотерају га у нашу полицију где буде затворен.

То изазове читав заплет. Паша лично учини протест код попечитеља иностраних дела Стевана Марковића, који позове Управника и најоштрије му замери што изазива заплет с Пашом и Портом, позивајући га да Аврама пусти и преда Пашу. Управник одбије да то изврши без налога свога надлежног попечитеља Николајевића. Но Николајевић је потпуно одобравао поступак управников. Ради ове ствари сазове ес седница у Двору. Сви попечитељи и конзул Теја Радосављевић били су за то да се Аврам пусти, како би се избегао заплет с Пашом и Портом. На то је дошао у Двор пашин секретар Рашид-ефендија с тражењем да Кнез прими пашу у аудијенцију. Кнез одговори да ће пашу примити сутра у 9 сах. пре подне и стане оштро пребацивати попечитељу Николајевићу што повлађује управнику. Николајевић је ћутао, него привуче Управника на страну па му рече: видите ли да хоће да нам отму Аврама. Управник није тражио никаквих даљих упутстава од попечитеља, да би остао слободан у својим одлукама. Вратив се у Управу он нареди да му сутра рано ујутру дођу сви чланови у Управу. Одмах се узме Аврам на саслушање, састави се, по тадашњој уредби, полицијски суд од чланова Управе под претседништвом управником. Тај суд осуди Аврама на 30 батина и пресуда се одмах изврши. Управник онда пусти Аврама у слободу, али му закаже да се отсада влада уредно, јер му иначе неће помоћи ни Паша ни сви Турци. Аврам је био скрушен и доиста се отада владао беспрекорно.

Тек што је Аврам био отишао, а дође Рашид-Ефендија с писмом попечитеља Стевана Марковића да се Аврам одмах пусти. Управник одговори Рашид-Ефендији да је Аврама већ пустио, пошто га је за упорство казнио са 30 батина. Рашид-Ефендија диже ларму рекав како је Кнез обмануо пашу. Све то није помо-

гло ништа. Додуше Кнез је због овог случаја био гдио љут на Управника и три дана није с њим говорио. Али је Управник остао и даље на Управи.

Ствар са Аврамом свршила се без икаквих заплета. Аврам је извукао батине а паша их прогутао.

•

Тако су наши стари схватили и вршили своју дужност, Бог да их прости. Пре него што су доносили какву наредбу, они су добро размислили и проценили да ли је она умесна, целисходна извршљива и законита. И кад су долазили до тога закључка, они су је вршили до краја тачно и савесно, не обазирјући се ни на какве сметње, претње, интриге и опасности. Они су залагали своју главу да би се одржао ред и да би се прибавила пуна важност њиховим законитим наредбама.

Нека ми садањи г. Управник не замери, али су, мислим, ови примери толико прости и толико поучни, да им доиста вреди следовати.

31 јула 1921

МЕТИНО БРДО

Неки дан је јавила „Политика“ како је на Метиниом Брду код Крагујевца, потпуно изгорео један војни магацин, који је био пун пушчане и артиљеријске муниције.

Чудним случајем десило се да је то место поменуто баш у првоме броју „Политике“ од августа месеца. А управо у августу месецу 1842 — дакле пре пуних 79 година — одиграли су се на Метиниом Брду догађаји од судбоносног значаја у нашој новој историји. Са Метиниом Брда у августу 1842, Вучићеве топови одагнали су династију Обреновића из Србије и дали нов правац њеном политичком животу. Али су они истовремено отворили и један дуг и мучан династички процес, тесно уплетен са догађајима који су се развили после Вучићеве буње од 1842. Тај процес, који је од последњих сто година државног живота Србије трајао 61 годину, започет је на Врачару 2 септембра 1942, а завршен на Теразијама 29 маја 1903.

*

После одласка Кнеза Милоша из Србије и смрти његовог старијег сина кнеза Милана 26 јуна 1839, земља је остала без владаноца. Намесништво, које је за време болести кнеза Милана образовано било, а које су према избору Државног савета и потврди Портиниој, састављали Јеврем Обреновић, Тома Вучић-Пе-

ришић и Аврам Петронијевић, продужило је и даље државне послове.

Истакло се питање ко ће бити Кнез, јер се сматрало да наследиство престола у породици Кнеза Милоша прелази само с оца на сина, а не и са брата на брата.

Али како за онда нико није мислио искључити млађег Милошевог сина Михаила, то су Вучић и савет сагласни били, да се на упражњени престо позове Михаил Обреновић, кога је Кнез Милош, напустивши земљу, одвео са собом у Влашку. Кнез Милош, надајући се непрестано да се сам врати у Србију, затезао се пустити од себе Михаила. То није желела ни Кнегиња Љубица, која је у земљи остала, јер је и она, баш у интересу Михаилу, налазила више јемства за династију у повратку на владу Кнеза Милоша. Изгледа, по неким знацима, да ни Јеврем Обреновић, из можда сасвим интимних побуда и жеља, није желео ни Милоша ни Михаила.

Влада пак намесничка, да би спречила повратак Милошев, живо је радила и код Порте и код Русије, да би се Кнез Милош склонио пустити свога сина Михаила у Србију. И тек кад је Кнезу Милошу од стране Русије наглашено, да ће Србија морати бирати кога другог за кнеза, ако се Михаил не прими — Милош пристаје да Михаила пусти у Србију.

По жељи Русије и Порте, Кнез Михаил, пре но што је примио владу, оде у Цариград да се лично претстави Султану и да од њега лично прими потврду. На томе путу пратио га је Алекса Симић попечитељ финансија, кога је намесништво послало у Влашку, да новог кнеза у Србију доведе.

Кнез Михаил био је тада тек у седамнаестој години, те не би могао примити управу земље, него би му се морали поставити намесници. Али да не би Јеврем Обреновић и опет ушао у намесништво, Вучић са својим пријатељима настане, да се Кнез Михаил одмах прогласи за пунолетна и прими управу земље, али да му Порта постави за саветнике Вучића и Петронијевића, с којима ће се он у управи земље саветовати и договарати.

Порта, у споразуму с Русијом, тако и учини. Султан назначи Вучића и Петронијевића за саветнике Кнеза Михаила, који о томе ништа није знао, док му то није при поласку из Цариграда

Велики везир, као узгред, казао. И ако још млад и неискусан Кнез Михаило је у овом акту Портином гледао повреду права Србије и права кнежевих, који је једини властаин узимати себи за саветнике људе, у којима има поверења.

Док је још Кнез Михаило био на путу из Цариграда за Србију, пријатељи Кнеза Милоша уз припомоћ Кнегиње Љубице, изазову покрет да би народ у масама изашао у сусрет Кнезу Михаилу и одвео га у Крагујевац, где би био слободнији у вршењу своје кнежевске власти, и не би био под утицајем наметнутих му саветника. У ствари намера је била осамити Кнеза Михаила и пробудити га да позове у Србију свога оца, Кнеза Милоша.

Но влада осујети тај покрет, похвата коловође, позатвара их и поведе против њих истрагу.

Међутим Кнез Михаило стигне на границу код Алексинца. И чим је ступио у Србију, он изда акт, којим у путу милости нареди да се сви они политички кривци из затвора пусте и казне ослободе.

То је био први сукоб између Кнеза и његових саветника.

У пратњи Портиног комесара Недим-Ефендије, који с бератом о потврди Кнежевој беше донео и акт о наименовању Вучића и Петронијевића за Кнежеве саветнике, — Кнез Михаило дође у Београд, саслуша на Калемегдану Султанов берат и у Саборној Цркви положи заклетву на Устав.

Али су се одношаји између Кнеза и његових саветника све више заоштравали. С једне стране народ је изазиван против наметнутих саветника и потстицан да изјави како земља хоће само једног а не три кнеза. С друге пак стране пријатељи Вучићеви дражили су свет против самовоље попечитеља Кнежевих. Ствар дође дотле да су Вучић и Петронијевић не само једним актом претставили Кнезу да престају даље долазити као његови саветници, него се обрате жалбом Русији и Порти против самог Кнеза.

Затегнутост између стране Кнежеве и Вучићеве узме толики мах, да се Вучић прво затвори у својој кући, а потом оде Паши у град. С њиме се тамо склоне Петронијевић, Милутин Гарашанин са синозима Луком, Мијаилом и Илијом, Стојан и Алекса Симић, Стеван Стевановић-Тенка, Паун Јанковић-Ваћа, Сима Сажлија и други.

Користивши се овом приликом да се умеша у српске послове, Порта у споразуму са Русијом пошаље Муса-Ефендију као свога комесара у Србију. Но Кнез Михаило науми одбити ово мешање Портину, напусти Београд и са целом Владом пређе у Крагујевац.

Заоштреност дође до свога врхунца. И да би се какотако дошло до споразума, руски конзул Вашченко, по наредби своје владе, оде у Крагујевац да приклони Кнеза Михаила вратити се у Београд. Кнез најпосле пристане вратити се, али не у Београд него у Топчидер. Но категорички је одбио ићи Муси-Ефендији на ноге у град. Најпосле се удеси да састанак буде код Батал-џамије и ту под шатором да Муса-Ефендија дочека Кнеза Михаила.

На томе састанку не сврши се ништа. Кнез Михаило одбио је сваки споразум са Вучићем, а Муси-Ефендији је изјавио да нити Порта има права мешати се у српске послове нити је он дужан пред њом правдати своје поступке.

Муса-Ефендија врати се у Цариград не свршивши ништа. Порта нареди да Вучић, Петронијевић, Симић и Гарашанин оду у Цариград а остали у Видин и тамо да чекају даље наредбе.

Доцније им је допуштено да се настане у Земуну, а тек с пролећа 1842 могли су се вратити у Београд.

Али стање у земљи окретало се све на горе. Савет у једном акту управљеном Кнезу, оптужи попечитеље као виновнике свега ала што се у земљи догађа. И да би се то зло отклонило, пријатељи Вучићеви: Милутин Гарашанин, Петронијевић, Симић, Тенка, Баћа и остали договоре се да дигну буну, али да се Вучић стави на чело покрета. Вучић се дуго затезао, али кад се опазни да је Кнез Милош развио живљу радњу за повратак у Србију — Вучић најпосле пристане на буну. Но њихов циљ ипак није био прогнати Кнеза Михаила, него га принудити да образује Владу људима из њихове странке и да влада по њиховом програму.

Тако се утврди план за општи покрет. Вучић је имао отићи у Крагујевац и оданде дићи буну. Тенка у округ пожаревачки, Баћа у смедеревски, Лаза Теодоровић у шабачки, Прота Ненадовић у ваљевски, Јован Вељковић у крушевачки, Стојан Лешјанин у Њупријени и т. д. Аврам Петронијевић имао је остати у

Београду с тим да се на случај неуспеха и опасности скло-
ни у град.

Сви ови разиђу се у одређене округе, само је још Вучић
остао у Београду. Он је имао нешто доцније отићи, кад сви буду
на својим местима и када ће им он дати знак за устанак и даље
наређивати што буде требало. Знак би био у томе, што би се на
извесним висовима запалиле велике ватре.

Августа 17 Вучић са Михаилом Гарашанином оде у Земун,
тамо преноћи и сутрадан пређе у Панчево, где су га чекали Раја
Дамњановић и Алекса Јанковић. Одатле се ноћу на чамцу пре-
везу у Смедерево. У путу за Крагујевац преким путевима, прено-
ћи у Тринави код Срећка Поповића (чича Срећка). Ту им се при-
дружи лепенички капетан Јовица Николајевић са својим људима,
па сутрадан рано упадну у Крагујевац.

Србија у оно време није имала много војске. У Београду је
било око 1.000 људи пешадије, у Крагујевцу батерија топова
са нешто пешадије, а у Вуприји и у Београду коњица. Коман-
ти ових трупа: Илија Новаковић и Стеван Миљковић у Крагу-
јевцу и Јоца Наумовић у Вуприји, одмах се придружише Вучи-
ћевим групама.

Још оне ноћи кад су стигли у Триаву, запале се ватре на
означеним висовима и одређени људи разнесу заповести за буну
на све стране.

На глас о буни Кнез Михаило са својом владом предузме све
мере да се она угуши. У први мах било је успеха. У округу
шабачком ухвате Лазу Теодоровића и у ваљевском Проту Нена-
довића. Тенка из Пожаревца и Баћа из Смедерева побегну у сме-
деревски град.

Коњаници Кнежеви ухвате у Ришњу Милутина Гарашанина,
а у Умчарима сина Милутинова Луку и убију их обојицу. Аврам
Петровијевић побегне у град београдски.

Али је највећа опасност претила од Вучића из Крагујевца.
Кнез Михаило са регуларном војском дође у Жабаре, куда је
притицао у помоћ околини народ са својим старешинама. С Кне-
зом је била мати његова Кнегиња Љубица, Јеврем Обреновић, са-
ветници: Вуле Глигоријевић — Ага Вуле —, Милутин Петро-

вић-Ера (Хајдук Вељков брат), Стеван Стојановић-Тоса, Арса Андрејевић и други.

Намера Кнежева била је њи право на Крагујевац, опколити и принудити Вучића на предају.

Али Вучић напусти Крагујевац и повуче се на Метино Брдо, где извуче и топове. Са Метиног Брда он је владао и друмом и Крагујевцем.

Но пре него што је дошло до сукоба Вучић пошаље своје изасланике нудећи Кнезу измирење под овим условима: да Кнез одмах отпусти своја три попечитеља Ђорђа Протића, Цветка Рајовића и Стевана Радичевића, као и да из земље уклони своју матер Кнегињу Љубицу и Јеврема Обреновића.

Кнез одбије ове услове тражећи безусловну капитулацију Вучићеву.

Кнежевом појском командовао је негдашњи руски генерал Даниловић. Он нареди да војска наступи, док у то грунуше Вучићеве топови са Метиног Брда.

И ако су топови пребацивали, ипак то унесе панику у Кнежеву војску, која је била без топова. Све се даде у дивље бегство. Није помогао ни Јован Обреновић с рудничанима ни Мићић са ужичанима. И Кнез, поред своје личне одважности, буде принуђен повући се према Београду и сиђе у Топчидер. Не хтејући склонити се ни у руски конзулат по позиву Вашченка, ни њи у град Паши, он је имао или примити Вучићеве услове или напустити земљу. И ноћу између 25 и 26 августа, Кнез Михаило пре-

везе се на чамцу на аустријску страну код Чардака спрам ђум-рука београдског.

Вучић с војском стигне у Београд 27 августа и улогори се на Врачару. Он одмах пошље Кнезу Митрополита Петра с понудом да се врати у Србију, али без Јеврема Обреновића и без попечитеља. Кнез одбије ову понуду. Он је тражио као услов свога повратка да се позатварају Вучић и други, обећавајући опрштај свима осталима.

По повратку Митрополитову из Земуна, Вучић огласи 28 августа престо за упражњен. Одмах се образује „Привремено Правленије“ у које уђу Вучић, Петронијевић, Алекса Симић, Павле Станишић, Милосав Ресавац и други. У тој влади Вучићева је нарочита титула била: „Повелитељ воленија народног“.

Ово „привремено правленије“ сазове одмах скупштину на дан 2 септембра. У ту скупштину уђу сви чланови Државног Савета, други виши чиновници и угледнији људи из народа. У скупштини се прочита акт у коме се тешко оптужује Кнез Михаило и његова Влада. Потом Скупштина донесе једногласни закључак, којим огласи да је Кнез Михаило збачен, а Александар Карађорђевић изабран за Кнеза.

Карађорђевић се беше од скора вратио у Србију, био постављен за члана београдског окружног суда, па га после узео Кнез Михаило за свог ађутанта.

Депутација скупштинска саопшти избор новоме Кнезу и позове га да дође на Врачар и ту да буде са народом и Вучићем. Међутим се одмах пошље у Цариград татарин с молбом, да Султан потврди избор новог Кнеза.

Са своје стране Кнез Михаило обрати се рускоме Двору, оптужујући Порту, која потпомаже буну у Србији и подржава Вучића.

Међутим Султан бератом од 2 септембра потврди избор Александра Карађорђевића. Тај берат донесе у Београд 21 октобра царски комисар Емин-Ефендија. На сам Митров-дан 26 октобра -- берат буде свечано прочитан на Калемегдану и Кнез Александар положи заклетву у Саборној цркви на Устав.

Али Цар Никола Први, као покровитељ Србије, на протест Кнезова Милоша и Михаила, не призна овај избор, сматрајући

да није био слободан. Он затражи да се изврши поновни избор и то у присуству његовог конзула Вашченка и нарочитог комисара барона Ливена. А пре избора да се из земље удаље Вучић и Петронијевић.

Овај захтев цара Николе био је прави пораз не само за Кнеза Александра него и за саму Порту која је избор била потврдила.

Све претставке и ноте нису помогле. Барон Ливен једино је узео на своју одговорност допустити, да се Вучић и Петронијевић не удаљују из земље, али су Београд морали оставити.

Тако се сазове нова Скупштина на Видов-дан 1843 у Топчедеру. Кнез Александар положи оставку и повуче се у Раковицу, а Вучић и Петронијевић у Крагујевац.

Видовданску скупштину састављали су посланици народом изабрани, по један судија из окружних судова, претставници свештенства, војске и Апелационог суда. У састав скупштине ушли су Митрополит, владике и Државни савет. Та скупштина под претседништвом Митрополитовим, а у присуству турског комисара Хафис-паше и руског комисара барона Ливена и консула Вашченка, опет јединогласно изабере за кнеза Александра Карађорђевића. Кнез се врати из Раковице и поново прими владу, а Вучић и Петронијевић врате се из Крагујевца. Барон Ливен напусти Србију.

Али прођу три недеље, а брат из Цариграда још никако да стигне. Уместо тога, барон Ливен јединога дана изненада осване у Београду. Он изјави да га је у Варшави срео курир из Петрограда са заповешћу да се одмах врати у Београд и да саопшти како Цар Никола истина признаје избор Кнеза Александра али да се Вучић и Петронијевић морају безусловно удалити из Србије.

То се морало извршити. Вучић и Петронијевић напусти Србију и оду прво у Видин а после у Свиштов. Дуго је времена морало проћи и много преговора, док је израђено допуштење да се врате у Србију. Они су се, триумфално дочекани, вратили у Београд 28 августа 1844.

*

Тако се свршио овај покрет који је почео на Метином Врду августа 1842.

Вучићев глас и углед у народу био је колосалан. Његово име тесно је скопчано са догађајима у Србији кроз пуних шеснаест година, од 1842 до 1858.

Опасан бунтовник са Метиног Брда, он је исто тако енергично бранио стање које је створио. Катарска буна која је букнула у септембру 1844, одмах по повратку његовом из изгнанства, била је такав један покушај против новог стања. Он је као диктатор ту буну угушио брзо и енергично. И кад је нападао и кад је бранио, он је радио с убеђењем, одлучно и отворено. Вучић је дизао буне, али никад није улазио у мучке завере. Поносити Кнез Михаило доиста се није могао стидети оваког противника.

14 августа 1921

ЈЕДНА ПРОМЕНА НА ПРЕСТОЛУ

(1860)

ре неколико дана с великом свечаношћу спуштен је у гроб Краљ Петар. На Крстов-дан 27 септембра навршиће се тачно шест недеља од смрти његове, када ће престати период дубоке државне жалости за преминулим Краљем. А тога истог дана, на Крстов-дан 1860 преминуо је и после неколико дана у Саборној београдској цркви свечано сахрањен Кнез Милош.

Чудновате случајности у судбини ове двојице владалаца српских!

И један и други умиру приближно истих година, Кнез Милош у осамдесетој, Краљ Петар у седамдесет петој години. Ако узмемо Кнеза Милана Обреновића II, који у ствари није владао, Кнез Милош и Краљ Петар једина су наша два владаноца који су мирно, природном смрћу умрли на престолу, па и њих двојица тек пошто су дубоко осетили све горчине изгнанства. Кнез Милош одлази из Србије у својој педесет деветој години, пошто је извршио своју мисију ослобођења. Краљ Петар напротив, враћа се у Србију у својој педесет деветој години да изврши своју мисију уједињења. И по одлукама Народних Претставништва од 1898 и 1921 и један и други добивају назив „Велики“.

Сви остали владаноци српски новог времена или умиру насилном смрћу или у изгнанству. Карађорђе, Кнез Михаило, Краљ Александар Обреновић умиру насилном смрћу. Кнез Александар и Краљ Милан умиру у изгнанству, у коме су, осим јединог Кра-

ља Александра Обреновића, пробавили дуже или краће време сви Обреновићи и сви Карађорђевићи.

Поменуло се, не повратило се!

Према одлуци Светоандрејске скупштине од 12 децембра 1858, којом се „васпоставља Династија Обреновића“, Кнез Милош пређе у Радујевац у јануару 1859 године. Он удари преко Неготина, Зајечара и Књажевца у Алексинац. Ту га је дочекао престолонаследник Кнез Михаило, који, прешав на Смедерево, није хтео ући у Београд пре оца. Знајући суревњивост Кнеза Милоша и осетљивост његову у питању Кнежевске власти Кнез Михаило је најодсудније одбијао струју, да се на упражњени престо позове он, а не Кнез Милош. Он је отворено изјавио да се без Кнеза Милоша неће враћати у Србију, и да оне, који би се противили повратку на престо Кнеза Милоша, сматра и као своје противнике. Уосталом она струја против Кнеза Милоша много мање се опажала у народу, а много више код тадашњих великаша и власника. Народ се више сећао како је под Кнезом Милошем могла некоме испасти из кола сикира на друм, а да је нико није смео дарнути, ван да је однесе самоме Кнезу у Крагујевац. Господа пак и великаши више су се сећали неограничене власти Милошеве, буње које су против њега дизали и камења које су за њим у Саву бацали, кад се лађом од београдске обале отиснуо.

Али су и једни и други гледали у Кнезу Михаилу и јемца за нови, законити ред у земљи и заштитника од гоњења и освете и узданицу лепше будућности народне.

Крајем јануара 1859, оба Кнеза свечано су ушла у Београд, одушевљено дочекани. Био је ведар и топао зимски дан, какав често бива у Београду. Оба Кнеза била су у једним отвореним колима. Кнез Милош у вишњевој атили, већ сасвим сед, са наочарима, гологлав, поздрављао је народ лево и десно. Кроз данашњу Бранкову улицу, која се онда звала Господска улица и која је била најелегантнија у Београду, он се одвезао у Саборну цркву, где је чињено благодарење. Митрополит Петар није смео ни дочекати Кнеза у Београду. У цркви је служио млади шабач-

ки владика Михайло потоњи Митрополит српски. Народна Скупштина дочекала га је у цркви као и цела влада, којој је на челу био Стевча Михайловић, „местозаступник“ Кнежев до дласка његова у Србију.

Неколико дана трајало је весеље народно. Варош је вечером била сјајно осветљена. По прозорима приватних кућа чкиљиле су истина лојане свеће, јер других је слабо било, али су зато на тријумфалним капијама, искићеним кандилима са чашицама у народним бојама, блистали сјајни транспаренти с ликовима Милошевим и Михайловим, алегориским сликама, које је на брзу руку израдио „академски живописац“ Стева Тодоровић и пригодним стиховима Јове Илића, Ђуре Јакшића и других тадашњих поета и нарочитих стихотвораца, каквих се увек нађе за такве свечане прилике.

Дуж улица повешани су били прозачни фењери од хартије у разним бојама, који су се лелујали на затегнутим конопцима од копља до копља. На раскршћима главних улица гореле су, натакнуте на мотке, мешине с катраном, који је, запаљен, капао по калдрми на велико увесељење светине. Искуплена око мешина, она је весело посматрала пламене млазове, који су из мешина цурили и густим димом гаравили јој зајапурена лица. А на главним просторима и пијацама окретани су, изнад велике ватре, на огромним ражњевима цели целцати волови, а унаоколо изваљена бурад с вином и ракијом. То је Општина београдска давала банкет својим раздраганим грађанима.

*

Али кад су све те свечаности прошле и стишале се, земља се нашла, лицем у лице са старим Господаром. Питање је било: шта је Коџа-Милош, после двадесет година од новог научно, а шта од старог заборавио.

Додуше ни његов положај није био лак.

Као увек код нас, при промени режима, и сад се нашло пуно „страдалника“ за нову династију, као што су, с друге стране, деуницирани многи људи као њени противници. Први су истицали, како су од прошлог режима гоњени, како су за династију „пунили“ чаброве у гургусовачкој кули или затварани у Вучи-

ћеве оборе на Шапцу и Врачару. Други су окривљавани јер су служили прошлој династији т. ј. уствари гледали свој посао и не мешајући се ни у каква великашка „вољенија“, поштено служили земљи и владоцу, коме су се заклели.

Занимљиве су биле тужбе, које су подизане против Вучића. Тако је један од тих „страдалника“ тражио да му Вучић плати оштету што му је попаљено имање у буни 1842. Други је тако исто тражио оштету за попаљено му имање о катанској буни 1844. Вучић се енергично бранио од ових оптужаба. Најпосле је изјавио да ако онај први погорелац има каква год права тражити оштету од њега, бунтовника од 1842, по каквоме праву онај други, који је 1844 сам био бунтовник, тражи оштету од њега — Вучића — који је тада, као законита власт, ишао да ту буну угуши!

Кнез Милош није био неприступачан овим доношењима, и онако већ киван за своје дугогодишње изгнанство. Али је Кнез Михаило сузбијао ову струју колико је год могао. Он је искрено тежио да се забораве тешке успомене из минулих времена и да се стане на пут гоњењу и освети. Њему су нарочито антипатични били они „Обреновићевци“, који су себи приписивали искључну заслугу за повратак династије и присвајали право на меродавни утицај у свима пословима државним и у свима питањима личним. Њих је управо Кнез Михаило сматрао као најопасније за нов режим и ново стање. Он је говорио да нико нема права памтити оно, што је он заборавио. Он је сматрао да се његова династија вратила на престо по своје праву и по вољи народној, а не агитацијом једне котерије, макар се она називала и Обреновићевском. Стога је Кнез Михаило, ступив на престо, узео назив Кнеза по милости божјој и вољи народној, назив који су задржали сви владоци после њега.

Једном приликом дође у Београд велика депутација из једне окупационе вароши. Кнез Милош, већ болешљив, упути је Кнезу Михаилу, који је прими у дворцу топчидерском. Депутацију су предводили сами најистакнутији „Обреновићевци“ из те вароши. Они су дошли да се жале како им је Кнез Александар Карађорђевић преотео општинско поље поред вароши и на њега се убаптинило, те Општина нема где да држи своје панахуре.

Одмерен и пун такта Кнез Михаило им је дуго објашњавао и доказивао како се ни од кога па ни од Кнеза Карађорђевића не може отимати имање, на које он, по самом њиховом тврђењу, има уредну тапију. Упућивао их је да општинско право траже и доказују редовним судским путем. Али кад упорна депутација не само остаде при своје неумесном тражењу, него се чак један од њих усуди да каже, како им онда ништа друго не остаје него да пређу у турско поданство, Кнез Михаило плану: „Ја сам мислио да говорим људима, али ви нисте никакви људи. Напоље"! Ађутанти у претсобљу угледаше у један мах како се отворише врата и како депутација у нeredу покуља из собе. Сам Кнез Милош, чувши громки глас Михаилов, чисто преплашен повика момцима: „Затварајте, море, врата, грдио је нешто љут Мијаило!"

Али стари Кнез беше на измаку живота. Он је поступно малксавео и гасио се. У лето године 1860 он оде у Соко-Бању и отуда се преко Брестовачке Бање врати у Топчидер. И ако већ мртав болан, он се ипак интересовао за догађаје и издавао наредбе, које је налазио за потребне. Те наредбе, махом су извршиване тек по претходном одобрењу Кнеза Михаила. Тешко је било што је Кнез Милош памтио што је наређивао и увек сутрадан на рапорту Управника вароши разбيراо јесу ли његове наредбе извршене. Јер му је Управник вароши редовно свако ју-

тро морао долазити на рапорт у дворца топчидерски. Он би му пришао руци, сео поред кревета и казивао о дневним догађајима у вароши. Кнез би му држао руку у својој и док би Управник излагао свој рапорт, Кнез би се често пута занео и заспао. Онда би Управник тихо повукао своју руку и нечујно, на прстима изашао из собе.

У уторак, 13 септембра 1860, Управник је последњи пут био на рапорту. Али је Кнез већ био у заносу, из кога се није више ни пробудио.

Целе оне ноћи између 13 и 14 септембра Кнез Михаилo није одмицао од постеље Милошеве.

Ујутру 14 септембра — на Крстов-дан — Кнез Михаилo оде на службу у цркву палилулску. Он нареди да се прво њему јави ако би међутим Кнез Милош преминуо. Ваш пред свршетак службе, уђе у цркву придворни прота Хаџи-Дина и једним знаком огласи Кнезу Михаилу смрт старогa Кнеза. Кнез Михаилo стиште очима да би задржао сузе, али отстоја службу. Потом се врати у Двор и нареди да му дођу Министри, Саветници и Управник вароши. Они нађоше Кнеза где хода по соби, погнуте главе, с марамом на очима.

— Господо, рече им он, звао сам вас да вам кажем да нам нема више Књаза Милоша. Мој бабо...

Ту Кнез застаде. Он силно зајеца, спусти се на канабе и горко плакаше, тресући се целим телом.

После ових првих тренутака бола и туге, Кнез Михаилo одјаха у касарну да смрт Књаза Милоша објави војсци и да од ње прими заклетву.

У току дана пренесен је Кнез Милош у Двор београдски, где је неколико дана лежао изложен. Потом је са великом помпом сахрањен у Саборној цркви београдској.

*

Истогa дана — на Крстов-дан 1860 — Кнез Михаилo прокламацијом објави народу своје ступање на престо као Књаз Михаилo Обреновић Трећи.

„Срби“, казао је он између осталог у својој прокламацији, „преда мном стоји тежак задатак. Унутрашњи раздори, непошто-

вање права ближијега, гажење закона и малоуважавање власти, освете и гоњења растројили су Отачаство наше и задржали га у великом наплатку. Ја ступам на престо књажевски с тврдом вољом да зла ова искореним у земљи нашој: да оснујем владу која ће, снабдевена свом потребном влашћу и силом, умети одржати себе у уважењу, законе земаљске у снази и задобивена права у поштовању и која ће, презирући освете и гоњења, придружити себи све који Отачаство своје љубе и желе му напретка.

Зато, праштајући овим сваку политичку кривицу и бацајући у заборав сва учињена политичка преступљења, позивам све и свакога да се ставе под заштиту отачаствених закона, по којима ће моје правитељство морати исто тако праве у заштиту узимати, као што ће му дужност бити криве строго казнити. Докле је Кнез Михаило на влади нека сваки зна, да је закон највиша воља у Србији, којој се сваки без разлике покоравати мора.

Ако разумно, сложено и патриотски будемо радили за напредак и благостање Србије, провиђење Божје неће оставити без успеха трудове наше".

Али Кнезу Михаилу није било суђено да потпуно изведе свој програм. Није прошло ни осам година, а он је сишао у гроб на вечни починак поред великога баба свога.

9 септембра 1921.

КАТАНСКА БУНА

(1844)

Година 1844 била је друга година владе Кнеза Александра Карађорђевића. Избором његовим од 2 септембра 1842, после Вучићеве буње на Метином Брду, изгледало је као да ће наступити мир у земљи, растргнутој догађајима последњих година. Државни живот као да беше пошао нормалним током и снажно кренуо у напред.

Те године на Благовести би обнародован Грађански Законик, акт од огромног значаја за приватне односе грађанске у нашој младој држави.

Те године на Петров-дан, роди се Кнезу Александру син Петар, нада нове династије.

Те исте године вратили су се из прогонства Вучић и Петронијевић. На тај начин и спољни положај Србије изгледао је сређен и уведен у правилан колосек. Русија и Порта дефинитивно су признале ново стање, нарочито Русија, на чији су захтев Вучић и Петронијевић морали земљу и оставити.

Али прогнани из земље Обреновићи никад нису признавали нови поредак. Они су га сматрали као незаконит и насилан, основан на буњи и преврату. Нарочито је у томе био непомирљив Кнез Милош, који је не само изборе од 1842 и 1843, него и све што се догодило после његовог одласка из Србије, сматрао за повреду његових неоспорних права законитог Кнеза Србије.

Стога је он, нарочито после прогонства Кнеза Михаила, развио најживљу радњу да обори нову владу и да се врати у Србију. Нова буна коју је он преко својих људи спремао, имала је у неку руку бити реванш за Метина Брдо, те да буном уништи стање, које је буном створено.

Тако је постала чувена катанска буна у септембру 1844 године.

Прогонство Вучићево и бављење његово ван земље учинило се Кнезу Милошу као најпогоднији моменат да се буна изазове.

План је био спремити једну чету која би, наоружана, имала упасти у Србију и буну подићи. У том циљу састављен је био нарочити одбор, у коме су били Настас Јовановић, питомац Кнеза Милоша (потоњи Управник Двора), Стојан Јовановић, шурак Петра Цукића, Држ. саветника и Коста Богдановић, адвокат из Руме. Стојан Јовановић налазио се у Бечу као државни питомац још од 1839 године, а Коста Богдановић био је раније чиновник у Србији, па с Кнезом Михаилом грешао у Аустрију 1842 године.

Чета, која би имала упасти у Србију, била је јачине 30—35 људи. Ови људи били су сви из Србије и пребегли у Срем по одласку Кнеза Михаила као његови приврженици.

Спрема је чињена у највећој тајности. Људи ови прикупљани су и упућивани у Руму Петру Лакићу трговцу, пријатељу Обреновића. Свакоме је одређено по десет гроша на дан. Набављани су и коњи и давани тим људима да их надгледају. Казано им је да су ти коњи намењени за Србију, нити су ти људи шта знали за намеравању буну и прелазак у Србију.

Међутим је за све њих покробено у Пожуну „катанско“ оде-ло, у свему онако, како су носили коњаници у регуларној војсци, а набављено је оружје, сабље, пиштољи и цео коњски прибор. Све ове ствари набављене су почесно и тајно, паковане у сандуке и слане Лакићу у Руму, а овај их даље експедовао у Митровицу некоме трговцу Загли, који их је склопио у свој магацин близу савске обале. О овоме свему нарочито се старао Војжидар Рајовић, синовац познатог Цветка Рајовића.

Баш кад је ово спремање било у највећем жеку врати се Вучић у Србију. Сазнавши за Вучићев повратак, Кнез Милош

по Настасу Јовановићу и Кости Богдановићу поручи Стојану Јовановићу да сваки даљи рад одмах обустави и да нипошто не прелази у Србију. Кнез Милош је слутно да ће се о отпор Вучићев разбити цео покушај и да буна неће успети.

Али Стојан не послуша ову мудру поруку Милошеву, него са Рајовићем оде у Митровицу и са Заглом удеси те набаве једну покривену лађу, коју су држали спремну на Сави спрам магацина Заглиног.

Тих дана пређе из Шапца у Митровицу Милош Богвићев (син војводе Анте Богвићевића, а шурак Јеврема Обреновића), те са Заглом оде у магацин и прегледа спремане ствари и опрему.

И пошто се све те ствари пренесу и натоваре, лађа се 21 септембра 1844 крене низа Саву, Кленку. Загла нареди крману да лађу заустави у једноме заклону близу обале Кленачке, а више аде Дреновачке, и ту да чека даље наредбе.

Лађа је тамо стигла пред вече, а у исто време стигли су тамо и људи са коњима из Руме. Стојан и Рајовић уведу људе и коње у лађу, па се Рајовић врати у Руму, а Стојан са људима отисне лађу према српској обали. Чим се лађа отисла, Стојан изложи људима како је у Србији највећи неред, како су Кнез Александар и Вучић у завади, како Цар руски жели повратак Кнеза Михаила, како је у Србији све спремно за буну, како ће Кнез Михаило прећи код Смедерева, како ће их у Шапцу дочекати Милош Богвићев и одмах предузети власт, убити окружног начелника Ђуку Стојићеву, а свима осталима да ће Кнез Михаило опростити. Показао им је неко писмено као диплому, којом га руски Цар поставља за ђенерала и наређује да се у Србију врате Обреновићи.

Пред зору притерају лађу близу скеле шабачке и ту изађу на обалу.

Попечитељ унутр. дела Илија Гарашанин имао је поверљивих извештаја, да се у Руми прикупљају неки емигранти, да примају новчану помоћ преко трговца Лакића, код кога је долазио и Богвићев и да воде неку трговину с коњима. Али се ближе ништа није могло сазнати.

Неки Стеван Николић-Џимка — марвени трговац у Митровици, опази сву ову спрему, уношење неких сандука у лађу и сазна да је у њима оружје и да се то све намерава кришом унети у Србију. Он о свему томе извести свога пријатеља Ђоку Обретковића, ђумругију у Српској Митровици. Ђока доиста опази једнога дана, да се лађа из Митровице кренула низ воду. Он одреди једнога стражара са наредбом да на коњу поред обале мотри на ону лађу и да извести кмета у најближем селу чим опази да је лађа пристала уз обалу, а сам да похита у Шабац и да му то јави.

Сам Обретковић похита у Шабац и потржи окр. начелника Ђуку Стојићевића, но овај беше отишао својој кући у Врањску. Обретковић му по једном писару поручи писмом да одмах дође. Ђука дође пред зору у Шабац у начелство, али не хте одмах тражити Обретковића, него легне да спава, док се не раздани. Обретковић опет, чекајући онога стражара што је ишао поред обале, и видећи да га још нема, не хтедне будити начелника, него оде у неку берберницу код „Бенске Ђуприје“, да се међутим обрије.

Начелник је међутим био устао и позвао помоћника Николу Нинића рекавши му да је дошао ради неких својих послова, не кажујући му ништа о поруци Обретковићевој.

Међутим, Стојан Јовановић у униформи руског ђенерала са својим катанима искрца се из лађе код Дреновачке аде. На обали не беше ни Милоша Богићевића нити икога другог, те их то мало узнемири. Али опет они се упуте Шапцу. Ишли су брзо али у тишини. Стојан је био у средини својих људи с трубачем поред себе. Код „Бенске Ђуприје“ истрче на улицу грађани из дућана и кавана да виде коњанике што улазе у варош, али нису никакво зло слутили. И сам Обретковић беше изашао из бербернице на улицу, чудећи се откуд ови људи. Није му ни на ум пала она сумњива лађа, ради које је и стражара послао. А стражар у оној помрчини беше изгубио лађу из очију, те није видео ни где је лађа пристала ни где су се људи искрцали.

Са „Бенске Ђуприје“ окрене Стојан десно Начелству, нареди трубачу да свира и тако уђе у авлију Начелства.

Начелник Ђука Стојићевић и помоћник Нинић десили су се били у оцаклији на горњем спрату. Начелник, који је носио тур-

ско одело, силај са два пиштоља, био је подуже спавао, па се још не беше ни опасао. Чувши трубу он помисли да то долази командир Јоца Наумовић са коњаницима из Београда, па је, зар, хтео да га својим доласком изненади. И да му се Наумовић не би потсмевао што се још није опасао, он упуту помоћника Нинића да дочека коњанике и њиховог командира.

Нинић сиђе низ степенице, но не видећи Наумовића, упита оне људе ко су и шта хоће. У исти мах, познавши међу катанима једног емигранта, он повика: „То су бунтовници“. На то катане припуцају из пушака и Нинића убију. Међутим истрчи из суда претседник Марко Лазаревић. Катане му повичу: „Предај се под барјак“, на што он оштро одговори: „Шта је то предавати се час под један час под други барјак“. Катане убију и њега и оба леша баце на другу страну улице према Начелству, пошто их свуку и опљачкају.

Светини, која се на звук трубе и пушака била искупила, Стојан прочита писмено као наредбу рускога цара да се Обреновићи врате на престо. Сам се потписао као „предводитељ народа за успостављање угњетене законитости“. Светина је радосно клицала саслушавши прочитано писмено.

Међутим се начелник Ђука затвори у собу и постави пандуре на врата. Али кад светина навали да развали врата, он побегне на таван, а пандури се предаду. С тавана он се бранио од катана, који су га хтели жива ухватити или убити. Чак су хтели запалити здање Начелства и довели били сена да га потпале. У то су стигли Милош Богичевић и Матија Симић (Црвени Матија), по које је Стојан послао. Богичевић је једва спасао начелника Стојићеву и склопио у својој кући.

Стојан одреди Матију Симића за вршиоца дужности Начелника окружног. Али је нова власт била немоћна да задржи светину од напада и пљачке. Било их је чак који су, дотле велики противници Обреновића, истицали се као њихови приврженици и у буну отворено пристали и помагали је. Сви су веровали да је Стојан доиста руски ђенерал, да је устанак у целој земљи и да су у Београду побијени и Кнез и сви великаши.

Стојан је имао намеру одмах поћи даље преко Ваљева у Крагујевац. Он је наваљивао на Богичевића да се стави на чело

покрета и да пише пријатељима како би се спремили олакшати му долазак у Крагујевац, привукли војску и оданде пошли на Београд.

Али се Богичевић томе опирао доказујући да би се тиме само могли компромитовати пријатељи Обреновића, него је саветовао Стојану, да продужи и даље водити устанак, који је већ повео као руски ђенерал. Још му је саветовао да разгласи, како он то ради у договору са Вучићем, на што опет Стојан никако није пристао, јер би се та лаж врло брзо обелоданила.

Но у последњем часу, пошто је већ било утврђено да Стојан с катанама пође Ваљево, Богичевић промени мишљење и узе живо доказивати Стојану, како никако не би саветно било ићи на Ваљево, а оставити Лозницу и Подриње себи иза леђа. Он га наговори да најпре заузме и побуни Лозницу и Подриње, па онда отуд да удари на Ваљево. Стојан послуша Богичевића и доиста уместо Ваљево, окрене Лозницу.

Ова неодлучност Богичевићева имала је свог нарочитог разлога. Он није знао да је Кнез Милош, чувши за повратак Вучићев у Србију, целу радњу обуставио, нити му је то Стојан казао. Стога је он пристао уз Стојана, али му је с друге стране било непојмљиво да о свему није био на време извештен. А нарочито је био у недоумици да ли је доиста у Београду Влада оборена, као што му је то Стојан тврдио. Он се бојао опасности за себе у Шапцу, ако Београд не буде пао, а Стојан оде у Ваљево, те Лозница и округ подрински остану у рукама редовних власти.

Не добивши никаква гласа о догађајима на другим странама ни после одласка Стојанова у Лозницу, Богичевић брзо одправи свога човека најпречим путем преко Кленка и Земуна у Београд с писмом на руског консула, коме јави за догађај са Стојаном и катанама у Шапцу. Као повод своме писму навео је то, што је у Шапцу пукао глас да је у Београду цела Влада оборена.

У Београду се целога дана — 22 септембра — ништа није знало о догађајима у Шапцу. Телеграфа није било, а поштански и сваки други саобраћај беху прекинуле страже Стојанове.

Доцкан у вече прими руски консул писмо Богичевићево. Он похита попечитељу Гарашанину и саопшти му садржину писма. Одмах се сазове седница у Двору. Влада је била у највећој забуди. Почеше кружити гласови о страшном покољу и плачки у Шапцу и да се буна све више шири. Требало је радити брзо и одлучно. Вучић, коме је понуђено да иде угушити буну, дуго се опирао бранећи се слабости, замореношћу и апсолутном потребом за миром и одмором. И тек на велика наваљивања и молбе Кнежеве, пристане он да иде против бунтовника. И пошто му се, на његов захтев, изда пуномоћство са неограниченом влашћу, дотле клонули и изнемогли старац намах се исправи и преобрази. То беше опет онај стари силни и страшни диктатор. Он одмах узе издавати оштре и одлучне заповести, које су и Влада и Кнез вршили без поговора. Вучић узме себи за секретара Танасија Николића, начелника полицијског одељења, а за писара Петра Протића, протоколисту Кнежевске канцеларије. У исто време он постави преки суд. За претседника тога суда буде одређен Глиша Филиповић, члан Апелације, а за чланове: Јован Ресавац, начелник округа београдског, Марко Дабић, мајор и командир батаљонски, Михајло Лаловић, трговац из Санковића, ваљевске Колубаре, и Живан Маринковић, кмет и трговац из Палежа, а за деловођу Никола Христић, архивар кнежевске канцеларије. У исто време Вучић нареди да се крене батаљон пешадије с потребном артиљеријом, под командом мајора Јована Лукачевића.

Пошав из Београда Вучић је имао око себе стотину одабраних коњаника сељака из најближих места округа београдског. Окружен овом гардом он је јахао на свом убојном кулашу. Као и увек кад је на челу народа, имао је на себи сукнене узане чакшире, кратко гуње, црну шубару на глави, калчине и опанке на ногама. За силајем два пиштоља сребрњака, турску криву сабљу обешену преко рамена и два пиштоља у кубурлуцима. Његови лични момци, дванаест Грузана, били су одевени као и он, само што су, поред осталог оружја, имали и по дугу пушку, пешану.

У путу за Палеж Вучић чује да је Стојан од Лознице окренуо Ваљеву, а у Шабац је са нешто коњице упућен Милосав Ре-

савац, који, преузевши власт у Шанцу, ухвати Богђевића и Матију Симића и отпрати Вучићу на Уб. Вучић их обојицу преда преком суду, где остану под стражом док се кривица њихова не извиди.

Међутим је стигла у Ваљево штафета Гарашанинова да долази Вучић. Власти се тиме охрабре, прикупе народ и са свију страна ударе на Стојана и његове катане, који су се Ваљево примикали. У тој забуни, нападнути са свих страна, они поскачу с коња и разбегу се, али су у тој потери неки побијени а неки заробљени. Ту погине и Стојан са више другова. Сељаци из околних села направе точкове и на њих баце Стојана и другове и то Стојана гола да би се знало ко је, а остале само у гаћама.

И ако је буна већ била угушена кад је Вучић стигао у Ваљево, он се није хтео враћати ни у Београд ни ићи право у Шабац, него удари истим путем, којим је Стојан прошао, преко Лознице у Шабац.

Ту се у шабачком пољу Вучић улогори и преки суд отпочне свој посао. Осим катана, били су предавани суду на суђење само они, који су поред пристајања уз буну и пљачкали или друга зла чинили. За само пристајање уз буну нико није осуђен, јер би их и сувише много било.

Из округа подринског и среза мачванског беше дотерао око 4—500 људи. Вучић нареди да се сви ти људи попишу и да забележи шта је ко урадио. Тај списак преда од претседнику преког суда, да би видео каква би се казна за њихове кривице одредила. Претседник са судијама нађе да би сви морали бити осуђени ко на смрт, ко на робију. Вучић их не хте давати суду, но оде међу њих, изобличи их и нареди те се теже кривима удари по 30, 40 и 50 батина, па их са свима осталима пусти кућама.

Међутим почела се извиђати кривица Милоша Богђевића и Матије Симића. Требало је прикупити много доказа за њихове кривице. Али је Вучић најпосле изгубио стрпљење и нареди да се пође за Београд, да се поведу Богђевић и Симић, па преки суд путем да извиђа и испитује доказе против њих. За Богђевића и Симића био је сав спас у томе, да дођу живи до Београда. По везама које су у Београду имали, они и њихове породице надали су се да ће сачувати главе.

Кренув из Шапца, Вучић са свитом заноћи код села Месараца. Ту се настави испит над Богичевићем, али се остави за сутра. Но сутрадан стиже Вучићу по татарину штафета од Гарашићина из Београда. Влади није било по вољи што Богичевић није осуђен него га Вучић води у Београд. Држало се да је то учињено по настојавању рускога консула, који је био расположен према Богичевићу, па се претпостављало да ће бити ослобођен. Поред тога опазило се, да се тиме и странка Обреновићева охрабрила у нади да се Богичевићу не сме ништа из страха од Русије.

Вучић одмах нареди да се ствар Богичевићева пресуди изјавивши да се без тога неће маћи даље. И суд осуди Богичевића на смрт. Њега врате у Шабац и пресуда буде извршена у шабачком пољу. Матија Симић буде одведен у Београд и осуђен на десет година заточења.

По повратку у Београд, војвода Вучић буде постављен за „кабинетског саветника“ Кнежевог, а Аврам Петронијевић за кнежевског претставника и попечитеља иностраних дела.

*

Тако се свршила катанска буна. Она је оставила дубок траг у унутрашњим приликама и одношајима нашег политичког живота четрдесетих и педесетих година. Од катанске буне до Светоандрејске Скупштине није истина било никакве више отворене буне, али је за све то време трајала потмула борба и дубока партијска омраза. Срећом по земљу, она је ипак имала родољубних синова, који су је, поред свију сметњи и тешкоћа, умели водити путем сталнога развијања и напретка. На те људе из оне наше мале земљице, могли бисмо се и данас угледати ми у нашој великој отаџбини.

18 септембра 1921

ОСЛОБОЂЕНИ НИШ

(1877—1915—1918)

Тужна свечаност од 4 септембра ове године, када су невине жртве са Јелашнице и Јанкове Падине пренесене у костурницу код Саборне нишке цркве, — одводи нас за овај мах из старог Београда да се позабавимо старим Нишом, каквог га знамо од пре 44 године, кад се српска застава, после пет векова, опет залепришала на његовим бедемима.

Рат који је 20 јуна 1876 Србија објавила Турској, завршен је цариградским миром у фебруару, када су га у име Кнеза и Владе српске потписали Филип Христић и Димитрије Матић. Ни после Шуматовца а нарочито после Ђуниса, Србија са својом народном војском, без довољно официра, са несавршеним и недо-вољним оружјем, оскудна артиљеријом, муницијом и другим потребама, није више могла одолевати силним турским ордијама. Општи покрет који је очекиван, изостао је. Грчка и Румунија остале су на миру, а Бугари, чије ослобођење није одвајано од ослобођења нашега народа, носили су и предавали Турцима оружје, које су тако рећи са рамена својих војника скидали и њима давали Лепјанин, Хорватовић и ђенерал Черњајев.

Али се гром пушке невеснишке проломио преко Шумадије и одјекнуо широм велике Русије од Карпата до Урала и од Црнога Мора до Белог. И Цар Александар II манифестом из Кишењева од 24 априла 1877 нареди својим армијама да наступају преко Прута и Дунава.

Србија није дуго остала на миру. Цариградски мир за њу је био само затишје, да се после неравне борбе од четири месеца, прибере и оснажи. И кад она 1 децембра 1877 поново објави рат Турској, одушевљени српски батаљони пређоше границу, да их руско-турско примирје заустави на домак Косова.

После освојења Пирота, Трна, Брезника, Радомира и огорчених бораба око утврђених турских положаја, Ниш је о Божићу 1877 године био са свију страна опкољен и отсечен. На љутој цичи каква је онда била, српска је војска чврсто држала положаје на Винику и Горици. Турској посади у Нишу није ништа друго остало него да се преда.

И једнога дана — 27 децембра 1877 — Халил паша нишки упути парламентарара према српским положајима, које је држао Моравски корпус под командом пуковника Милојка Лешјанина. Лешјанин одреди изасланика из своје армије, који ће ићи у град паши и захтевати да се Ниш преда. Та велика срећа тражити у име српске војске предају Ниша, пала је у део баш једноме рођеноме Нишлији, честитоме и родољубивоме Тодору Станковићу, једноме од најзаслужнијих бораца за ослобођење из оних ратова. Везаних очију одведен је Станковић кроз непријатељске позиције у нишки град команданту турском. Престрављени Ниш није ни знао да му у тај пар, после петвековног rop-ства, доноси слободу баш један од његових рођених синова. Везаних очију пролазио је Станковић кроз улице нишке, но он их је ипак осетио и познао. Али су, изгледа, и њега познали. Оди-ста, један Турчин наврати староме оцу Станковићеву и рече му, како баш сад оде Тодор везаних очију паши, да тражи „теслим“ града и посаде. Преплашен за свога сина старац одговори, да то неће бити његов син, јер је чуо да је он умро. Тешко је било старцу сакрити од Турчина осећања страха и радости.

Пошто је Станковић изложио паши услове предаје, вратио се у српски логор, па је сутрадан — 28 децембра — опет дошао у Ниш са начелинком корпуског штаба, потпуковником Јоцом Петровићем, да потпишу сам акт турске капитулације.

У четвртак, 29 децембра 1877, српска војска уђе у „славни град Ниш“. Командант Лешјанин желео је родољубивоме Нишлији Тодору Станковићу указати признање своје и своје војске

тима, што га је позвао да баш он први пободе српску заставу на градским бедемима.

Трећега јануара 1878 свечано је у Ниш ушао и одушевљено дочекан Врховни Командант Кнез Милан са својим штабом. Улазак свој у Ниш Кнез је објавио овим прогласом:

„Грађани Нишки,

После петстолетног робовања и тешког страдања, неправде и насиља, ја долазим међу вас са храбром својом војском као ваш ослободилац и доносим вам знамења хришћанске просвете, слободу, правду и сигурност.

Ја с радошћу видим да је народ ових прекрасних земаља, које су тако дуго силом биле отргнуте од своје мајке Србије, сачувао живу успомену о српском јединству, те с раширеним рукама дочекује моју војску, као жељно очекивану браћу и своје избавитеље. Победа, коју је моја храбра војска одржала помоћу Божјом, није победа народа над народом, него победа реда над нередом, закона над безаконјем, правде над насиљем. Ја и мој поносити народ, уз победоносну војску Цара Ослободиоца, кренули смо се с огњишта свога, не да се коме светимо за нечувене и дуготрајне увреде, него да ослободимо правду која је цвилила у оковима насиља, да ослободимо грађане од разузданих зулумчара.

У данашњи дан после пет стотина година, поносито се вије на бедемима славнога града Ниша српска застава. Нека је та застава за вас знак, да сваки грађанин, ма које вере био, може рачунати на моју благонаклону заштиту. Ја вас поздрављам као заступник правде, као бранилац слободе, једнаке за све грађане, за све вероисповести”.

У граду нишком пред још јучерашњим папшним конаком, Кнез Милан, окружен својим штабом, изговорио је сакупљеној војсци овај поздрав:

„Јунаци. После месец дана луте борбе, борбе двоструке против нашег крвног непријатеља и против природних елемената, борбе коју сте ви тако мушки као прави синови јуначких предака издржали, могу већ да вас поздравим у граду, у коме се родио први православни Цар Константин, који је наш Цар Ду-

шан назвао славним нишким градом и који је кључ Старе Србије. Јунаци, хвала вам у име Србије, хвала у име народа српског. Ваше јунаштво не само да цени цео народ наш, него га признаје и моћни заштитник Србије Цар Ослободилац Александар Други, и ја сам срећан што вас данас могу наградити не само у име своје, него и у име Њ. В. Цара Александра и то оним одличјем, које у дивној руској војсци добивају најхрабрији међу храбрима. Уверен сам да ћу вам из срца проговорити, ако с вама заједно клицием: Живео Цар Ослободилац Александар Други, живео његов главни командант руске војске, Велики Кнез Никола, живела нам јуначка, братска и савезничка руска војска!"

•

Од тих знаменитих дана прохујало је пуних 37 година. Ниш је напредовао. Старе генерације, које су виделе улазак српске војске и поздравиле српску заставу на градским бедемима, изумрле су. Наступиле су генерације нове, које нису ни запамтиле турске гарнизоне. Њима би изгледало непојмљиво, кад бисте им описивали како је изгледао Ниш 1878 године. Оне чисто не би веровале кад бисте им причали да је трг Краља Милана био запуштено турско гробље, да су садање широке и сунчане улице биле тесни, криви сокачићи, оивичени зидом, жутиим блатом олепљеним, да су куће биле плетаре са прозорима облепљеним хартијом „пенџерлијом” и заграђеним решеткама. Оне не би веровале да су у Нишу биле 22 опале џамије, са чијих су минарета мујезини пет пута дневно узносили славу Пророкову, а да на црквама није било звона. Оне не би знале да је Ђеле - Кула са својим страшним отворима тек тих дана била покривена и, поред гроба Смићелићева на Чегру, после 69 година први пут опојана и прекађена.

У Нишу није тада било ни хотела ни угодних гостионица. Био је једино „Ајвазов хан”, двоспратна зграда са одајама на горњем спрату за путнике, и са харовима у приземљу за стоку. Иначе су биле обичне механе. Поред друма који води Ђеле-Кули, с леве стране, била је турска „Ислахана” (занатска школа за сиротињску децу), а с десне стране черкеске кућице. Под Горицом, близу Свето - Никољске цркве, живели су Турци београђани,

koji su morali ostaviti Srbiju i Beograd posle 1862 godine, i koji su posle 1878 godine otišli dalje na jug u Skoplje, da nas тамо опет дочекају 1912 године.

Преко Нишаве водио је у град дрвени мост на исто тако дрвеним стубовима са дућанчићима на њему, каваницама, на левој обали и тефериџима изнад саме Нишаве. У граду је, десно од улаза, на узвишци, био пашин конак, двократно црвено окречено здање са небројеним прозорима. Ту су неко време биле канцеларије наше врховне команде. У том турском конаку нађен је и један доста тачан „тефтер“ становништва нишког. Ниш је био подељен на више махала, по којима је попис и чињен. Наређено је било да се тај тефтер преведе. Изашло је да је по томе тефтеру било у Нишу близу 26 хиљада становника мушких. На питање зашто женски становници нису уписани, турски ђатин Хаџи Мехмед - Ефендија, који је тефтер преводио, одговорио је сасвим озбиљно и чисто чудећи се таквом питању, да би било сана - даба пописивати жене, које нити се узимају у аскер, нити плаћају порезе, нити им се најпосле може ухватити хесап где су данас, а где ли сутра.

•

Али ни старе генерације кад су силазиле у гроб ни нове кад су настале да живе, нису ни слутиле да је славном граду Нишу претстојало ново ропство, кратко истина по трајању, али грђе и страшније од оног петвековног турског.

Првог октобра 1915 пуче глас по Нишу, да су Бугари напали наше претстраже дуж целе границе. Београд је већ био пао и аустро-немачке хорде почеле су продирати у Србију. Удружени са њима, Бугари нас нападаше мучки, с леђа, кукавички и разбојнички.

Октобра 22 забрујаше звона на Саборној нишкој цркви. То беше позив преплашеноме народу да похита цркви. Пред уласком у цркву чекао их је њихов владика Доситеј, блед и миран. Он им каза да су Бугари пред капијама нишким, и да траже предају вароши под гаранцијом самога владике. Владика је објаснио народу да је остао у вароши, да ће са својим народом делити ропство које им претстоји и да је готов изаћи пред непријатеља и да му личне гаранције, ако га народ на то овласти. И

он је по овлашћењу своје пастве изашао до срескога здања с белом заставом и сачекао непријатеља. Дошла је њихова извидница, један официр на коњу са више коњаника. Владика је апеловао на њихова осећања великодушних победилаца, јединоверног и словенског народа. Он им је казао да нишки грађани, без одбране и по сили догађаја, улазе у ропство али се надају да ће им бити огарантована лична и имовна безбедност. Подли Бугарин све је то обећао владици у име „цара“ Фердинанда и још сишао с коња и целивао руку владичину.

Али је то био Јудин пољубац, јер чим су ушли у варош од стране Нишке Бање и од стране Грамаде преко Матејевца, Бугари су одмах ударили у пљачку и отмицу. Истог дана похарали су цркву Пантелејску. Један од тих вандала стао је поганом ногом на олтар и скинуо позлаћено кандило. Други је на часну трпезу истресао дуван из своје кутије и сасуо га у сребрину дарохранницу, коју је собом однео. И на другим странама у вароши било је пљачке, отимачине и силовања. Генерал Војачијев одбио је жалбе владичине као неистините и као клевету према „благородном“ бугарском народу и његовој војсци.

Па су онда објавили нишком грађанству с цинизмом коме нема примера, како су дошли да га ослободе четрдесетогодишњег ропства српског. То су објавили они, који за пуних пет векова и немају своје историје, него су били најгнуснији измеђари турски. И док је народ српски свих пет векова провео у конвулзивним напорима да се ослободи турскога господства, док је имао своје одметнике, своје хајдуке, своје ускоке, своје мученике који су умирали на коцу и по тамницама, своје устанке и своје револуције, свога Ђорђа и Милоша, дотле су Бугари чекали да их, готово преко њихове воље, ослободе ропства и срамоте Руси и Срби, којима су удружени са Немцима и Турцима ударили у леђа нож издајнички.

Кад су 1876 године у октобру месецу Турци ушли у Алексинац, њихов командант Абдул - Керим паша превео је све српске породице у Ниш и распоредио по српским кућама са заповешћу да их приме и чувају, а да ће им Држава накнадити све трошкове које јој, наравно никад нико није ни тражио. А на сред Арнаут-пазара обесио је војника што је убио српског заробљеника.

Тако су радили Турци, иноверци и вековни непријатељи. А ова браћа по крви и вери, одвели су ноћу, мучки, разбојнички, српске свештенике, учитеље, официре и толико других невиних људи, болесних и рањених, па их у маси побили, опљачкали и оставили да их глођу и развлаче пси и дивља зверад. А иза нишког града, код Видин-капије нађене су кости чак побијене деце, од које су остали опанчићи, што су их имали на ногама.

Сам владика Доситеј са својим ђаконом Коцићем отеран је у Бугарску пешке и тамо интерниран. Он би био и главом платио, да се нису, настојавањем његових поштовалаца, за њега интересовали и распитивали из Мадрида и Хага. Али су му прву новчану помоћ, која му је из Париза послана, Бугари украли, јер је никад није добио.

У његову се кућу у Нишу уселио бугарски владика Варлаам. Стара мати Доситијева морала му је сама кувати и измет чиници док је трајала зимница коју је она спремила. А кад је зимнице нестало, бездушни Бугарин истерао је јединицу из куће усред зиме да живи од милостиње добрих људи, а Двор владичин опљачкао.

*

Пошто су тако „ослободили“ нишке грађане четрдесетогодишњег српског ропства, њихов је „цар“ Фердинанд, имајући као достојног партнера Виљема Другог, одиграо једну одвратну комедију пред самим капијама „славнога града Ниша“. Уочи Богојављења, 5 јануара 1916, Фердинанд Бугарски, вређајући спомен нашега Немање дочекао је и поздравио Виљема Другог, који је срамотио њиховог Барбаросу. Из улица кроз које је Император прошао, иселени су били сви „ослобођени од српског ропства“ грађани, а остављени само болесници и то под претњом да ће бити побијени ако се живи јаве.

Један поштени Немац, румунски Краљ Карол причао је једном приликом, у јесен 1896 у Синаји, једноме страном посланику с највећом одвратношћу и презирањем о Фердинанду Бугарском. Он га је претставио као човека крајње бескарактерног, као персонификацију притворства, личне сујете и полтронства. Он је с правим гнушањем причао како је Фердинанд, заборављајући и

своје високо порекло и свој положај и своје лично достојанство, дошао у Цариград у унаформи турскога мушира с фесом на глави, и руку пољубио крвавога султана Абдул-Хамида!

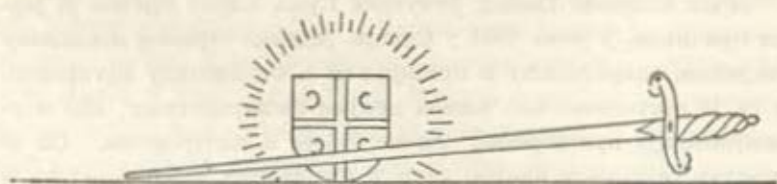
И тај мушир турски, у рангу Калараге султановог, дочекује у Неманићском Нишу, Ајленбурговог пријатеља Вилема Другог, који је ишао у Цариград не да га отима од неверника као Барбароса, него као њихов савезник против народа, који су очајнички бранили своју независност, слободу и правду.

•

Али је дошла година 1918 и српска је војска отерала бугарске „избавиоце“ из славнога града Ниша и опет га вратила мајци Србији. „Кључ Старе Србије“ опет је у српским рукама. Поред Ђеле-Куле, Ниш има данас и други споменик, мученичку костурницу код Саборне цркве. Само што је Ђеле-Кула споменик и ако варварске, ипак отворене турске силе и обести, а костурница код Саборне цркве споменик мучних, подлих и вечито срамних бугарских зверстава. Као обележје тешких и страшних жртава што их је подвела, Србија ће их оба побожно чувати док траје и не и вечно српскога Ниша.

И кад Бугари побожну и тужну свечаност од 4 септембра називају српским шовинизмом и разгребавањем рана које треба да се забораве — онда то доказује потпуну отсућност свакога срама и образа, беспримеран цинизам, од кога се извесно, поред све Ђеле-Куле, стиде и сами Турци!

25 септембра 1921

БЕОГРАДСКИ КОНАК

Ретка је улица којом бисте данас прошли, шетајући по Београду, а да не видите грађевине које се подижу, или старе на којима се дижу нови спратови, и које ће, с новом фасадом и орнаментиком, изгледати нове и модерне. Али све те нове грађевине, расејане по целом Београду између других старих, често врло неугледних кућа и грађевина, не дају онај импозантан утисак какав би сигурно дале да су, наизглед једна поред друге, груписане у неколико само улица. Но и овако, Београд се у свима својим крајевима једно-времено развија и подиже. Ми, који га сами знамо од пре педесет и шесет година и који га знамо по причању наших старих скоро од пре сто година, најбоље можемо уочити преображај Београда и напредак који је он учинио. Нека га наши млађи после дваеста година упореде са овим како данас изгледа, па ће се зачудити променама које су се, и ако на њихове очи, ипак готово неопажено извршиле.

Невероватне су промене које су се извршиле у Београду, нарочито у неким крајевима. Наши стари запамтили су на пример, да је онај крај у коме је данашња Бранкова улица, раније Господска улица, био до 1825 године српско гробље, што значи да је тај крај био већ ван вароши. Тек доцније отворена је туда улица и то „господска“ улица, јер су у њој подигли своје куће све сами великаши и тадашња господа наша. Прву велику кућу у

тој улици подигао је Тодор Хербез. Та кућа и данас стоји као својина Хербезова зета Јеврема Грујића. Ту у тој улици су куће пок. Матије Баица, Магазиновића, Јована Стејића, Германова, Стевана Марковића, Алексе Симића и друге господштине тога времена. Ту је доцније подигнута и кућа пок. Јована Мариновића, у којој је данас Краљевска академија наука.

Простор код Зеленог Венца био је устајала и дубока бара. Вода која се сливала озго с Теразија Призренском улицом, и са шанца од стране садање Кнез-Михаилове улице, Обилићевог Венца и Космајске улице, заустављала се на простору Зеленог Венца, и, не могући отицати, градила читаво језеро. Прелаз преко тога простора није се могао друкчије вршити него на чамцу. Тек почетком педесетих година, под владом Кнеза Александра, одведена је она вода прокопаним јазом. И да би се тај слободан простор употребно, не знамо чија је идеја била да се на том још подводном месту подигне „театар“. На тај циљ скупљено је било око десет хиљада дуката. Неки талијански архитекта Касано начини план да се на том месту подигне позориште на пилотиама. Године 1853 отпочето је зидање, али се једва изашло из темеља, а ови почеше попуштати и пуцати. Цела се грађевина напусти и читавих дванаест година стајали су отпочети темељи и зјапиле рупчаге на Зеленом Венцу, док то све није затрпано и поравњено.

Горе на Теразијама, према Двору, било је пусто поље. Тамо где је данас Двор и према њему руско посланство, биле су мочари обрасле трском и ишло се у лов на дивље пловке. И кад је пок. Стојан Симић, крајем тридесетих година, подигао своју кућу, која је била онај порушени стари Двор, сав се свет чудно лудости Симићевој да сагради кућу у оној пустињи, далеко од вароши. Али се варош примицала Симићевој кући и допре до Врачара. У садањој Ресавској и у околним улицама, Општина је бесплатно уступила плацеве појединцима под јединим условом, да их сами о свом трошку плотом ограде. Та ограда коштала је у оно време два-три дуката. Било их је којима је овај трошак изгледао велики, па нису ни примили поклон општински. Један коме је уступљен плац на углу садашње Ресавске и Крунске улице, трампио је свој плац са суседом, јер му је било скупо ограђивати плац са две улице.

Године 1842, по одласку из Србије Кнеза Михаила, буде изабран за Кнеза Александар Карађорђевић. До избора свога за Кнеза, Карађорђевић је као ађутант Кнеза Михаила становао у приватној кући пок. Јове Кујунџића - Ваљевца, терзије (оца Милана Кујунџића) у близини Лутеранске цркве. Сталног двора Кнежевског у Београду тада није било. Кнез Милош становао је које у Крагујевцу које у Пожаревцу, а кад је у ретким приликама долазио до Београда, отседао је у своме познатоме дворцу у Топчидеру, у коме је 1860 године и умро. Само је Кнез Михаило за своје кратке прве владе имао свој конак близу Саборне цркве у оној кући, у којој је доцније био прво Лицеј, а после Касацциони и Апелациони суд. У тој кући, коју је подигао Кнез Милош за становање Кнегиње Љубице и Кнежевића Милана и Михаила, преминуо је Кнез Милан 26 јуна 1839. У њој је завршио своју прву владу Кнез Михаило, да после Метиног Брда остави Србију.

И да би нови Кнез имао свој двор како доликује државном поглавару, Држава откупи од Стојана Симића ону његову кућу, ради које су му се толико потсмевали. И пошто је кућа нешто поправљена и проширена, усели се Кнез Александар око 1843 године. То је онда чувени „Конак“ београдски. Од пет владалаца који су у њему становали, један једини је у њему и скончао — Краљ Александар Обреновић.

Стојан Симић сазида себи нову кућу, ону преко пута Конака, у којој је данас руско посланство.

Нешто доцније, подигнут је на оном месту где је данас велики двор, на углу Краљ-Миланове и Дворске улице, мали дворцац, у коме је под Кнезом Александром било Кнежевско Претставништво и Попечитељство иностраних дела.

*

По повратку Обреновића у Србију, Кнез Милош сазида о своме трошку дворца за престолонаследника Кнеза Михаила. То је она лепа кућа у којој је дуго година било Министарство иностраних и унутрашњих дела и која је порушена да уступи место садашњем новом дворцу. Сам Кнез Милош није много волео Кнежевски конак и увек се радије бавио у топчидерском дворцу. Њему се нису много свиђале оне одаје у конаку, које су му из-

гледале сувише простране и неугодне. Једном нареди он ађутанту Барловцу да позове мајсторе и да оне све собе прегради. У колико је то смео, Барловац му је доказивао како то неће ваљати, како ће се салони искварити, а нарочито га је молио да то не чини без припита Кнеза Михаила. Али Милош није хтео чути ниједије савета. Једнога дана доведоше мајсторе и Кнез Милош седе да гледа како ће се преграђивати. Барловац, очајан, стајао је иза наслоњаче Кнежеве и посматрао шта се ради. У то јавише да долази Кнез Михаило. Старац се узврпољи па се окрете Барловцу. „Аха, Барловче, држ' се сад!“ Кнез Михаило уђе и зачуђено запита шта се то ради. „Ето, убрза Кнез Милош, овај луди Барловац једнако виче: те велике су собе, те тешко их је ложити, па навалио да се преграде“. Барловац је ћутао и само померао ногама и слегао раменима. Кнезу Михилу није тешко било разуверити старца те овај отера мајсторе и изгрди Барловца за његове будалаштине.

После смрти Кнеза Милоша Кнез Михаило усели се стално у конак београдски. Дворац који му је подигао Кнез Милош, он уступи Кнежевском Претставништву и Министарству иностраних дела. Он је желео да Претставник има свој стан на горњем спрату, а на доњем спрату да буду канцеларије. Али се укидањем Кнежевског Претставништва та намера не изврши. Горњи спрат заузме Министарство иностраних дела са великом двораном за министарске седнице, а у доњи спрат усели се Министарство унутрашњих дела.

Кроз дуги низ година у тој знаменитој кући вођена је спољашња и унутрашња политика и решавана судбина Србије. И кад је после педесет година та кућа порушена, оба ова Министарства уместо да уђу у нову, удобнију и пространију државну кућу, потуцају се данас по туђим, приватним кућама са својим одељењима растрсканим по вароши.

А и онај стари конак, откупљен од Симића, сравњен је са земљом. Тамо је данас једна башта која раставља оба двора саграђена један под Обреновићима а други под Карађорђевићима.

23 октобра 1921

МАЏАРСКА БУНА (1848)

огађаји у Мађарској преносе нас успоменама на доба из године 1848, када су таласи фебруарске револуције у Паризу, заплуснули преко Рајне целом Европом. Ломећи се према истоку, они су се зауставили на границама Русије, коју је гвозденом руком држао Цар Никола Први. Према југу они су се примицали нашим границама на Сави и Дунаву. Мартовска револуција у Бечу срушила је свемоћнога Матерниха, који је кроз непуних 39 година био један од најчвршћих стубова апсолутизма и реакције у Аустрији и Европи. Револуција која је у фебруару 1848, оборила јулску монархију Краља Луја Филипа у Француској, потресла је из темеља и нову краљевину Пруску Фридриха Великог и стару хабсбуршку монархију Карла VI и Марије Терезије. Краљ пруски Фридрих Вилхелм IV једва се одржао на престолу, да после неколико година унижен и разочаран умре у лудилу, а слабоумни Фердинанд I Аустријски сиђе с престола да га уступи мрачнога спомена Фрањи Јосифу I.

•

Године 1848 Србија је била мирна. На средокраћји између унутрашње кризе од 1844, изазване катанском буном и кризе спољашње, створене кримском војном од 1845, Србија се заморена потресима последњих година, опорављала и хитала да накнади изгубљено време у трзавицама и бунама.

Не мислимо овим белешкама улазити у саме узроке и развој такозване „Мађарске Буне“. Нас главно занима држање које је према тим догађајима заузела Србија и српска влада, и утицај који су ти догађаји имали на унутрашње прилике у нашој земљи.

Покрет прекосавских и прекодунавских Срба против Мађара имао је у први мах буне обележје против законите власти. Уступање, од стране Аустрије, српских крајева под непосредну власт мађарску, Срби су сматрали као повреду својих права и привилегија, за које су били уверени да ће им Мађари уништити. Покрет је прво отпочео у Срему. Митрополит Рајачић буде изабран за Патријарха и борба се отпочне код Карловаца против посаде варадинске, па се пренесе и на друге крајеве.

Влада српска није смела јавно помагати тај још бунтовнички покрет, али га је помагала тајно, дотурајући устаницима оружје и муницију и пропуштајући добровољце.

Али кад је Двор аустријски раскинуо с Мађарима и кад се Мађарска прогласила независном и ушла у отворен рат с Аустријом, влада је српска слободније могла слати помоћи и потпомагати устанак. Она је сматрала да је у интересу саме Србије ако би Мађари били побеђени и аустријски Срби добили по ранијим привилегијама, своју управу са војводом кога би они бирали а цар потврђивао. Тoga ради влада се реши сазвати Народну скупштину, да би се у договору с њоме и по пристанку њеном, умешала у покрет против Мађара.

То је и био главни узрок сазиву Народне скупштине у Крагујевцу о Петрову дне 1848 године. Петровска скупштина од 1848 једина је која сазвана за све време владе Кнеза Александра Карађорђевића. Тек десет година доцније — године 1858 — сазвана је знаменита светоандрејска Скупштина.

На Петровску скупштину поред изабраних посланика позвани су били још и сви окружни начелници, претседници окружних судова, протојереји и владике, као и сви чланови Државног савета.

Знало се да ће се Скупштина поглавито занимати догађајима у Мађарској, али су се многи спремали да изнесу и питања која су се нарочито тичала унутрашњег стања у земљи, као и друга питања локална и лична.

Но и поред изабраних посланика и нарочито позваних људи, стекло се у Крагујевцу много других са свију готово страна. А дошао је и прота Павле Стаматовић из Карловаца, као народни изасланик Патријарха Рајачића.

Али пре но што се у Скупштини и почело радити, избију крупне несугласице међу великашима, нарочито између Вучића и Стевана Книћанина, који су већ раније били велики политички противници.

Вучић је био присутно противан да се Србија умеша у покрет против Маџара. Он је налазио да од тога не би имала никакве користи Србија, но једино Аустрија. Книћанин, напротив, био је за то, да се Србима помогне и Маџари сузбију како се не би оснажили и тиме загрозили опстанку саме Србије. Книћанина су у његовом мишљењу нарочито подржавали Лаза Зубан државни саветник и Алекса Јанковић, попечитељ правде.

Цела Скупштина подели се на два табора, Вучићев и Книћанинов. Чиновници и свештенство желели су миран споразум али су посланици из народа махом били уз Вучића, тражећи отворено да се Книћанин, Зубан и Јанковић из службе отпусте.

Ова струја против Книћанина била је Кнезу Александру врло неповољна. Он је налазио да је она управљена против њега, јер је повика дигнута против људи, који су били његови лични пријатељи. Но Илија Гарашанин стајао је уз Кнеза и бранио Книћанина. Гарашанин је преко окружних старешина, чиновника и свештеника, а и сам лично, настојавао, како би Скупштина продужила свој рад у миру и слози. Али је све било узалуд. Шта више почели су притицати и други људи са села и то сви наоружани. И тек кад су Книћанин, Зубан и Јанковић положили оставке, Скупштина се стишала и могла продужити свој посао.

У тајној седници прота Стаматовић поднесе Скупштини молбу за помоћ од стране Патријарха Рајачића и народа. Гарашанин је разложио сву опасност која од Маџара прети вери и народности српској. Он је изнео како Србија треба томе покрету да укаже сву своју помоћ, а опет да сачува своју неутралност. Скупштина се сагласи да се да оружје и муниција и допусти свакоме ко би као добровољац хтео ићи у помоћ онамошњим Србима и борити

се против Маџара. Осим тога Скупштина закључи, да се из државне касе извесна сума пошаље као зајам Патријарху Рајчићу.

Прота Стаматовић имао је још мисију тражити од српске владе једну важну личност, која би била у стању управљати војском. Он се још раније тога ради обраћао Вучићу, но овај је то одбио. Сад буде понуђен Книћанин, који се одмах прими и оде Патријарху.

Двор аустријски, који се дуже времена колебао и само поверљивим начином одржавао борбу против Маџара, напослетку пристане на Српску Војводину, која би обухватила Срем, Бачку Банат и Барању са Војводом, кога би Цар потврђивао. И тек сада влада српска отворено настане да се купе добровољци и шаљу у нову Војводину.

Занимљив је и по стилу и по садржини циркулар, који је у смислу ове одлуке упутио попечитељ правосудија свима претседницима окружних судова. Такав један оригинални докуменат који је пред нама, гласи:

„Председатељу Суда окр. Пожаревачког

Правитељство наше решило се је Народу Србском у Цесарији, који се за своју народност, језик, веру и закон од летос са Маџарима у рату наводи, и коме је сада желаема народност потврђењем од Његовог Величества Цара Аустриског, последовавши у смотренју Војводине, Војводе и Патријарха одобрена, свом могућностију сада у помоћ притећи, да би се сада од пропасти, која истом народу од Маџара претстоји, избавио, и у подареној му народности утврдио.

На овај конач Попечитељство Внутрењих дјела под данашњим издало је налог свима окружним Началницима да у согласију с вама постара се, час пре народ ваш о овом обстојатељству ствари нашег народа сосједног србског, достаточни обавестити га да и он содејствује да се људи за војну способни у колико је више могуће саберу и браћи својој Србима аустријским са предводителјима својима, које ће исто Попечитељство Внутрењих дјела одредити, у помоћ похитају. Началник окружни има налог

предписаније Попечитељства Внутрењих дјела, које му се у смислу овом шаље, и вама у копији издати, или иначе саопштити.

У следству предизложене Правитељства нашег жеље и одређенија, Попечитељство Правосудија препоручује вама, да ви, уразумевши из предреченог Попечитељства Внутрењих Дјела искрену жељу и вољу Правитељства, у сагласију са Началником окружним својски настанете да се, као што је горе речено, што брже и што више народа из вашег окружја сабере и са својим предводителѣм у Цесарију, куда он по наређењу Правитељствене Власти пошао буде, похитају.

6 декембра 1848 Београд.

Привр. Попечитељ Правосудија и Просвешченија,
Кавалер Лазар Арсенијевић."

Смисао овога акта био би тај, да се прикупљају добровољци, али су у ствари окружни начелници са кметовима просто пописивали оне, за које се нашло, да се без велике штете могу одвојити од кућа, па им заповеђено да се скупе у окружној вароши. Они су морали понети собом хране за три дана, а одређена им је плата по два дуката на месец.

Тако се, на прилику, у Пожаревцу скупило на 2000 људи, које је Милутин Петровић-Ера, члан државног савета превео у Панчево и предао Книћанину.

*

И Кнез Милош и Кнез Михаило налазили су се у то време у Бечу. Њихови пријатељи у Новом Саду настану да они узму учешћа у овом покрету. Кнез Михаило реши се на то пристати и обећа доћи у Нови Сад и Карловце. Али се влада српска још унапред бојала да се Обреновићи не придруже овом покрету, те је тога ради Гарашанин био послао своје људе да мотре на свако њихово кретање. Поред тога Гарашанин поручи Патријарху и Главном одбору у Карловцима, да ће одмах вратити све добровољце из Србије, а њима не само да ће одузети сваку помоћ, него им чинити све могуће сметње, ако приме Обреновиће да с њима раде. И због тога Патријарх и Одбор поруче Кнезу Михаилу да им не долази. Уосталом и сам Кнез Михаило увидео је, да би се изложио опасностима, ако би у Нови Сад сишао.

У то време бавио се у Бечу и Миливоје Блазнавац. Гарапанин се споразуме с њиме и са Гајем, који је тада у Загребу имао важну улогу у овоме покрету — те да Блазнавац обрлати Кнеза Милоша да дође у Загреб на договор, како би се користио садашњим приликама да се врати у Србију.

Кнез Милош превари се и дође с Блазнавцем у Загреб, али су га тамо обмањивали и заваравали. И тек кад се у зло доба решио да остави Загреб, он опази да је под присмотром, јер не само што му је спречен одлазак, него се није могао ни с ким ни састајати. Блазнавац, међутим, напусти Кнеза Милоша одмах чим га је у Загреб довео.

Кнез Михаило сазнавши шта се с Кнезом Милошем догодило похита у Загреб и једва успе да га ослободи. Било је изнесено као да је дошао дизати буну против Аустрије.

Блазнавац оде у Карловце и оданде се пријави Книћанину који га узме за свог ађутанта.

*

Познато је већ како је прошла српска Војводина и како је остала узалудна помоћ коју јој је Србија указала. Српска влада горко се кајала за све жртве које је учинила. Догђаји су дали за право и Вучићу, који је зазирао од Аустрије и Книћанину који је страховао од Мађарске. И отада је српски народ био једанпут за свагда начисто с тим, да нема више ништа очекивати ни од вероломне Аустрије ни од обесне Мађарске. Требало је да прођу седамдесет година, па да оно вероломство и она обест буду достојно кажњени и да тешке жртве српског народа од 1848 буду сјајно покајане. А ових последњих дана он је имао и ту сатисфакцију да са висова београдских посматра како се једна лађа, вршећи категорички захтев његов, одбија о дунавске спрудове да однесе у неповрат последњег Хабзбурга.

Вучић и Книћанин са добровољцима из 1848 могу мирно поживати у српској земљи.

13 новембра 1921

ЈЕДНА ЂАЧКА ПОБУНА

(1871)

41

Пре неколико дана спуштен је у гроб Ђока Павловић, можда последњи претставник оне плејаде професора, којима се дичила наша Велика школа крајем шесетих и почетком седамдесетих година. То је било у доба, кад су негдашњи лицејски професори Игњат Станимировић-Браца, Коста Бранковић, Сергије Николић, Никола Крстић поступно уступали своја места у Великој школи млађим снагама, новој генерацији: Аћиму Чумићу, Гиги Гершићу, Чеди Мијатовићу, Јовану — Јошки — Бошковићу, Милану Кујунџићу, Ђоки Павловићу.

Миран, стишан, методичан, Ђока Павловић је био један од професора кога су његови ђаци и најрадије слушали и највише респектовали. Он није био тако популаран као жустри агитатор Чумић, тада огорчени непријатељ првога Кнежевскога Намесништва и либералне владе Радивоја Милојковића. Нити је он био тако приступачан као жовијални Гершић који се није много женирао да у кавани баш са својим ђацима осване у пријатном разговору, па да сутрадан преспвају часове и он и они. Исто тако он није освајао своје ђаке ведрином вазда одушевљенога и симпатичнога омладинца Милана Кујунџића, који се, и ако професор философије, понајрадије кретао у будоарима, позоришту, забавама, омладинским скупштинама, и, вечито млад, певао песме љубавне и патриотске.

Све то није био Ђока Павловић. Истина и он је одуживао дуг младости, али на свој одмерен и срећен начин. Одличан свирач на виолини, он је суделовао на интимним дворским концертима код Кнеза Михаила. На дворским и општинским баловима био је радо виђен као отмен играч, који своју играчицу не замара вртоглавим окретањем, нити би јој неспретно стао на ногу, а још најмање да би јој бацно какву луду бубу у главу. Све је то код њега било пристојно, исправно и без емоције, исто тако као и на часу грађанскога права које је предавао. И онако као што је хладно и равнодушно напустио катедру на глас звона којим је по школским ходницима објављивао свршетак часа покојни фамулуз чича-Ђура, тако би исто учтиво и хладно одвео своју играчицу њеној мами, чим би капелник Чижек својом палицом зауставио валцер или мазурку.

Тако исправан, сталожен, тачан и у сваком погледу одличан професор, Ђока Павловић је ипак једном доживео, да буде отпуштен из државне службе.

Одмах ћемо казати, да то отпуштање није имало никаквога сензационога повода, нити је оно у каријери Павловићевој оставило, ван обичне, како би он казао, „куриозне“ успомене, каквих других последица. Стога тај случај с Павловићем и није од толиког интереса, колико је од интереса ова ђачка „побуна“, која нам је оживела у успоменама поводом смрти Павловићеве, и коју хоћемо да вам испричамо.

То је било месеца марта 1871 године. Ми смо били у четвртој, последњој години права. Од тридесет и нешто више другова, данас смо још петорица у животу. Душе ваља отада је прошло већ педесет година.

Некако тих дана беше избор претседника Општине београдске. Љути владин противник Чумић кандидује се и буде изабран. Али је тај избор, по тадашњем закону, требало да потврди министар унутраш. дела. Чумић поднесе влади оставку на звање професора Велике школе али условно т. ј. за случај ако влада буде вољна потврдити његов избор за претседника Општине, иначе је изјавио да се оставка његова на професуру има сматрати као да није ни поднесена.

Влада му одмах уважи оставку али је са потврдом председничког избора оклевала. Чумић продужи своја предавања, а нама изложи цео случај с изјавом да себе и даље сматра за професора и да га никаква сила неће скинути са катедре. Ми смо одушевлени примили ово саопштење, поласкани другарском поверљивошћу нашега професора. Решили смо одупрети се, не знајући управо ни сами на који начин, овој незаконитости и насиљу владином.

Али се чича-Радивоје предомисли. Он нађе да ће му ипак лакше бити истерати Чумића из Општине него из школе, рачунајући с основом, да ће сталожене чаршилије београдске са много мање гаранције и ратоборности бранити свога председника, него што би то учинили бујни великошколци за свога професора. И доиста влада потврди избор Чумићев за председника. А већ Управник вароши Јаков Туцаковић постао се да му првом приликом нађе неку законску закачку, те се Чумић убрзо нађе на сокаку.

Ствар би се без сумње била на томе и свршила. Чумић се спремао да као адвокат отвори огорчену борбу против владе Ристић-Радивојева, а великошколци су остали немоћни да ма шта „предузимају“ у одбрану председника Општине.

Али влада учини једну погрешку, која је управо била као уље на ватру. На место Чумићево она постави за професора кривичног права некога Зарију Угричића, секретара или судију смедеревског суда. По тадашњем реду, професор се није могао поставити без претходног мишљења професорског савета, које је влада, намерно или ненамерно, пропустила тражити. Ђаци за тај ред управо нису ни знали, а после он се више тицао професорског савета него самих њих. Професорски савет уложи протест против ове неупутности. У томе су нарочито предњачили Јошка Бошковић и Ђока Павловић. А осим тога и они и Чумић постарали су се да и ђаке раздраже против наметнутога професора Угричића. Сви слушаоци правнога факултета, а нарочито трећа и четврта година, одлуче да Угричића не приме и да му спрече приступ на катедру.

Одређенога дана за приступно предавање Угричићево, стеку се обе године у слушаоницу бр. 41, која је онда била највећа.

Ректор Вел. школе пок. Панчић доведе Угричића. Ђаци одушевљено поздраве свога уваженога ректора, али кад се за њим појави Угричић, осу се урнебесно: нећемо га, нећемо га! Сиромас стари Панчић, коме је и иначе непријатна била ова церемонија с увођењем у дужност новог професора, узалуд је покушавао да стисне узрујане ђаке, али кад то није помогло, он с досадом одмахну руком, повуче се у свој кабинет и собом одведе усплахренога Угричића.

Ствар узе озбиљан обрт. Можда би тадашњи министар просвете питоми Димитрије Матић и ушао био у какве мирољубиве преговоре, али увређено државно достојанство и ауторитет Радивоја Милојковића то нису могли допустити. Стога, по наред-

би министарској, Ректорат објави да се предавања на Великој школи обустављају, а слушаоцима треће и четврте године оставља рок од три дана за поновни упис у Велику школу. После тога рока сматраће се да су напустили школу сви

они који се не буду уписали, другим речима који не буду примили за професора Зарију Угричића.

Та наредба само је још појачала отпор код ђака. Искључени из школе они се скупе у дворишту школском и тврдо одлуче да се не уписују. Многима није баш било до штрајка и базања. То су били у првом реду сиромашни ђаци који су, злопатећи се, једва чекали крај школске године и свршетак студија, па да уђу у државну службу, наравно прво у практиканте судске или полицијске, јер онда се није могло, као данас, одмах ускакати у инспекторе и шефове одељења. Имало је и таквих, чији оцеви нису никако ради били да се замерају влади, нарочито још они, који су и иначе њени људи били. Али је дисциплина била јака и нико се није усуђивао да је прекрши.

И доиста, први је тродневни рок прошао, а нико се не уписа. Влада се нашла у чуду. Надајући се ипак да ће се наћи ка-

кав „штрајкбрехер“ који ће се уписати и остале повући за собом, министар нареди те Ректорат продужи рок уписа за друга три дана. Али ђаци нису попустили.

Још крајем 1870 године објављен је био конкурс за три питомца, које је Министарство унутрашњих дела намеравало послати у Париз на медицину. Баш на Св. Саву 1871 буду од пријављених кандидата изабрани Милан Радовановић, Лаза Лазаревић и Светозар Атанасијевић. Радовановић је још 1870 био свршио Вел. школу и налазио се као суплент у ужичкој реалци. Лазаревић и Атанасијевић били су правници четврте године, баш оне која се налазила у „побуни“ против Угричића. Али су они, чим су изабрани, извадили своје сведочење и чекали да се угуши Комуна у Паризу па да се на пут крену.

Радовановић, познати преводилац Дарвина, умро је још као медицинар у Београду 1878 године.

Лазаревић је наш славни приповедач, који је као санитетски потпуковник умро у Београду крајем 1890 год.

Атанасијевић је био један од најбољих наших лекара и умро у Београду као Управник опште Државне болнице, у пролеће 1906 године. Пуки сиромаш али одличан ђак и одличан друг. Атанасијевић је рођен у Куманову, одакле га је отац, добри чича-Митко донео малога у сепету у Београд. Ми, најближи другови његови, звали смо га од милоште и ђачког несташлука „Гога“, што је био из „Турске“. Али онда је било Куманово донеста дубоко у Турској. Од Алексинца, тадашње наше границе, ваљало је, све кроз „Турску“, проћи Ниш, Лесковац, Врању, Бујановац, Прешево, па тек доћи у Куманово и то друмом на воловским колима или најбољем случају кочијашким колима, јер онда није било железнице. Сиромаш наш Гога није ни сањао колико ће српска војска прославити његово Куманово, нити је то дочекао. Колико би се он радовао да види своје прослављено родно место које није ни запамтио и колико би имао разлога да нам се свети за наше шале и задиркивања, која је он, добар и питом, увек доброћудно примао.

Примицао се и трећи дан онога продуженог рока, а нико још да се упише. Требало је пошто пото наћи првога уписника за којим би, као за овном у тор, полетели и сви остали.

Претпоследњег дана позове Радивоје к себи у Министарство Лазаревића и Атанасијевића. Тонем као да се то већ по себи разуме, он их упита да ли су се уписали. Атанасијевић је збуњен ћутао, али Лазаревић одговори да се нису уписали пошто више нису ђаци, јер су још раније изузели сведоцбе и само чекају да се на пут крену. Радивоје им је на то казао, да се они сматрају за ђаке док су год у Београду и изјавио им, да ће им се одузети стипендије ако се не упишу. Узалуд му је Лазаревић објашњавао како они не припадају више школи, узалуд му је стављао на срце да оцени њихов положај према друговима, чак га је потсећао на само његово слободоумље као негдашњег лицејца у сличним приликама. Радивоје је остао неумољив.

Лазаревић и Атанасијевић саопште друговима захтев Радивојев. На предлог самог Лазаревића другови одлуче да се Атанасијевић упише с једне стране да не би, сиромах, изгубио стипендију, а с друге стране да се покаже Радивоју како ова његова неправедна мера неће имати никаквога дејства ни успеха.

Атанасијевић се по одлуци другова упише, али остане усамљен. Лазаревићу се одиста одузме стипендија, те Атанасијевић са Радовановићем оде у Берлин, пошто се у Париз није могло ићи.

Али је влада налазила да јој по сваку цену ваља сломити ђачки отпор. Она дође на једну спасоносну мисао, која је овога пута имала потпуног успеха.

У оно време ђаци су били ослобођени службе у војсци. Регрутовање је вршено у Управи вароши, а вршио га је официр, који јој је за војне послове био додељен. То је био неки Младен Илић, коњички капетан. Он позове све ђаке у Управу на преглед и регрутовање. На њихову изјаву да су по закону ослобођени служити у војсци, капетан Илић тражио је да му донесу уверење од Ректората како су доиста ђаци Вел. школе. Али им Ректорат тих уверења није хтео дати док се не упишу. И тако је ђацима остало да бирају између Зарије Угричића и капетана Илића: у школу или у касарну! —

Лако је погодити шта је после тога било. Тако далеко нарочито нису могли ићи професори, који су ђаке на отпор куражили. По њиховоме савету ђаци се упишу сви листом, па и Лазаревић, који је изгубио стипендију, врати у школу и доврши фа-

култет. Али зато плате професори. Јошка Бошковић и Ђока Павловић буду отпуштени из службе. Бошковић се пресели у Нови Сад код „Матице“, Кујунцић, раније већ отпуштен, прими уредништво „Младе Србадије“ у Београду, а Ђока Павловић оде у Смедерево за директора банке. Тако је Радивоје угушио „побуну“, а Зарија Угричић ушао у Велику школу.

Биће занимљиво напоменути да је Лаза Лазаревић по свршеној Великој школи ступио као практикант у Министарство просвете. На велико заузимање нарочито Стојана Новаковића и других пријатеља, он буде поново изабран за државног питомца, и то опет лицем на Св. Саву 1872 године. Као доктор медицине вратио се у Србију заједно са својим Гогом 1879 године. Интересантно је, да је баш сам пок. Радивоје доцније толико узео у вољу Лазу Лазаревића, да га је ангажовао за свога дамоћег лекара и био с њиме у најбољем личном пријатељству све до своје смрти, децембра 1888.

Тако се свршила ова ђачка „побуна“. Давно су већ под земљом и професори — за којима ево оде и Ђока Павловић — и ђаци од којих још њих петорица чекају свој ред. То је случајно била једна од оних школских година, које периодично истакну познате људе и позната имена, онако као што по где-која воћка, у некој години, роди бољим и одабранијим родом. Имена Лазе Лазаревића, Светозара Атанасијевића, Љубе Ковачевића, Николе Стевановића, Мише Вујића, Андре Николића, Раше Милошевића истакла је, у доцнијем животу, ова „бунтовничка“ година негдашње Велике школе.

20 новембра 1921

БУКАГИЈЕ У СКУПШТИНИ

(1878)

Године 1878 јануара 19 закључено је примирје између Русије и Турске, примирје које је зауставило наше даље операције. Уочи самога примирја, 18 јануара, заузета је и Врања, коју је на берлинском конгресу с тешком муком у нашу корист одбранио од Турака и Руса француски претставник на конгресу, гроф Сен-Валије, да не припадне Турској. У прокламацији од 10 августа 1878, којом је објављен мир, независност и проширење Србије, казано је како је требало само „још један корак, па да се српске победоносне заставе развију и у Приштини, Скопљу и у Призрену, овим старим престоницама Немањића“. Дубока захвалност народна исказана је војсци „која је заробила више хиљада непријатељских војника, задобила око три стотине топова, више хиљада пушака најновијега система, поред неизмерне количине муниције свакога рода.“

*

Ниш у који је ушла наша војска, и ако потпуно турска варош, био је наша најдрагоценија тековина овога рата. Али је била и велика опасност, да ту „капију“ Старе Србије не изгубимо у Сан-Стефану. Сећамо се као данас како су у првим данима те опасности изваљачени велики позицијски топови из нишкога града. По шеснаест пара волова на топ једва се мицало по страшноме глибу друмом пут Алексинца. Један од њих заронио

се у благо код Топонице и тамо остао дуго времена. А почетком фебруара Кнез Милан упути у Сан-Стефано пуковника Милојка Лешјанина са заповешћу да категорички изјави Великом Кнезу Николи како ће војска српска оружјем бранити Ниш од сваког покушаја да се од Србије одузме.

Заузевши Ниш српска управа предузела је све мере да се уведу и у њему сместе све војничке и грађанске власти. Врх. команда заузме велики конак Муста-Бегов, доцнији Краљев двор, који је, за време бугарске окупације намерно запаљен, изгорео до темеља.

Тај конак био је својина чувенога Махмуд-паше, великога пријатеља Кнез-Милошевог. Њему за љубав померио је 1833 године Кнез Милош границу код Суповца, да би Махмуд-пашини пашњаци остали у Турској. Иначе је Махмуд-паша био добар човек и није се баш много држао свију коранских заповеди. И кад је умро, није унесен на главну капију Паша-џамиског гробља, него са стране кроз нарочито проваљен отвор на огради. Он није био достојан да уђе хуријама у ценет на главној улаз, јер је за живота више волео матејевачко вино него харемски шербет.

Син Махмуд-пашин, Бећир-бег, био је фанатик Турчин и особенак, али није био рђав човек. Он би отсекао и бацио у ватру скут своје халине, кад би га се само дотакла неверничка рука, али ипаче никаква зла није учинио.

Од Муста-Беге, сина Бећир-Беговог, а унука Махмуд-пашина купи Кнез Милан онај конак за 1500 дуката. У оно време сматрало се да је то огромна сума и да је имање преплаћено.

У главну кућу т. ј. у прави конак, негдашњи харемлук, Махмуд-пашини усели се Кнез Милан, а у кућу до ње, везану са главном кућом једним прелазом налик на мост и која је била пашини селамлук уселе се канцеларије Врховне команде. У Турака „харемлук“ је приватан стан, светиња у коју туђа нога никад не ступа. У „селамлуку“ пак они обдан живе, примају госте, дају гозбе и зијафете.

Нишки Турци дочекали су нас мирно, као људи који су на сабљу изгубили оно што су на сабљи задобили. Али, навикнути на нерад и господство, они су махом желели да се селе у Турску, преко свију савета наших власти. У томе су их нарочито потстицали неки Сади-Абдул и Латиф-Ефендија, људи газде,

али велики фанатици. И они су се махом иселили да у Турској пропадну у највећој беди. Сам поносити Саџи-Абдул долазио је после неколико година у српски консулат у Скопљу, скрушен, скроман и пуки сиромаш.

У Нишу смо затекли егзархског владiku Деда-Виктора. То је био прост човек, лукав, једва писмен, негдашњи постриженик хилендарски. Био је доста имућан и његово богатство дошло му је од остава, које су му поверавали људи, кад је куга морила по Нишу и околини. Многи су од њих и помрли и њихове оставе Деда-Виктор је присвојно.

У Нишу су у оно време биле још врло живе традиције о Митад-Паши валији нишком и о Белом Медведу чувеном капетану запланском.

Митад-паша дошао је у Ниш за валију године 1860. Код Ђеле-Куле постојао је један чардак, где се валија, долазећи из Цариграда преко Софије, заустављао, облачио своју муширску униформу и у пратњи депутације и сјајне свите свечано улазио у варош.

И данас се још прича шта је све Митад-Паша урадио за напредак, ред и безбедност у своме вилајету. Друмови које смо ми затекли и који су били потпуно оправни и засађени воћкама, дело је Митад-Пашино. Зулуми су потпуно престали и лична сигурност била је обезбеђена. Некога Дели-Агуша, познатог зулумџара обесио је пред самим конаком у Врањи и тиме задао страх свима Турцима у вилајету.

Исто се то прича и о Белом Медведу. Истина, он је делио правду на свој турски начин. Тако је једнога попа који се није десио код цркве да крсти дете по највећој зими чак из другог села донесено, — заронио у рупу пуну воде да би га крстио, јер је био „некрштен кад тако ради“. Једном приликом дође у неко село и угледа пред механом коња и на њему с обе стране по пуна врећа. Сељак, чији је коњ био, седео је у механи и ручао. Бели Медвед нареди да се коњу да зоби, а једна врећа да се скине с коња и натовари на сељака нека је држи док коњ поједе зоб, кад није имао срца да је с коња скине док је сам ручао.

Тако су се старовременске ствари препричавале у Нишу у очекивању како ће отпочети свој рад нове власти и нова управа. Некако с почетком 1878 године сазове се у Нишу Народна

скупштина. Политичка атмосфера била је мутна и неодређена. После тополске побуне крајем 1877, када су затворени Јеврем Марковић, Илија Коларац и Аћим Чумић, незадовољство против либералне владе Ристић-Радивојевиће узимало је све јачега маха. Тежак двогодишњи рат донео је Србији истина независност и четири округа, али је донео и окупацију Босне и Херцеговине и Сан-Стефанску Бугарску. Таки резултати још су више појачали мучно расположење у народу.

Стога су избори за ову нишку скупштину били врло огорчени.

Један од опозиционих кандидата у срезу ариљском округа ужицког био је Алекса Поповић-Аља Протов. Влада је врло полагала на то, да Аља Протов не буде изабран. У томе срезу био је капетан неки Павле Анђелковић, човек иначе миран и исправан. Из страха да Аља не буде изабран, капетан Павле уседне на коња, обеси букагије о седло и пође по срезу, претећи оним букагијама свакоме бирачу, ко би гласао за Аљу Протова. Али довитљиви ужицани не само што изаберу Аљу за посланика, него некако макну капетану и оне букагије, па их заједно с пуномоћством утрпе Аљи Протову да их у Ниш донесе.

Опозиција истина није победила на изборима, али је било њих око четрдесет најјачих у Скупштини. Поред Аље Протова ту су били Милош Глишић, Димитрије Катић, Риста Поповић, Ранко Тајсић, Ђорђе Топузовић, поп Никола Крупежевић и многи други. То је била она компактна група четрдесеторице, која се доцније издвојила на напредњаке и радикале. Никола Пашић и Пера Велимировић још нису били у овој Скупштини.

Уочи састанка Скупштине опозиционари се договоре да Аља оне букагије донесе у Скупштину и да их приликом претреса посланичких пуномоћја Милош Глишић завитла пред носе Радивоју и укаже му на који је начин влада добила већину.

Али кад су сутрадан дошли у Скупштину Аља Протов каза им, како га је синоћ Радивоје звао и молио, да се не чини брука у Скупштини, него да му врати букагије, а он му је тврдо обећао одмах уклонити капетана из Ариља. Бесан од љутине Глишић грдно опсова и Аљу и његовог капетана, јер опозицији није било до тога да уклони капетана из Ариља, него да се обори влада и Радивоје.

Ипак је имао право и Аља Протов што је букагије дао и Радивоје што је спречио ову намеру тадашње опозиције. Какав би појам могао добити онај народ о својим ослободиоцима, кад би видео како у епиској Скупштини, првој у ослобођеном Нишу звече букагије за које он зна само из турских томрука. И ако партизан и либерал, Радивоје је јасније видео и мудрије судио од својих жучних противника.

*

Зар не бисмо и ми за себе могли наћи једну спасоносну опомену у овом испричаном догађају са букагијама у нишкој Скупштини? У нас по готову нема истакнутијег и виђенијег човека и политичара, против кога се, без сваких скрупула, није дигла дивља хајка да се озлогласи и жигуше широм целе „Југославије“, која се злурадо ишчуђава какви људи њеном судбином управљају. Витлајући оним букагијама, ми и не опажамо да звекет њихов одјече не само широм наше земље, него да га још даље разносе наши непријатељи.

Колико су мудре и колико су и данас као државни програм значајне и умесне оне речи из прокламације од 10 августа 1878 којом је објављен мир и независност Србије:

„Србија је примила на себе много већу одговорност како за своје спољне одношаје тако и за свој унутрашњи рад. Независна Србија мора бити сложна, озбиљна, мора у својим предузећима ићи измереним корацима, како да се, с једне стране, потпуно користи својим драгоценим тековинама, а с друге стране, да сад више никада обезбеди себи симпатије европских држава, које су нас примиле у своју средину. Споља мудри, а унутра чврсти одношаји, то су једини путеви на којима може процветати независна Србија!“

18 децембра 1921

НЕ УБИИ (БОЖИЋНА УСПОМЕНА 1877)

Првога децембра 1877, Србија је ушла у други рат с Турцима. После ђуниске катастрофе у октобру 1876, цариградскога мира у фебруару 1877 и манифеста Цара Александра II којим је у априлу 1877, објављен рат Турској, — Србија се грозничаво спремала, прикупљала своју снагу и преуређивала своју војску. Али је ипак влада српска радила опрезно и чувала се сваке пренагљене одлуке. Она, с једне стране није смела пустити да судбоносни догађаји на Балкану прохује без учешћа Србије, која их је ратом од 1876 изазвала, а с друге стране она је знала да уласком у нови рат ставља на коцку опстанак Србије. И сама ангажована у рат с Турском, Русија не би више била у могућности спасти Србију од турске најезде никаквим ултиматумом, као што је то могло бити после Ђуниса када је Турска још имала пуно разлога да избегне шире заплете на Балкану и рат с Русијом.

У том припремању, неизвесности и ишчекивању прошло је цело лето 1877. Сва пажња и Србије као и целе Европе обраћена је била циновским борбама око Плевне. Судбина Плевне била је од пресудног значаја не само за акцију Србије него и за исход целога балканскога рата.

Уласком у рат 1 децембра 1877 Србија је снажним налетом према Пироту, Нишу и Косову спречила сваки покрет турских

ордија према руском војишту у Бугарској и на тај начин силно олакшала продирању руске војске у правцу Пловдива, Једрена и Цариграда.

•

Трупе Шумадиског корпуса под командом ђенерала Белимарковића већ су одавна биле на својим положајима, кад је прокламацијом од 1 децембра рат објављен. Неки делови корпусног штаба кренули су се из Београда баш тога дана — 1 децембра.

Били смо у Књажевцу кад су наше трупе, одмах првих дана, прешле границу на Пандиралу и Грамади. Књажевац попаљен прошле године, био је још у рушевинама. Ретко која кућа да је још имала кров а куће код којих су се таванице још држале, биле су драгоцене склоности за војску која је пролазила и за штабове који су се у Књажевцу заустављали.

А лута зима беше стегла те године. Још пред Првозваног Андрију удари силан снег, који, с малим прекидима, није престао ни у јануару. Колико је тога рата било наших војника изгинулих и рањених, толико их је ваљда било по болницама оболелих и промрзлих. Јер то још не беше она одевена војска, која је ушла у рат 1912 године. То је била „народна војска“ која, ако није од куће понела кожух или памуклију, није имала другог државног одећа ван оних фамозних државних шињела, ради којих је била и она бура у Скупштини 1873 год.

Били смо на Пандиралу кад се наша војска примицала Пироту. Рањеници са Нишора пристизали су, тежи на отвореним сељачким тањигама и саоницама, покривени шињелима или губерима, а засути снегом, а лакши пешице. Међу рањеницима био је већи број из лепеничког батаљона крагујевачке бригаде. Лепенички батаљон нарочито је био рђаво записан, јер је, изгледа, играо, главну улогу у „тополској побуну“. Један санитетски капетан сачекивао је рањенике, превијао им ране и упућивао их, даље у књажевачку болницу. Али чим би му се на превијалишту јавио који рањеник са завијеном руком и још казао да је из лепеничког батаљона, он би га сурово, непревијена, отерао и огласио за „престаша“. Ништа нису помогле претставке које су му чинене да се о природи ране не може судити док се не прегледају.

Неколико година доцније, тај је лекар, осматрајући борбу са позадних положаја, погинуо на Сливници од бугарске гранате, која је однекуд долетела и мозак му разнела.

После огорчене борбе на Нишору, 13 децембра, где је на челу грочанског батаљона јуначки погинуо капетан Милутин Карановић, наша је војска ушла у Пирот, и, продирући даље састала се с руском коњицом.

Некако пред Божић добијем наредбу да одмах одем у село Станичење за начелника војне станице и управника магацина. Магацин је у ствари био једна опала зграда у чифлику преко Темске, где је било више буради вина и ракије, својина неког чифлик-сајбије, Турчина, који је избегао одмах у почетку рата. На службу су ми била одређена два коњаника, лепеничанина, од којих се један, сећам се, презивао Јагодић и био из села Јунковца.

Посла иначе нисмо имали никаква и моји лепеничани обично су са својим карабинима ишли у лов на зечеве, којих је било много по оним пољанама. Они су ловили на тај начин, што су куршуме вадили из чаура, сасецали их у сачму, па је озго набијали у пушку. Није помагало доказивати им да тиме квари државку пушку. Они су налазили да ће њихова пушка, кад је кадра убити онолишкога зеца бити кадра убити и оноликог Турчина.

На сам Бадњи-дан, рано изјутра, донесе ми коњаник из Беле Паланке наредбу интенданта Прве дивизије, Светозара Милосављевића, да једну половину оног вина и ракије са чифлика одмах пошаљем у Балу Паланку, а другу половину у Пирот, као „продовољство“ војсци о Божићу. Ломан и грозничав лежао сам целог дана на Туцин-дан на својој сламној постељи, простртој по земљи поред плекане пећи, коју су моји лепеничани ревностно потстицали. Забринут због моје грознице чича Младен, мој домаћин, доведе из села неку Циганку да ми гаси угљеве. Пустно сам је да баје, јер најпосле болесну човеку и то је неко разонођење у оној чамн. Циганка је тврдила да сам негде на сеоском раскршћу морао нагазити на чини. Све је ишло по реду,

али кад бајалица предложи, да ми се пусти мало крви испод језика ради здравља, ту престаде не само моје поверење, него и чича Младеново, који је бајалицу и довео.

Добив на Бадњи-дан ону заповест из Беле Паланке, одмах с војницима одећ преко Темске у онај чифлик. Тешко је било набавити подвоз, јер селаци, да би избегли кулук, обично су још зором одлазили у шуму, тобож да насеку дрва за кућу. С тешком муком нашло се неколико кола, те потоварисмо бурад с вином и ракијом. У једних кола, која су имала поћи за Пирот, волови су били сувише слаби, да би могли извући ону бурад до на Будим-дел. Рекоше нам да има један пар волова у кошари некога Петра, који се није десио код куће, по отишао у Пирот. Наредимо да се и ти волови ујарме с оним слабима, а један дечко одаде из чифлика да пође уз њих до Будин-дела, а отуд да их врати у Петрову кошару.

Задовољни што смо посао тако лепо свршили и што ће се наши испрозебли војници имати чиме сутра на Божић поткрепити, ми се, и сами озебли, вратисмо у село. Али нисмо се добро ни откравили поред оне пећи, а чуемо напољу кукњаву и запомагање. И једна жена запевајући из гласа и вукући собом дете, све испребијано, упаде у собу. То беше мајка онога дечка кога смо послали да доведе Петрове волове до на Будин-дел. Враћајући се из вароши, Петар је срео онај спровод, познао своје волове, испребијао дете на мртво име што се усудило да узме волове. Потом је волове изјармио и вратио их у чифлик, а она кола оставио на сред друма са оним слабим вочићима.

Мени наседе крв на очи. До јуче презрени рајетин и измећар, овај турски чифчија данас неће да учини ни ову малу помоћ војсци која је дошла да га ослободи. Напуних револвер и одмах са војницима упутим се у чифлик. Био сам решен — то признајем и данас после 44 године — да орјатина на место убијем.

Колеба Петрова беше замандаљена. Прекипео од љутине тресем ногом у врата и она отскочише. Из куће се чујаше пригушено жецање. То беше жена Петрова, која, згрчена, плакаше у једном куту иза врата. Мислио сам да плаче из страха због Петра. Али кад жена подиже главу, видех, како јој низ чело цуре млазевни крви. И она ми жецајући исприча, како ју је Петар ис-

пребијао што је дала волове, па је онда узео хлеба и побегао у планину.

Оставио јединога од оних војника да целе ноћи стражари око колебе и да Петра, ако би се појавио, ухвати жива или мртва. А с оним другим војником вратим се у село, очајан што је Петар умакао.

Целе оне ноћи тресла ме љута грозница. Тек пред зору она попусти. Свитао је ведар и студен дан и звезде које тако чудесним сјајем трепере у зимској ноћи, поступно се гасиле на безоблачном небу. Везбројни ледени кристали блистали су на замрзлом снегу. Мирно се дизао беличасти дим из сељачких бара. Јата гавранова без шума и грактања, прелетали су преко још успаваног села. Мој војник дубоко је још спавао и вероватно сањао о својој далекој кући и своме селу. И усред ове свечане тишине зачуше се од запада далеки одјечи преко снежних поља, час слабији час јаснији. То грувају српски топови око Виника и Горице. Они као да су поздрављали и освит слободе „славиономе граду Нишу“ и освит великога хришћанскога празника војсци око града. И узбуркана душа разгали се и стина као што се стишава усколебано море над престане буре. Ведар и опорављен, усправих се у постељи и побожно се прекрстих. И руком, неком невидљивом силом вођеном, маших се револвера поред себе и испразних га.

Мој војник пробуди се, отвори очи и забринуто ме погледа.

— Христос се роди, Јагодићу!

— Ваистину се роди, господине!

*

И данас се радујем Божићу хвалећи Бога, што ми онај пре 44 године није крвав освануо.

6 јануара 1922

РУМУНСКЕ УСПОМЕНЕ (ПОВОДОМ ВЕРИДБЕ КРАЉЕВЕ)

10
V
1866

Последње године владавине Кнеза Александра Кузе у Румунији, обележене су биле огорченим унутрашњим борбама и трзавицама. Кнез Куза, и ако владалац увиђаван и за уједињење Влашке и Молдавије пуно заслужан, није био у стању зауставити расуло које је наступило у држави, нити отклонити опасност која је претила и самом његовом опстанку на престолу Румуније, коју је ујединио.

У то време — почетком године 1866 — Кнез-Михаилова Србија одвајала је угледом и ауторитетом међу свима државама на Балкану. Чврстом руком држао је Кнез Михаило ред у земљи и сав се био предао остварењу великих народних идеала. Стога је влада Кнез-Михаилова будним оком пратила догађаје у суседним балканским земљама, и, тежећи да са њима утврди савезе за заједничку акцију на ослобођењу балканских народа, живо желела да се и код њих унутрашње прилике среде и стабилизују.

Ми имамо један занимљив докуменат из онога времена, докуменат који утврђује колико је влада српска била узнемирена муњим приликама у Румунији пред пад Кузин и са колико је оправданих разлога предвиђала догађаје који ће тамо наступити.

У једном писму, почетком 1866 год., при министар Кнез-Михаилов, Илија Гарашанин, препоручује српском заступнику у Букурешту Кости Магазиновићу, да предочи Кнезу Кузи све фаталне последице, које ће неминовно наступити у Румунији, ако

се енергично не стане на пут хаосу који је тамо завладао у унутрашњим односима. „Шта значи то вечито мењање министара?“ зачуђено узвикује у своме писму председник српске владе, који већ од неколико година, без промене, управља државним пословима. „Доцкан ће бити“ завршује он, „кад се и људи и ствари дискредитирају“.

Други је занимљив докуменат за поређење тадашњих прилика у Србији и Румунији, једно писмо из године 1867, које је писао тадашњи министар војни Блазнавац опет заступнику Магациновићу. Блазнавац живо жали што не може учинити по молби румунске владе да се румунске пушке изолуче у нашој крагујевачкој фабрици, пошто је преоптерећена пословима око израде сопственог нашег оружја.

Пророчанство Гарашаниново испунило се и Кнез Куза, изнемањен једне ноћи у двору, принуђен је био да потпише оставку на престо и да земљу напусти.

На румунски престо дошао је по избору Народног Претставништва, а по настојавању Наполеона III, Карло Хохенцолерн Сигмаринген. Рат између Аустрије и Пруске био је на помолу и нови Кнез Карло једва је промакао од аустријских агената и 10 маја 1866 искрцао се у Турну-Северину на румунску земљу. Тога дана почела је владавина овога знаменитог владаноца, која је трајала пуних 48 година.

*

Седамнаестог априла 1895 први пут сам изашао пред Краља Карлола, да му предам своје посланичке акредитиве. То је био човек већ у шесетим годинама, осредњег раста, повијена носа, проседе браде и косе коју је делио по средини. Благ и снисходљив у опхођењу, увек озбиљан, лица избраздана борама, он је издавао човека, који је у животу имао тешких часова и много брига преко главе претурно.

Свој долазак у Букурешт, сам ми је једном приликом причао врло занимљиво. Друмом су, вели, наилазили на људе у овешталом оделу са захрђалим кременачима. Објаснили су му да је то румунска војска, доробанци, која дочекује новог владаноца. Кад су ушли у Букурешт, генерал Голеско, који је седео с њиме у колима, показа му, чисто снебивајући се једну кућу, за коју

рече да је двор. „То је ова сад преправљена и реновирана палата“, а тамо, показујући на павиљон престолонаследников, „били су свињски обори“.

Двор је обновљен и потпуно реновиран тек после ратова од 1877/78 године, јер Краљ Карол, како је сам говорио, није хтео да се њему подигне двор, док се пре тога не подигне државни дом Румуније.

Увек методичан, тачан и консеквентан, он је све послове радио с необичном истрајношћу и стрпљењем. У унутрашњој политици он је чинио промене, пуштајући да се одмењују партије на влади, кад год је налазио да треба дати одушке нестрпљивој опозицији и проветрити загушљиву политичку атмосферу. Али је он то увек радио опрезно и тактично. Шефови партија, силазећи с власти, никад нису имали осећање да су с ње безразложно отерани и пали у немилост. Он је добро знао да ће му они једнога дана опет требати, па је избегавао да их вређа, како се не би пред њима унижавао, кад му буду затребали да их на власт позове.

У спољној политици он је био сталан и непроменљив, ма како се партије на влади мењале. После руско-турскога рата, увређен и разочаран губитком Бесарабије коју му је Русија преотела, он је стално нагињао тројном савезу. Али се он ипак, године 1913, за време нашег рата с Бугарском, противио интенцијама аустријским, руководио чисто румунским интересима.

Према нама имао је увек симпатија, ма да су му наше тадашње прилике често пута изгледале непојмљиве и за осуду. Он је судио о нашим приликама исто онако, како је негда Кнез Михаил судио о приликама румунским.

Сталан у својој спољној политици, он је осуђивао час аустро-филску час русофилску тенденцију влада, које су се код нас смењивале. Он је налазио да земља, која има сталан правац у политици, сређене финансије и добро уређену војску, па ма колико она мала била, неће никад имати потребе да се намеће за савезника, него ће се, напротив, свако отимати о њено пријатељство.

Краљ Карол био је у сваком погледу знаменит владалац, исправан и поштен човек. Своје погледе на прилике и ствари

уек је исказивао на начин, да није било сумње и двоумљења. Године 1897, после турско-грчкога рата, прошао је кроз Синају Мунир-Паша, нарочити изасланик Султана Абдул-Хамида. Он је имао мисију тражити пристанак великих сила да се Тесалија врати Турској. Мунир-Паша молио је Краља Карола да га у тој мисији помогне код Цара Вилхема. Краљ Карол не само да је то одбио, него је отворено изјавио Мунир-Паши да су времена, када су Турци освајали хришћанске земље, неповратно прошла.

Кнез Карол оженео се 1869 год. Јелисаветом, принцезом Вид, чији је братанац неко време био Кнез албански. Кнегиња Јелисавета — Кармен Силва — била је сентиментална Немаца, добра жена, песникиња и домаћица. У њеним се салонима неговала музика, читали њени стихови и приче, држали скупови хуманих друштава из отменог света. То је био срећен, миран и радан живот једне куће, ван домаћаја интрига и оговарања, којима би обилovali престонички кругови.

Али су били сами. Једино дете, принцеза Марија, умрло им је у раној младости и овај губитак бацао је увек неку невеселу сенку на овај мирни породични живот.

Рат од 1877 био је од пресудног значаја у новој историји Румуније и њене династије. На челу своје војске и руских корпуса, који су му под команду стављени, Кнез Карло прославио је своје име и оружје своје војске у знаменитом освајењу редута Гривице под Плевном 30 августа 1877. Ту се Румунија потпуно спојила са својом династијом.

И четири године доцније, 10 маја 1881, Кнез Карол крунише се краљевском круном, скованом из турскога топа са Гривице.

Србија, која је и сама имала славнога учешћа у тим ратовима, није дуго изостала иза Румуније. Неколико месеци доцније, 22 фебруара 1882 она се прогласила Краљевином.

Још крајем марта 1867, Кнез Михаило, враћајући се из Цариграда, свратио је у Букурешт да посети Кнеза Карола и да с њиме измења мисли о будућем савезу и заједничком раду између Србије и Румуније. Али је смрт Кнеза Михаила у многоме омела ове припреме. Тек августа месеца 1844 Краљ Карол дошао је у Београд да врати посету, коју му је Краљ Милан раније био учинио. Дочек Краљу пријатељске Румуније био је врло свечан

и срадчан. Варош је била окићена српским и румунским заставама, нарочито се лепо истицала Делиска Чесма, која, настав се проширењем Кнез Михаилове улице, на сред раскршћа те и Бука Караџића улице, била је цела обавијена румунским заставама. Кроз неколико тријумфалних капија ушао је Краљ Карол у српску престоницу. На Бањичком Пољу цео гарнизон дефиловао је испред Високога госта, а увече на гала-ручку измењане су срдачне здравице. Многи Београђани и данас памте сјајан бал, који је даван у част румунскога Краља у тек отвореном новом двору краљевском.

•

Немајући наследника Краљ Карол у договору и по одлуци Народног Претставништва, прогласи за наследника престола свга синовца Фердинанда, принца Хохенцолери-Сигмаринген. — Принц Фердинанд је млађи син старијег брата Краљевог, Леополда, због чије се кандидатуре на шпански престо изродно био онај крвави рат између Француске и Немачке 1870 године.

Као престолонаследник румунски, принц Фердинанд ожени се, неколико година доцније, принцезом Маријом, која је по оцу синовца пок. Краља енглеског Едуарда Седмог, а по мајци унука Цара руског Александра Другог.

•

Млади престолонаследнички пар унео је нову струју младости и живота у двор румунски. И кад је стари Краљ преминуо уочи самих судбоносних догађаја који су Румунију чекали Краљ Фердинанд, потпомогнут одушевљеном Краљицом Маријом, одлучно је извршио своју владалачку дужност према својој земљи и стао на праведну страну оних народа, који су се борили за правду и слободу и куда су га водили интереси његове отаџбине.

•

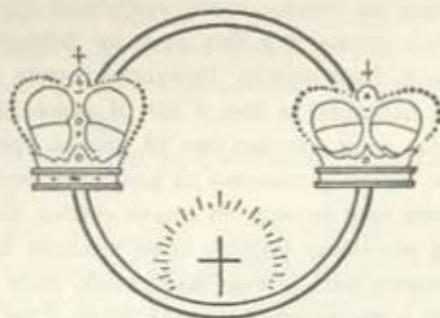
Кћи Краља Фердинанда и Краљице Марије, принцеза Марија ускоро ће бити наша Краљица. Одавна већ у нашем краљевском двору влада тих, скоро самостански живот, а има већ скоро пола века како се у њему није колевка занијала. Од толико година стоји у Саборној цркви застрт сто пред иконом Богородичином. Народ Срба, Хрвата и Словенаца очекује своју будућу

Краљицу с одушевљењем и надом. Она долази из једне земље, коју Душан није раздвајао него с нама спајао вековним и непомућеним пријатељством и поверењем. Њу чека један престо који је кроз пет векова лежао у мору косовске крви и који је био свети споменик славне прошлости народне. И после пет векова нечувених мука и страдања, народ је српски одлучно заронио у оне дубине и снажним мишицама Ђорђа и Милоша изнео га на светлост и видело. Кроз последњих сто година он га је прекално, дао му пов сјај и покрио га новом славом. Он га је чувао и бранио од нове пропасти, пронео га кроз албанске гудуре, унео га преко Доброг Поља у Отаџбину и узнео на ставе Саве и Дунава да заблиста правдом и слободом целоме народу нашем.

На овај славни престо ступа Краљица Марија своје Краљевском другу. И као што се млада Краљица може поносити својом новом Отаџбином, тако ће се, тврдо смо уверени, и њен народ поносити својом Краљицом.

И у тренутку кад поред свога Краљевског мужа стави себи на чело Краљевску круну саковану из непријатељских топова, као што је она Гривичка, она ће унети срећу и спокојство у Дом Краљевски и у нашу велику Отаџбину.

14 јануара 1922

ДВАДЕСЕТ ДЕВЕТИ ЈАНУАР (1901)

Кад је Краљ Александар Обреновић извршио своју кобну одлуку да се 23 јула 1900 венча у Београдској саборној цркви са женом која му није била прилика, Краљ Милан већ није био у Београду. Он се од више дана налазио у Карлсбаду на лечењу. Сломљен несрећом коју није ни слутно, он је инстинктивно предосећао катастрофу која се примицала. Двадесет девети мај био је на помолу и све што је још можда могло ту катастрофу одложити или и сасвим отклонити било би то, да је он остао у животу. Али је он после фаталне женидбе Александрове живео само још шест месеци и шест дана.

*

Месеца новембра 1900 Краљ Милан, пошто је преко јесени провео неко време на имању свога пријатеља грофа Евгена Зичија у Мађарској, дошао је у Беч да се ту дефинитивно настани. Отсео је у хотелу Империјалу. Намештај његов из новог београдског двора, пренесен је био у Беч и лежао у магацину док се не нађе угодан стан. Обично око 11 часова пре подне излазио би он из хотела, па би се одвезао да разгледа станове који би му били препоручени или за који би иначе сазнао. Ко је видео Краља Милана пре неколико месеци, пред одлазак из Београда, чудно би се промени која је сада наступила. Косе линије спуштале су се од носа с обе стране до краја усана. Очи чисто угашене,

образи свенули, лице потамнело, обрве састављене дубоком, правом и оштром бором као залеченом раном, слепоочнице покривене проређеном и већ проседелом косом. Елегантно одевен, у бунди од скупоценога крзна, закопчан, с рукавицама и штапом у једној руци, он је још увек имао оно своје отмено и господско држање. Али му је ход био спорији и тежи и цела појава његова издавала је ипак човека, дубоко скрушена и несрећна.

Око половине децембра 1900 нашао је најпосле стан у Јоханесгасе број 16, на углу улице Хегелове. Од тада је ређе излазио. Покашто у које позориште или у Оперу, у којој је последњи пут био на Богојављење 1901. Исто тако слабо је и посете правно и то још најчешће Маркизу Реверсо, француском амбасадору, некадашњем посланику у Београду, с којим је био у великом личном пријатељству. У Српско Посланство никад није долазио.

На неколико дана по Светом Сави, чу се да је Краљ Милан оболео. У оно време инфлуенца је много беснила у Бечу. Али болест његова није озбиљно узимана ни у самом стану његовом. Његов карлсбадски лекар доктор Тепфер, који му је и у Бечу био домаћи лекар, објаснио је да је Краљ Милан лако назебао, да неколико дана неће излазити из куће, али да је ван постеље.

У петак 26 јануара у Посланству се сазнало да је Краљу Милану позлило и да је болест узела опасне размере. Краљ Александар налазио се у то време у Нишу и тадашњи српски посланик у Бечу сматрао је за дужност да га о томе одмах телеграфски извести и ако су одношаји између оца и сина били прекинути. Али кад се сазнало да је истог вечера — у петак — био у позоришту један од негдашњих министара који је убројаван у најинтимније пријатеље Краља Милана и није, тако рећи, излазио из његовог стана — појави се сумња, да ли је збиља стање Краља Милана тако опасно и да ли није пренагљено с оном депешом Краљу Александру.

Цела та ноћ прошла је у очекивању, каквог одговора и наредбе из Ниша.

Тек у суботу 27 јануара пред подне дође шифрован одговор од Краља Александра. Он наређује посланику да одмах оде у стан Краљу Милану, да му саопшти како по Краљевој заповести

долази да се извести о његовој болести и да му изјави наду и жељу Краљеву за што скорије опорављење.

Посланик је одмах отишао у стан Краља Милана. Стан је био на првом спрату. Улазило се у доста пространо претсобље. По зидовима, на нарочитим штитовима, беше поређано старинско и ретко оружје: пиштољи, пушке, сабље, јатагани, копља, од врло велике вредности. Неки бечки Јевреји, сазнавши за ту збирку, дошли су одмах после смрти Краљеве и нудили за њу двеста хиљада форината, што је, наравно, одбијено.

Из претсобља, десно, улазило се у трпезарију, доста малу за масивни прибор, те је изгледала тескобна и претрпана. Потом се улазило у кабинет за рад. Ту је био писаћи сто Краљев, са неколико фотеља и столова. Поред писаћег стола корпа за хартију са пуно отпадака од цигарета, које је Краљ тамо бацао кријући од лекара, који му је пушење био забрањено. На једном стубу била је статуета Србије од масивног сребра, поклон Општине београдске о пунолетству Краљеву 10 августа 1872. На другом столу кадифом укусно повезан и сребром окован албум са фотографијама свију официра српске војске опет поклон официрског кора о пунолетству Краљеву. По зидовима поред великих уметничких слика високе вредности, пуно фотографских слика појединих личности, места или сцена, које је сам Краљ снимао.

Из кабинета улазило се у салон, богато намештен, са тешким свиленим завесама, скупоценим гобленима, сликама и огледалима. У јединоме крају стајао је клавир, затворен и покривен свиленим зеленим покривачем.

До салона велика спаваћа соба а до ње, у крилу, ходник који је водио у купатило и у мању спаваћу собу, у којој је Краљ Милан лежао и издахнуо.

Још из самога претсобља чуло се из спаваће собе тешко и напорно дисање Краљево. Астматични напади сустижали су се. Из спаваће собе изнесе Краљев собар, његов верни Антон, кошуљу, мокру као да је из воде извађена. У тешким мукама Краљ се купао у зноју, те су га морали сваки час пресвлачити.

Пошто су Краљу муке мало одуминуле посланик је уведен у његову спаваћу собу. Соба је омања. Средицу собе запремао је широк, масиван кревет, само горњим крајем наслоњен уз зид

тако, да се болеснику могло прићи, малим степеницама, с обе стране кревета. Поред кревета, с леве стране, сточић и на њему пуно отворених телеграма и једна чаша, готово пуна неке црвене течности. На средини собе висео је као лустер укусно израђен Бели Орао са црвеним штитом, крстом и оцилима на прсима. Орао је имао два лица, а међу њима уметнуте електричне сијалице, које су, упаљене, давале Орлу необичан блесак и лепоту. Тај Орао израђен је у Паризу по нарочитом цртежу Краљевом и толико се тамо допао, да су после по њему и многе аристократске куће поручивале такве лустере са својим грбовима.

У кревету лежао је Краљ Милан високо главом наслонен на уздигнуте јастуке. Кошуља му беше под грлом раскопчана. Дисао је тешко и напорно. Лице му беше бледо и подбуло. Марамом у десној руци брисао је крупан зној с чела и лица. Лева рука беше положена по свиленом црвеном јоргану с везеним Краљевским грбом на средини.

Он управи своје уморне очи на посланика који је ушао. За обојицу то беше мучан тренутак. Нарочито је посланик зебао како ће дубоко уцвељени отац примити поруку саучешћа, коју му син тако касно шаље.

— Величанство, речи он, прихватајући врелу руку Краљевој, Краљ је чуо да сте слаби па ми је наредио да вам дођем и лично се известим како се налазите.

— Добро се сетно, једва изговори Краљ Милан и бризну у грчевит плач. То беше прави нервни напад. Он се тресао целим телом, и, горко јецајући, притискивао мараму на очи. Посланик је, и сам дубоко потресен, немо стајао поред кревета, немогући ни речи проговорити.

Најпосле се Краљ стишао и савладао и разговор узме ток обичан и ако усиљен. Он је причао како је прошле недеље имао инфлуенцу, како му је било боље, али да је у недељу (21 јануара) понова добио грозницу, која га је у кревет оборила. Нада се да ће се за који дан опоравити и отићи некуд на југ. За ону црвену течност на сточићу рече да је то Бордо с водом, који му је дао лекар, професор Најсер, да би се крепио, али га не може да окуси, као што уопште нема никаквог апетита.

При поласку Краљ Милан је посланику захвалио на посети и замолио га да благодари Краљу на сећању.

Вратив се у Посланство, посланик одмах извести Краља, да је стање Краља Милана врло критично и да катастрофа може наступити свакога часа. Лекар је нарочито нагласио да срце нагло слаби и да се једино вештачки одржава.

Одиста, те ноћи између суботе и недеље јавише да је Краљ Милан на издисају. Али кад је посланик дошао у његов стан, криза беше прошла и Краљ је мирно спавао. Штавише кад се ујутру пробудио, он је одмах тражио „Пресу“ да види шта јавља о његовој болести. И пошто извештај беше врло неповољан, речено му је да је „Преса“ забрањена, те му није ни показана.

Цео тај дан у недељу прошао је у кризи, која се час погоршавала, час попуштала. Тога истога дана дође телеграм од Краља из Ниша, да увече стиже у Беч пуковник (доцније ђенерал) Лаза Петровић, и да га посланик нарочито дочека на станици. Ту на станици Петровић му рече како има заповест, да, пре него што види Краља Милана, сврати код руског амбасадора Грофа Капиниста и да га од стране Краљеве упит за савет, да ли да сам дође у Беч. Али се амбасадор не беше десио у Бечу, а пуковник Петровић се није хтео обраћати његовом заступнику, немајући за то упутстава. Тако они обојица одоше у стан Краља Милана, кога је пуковник имао одмах видети.

Краљ Милан примио је пуковника мирно, без узбуђења и остао с њиме подуже на само. При разстанку казао му је да дође сутра, у понедељак, јер има још да говори с њиме. Али тај разговор није више настављен. У понедељак 29 јануара Краљ Милан ушао је у агонију.

Да ли је пуковник Петровић имао каквих нарочитих порука за Краља Милана и шта му је све Краљ Милан казао и још желео казати, то је тајна коју су собом однели у гроб Краљ Милан одмах сутрадан, а Краљ Александар и пуковник Петровић после две године и четири месеца. Врло је вероватно да Краљ Александар и није за онај мах имао никаквих, за Краља Милана утешних порука, јер намера његова да раскине свој несрећни брак, могла се зачети у њему тек у мају месецу после разочарења о

порођају Краљичином, дакле тек на четири месеца после смрти Краља Милана.

Пред подне стање Краља Милана постало је крајње критично. Срце је нагло малаксавало и дисање силно отежало. Лекар му је сваки час убризгавао камфор, али без успеха. У самртним мукама, обливен хладним знојем, Краљ Милан се узнемирено обртао час на једну, час на другу страну. У један мах узвикнуо је: „докторе, инјекцију“! и, клонувши, изгубио је свест. Лекар отвори оба

крила суседне собе и господи која су тамо била (Ђорђе Вајферт, пуковник Константиновић, Владан Ђорђевић) рече: „Господо, можете ући, ту је крај“. Потом приђе самртнику, наслони му један крај слушалице на срце, а други себи на уво, и, уздигнутом руком, спуштајући је и дижући, одбројаваше последње откуцаје. Удари бежу све ређи и наједанпут рука лекарева стаде. Мртвачко бледило обли лице Краљево, угашене се очи склопише, поздрве

се слепише, напрегнути дамари усахнуше, руке с помодрелим прстима клонуше, болно развучене прте се смирише, а из полуотворених уста, с последњим издисајем, изби кључ пене.

Било је тачно четири сата и двадест минута по подне. Телеграм који је већ био написан и у који је требало само уметнути сахат и минут смрти, одмах је хитно отправљен у Ниш.

Краљ Милан тек што беше издахнуо, а посланик доби писмо којим се умољава да дође у Дворски Маршалат. Заступник Дворског Маршала замоли га да му каже имена лица, која су била

на служби код Краља Милана као дворски часници, како би им се одредило место при погребу, за који се спремао церемонијал. Изненађен овим, посланик примети да ће Краљ Милан бити пренесен у Србију и према томе да је цео тај церемонијал излишан. Заступник Дворског Маршала на то му рече, како је Краљ Милан изјавио Цару Фрањи Јосифу писмену жељу да буде сахрањен у Крушедолу, ако га смрт задеси у његовој држави. Још је Дворски Маршал замолио посланика да одмах оде грофу Голуховском, који ће му све ближе објаснити, али да грофу не казује, шта је већ све чуо у Маршалату.

Гроф Голуховски поновно је све то посланику. Казао му је да је Краљ Милан писао Цару и оставио му аманет да буде, ако умре у Аустрији, сахрањен у Крушедолу. То писмо датирано је 5 августа 1900 по новом, дакле на сам дан венчања Краља Александра. Узалуд је посланик доказивао како би то био прави пораз за Краља, како Краљ Милан припада земљи, којом је преко двадесет година владао, све то није ништа помогло. Одговор грофа Голуховског био је, како је Цар тврдо решен поштовати последњу вољу Краља Милана. И кад га је посланик замолио да му покаже то писмо Краља Милана, и ако у аутентичност његову не може сумњати, Голуховски му је одговорио да му писмо не може показати, јер је оно код Цара.

Извештен одмах о свему овоме, Краљ Александар чинио је очајне покушаје да би Цар попустио. Наредио је посланику да у томе циљу тражи аудијенцију код Цара. Али је посланику одговорено да је аудијенција излишна, јер му Цар не би имао ништа друго казати до оно, што је већ чуо од грофа Голуховског. И кад је Краљ Александар телеграмом лично упућеним замолио Цара да прими његовог првог Ађутанта, Цар је пуковника Петровића примио, али му је поновно како жали што Краљу не може учинити по жељи.

Сутрадан, у уторак 30 јануара, стигао је у Беч ђенерал Франасовић. Он је послат да са ђенералом Срећковићем допрати тело Краља Милана у Београд. Али је Срећковић неким случајем одоцио те није ни дошао у Беч, а мисија Франасовићева и онако је остала беспредметна. И Франасовић и Петровић били су од тога

момента савршено игнорисани. У погребни церемонијал записан је као дворски часник Краља Милана — граф Евген Зичи.

Онако како је издахнуо, лежао је Краљ Милан у постељи 48 сахата. Још првога дана дође шведски посланик да се извести кога ће дана и у који сахат бити погреб. То му се обећало накнадно јавити. А упитан зашто се интересира за дан погребца, шведски посланик објаснио је, да је Краљ Милан био ималац највећег ордена шведског, Ордена Серафинског, и да по статутима тога ордена звоне сва звона у Штокхолму у тренутку, кад се у гроб спушта ималац тога ордена.

Чим је Краљ Милан издахнуо, пуковник Лаза Петровић, по наредби коју је имао, заузео је стан његов и у њега се уселио. У Краљевској каси нађена је његова јануарска апанажа, која му је баш тога јутра донесена. Биле су три касе, у свакој по 500 наполеона. О томе новцу начињен је велики протокол и новац пренесен у касу Посланства. Никакав тестамент није нађен. Било је још неколико сандука његових хартија, од којих специјално један, у коме је држао нарочите поверљиве документе, саопштења и друга писма од особитог интереса. Цео његов намештај па и ти сандуци са хартијама послани су у Београд, нити нам је познато шта је с њима било после 29 маја 1903.

Није без интереса напоменути да је на позив бечког суда за пријаву поверилаца, пријављено потраживања свега за 130 хиљада круна. У та потраживања ушли су и редовни издаци, којима рокови још нису били стигли, као кућна кирија, осветљење и т. д. или трошкови који су смрћу његовом изазвали, као трошкови погребни, лекарски и други слични. Још је право овом приликом утврдити, да Краљ Милан не почиња у ковчегу који му је платио Фрања Јосиф.

*

По нарочитој наредби из Ниша, балсамовано је тело Краља Милана. То је извршио доктор Палтауф, професор бечког Универзитета. Професор Палтауф говорио је том приликом, како је имао досада пред собом безброј лешева, али како никад није видео пластичнијега и правилније развијенога тела. Краљ Милан био би, вели, савршен модел за најлепшу мермерну статуу. Он је уверавао да ће тело, овако балсамовано годинама и година-

ма остати потпуно очувано и без икакве промене, осим што ће се нешто смањити тиме што ће течности у њему усахнути.

Пошто је балсамовано, тело је умотано завојима натопљеним неком течношћу. Само су глава и руке остале слободне. Потом је обучено у првену ђенералску униформу. Од декорација стављен му је само јерусалимски крст о врату и звезда Милоша Великог. Црте на лицу које су се смириле, повратиле су му онај обични, познати изглед. Краљ Милан изгледао је да спава мирно и дубоко.

У четвртак 1 фебруара тело је било изложено у великом салону. Од посетилаца нарочито је дошла Кнегиња Јулија. Она је дубоко сажаљевала трагичну судбину Краља Милана. Жалила је што није могао бити пренет у Београд, ма да управо не би знала како би се могао сахранити у гробници Саборне цркве поред Милоша и Михаила. За живота Кнеза Михаила они су силазили у гробницу, у коју воде стрми степени и која је дубока, узана и пуна влаге, те се вода цеди низ зидове.

Истог дана сандук је затворен у присуству посланика и чиновника Дворског Маршалата и Министарства иностраних дела. На сандуку су два капка, један до половине стаклен који је заземљен и други који потпуно затвара сандук и који је закључан. Кад се овај капак откључа и дигне види се, кроз онај стаклени, лик Краљев до прсију, јер покров није преко лица превучен.

Увече истог дана, по нарочитом церемониалу, кроз шпалир војске, тело је пренесено у српску цркву светог Саве, положено на катафалк и црква закључана.

У петак у 3 часа по подне било је свечано опело. По нарочитој жељи Царевој, дошао је и карловачки Патријарх Бранковић и са више свештеника извршио опело, коме је присуствовао и Цар и цео дипломатски кор сем папинога нунција, коме, ваљда као папином претставнику, није подносило да уђе у православну цркву.

Наређено је било да, због присуства Царевог, опело не сме трајати више од 20 минута и Патријарх се вајкао што је трајало 23 минута, јер је један румунски свештеник спорије читао наше црквене молитве.

По свршеном опелу Цар је са својом свитом пешице испратио спровод до прве улице, и одатле се одвезао у Двор, а спро-

вод се упутио железничкој станици. Беше љута зима и термометар је показивао 13 испод нуле. Од цркве до станице упарађена је била војска бечког гарнизона.

Засебан царски воз кренуо се око 5 часова увече са бечке станице. Ковчег је унесен у фургон одмах иза локомотиве. У возу су били, поред српског посланика, још и Патријарх, изасланици Дворског Маршалата и Министарства иностраних дела и гроф Зичи.

Утврђено је било да воз стигне у Карловце у суботу 3 фебруара у 9 часова пре подне. Али је воз морао чекати у Новом Саду читав сахат, јер беше одоцнио воз којим је из Загреба преко Инђије имао доћи у Карловце бан Куен-Хедервари да спровод дочека. Тако је воз са телом Краља Милана ушао у карловачку станицу тек око 11 часова.

На стиници су погребни воз дочекали Бан и Велики жупан сремски Јурковић у пуној гали. Једна чета пешадије беше постројена на перону с музиком, која је свирала српску химну. Из Србије нико није пуштен на погреб. Једини који је некако промакао беше пок. Радоје Радојловић, који је стајао пред станицом и гушио се у сузама.

Спровод се са станице кроз улице карловачке упутио у Саборну цркву. Улице су биле прекриљене народом. У цркви је учињен кратак помен и Бан држао кратак говор. Народ је прилазио и побожно целивао краљев ковчег и икону на њему.

Већ је било превалило подне кад се спровод кренуо из Карловаца у Крушедол. Преко Банстола брисао је студен ветар и друм засуо снегом. Обе ивице друма цриле су се од народа, који је стекао из свију околних сремских села и гологлав пропраћао спровод. Лагано су се кретала мртвачка кола по смрзнутом путу и снег је као туцано стакло прштао под точковима.

Суморан зимски дан клонио се заходу, кад је спровод пред крушедолски манастир стигао. На улазу у порту чекало је братство манастирско са Архимандритом Анатолијем на челу. Ковчег је скинут с кола и уз посмртне песме и брујање звона трипут обнесен око цркве. На улазу у цркву, иза самог прага црквеног, већ отворена гробница чекала је да прими Краља Милана. — Гробница је ниска и ковчег је једва у њу спуштен. У тој гробни-

ци сахрањена је Кнегиња Љубица, која је године 1843 преминула у Новом Саду. Кнез Михаило сахранио је своју мајку у овом Пантеону српском. Кад је 1867 заузео градове, Кнез је послао манастиру богат прилог с поруком да се учини помен на гробу његове „наке“, нека се и њена душа радује са Србијом“.

Дрвени сандук Кнегињин био је на средини гробнице, и, помакнут уз леви зид да начини места Краљу Милану, пореметио се, те су се испод већ натруделог капка, видели златом везени рукави на богатом, српском оделу Кнегињиниом.

Већ се хватао сутон, кад је Краљ Милан спуштен у гробницу поред Кнегиње Љубице.

По свршеном погребу сачињен је протокол и старешина манастира примио је кључ сандука Краљевог. Потом су сви учесници вратили се у Карловце, где је код Патријарха била посмртна закуска.

Била је већ дубока ноћ кад је засебан воз одвезао натраг у Беч учеснике на овоме погребу.

Занимљиво је да су крушедолски калуђери, одмах по одласку комисара, сишли у још не зазидану гробницу и оним кључем отворили сандук да виде кога су им то „Швабе“ из Беча довели. И кад су се уверили да је то доиста био Краљ Милан, они су се умирили, ковчег закључали и гробницу зазидали.

*

Тако се свршила трагедија Краља Милана. И ако у српском манастиру и у српском гробу, он је седамнаест година почивао у туђој држави. Али је пре четири године војска српска померила наше границе преко Саве и Дунава далеко на север и гроб Краља Милана унела у Отаџбину. За Краља Милана то је посмртна сатисфакција од стране српске војске, чијем је развијању и напретку он увек поклањао сву своју љубав, бригу и старање.

11 фебруара 1922

ПАРТИЈА ФАРБЛА ПРЕД СУДОМ

(1876)

П о самом, и ако мало необичном, наслову, немојте одмах судити да ово што ћу вам причати, има какве год тенденције фамознога „Јазавца пред судом“. Ово се десило на овој страни Дрине, било је много ведрије и простије и, да није нашло свој епилог пред Судом, остао би један од оних свакидашњих догађаја, којима обилује наш живот по паланкама.

Месеца новембра 1876 одем у Ваљево да отпочнем своју чиновничку каријеру. То је било некако одмах после примирја иза Ђуниске катастрофе. Војска са положаја повучена је била у унутрашњост и са целом земљом чекала даљи развој догађаја.

У земљи је владало у оно време чудно расположење: разочарење после безуспешне борбе од пуна четири месеца и опет уверење, да је ово све само једно кратко затишје и да ће се борба наставити с бољим изгледима и с већим успехом.

За чиновнике то су била мучна времена. Они не само да су били узети на разне појне дужности, него су им свима одмах у почетку смањене плате за све време док је рат трајао. Плате годишње преко 300 талира сведене су биле на 300 талира, а онима који су имали плате испод 300 талира одбијано је 40 од сто. Где је оно, а где су ови сад додаци на скупоћу и друге „принадлежности“. У хартијама пок. Радивоја Милојковића тадашњег Мини-

стра унутрашњих дела има забелешка, да је за месец август 1876 примио плате после свију одбитака, свега два динара и 20 пара.

*

Ваљево је у оно време, пре 46 година, била неугледна паланка, као уосталом већина паланака у Србији. Лепоту њеног положаја није још ни могао да оцени онај, који је у њу ушао први пут у животу, у сутон, по новембарској измаглици. Улице нису биле калдрисане и још од Дабића капије наступало се на житко блато, које је плинуло целом ширином улице и до самих прозора прекало ниске кућице, поврстане с обе стране широке и дрвећем засађене улице. Тек кад се код старог окружног суда скрене лево у правцу моста преко Колубаре, а десно у правцу цркве, наступала је калдрма. У тој улици, лево, био је „Хотел Париз“ који су држали чича Митар Ковачевић и његова жена Милева. Наравно да то није био хотел као ови београдски, и ако је носио звучни натпис у оно време првог хотела на Теразијама. То је била скромна механа с кафаном са улице, трпезаријом позади и путничким собама у крилу из авлије. У кафани, у једном углу, „келнерај“, за којим је момак Јелесије точно полиће или пекао каву у оцаку иза келнераја.

Све то нису биле оне београдске каване, какве смо ми знали из оног времена. Онда је, на пример, кафана код Париза била доиста од првих у Београду и по намештају и по услузи и по гостима, који су је посећивали. У првом делу кафане, дуж зида лево и десно седели су за столовима и играли шаха сада већ сви покојни: мајор Јоца Прапорчетовић, судија Јоца Лешјанин, Доктор Милан Јовановић-Морски, дворски секретар Димитрије Јоксич и други.

Даље, у засебном делу, били су карташки столови, за којим су се картали пуковник Теша Николић, ђенерал Белимарковић, потпуковник Ђорђе Дука-Пешика, адвокат Драгутин Петровић, сви већ покојници. Теша Николић у широким „француским“ панталонама, утегнут у мундир беспрекорног кроја, избријан, марцијалан, уздигнутих бркова, весело је поздрављао госте лево и десно. И, с неком иронијом, довикујући онима, наднесеним над шаховском таблом: „куњате ли браћо, куњате ли?“ пролазно

мимо њих своје друштву, које га је већ чекало са разастртим картама по зеленој чоси.

Била је још једна отмена кафана у Београду „Српски Краљ“, онде где је и данас. Њу је држао неки Стева Мирковић, чија је та кућа и била. Тамо су долазила најугледнија млађа господа, професори Вел. школе, судије виших судова, чиновници Министарстава и то већином нежењени људи, који су ту и становали. Тако су ту били, осим старог Моје Гавриловића, Аћим Чумић и Ђока Павловић, професори Велике школе, Милан Пироћанац, начелник Министарства спољних послова, Михаило Варловац, бив. управник Београда и други пријатељи.

Гостионичар Стева Мирковић био је човек уредан и врло исправан и ако мало прек, нарочито према нетачној послужи и неуљудним гостима. Пре него што је подигао свој хотел код „Српског Краља“, он је дуго година држао гостионицу код „Српске Круне“, где је сада Београдска општина, а која је до 1868 године била својина кнеза Александра Карађорђевића. У тој гостионици десио се у лето 1857 један случај с неким Енглезима, који је Стева Мирковић сасвим друкчије расправио, него што су то учинили пре неколико дана газда Гутеша и Милан Андоновић са оним непристојним енглеским чиновницима у „Москви“.

Код „Српске Круне“ отседну поменутога лета неки путници Енглези и задржали се два-три дана у Београду, чекајући лађу. Како је била велика врућина, а они су сматрали да овамо на Оријенту не морају пазити на сва правила реда и пристојности, то једнога дана сиђу на ручак врло раскомаћени, у гаћама и кошуљи. Плаховити Стева Мирковић науми научити их реду и памети на један „оријенталски“ начин. Он позове момке који су их за столом служили и нареди им да одмах оду у своју собу, да се свуку голи — наги, и да тако голи продуже служити разузурене Енглезе. Угледавши момке где доносе тањире и јела у ономе разском костиму, посрамљени Енглези скочише као опарени, оставише и ручак и „Српску Круну“ па и сам Београд и првом лађом пређоше у Земуи.

У Ваљеву није било ни ових елегантних кавана, ни ове претоничке госпде, ни ових необичних странаца. Ако у странце не убројите београдске трговце који су у Ваљево долазили да купе

вересију или чиновнике који су пролазили кроз Ваљево за Ужице, обично „по потреби службе“, других вам је странаца слабо и било.

Али кад сте тамо остали неколико месеци, кад сте на Пећини, између Јабланице и Обнице појели прво Ђурђевско јагње на лози, купали се у Колубари и напили се бистре планинске воде с Граца, кад сте се познали с оним добрим људима, слушали њихов отворен и непритворан разговор, примали и на свој рачун њихове ведре шале без жаоке и пакости, — онда би вам немогуће било не заволети ово питомо место и не зажалити за овим људима, с којима сте се чисто сродили колико сте се с њима спријатељили.

Суд је био у старој двокатној кући из доба Кнеза Милоша. У тај, већ много опали, храм Правде, са изереним дрвеним степеницама, које су водиле на горњи спрат у велико, мрачно претсобље патосано циглом, ушао сам одмах сутрадан да се јавим претседнику на дужност. У претсобљу, дуж зидова, а између врата, која су водила у разна одељења, поседали на дрвене клупе сељаци и сељанке, и, ако нису дошли суду по каквом „масалном“ послу, него су били парничари, — свађали су се и лармали још пре но што су били пуштени у седницу на суђење. Пред „заседањем“ стајао је, насловен на довратак, пандур Спасоје, и, примајући с неким нарочитим благовољењем и достојанством наметљиве сељачке поздраве, пажљиво ослушкивао глас „меденице“ из суднице.

Ти су судски служитељи нарочити типови. Било их је честитих, исправних и поузданих, а било их је чапкуна који су глобили оне јадне људе, тобож да им учине неке нарочите олакшице и услуге. Било их је који су већ цео век свој провели пред судским вратима и држани у служби више из сажаљења, да се под старост не злопате. Тако је, сећам се, био у Београдском варошком суду неки чича Ђура, који је променио не знам колико претседника и судија и који је, прозивајући парничаре, стално брњао њихова имена и занимање и тиме изазивао забуну а често пута читав џумбус и смех у публици и међу парничарима. У пролеће 1882 спроведена је суду гомила демонстраната, махом ђака и младих људи који су у Народном Позоришту лармом и звижда-

њем спречили прву претставу „Рабагаса“. Претседник суда, пок. Алекса Јовановић, нареди чича Ђури да позове у седницу те „Рабагасце“. Чича Ђура, или што није дочуо или што му се учинило да је претседник погрешно казао, раздере се из свега грла: „Хајде, улазите ви „ватрогасци“! Можете мислити с каквим су урнебесним смехом поздравили овај позив они млади људи. Процес је већ унапред био осуђен да пропадне.

*

Претседник ваљевског суда био је пок. Јеврем Андоновић, човек одмерен, стрпљив, мало спор али исправан судија. Од судија били су: Коста Денић, неумитан према кривицама сељачким, нарочито ако су оне имале ма и најблеђу политичку боју. Сељака, који би се нешто споречкао са кметом и коме би капетан ту ситну зађевицу надувао у „противстајање власти“, Денић би на претресу оштро опоменуо да се добро узме у памет, да не мисли шта мисли, јер су прошла Вучићева времена.

Ту је био и судија Груја Лаушевић, велики обожавалац Ристића и Радивоја, и који је имао нарочите две особине: да парничаре на силу Бога тера на равнање, јер га је мрзело да извића и суди, — и да се редовно у суђењу одваја, јер прво не мора да разбија главу како ће, пишући побуде и пресуђења, подвести дотични случај под дотични параграф, а друго не носи никакву материјалну одговорност за судске одлуке.

Још је био и судија Коста Јанковић. Свршени богослов и стицајем прилика запао у судску струку. Јанковић, поред тога што је био исправан и поштен човек, био је и одличан судија. Најзамршеније парнице и „горогане“, од којих је нарочито бежао Груја Лаушевић, он је размрсивао лако, правилно и брзо. Његове радове запазили су чак у Касацiji Крстић, Пироћанац, Чумић и Радовић и Пироћанац га је, чим је дошао за министра правде 1880 године, довео у Београдски варошки суд. Али је Јанковић био болешљив и убрзо умро. Једном дођу у суд неки сељаци из Тамнаве да се саслушају о неком уговору, који су желели исказати пред судом и потврдити. Јанковић им примети како би боље било да су уговор донели већ написан, па да га пред судом само признаду и потврде, а не да се ваздан саслу-

шавају и дангубе и они и суд. Сељаци су се изговарали како није имао ко да им уговор напише. И кад их Јанковић зачуђено запита, како је могућно да на Убу нема писмених људи, сељаци простиодносно одговорише да их збиља нема, јер све што је било писмено отишло је на робију. Сељаци су можда донекле имали и право, јер неколико година раније био је онај чувени „убски кајиш“, који је судовима онолико посла задао и много њих писмених у Топчидер отпратио.

Лети се, после канцеларије, могло још некуд и изаћи, јер Ваљево доста има дивну околину. Али куда бисте зими, по мраку, кроз неосветљене и каљаве улице? Главније радње затворане су још занама, а и да нису, слаба би вајда од њих била, јер нису имале великих и пространих излога који би осветљавали и улицу. Остала би осветљена само по која бакалница или берберица, из које би, једва преко прага, избијала кроз затворена стаклена врата слаба светлост почађале лампе што виси о жици на средини таванице.

Стога се није имало куд него у кавану. То је била онда чувена Видина кавана, преко пута Митровог и Милевиног „Хотел Париза“. Стара кућа са становима на горњем спрату и каваном у приземљу. Кавана је била доста пространа, али ниска, мрачна са многобројним дрвеним дирецима који су подупирали горњи спрат. У ту кавану долазило се увече на пиво и разговор. За једним столом обично су седели претседник суда, командант окружне војске пок. мајор Миленко Павловић, вечито насмејани и доброћудни окружни инжењер Стева Ђуричић, судије, казначеј и друга господа по старешинству. За другим столовима ситни чиновници „боранија“ судска, полицијска и општинска, другарски измешани са грађанима. Кавану је држао пок. Аца Ненадовић, а његов момак Стојан служио је госте пивом и танко искрижаном ротквом, коју су они између два тањира мућкали да упије со и пусти воду. У једном углу свирали су цигани и певањем дизали толику ларму, да су гости просто морали један другоме викати у уво да би се споразумели.

Понекад би ове свакодневне седељке у Видиној кавани имале какву нарочиту промену. Тако једнога вечера упаде у кавану неки омален, већ просед сељак, готово чаршилија, у чоханим чак-

ширама и ћурчету, дрска лица, један од оних сеоских пискарача и парничара, који не избијају из канцеларија и судова, било да кога туже, било да сами по тужбама одговорају. Како уђе у кавану, а то сви гости ударише у мах зујати, подражавајући зујање мува. А онај сељак, не говорећи ништа, само махаше батином око себе, као до одбија псе. Рекоше ми да је то познати Игњат Матковић из Златарића. Једном беше потерао из Ваљева у Златарић неку крадену рибу па је покрио покровцима да би је сакрио, а муве осетиле рибу па навалиле на оне покровце те одаду Игњата и он одлежи апсу за крађу. Отада он није имао мира и кад год би сишао у Ваљево, зујали би за њим кроз целу чаршију.

И ако су, у оно време, Ваљевци имали знатног учешћа у политичкој борби против либералног режима Ристић-Радивојевог и њихов посланик Милош Глишић био је један од најјачих људи у Скупштини, ипак се та борба и политички одношаји међу њима никад нису изметали у међусобну личну омразу. Старији људи са својим пратријархалним животом, старинским навикама и погледима, уживали су ипак опште поштовање и ако су често пута оштро осуђивали нови покрет којим се, по њиховом мишљењу, ишло на то да се власт не поштује и да „уши буду старије од главе“.

Тако су били чича Лазар Глишић, отац Милоша Глишића, а син чувенога Глишице који је некада хајдуковао у турско време. Па стари Јеврем Тадић, леп и чистмен старац, прав као стрела, беле као снег косе и дугих бркова, у ћурку постављеном густом лисичином. Кад прође чаршијом лаганим, одмереним ходом, сви би устали и поздрављали га. Па стари Ранко Гођевац, оснивалац уважене трговачке куће Гођеваца, крупан, просед, у турској ношњи, вредан и примеран домаћин и трговац. Па Живко Тадић, први тада „галантериста“ ваљевски, трговац новог реда, који је већ радио с Бечом и Манчестром и није повлачио робу из београдске „главне чаршије“. Па чича Дика Обрадиновић, питом и вазда насмејан старчић, у плавим чоханим чакширама и дубету, белим, вуненим чарапама и јеменијама на ногама, фесом са плавом, свиленом кратком кићанком на глави и изрежаним кругом од хартије поврх кићанке.

Млади људи већ су били подељени на партије. Управо, партија није било, било је само присталица либералне владе и њихових противника. Онда није било ни партиских одбора ни збора. Људи су седели за једним столом у кавани или пред каваном, једни псовали владу а други је бранили, један другог задирићивали, обасипали шалом и досеткама, товарили се и пришивали надимке. Ти се надимци прилепе тако, да се по некоме право презиме и не зна. И као што на пример у Шапцу многи не знају како се управо презива Јоца Главоња, Миша Влах или Стеван Мачак, тако су у Ваљеву били познати само Ацо Козица, Јаков Салајдара, Светозар Прцо, Матија Ђалов, а ретко је ко и знао и разбироа за њихова презимена. И вредно је било слушати њихове шале. Покојни Вучић Миловановић, кога су доцније политичке прилике, од општинскога ћате изнеле за окружног начелника имао је обичај толико душмански кажипрестом чачкати нос, да су га чак са трећег стола опомињали: „Доста море заглавићеш га!“ Мирко Михаиловић, питом и миран дућаниџија, пронесе поред каване на прсту обешено месо с пијаци, а ови му испред каване довикују: „У зубе то, Мирко, у зубе као и остала твоја браћа“. Милоје Лазаревић, добар трговац и угледан грађанин, враћа се из Начелства, где је потписивао неку честитку господину Ристићу и хита да промакне поред каване као кроз шибу, а ови га задирикују: „На здравље, газда Милоје, закрести ли закрести!?“ и ако је Милоје био писмен. Пера Драговић, адвокат, по изгледу увек натмурен и озбиљан, али бистар и натучен Ужичанин, доказује једној групици практиканата како је врло лако писати судске побуде и пресуде само кад се зна систем. Треба само прво ставити: „једно зато — друго због тога, а треће по томе, не само — него и, ако не — оно бар — па између тих речи уметнути побуде, које се саме казују.

Пуно је таквих шала и досетака, које као варнице отсевају са столова испред Видине каване, где се пије свеже пиво и мезети јагњећим пречањацима што се пуше на пању преко пута, близу моста колубарског.

Ту у Ваљеву имао сам срећу познати се с двојицом људи; с једним старцем и с једним младићем. Њино ми је познајство још већма омиљело спомен на Ваљево. Онај старац био је чика

Љуба Ненадовић. Благ, питом, ведар, насмејан и добар, чика Љуба је ипак носио у срцу дубоко скривену рану и силно осећао тамну сенку која је покривала његово име и његов дом после кошутњачке катастрофе. Он је долазио у кавану, играо шаха или џандара, приповедао о своме путовању, о својим доживљајима у Црној Гори. Причао је како су му се страни претставници чудили што седи у оним крижевима, а не мора као што морају они, а он им је одговарао да баш зато седи што не мора. И кад би му Господар казао, да се за двадесет и четири сата не сме маћи са Цетиња, он би још те ноћи побегао.

У сваки би разговор чика Љуба пристајао, али ако би се ма ко преварио па окренуо разговор о политици, он би одмах прекинуо разговор, напустио кавану и отишао кући. Стога се увек пазило да се у присуству чика-Љубином никад не говори о политици, чак ни у најудаљенијим алузијама. И чика Љуба је у Ваљеву уживао општу љубав и поштовање, а кад је 1895 године умро, цело га је Ваљево ожалило и испратило у Бранковину на вечни починак поред Алексе и Проте Ненадовића његовић предака.

А онај младић био је један поднаредник — питомац Војне академије, додељен ваљевском гарнизону за време примирја. Млад, јасно смећ дечко, мршав, омален, отворенога и слободног лица, разговоран и расположен, ведрих и паметних очију, право отворено сељачко момче са оним чистим, мелодичним и правилним ваљевским говором и нагласком. Био је из ваљевске Колубаре, из села Струганика и звао се Живојин Мишић. Познали смо се и спријатељили, и, зато што је он био Ваљевац, а ја у Ваљеву почео своју каријеру, звали смо се од шале „земљацима“ до његове смрти. Нисам онда ни слутио да ће мој „земљак“, после 38 година, као војвода Мишић прославити своје име и своју Отаџбину. Требало је имати нарочиту срећу па у истом месту, у исто време познати једног тако славног претставника генерације која је одлазила: чика Љубу Ненадовића и једног тако славног претставника генерације која је долазила: војводу Живојина Мишића.

*

Као и свуда по унутрашњости и у Ваљеву је аладала једна опасна зараза картања. Та зараза захватила је и чиновнике и

грађане. Било их је међу њима, којима је картање било обична забава, да прекрате време, јер тада није још било ни читаоница, ни јавних предавања ни скупова, све и кад би било кога, ко би тамо одлазио. Није било ни позоришта, које би можда и имало своју публику. Али је било професионалних коцкара, који су напуштали своје радње, занемарујући своју породицу, те им пропала кућа и имовина.

У Видиној кавани, из авлије, била је једна собица у којој се коцкало дан и ноћ. Није ретко да је коцкање започело рано уочи недеље, а да је престајало у понедељак ујутру. Таки су коцкари били познати Марко Калаба, Радован Церовић, Милан Јовичић, Милисав Радивојевић, Коста Дубоњак и више њих других.

Марко Калаба био је неки трговац, или, како се то обично каже „шпекулант“, добар иначе човек али страсан карташ. Једном је пошао с рабаџијама у Шабац да товари ракију, па сав новац прокартао. И кад су се рабаџије развијали што су џабе дошли, он их је одвео на Саву, напунио ону ракиску бурад водом и упутио их у Ваљево. На Убу га послужи срећа, поврати сав новац, источи ону воду и врати рабаџије у Шабац да товаре ракију.

Ни Церовић није био рђав човек, али га је картање упропастило.

Милан Јовичић био је неки отпуштени чиновник, бистар и окретан, али немиран и несрећан. Власти су га сматрале као неког антидинастичара и увек имале на оку. Танког стања и оптерећен породицом, Јовичић се коцкао да би опстао, а међутим све дубље тонуо. Имао је обичај да ноћу, кад га карта послужи, изађе у авлију и да тако мајсторски заурличе, да узбуди све псе ваљевске, те не даду људима целе ноћи ока склопити. По оном лавезу са свију страна, помислио би човек Бог зна шта се десило, али посвећени у тајне Видине каване знали су да Јовичић добива на картама, као што су знали, ако је ноћ на миру прошла, да је он те ноћи пропао. У таквом случају он би се повукао у један крај и мирно заспао на столици и ако га је Калаба једнако дрмао, довикујући му: „Што сад, кучко, не лајеш!?”

Једне ноћи играли су фарбла Калаба, Церовић, Јовичић и Дубоњац. Калаба је губио и сваки час слао свога калауза Матију Ђалова са својим прстеном кући да га жени покаже и од ње донесе новаца. Коцкање се продужило доцкан у ноћ и Јовичић је већ давно спавао на столици. На столу је, у један мах, лежао велики „шнур“. Калаба затражи још пет дуката. Церовић рече да плаћа и да „доноси“. Калаба то не прими него затражи да Церовић положи паре, јер се „не игра за Колубару“. Реч по реч и направи се гужва. Оборише карте. Калаба је имао „ајиц“ а Церовић „три пута“. Овај згрне цео „шнур“, а Калаба му истргне сат са ланцем око врата. Ствар дође до суда. Ту је било пуно кривица: и увреде и лаке повреде и самовлашћа.

Да би суд могао правилно пресудити ову деликатну кривичну парницу, ваљало му је пре свега утврдити, ко је од ове двојице био у праву: Калаба који је имао слабије карте, али је платио или Церовић који је имао јаче карте, али је само „доносио“. Судија Милисав Радивојевић, који је и сам с Калабом и Церовићем често пута на картама освајивао, није могао судити, јер је био у неку руку „заинтересован“. Иначе би његов суд у овом питању био најмеродавнији. Стога суд, налазећи да поред позитивних, писаних закона, не мора, чак и не сме знати обичајне карташке законе без повреде свога угледа и достојанства, одреди вештаке да та правила пред судом и под заклетвом осветштају и утврде. И тако се цела ова незгодна афера пренесе из Видине каване у судско заседање. Цело се Ваљево слегло на претрес и поделило на два табора: Калабин и Церовићев. И кад су парничари пуштени у судницу, било је тешко и судијама да одрже потребну озбиљност пред овом комичном ситуацијом и парничарима да своје право овако јавно бране и публици да мирно без упада и утицања „кибицује“ и прати ток претреса.

Стога претседник да би учинио крај овоме скандалу навали на парничаре, да се као „људи и угледни грађани“ измире. То су сваки из својих разлога једва дочекали и парничари и вештаци међу којима је био и сам Милош Глишић. Церовић је примио свој сат с ланцем натраг, а онај „шнур“ поделе, пошто су један део одвојили на „пикслу“, а нешто поклонили окружној болници.

Године су претрпале све ове паланачке људе и догађаје. Али није без интереса завити у овај негдашњи живот по нашим паланкама. А оно што се у ваљевском суду расправљало са Калабом и Церовићем, тек је једна од првих слика, које су се пред зеленим судским столом ређале за време моје судске каријере и којих има и занимљивих, карактеристичних, веселих и трагичних, као што је, уосталом, такав и цео наш живот. Кад вам будем, у згодној прилици, понеке од њих изнео, ви ћете се о томе и сами уверити. Свакако знајте унапред да су све те слике верне и догађаји истинити.

19 фебруара 1922

ДВАДЕСЕТ ДРУГИ ФЕБРУАР (1882)

У понедељак 22 фебруара 1882 пред подне, баш кад су чиновници остављали своје канцеларије, трговци своје радње, а професори и ђаци своје школе и спремали се да изађу на топло претпролећне сунце, коме се после дуге зиме цео свет радовао — грунуше изненадно топови с градских бедема. Цео онај свет застаде, ослушну и погледа у вис, као да би хтео запитати јата расплашених врабаца и голубова, шта се то догодило.

Одмах затим, оздо од Скупштине забрујаше весели гласови и узвици. Таласи народа који се зачас искупи, поплавише Теразије и зауставише се пред Двором. Тога тренутка Народна Скупштина прогласила је Србију Краљевином, а Кнеза Мила М. Обреновића IV, за Краља Србије Милана Првог.

Тајна је била добро чувана. После 10 маја 1881, кад је Румунија проглашена Краљевином, Србија није могла изостати из Румуније, с којом је упоредо извојевала своју независност, признату као и Румунији, на берлинском конгресу 1878 год.

Али се Србија у то време налазила у врло мучним приликама и унутрашњим и спољним. Влада Пироћанац—Гарашанинова имала је да се бори са силном опозиционом струјом радикалном и либералном. Бонтуова афера била је у пуном јeku и експлоатисана против владе безобзирно. Збацивање Митрополита Михаила, који је у новом закону о таксама нашао Симонију, про-

паст Бонтуова друштва, која је имала да донесе целој земљи недогледну штету; установа пољске жандармерије „чувара јавне безбедности“, којима је опозиција прикачила кратак, али страшиан назив „сејмени“ — све је то претсказивало буру, која је баш те године отпочела изласком опозиције из Скупштине, продужила се „двогласцима“, заоштрила се Грљаном и Гамзиградом због жигосања стоке и завршила 1883 године зајечарском буном због одузимања државног оружја од народа.

У оваквим приликама, нарочито у Скупштини, акт прогласа Краљевине ваљало је извршити веома опрезно. Бојећи се да удружена радикално-либерална опозиција тражећи објашњења о паду Бонтуову, не омете овај свечани чин превременим изласком из Скупштине — Влада је тај акт припремала у највећој тајности. Не само да се од опозиције брижљиво крила Владина намера о прогласу Краљевине, него у ту тајну није била посвећена ни Владина већина, па чак ни сви чланови Владе. Проливеност је једна специјална наша особина. Код нас има људи који су проливени просто из сујете; да се покажу и похвале како су у неку важну и крупну ствар и они посвећени. Има их опет који, као онај саветник Кнез-Михаилов, не могу да сачувају тајну из просте доброћудности: да би имали с киме поделити радост или жалост, јер нити могу сами да се радују ни сами да тугују. Стога код нас тако силно импонују људи који „знају ћутати“.

У тајну намеравањег прогласа Краљевине у Скупштини посвећен је тек уочи дана председник Скупштине Алекса Поповић, који је тај акт и имао да изведе. Утврђено је да се законски предлог изнесе изненада, да га Влада одмах прихвати, да се прими акламацијом и да га Кнез одмах потпише.

То је доиста тако и извршено у понедељак 22 фебруара. Опозиција изненађена није имала времена ни да се прибере. Уосталом и данас, после четрдесет година, верујемо да опозиција не би ни покушала да онај акт осујети. И највећи тадашњи опозиционари били су весели гости Краља Милана на банкету у дворској башти и пок. прота Ђурић, раздраган, изговорио је једну здравицу патриотску и потпуно лојалну.

Сем унутрашњих било је и спољашњих тешкоћа, ваљало је пре свршеног чина осигурати признање Великих сила. Русија

је налазила да би то требало одложити за коју доцнију, згоднију прилику. У Бечу пак обећали су свој пристанак, али су га везали за један услов: да се Краљ Милан не зове Краљ српски, као што се звао Кнез српски, него „Краљ Србије“. Они су хтели тачно ограничити назив Краљев на Србију, а не на цео народ српски. Влада српска примила је овај услов, сматрајући га као безначајну формалност, која нимало неће омести Србију у њеном историском задатку. Донста трећи Краљ „Србије“ већ је постао Краљ Срба, Хрвата и Словенаца.

Тако је на данашњи дан, пре четрдесет година, ускрела Српска Краљевина, након 493 године од пропасти Косовске.

*

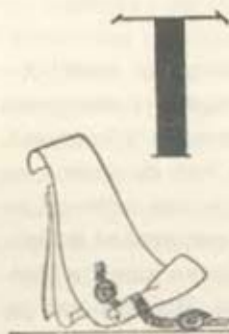
Дан прогласа Краљевине само је један беоцуг у ланцу догађаја, који су се низали за последњих сто година у напорима народа српског за своје ослобођење, независност и уједињење. Тај је дан данас по готову и заборављен, као што су потиснути у заборав и догађаји који су му претходили и они који су за њим долазили. Исто онако као што смо некад затрпавали и Орашац и Мишар и Иванковац и Варварин, затрпавамо данас и Цвети и Љубић и Дубље и 6 април и 22 фебруар. Изгледа као да се између 15 јуна 1389 и 1 децембра 1918 у овој земљи ништа није догодило што би било вредно запамтити и прославити, и чиме би се нови нараштаји имали загрејати и одушевити.

7 марта 1922

15 ЈУНИ 1389 – 1 ДЕЦ. 1918

ИЗ СТАРИХ ПИСАМА И ХАРТИЈА

Ту скоро Државни савет који се брине о заоставштини пок. Велимира М. Тодоровића, давао је у Вазнесенској цркви помен на дан смрти овог честитог Србина и племенитог добратора народног.

Тај дуг пијетета према Велимиру Тодоровићу пробудио је у нама многе успомене на већ прилично давно минула времена, људе и догађаје. Понеке од тих успомена толико су, држимо, занимљиве, да би било штета не изнети их и не испричати, док се још држе свеже у памети или чувају забележене. У овоме вртлогу и хаосу у коме се креће наш јавни живот, шибан необузданим страстима и личном мржњом, која с једне стране занемарује високе интересе Отаџбине, а с друге стране скрива неприкосновеност кућнега права и светињу породичног живота — неће бити на одмет, изнети наше старе прилике, старе људе и стари живот, ако ни за што друго, а оно да се, бар за који тренутак, споменима на минула времена, отстрани наша пажња од тешких брига и невоља које нас, као мора, даве и притискују.

У лето године 1860 Кнез Милош, већ јако оронуо, бавио се у Соко-Бањи. И Кнез Михаило беше дошао у Бању да обиђе свога болесног оца. Једнога дана баш кад је Кнез Михаило изашао из конака и изјахао у шетњу ка Бавановској клисури, ја-

више Милошу његовог старог пријатеља, проту Симу из Читлука. Прота затече старца где гледа за Кнезом Михаилом, а сузе му напљу низ образе. Зачуђено и чисто поплашено запита га прота каква му је голема невоља да плаче сада, кад је, ето под старост дочекао ту срећу да се врати у Отаџбину и спокојно проживи своје старе дане у земљи коју је ослободио. Растужени старац јадаше се проти, како осећа да му се смрт ближи а оставља самохрана јединца без потомства, па ће му се затворити кућа и угасити славска свећа.

Узалуд га је прота Сима тешко младошћу Кнеза Михаила и храбрио примерима плодних бракова и после више година, узалуд га је опомињао да поред Михаила има још један Обреновић, дете Милан, унук брата му Јеврема, старац се није могао утешити. Њега је тиштила тешка брига за судбину самога Михаила, као да је слутно, каквим ће се страшним убиством, после не пуних осам година, угасити старија лоза Обреновића.

Те године навршило се седам година од женидбе Кнеза Михаила. Он се венчао лицем на Илиндан, 20 јула 1853 у руској капели у Бечу, са Јулијом грофицом Хуњади, ћерком грофа Фране Хуњадија. Није нам намера да овом сада приликом излажемо све перипетије овога брака. Довољно је напоменути да су се они раставили „од постеље и стола” писменим споразумом од 18 новембра 1865 године, изречно изјавивши, да то чине из побуда које апсолутно ни у чему не вређају част нити умањују њихово узајамно поштовање.

Тим споразумом утврђено је нарочито да Кнез Михаило поклања Кнегињи своју палату у Бечу, поред годишње ренте у 5500 дуката. Са своје стране Кнегиња се одриче титуле српске Кнегиње, задржавајући назив Кнегиње Јулије Обреновић по рођењу Хуњадијеве и пристајући уз то, и ако католикиња, на законе православне цркве на случај, ако би Кнез тражио коначни развод брака.

Од одласка Кнегиње Јулије, 1865 године, па до своје трагичне смрти, 29 маја 1868 Кнез Михаило живео је скоро усамљеним животом. По природи својој затворен и ћутљив, а притом честољубив и поносит, он није био приступачан широким кру-

говима. Нарочиту је одвратност имао према свему што би значило јевтину популарност код масе, разметљивост и демагогију. Дубок утисак који су на њега учинили догађаји из прве владе његове, вечите трзавице које су изазивале Русија, Аустрија и Турска својим мешањем у земаљске послове и унутрашње и спољашње, свакојаки барони Ливени, Теје Радосављевићи и Етем-паше који су расправљали унутрашње размирице, обарали министре, унижавали владаоце, све је то одређивало Кнеза Михаила за нов, самосталан правац и у унутрашњој управи и у спољној политици. Свом душом предан идеји народног ослобођења и јединства, он је сматрао да је за остварење те идеје апсолутно потребан мир, ред и потпуно спокојство у земљи. Стога је он, ступајући на престо, свечано објавио, да ће искоренити у земљи све зло раздора које је њоме овладало и да ће, док је он на влади, закон бити највиша воља у Србији. У једном писму Вуку Караџићу од 20 јануара 1862 он овако карактерише свога министра унутрашњих дела Николу Христића: „поштен, строг, врло радан, беспристрасан и мени више свега одан“. Готово се може рећи да је он овим речима управо обележио правац своје унутрашње политике. Он је у унутрашњој управи тражио поштење, строгост, непристрасност и оданост његовој личности. С поуздањем на чврсту управу и ред у земљи, он је и могао одлучно изјавити турском комисару, који му је при ступању на престо до-нео потврду Султанову: да ту потврду прима као владалац који је решен суревљиво чувати и бранити сва стечена права народа. У тим речима а нарочито у оној топчидерској здравици 1865 године, о педесетогодишњици таковског устанка, којом је народу српском пожелео сваки напредак и сјајну будућност — огледа се сав правац спољне политике његове.

•

Кнез Михаило био је повисока раста, смеђ, сувоњав, крупних, изразитих очију, пуне кратке браде коју је делио по средини. Глас му је био крупан, а ход одмерен и еластичан. У опхођењу био је увек озбиљан, али благ, нити се плаћа из његових уста чула банална шала ни увредљива псовка. Био је веома стрпељив, волео је да му се каже истина, као што је и сам свакоме,

ако је имао што, говорио истину у очи. Отмен домаћин он је гостољубиво призивао на забаве у Двору не само великодостојнике државне и стране претставнике, него и угледне људе из свију редова грађанства као и виђене људе из народа. Иначе је живео врло повучено. Обично је око 11 сахата давао аудијенције при чему је био увек тачан и кратак. По подне је излазио у шетњу у Топчидер или иначе у околину. Редовно је носио цивилно одело и увек официрску капу на глави. Униформу пешачког или коњичког пуковника носио је кад иде у цркву или кад су војничке смотре и параде, а у свечаним приликама облачио би богато старинско властелинско одело. У свима тим приликама био је импозантна појава. Искрено побожан, он је сваке недеље и празника ишао у цркву, понајчешће у Саборну. Непомично окренут олтару, он би отстојао службу у своме столу, с кога би силазио при свечаним моментима летургије. Потом би примио нафору од митрополита Михаила и целивао би га у руку. Крупним еластичним корацима излазио би из цркве кроз шпалир публике, која би га пратила очима с дубоким поштовањем и љубављу.

Ручавао је и вечеравао увек сам, у приземљу старог, порушеног Двора, у које су водиле увојне степенице са горњег спрата. Ађутанти су ручавали одвојено, са Управником Двора. У приземљу се бавио најрадије пред вече, кад се врати из шетње. Ту му се донесу писма и новине. Ту је редовно свако вече примао свога старог пријатеља Моју Гавриловића, с којим би пробавио који сахат у разговору или одиграо коју партију билијара.

Министарске седнице под његовим претседништвом биле су обично једанпут недељно и то увек у Двору. Никада он није ишао на седнице у Министарство, као што је то често чинио Краљ Милан. За време седница нити се пушило ни доносило послужење као доцнијег времена. Кнез је улазио у дискусију али је увек пажљиво слушао свако, макар и противно мишљење његовог и примао га кад год би оно иначе одговарало општем правцу његове политике и његових погледа.

О Бомбардовању 1862 године министри, с којима је имао непрекидне конференције, стално су били гости Кнежеви о ручку

у Двору. Занимљиво је како је описао једну сцену у Двору, из тога времена, један од министара његових. Кнез Михаило прича он, тражио је од конференције Амбасадора у Цариграду: да се Турци иселе из Србије и да напусте градове. Али су се томе противиле поглавито Аустрија и Енглеска. Сазнавши да Кнез Михаило намерава одбити сваку другу одлуку конференције и да се журно припрема за рат, лорд Палмерстон упути свога амбасадора у Цариграду, Булвера, да дође у Београд и енергично настане приклонити Кнеза Михаила да прими одлуке конференције. Одлуке су биле: да се Турци иселе из вароши, да се извештан простор око београдског града огласи за рејон градски, да се све зграде у том рејону и српске и турске поруше и по процени исплате, да градови у Београду, Шапцу, Смедереву и Адакалу остану и даље у турским рукама а Соко и Ужице да се поруше.

Аудијенција Булверова код Кнеза Михаила трајала је од 10 сахата пре подне до два сахата после подне и било је врло оштрих објашњења. Министри су чекали код Кнегиње Јулије врло узбуђени и забринути. Најпосле у 2 сахата појави се Кнез јако суморан, љут и чисто зелен у лицу. Улазећи рече само: „да нас одоцнисмо“ и за све време ручка не проговори ни речи. Тек после ручка исприча им цео разговор са Булвером. На овога велико наваљивање и поверљиво обећање да ће се градови ипак у скором времену предати Србији, Кнез Михаило, имајући нарочито на уму да земља још није спремна улазити у рат, пристао је на закључке конференције. „Али“, додао је Кнез министрима, „овако остати не може. Ми засада пристајемо јер смо неспремни, али ја ћу турски јарам стрести и тога ради жртвоваћу цело своје имање кад затреба“.

Кнез Михаило имао је својих пријатеља и пријатеља свога дома, али није никад марио за оне, који су се, обично из личних рачуна, истицали као затупцани Обреновићевци. У истини ни ови нису много марили за њега, јер им та њихова претерана династичност није много помагала да му се додворе како би дошли до власти и њиме овладали. Он је имао нарочите појмове о личном карактеру, моралу и службеној исправности. Он је на прилику, увек остао хладан према Ранку Алимпићу, који се као официр, при промени 1858 године, умешао у светину, скинуо кокар-

ду с капе, и бацио је у прашину, и ако још неразрешен заклетве Кнезу Александру Карађорђевићу.

Никад, за све време своје владе, Кнез Михаило није напустио своје потпуно коректно држање и обзире пажње и кавалерства према породици Карађорђевића. Он је увек с највећим поштовањем помињао име Карађорђево и признавао велике заслуге његове. Он се једино бунио против оних, који су уздизали Карађорђа а умањивали заслуге Милошеве. Родитеље Кнегиње Персиде, војводу Јеврема Ненадовића и његову стару госпођу примао је и предусретао с највећом пажњом и поштовањем. И као што је за време своје прве владе имао за ађутанта доцнијег Кнеза Александра Карађорђевића, тако му је за време друге владе био ађутант рођени брат Кнегиње Персиде, капетан Младен Ненадовић. Пок. др. Никола Крстић, начелник полиц. одељења, бавећи се по извесном државном послу у Бечу, пише отуд своје министру Николи Христићу 13 априла 1865, како је један од барона Николића, сестрића Кнеза Михаила, распитивао за кћер Кнеза Александра, Јелену, али како је Кнез Александар одговорио да ће кћер своју удати само у Србију и да је никоме не да ван Србије. Одиста, она се доцније удала за пок. Ђоку Симића, али ускоро умрла у Швајцарској на путу. Симић је желео пренети је и сахранити у својој породичној гробници у Београду. Извештен о томе Кнез Михаило, који се налазио у Паризу, одговорио је не само да се томе никакве сметње не чине, него још наредио да се покојници укажу при погребу почасте које припадају кнежевској кћери. Одиста погребу су присуствовали не само сви министри и великодостојници државни, него и сам први ађутант, пуковник Драгутин Жабарац, као заступник Кнеза Михаила.

Кнез Михаило врло је волео позориште и ишао тамо врло често. Али увек заузет тешком бригом око важних државних послова, он је желео да се у позоришту забави и разгали. Стога је он, по репертоару који му је подношен, увек бирао шаливе комаде.

Претставе су давале у дворани „Српске Круне“, садашње Општине, а доцније у Сушићевој дворани, у Космајској улици, садањој Синагоги. Ни у једној од тих дворана није било ложа и кад Кнез иде у позориште, донесу се и испред свију седишта наместе канабе и две фотеље за Кнеза и његову најближу родбину.

Иза њих постави се ред столица за министре, који су у позориште одлазили кад и Кнез тамо иде.

Још пред јесен 1867 године, полиција је имала неких, још тамних и нејасних достава о завери која се снује против живота Кнежева. Стога је она, трудећи се да уђе у траг завери, предузела све могуће мере опрезности за личну сигурност Кнежеву. Али су се све те мере разбиле о отпор самога Кнеза. Он није веровао да ће се наћи српска рука која би се дигла на њега. Стога је категорички наредио министру унутрашњих дела да сместа уклони жандарме, који су се налазили тамо, где би он дошао у шетњу. И кад је министар наместо униформисаних, упутио преобучене жандарме с изречном наредбом да се крију и склањају како их Кнез не би опазио, Кнез који их је ипак приметио, изјави министру врло љутито, како он није апсеник који је осуђен да живи под присмотром и да се више неће маћи из куће, ако још једанпут опази агенте полицијске.

Једне вечери, новембра 1867, Кнез дође у позориште. Њему иза леђа седео је министар Христић. Давао се „Карло XII на Острву Ригену“. У томе комаду има градоначелник који вечито и свуда види неке завере против Краља. У једној појави Краљ пита градоначелника шта има ново у његовој вароши. И кад му градоначелник, кога је на врло забаван начин играо пок. Мита Коларовић, одговори: „страшна, ужасна завера против Вашег најнеприкосновенијег Величанства“, Кнез се грохотом насмеја, окрете се министру и махну главом према позорици, као да би хтео рећи: ето вам ваших завера. Христић, који се и сам дотле слатко смејао, намршти се, протрља обрве и зловољно слеже раменима.

Шест месеци после ове претставе, Кнез је погинуо у Кошутњаку.

*

Није без интереса изнети, да је за време кратке владе Кнеза Михаила у многоне повраћен ред и мир у земљи, а нарочито да је нестало онога великашкога трвења, које је било узрок сталних потреса. Нарочито је у чиновништву овладао дисциплина и оно уведено у строге границе своје дужности и свога позива. Ако је и било примера корупције и неисправне службе они су били и

ретки и строго извјањани и кажњавани. Није било примера да је један чиновник отпуштен из службе, а да кривица његова није пре тога извјањена и доказана. Исправниост државних чиновника била је главно мерило за њихово напредовање. Високо је држан углед државне службе и строго полагано на савесну и беспрекорну службу државних службеника. О томе бисмо могли навести један занимљив пример. У Министарству спољних послова био је 1862 године секретар и тумач за турски језик пок. Алекса Пачић. Кад су се Турци, по одлуци конференције морали селити и продавати своја имања, неки Осман-Ефендија понуди Пачићу да му прода за багателу своју велику кућу „Турски Хан“, садашњи Хотел Империјал на Великој пијаци. Приморан продати своје имање и намеран селити се чак у Ђаур-Измир (Смирну), он је налазио утеху бар у томе да му имање откупи Пачић, с којим је у великом пријатељству живео, а да не оде непознатом човеку. Пачић, човек танкога стања, изјави Осман-Ефендији да нема новаца ма колико да му имање јевтино нуди. Али Осман-Ефендија навали на Пачића рекавши му, да му паре сада не требају, него да начине тефтер, па да му Пачић исплаћује и шаље у Смирну кад колико буде могао. Пачић оде своме министру Илији Гарашанину, саопшти му понуду Осман-Ефендије и замоли га за савет шта да ради. Гарашанин се мало замисли, па онда рече Пачићу да у тај пазар не улази. „Видиш“, рече му Гарашанин, „ми смо тражили и натерали Турке да се селе из Србије, па не би било лепо по наш углед на страни да се чује како турска имања купују у бесцење српски чиновници и то још чиновници Министарства иностраних дела“. Пачић је послушао Гарашанина и одмах одустао од куповине.

*

Као илустрација тадашњих прилика и угледа Србије под владом Кнеза Михаила, може још нарочито послужити и једно писмо, које је опет пок. др. Никола Крстић писао из Париза 24 маја 1865 своме министру у Београд. То је било баш за време светковине педесетогодишњице таковског устанка. Крстић пише како су тамошњи млади Срби у друштву са Чесима и Пољацима намислили прославити спомен на таковски устанак, како је ми-сао о тој светковини потекла од Пољака и како је пољски про-

фесор Хоћко подржавао ту намеру. У румунској цркви служена је летургија и одржано благодарење и том приликом „читано српско јеванђеље, које су Срби написали румунском свештенику влашким словима“. Црква је, пише даље Кретић, била дупке пуна гостију: Словена и Француза. Од гостију били су још: Тургењев. Леополд Ранке, професор Хоћко, Убичини, Имре Ткалац и други. Ту је био и „мали Милан“ (Краљ Милан). После службе њих 50 отишли су у оближње место Монморанси на заједнички ручак, а са њима и „мали Милан“, кога су Срби сматрали као свога „претставника“ и коме су, поред спомена кнезу Милошу, здравице Кнезу Михајлу, написли нарочиту здравицу. На те здравице одговорио је Милан Кујунџић. Он је нагласио заједницу и слободу других Словена, изјавио наду и жељу, „да слободни Срби буду предвесници слободе осталих словенских народа“.

Чудиовата логика догађаја. Топле молитве у румунској цркви у Паризу и жарке жеље исказане у одушевљеним здравицама на заједничкој прослави, испунише се збиља и ми после 57 година видесмо ту скоро све слободне и Србе и Чехе и Пољаке и Румуне, као претставнике „Мале Антанте“, на заједничком послу у престоници „предвесника слободе словенских народа“.

*

У своје осамљеном Двору Кнез Михајло виђао је двоје деце која су му била блиска срцу и веома драга.

Једно од те деце био му је ванбрачни син, или, како се то у свима документима казивало „питомац“ Велимир Тодоровић. Мати Велимирова била је ћерка неког поштанског чиновника у Ројачу (Словеначкој Рогашкој Слатини) где се Велимир и родио 8 маја 1849. По смрти материној Кнез Михајло узео је дете и послао у Београд, а 18 септембра 1866 Велимир, који се дотле звао Вилхелм, прешао је у православну веру.

За живота Кнеза Михајла Велимир је становао неко време са г. Стевом Тодоровићем сликаром, који се старао о његовом васпитању. Једанпут у месецу Степа Тодоровић доводио је Велимира у Двор Кнезу Михајлу. Кнез га је примао увек, са нарочитим задовољством, „гутао га“, како вели Степа Тодоровић „очима“, али у опхођењу према Велимиру никад није прелазио границу, коју

су између оца и сина поставили обзири морала, друштвене конвенције и личног угледа Кнежева. Ма колико да му је тешко падао овај однос према рођеном сину, Кнез никад није помишљао да Велимиру икада намени ма какав нарочити положај ни у својој породици ни у држави.

Са своје стране Велимир, и по лику и по карактеру сушта слика Кнеза Михаила, дубоко је осећао сву горчину свога ванбрачнога рођења. На питање које му је у једној прилици поставио Степа Тодоровић зашто се не жени, Велимир му је са сузама у очима поверио, како је био заволео ћерку руског посланика у Минхену, како му се она љубављу одазвала, али како њени родитељи нису дали свој пристанак, јер је ванбрачно дете.

Али је Велимир целога свога века, и ако скроман и повучен, био поштен човек и одушевљен Србни. Све своје имање од близу два мили-

она динара, тестаментом од 3 фебруара 1889 оставио је Отаџбини „своме једином и искључивом наследнику на унапређење науке, уметности, трговине, индустрије и заната у Србији”.

Друго дете које је Кнез Михаило нарочито волео и пазио, био је Милан Обреновић, једини у то време огранак лозе Обреновића. Противно уздржљивом понашању према Велимиру, своје рођеном сину, Кнез Михаило је увек истицао свога синовца Милана. Кад је у јесен 1867, године по повратку са Михаљске Скупштине, Кнез тешко оболео у своје винограду у Смедереву, ње-

гови су министри, чим се опоравио, наваљивали да прогласи Милана за свог наследника. Кнез тај предлог није одбио, али га је одложио. Има знакова да је он помишљао на нову женидбу и на директно потомство. Али је изненадна и насилна смрт прекинула све његове планове и Малана тако рећи аутоматски довела на престо.

Кнез Михаило није оставио тестамент и све његово огромно имање, које је он готов био жртвовати за народно ослобођење отишло је његовим сестрићима Бајићима и Николићима. Актом уступљења од 17 јуна 1868 они су сав готов новац у касама и код Управе Фондова као и примања Кнежева од његових банкара у Бечу уступили држави за њене циљеве, а сву непокретност и покретност у Србији Кнезу Милану Обреновићу.

•

Каквих вам још занимљивих ствари нема у овим старим картијама и пожутелим писмима, чији су и писци и они којима су писма намењена давно већ поравњени гробови.

2 априла 1922

МАРКОВ-ДАН

Како које године, Београд све више губи своје патријархалне обичаје и особине српске вароши и српске престонице од пре шесет и више година. Тај преокрет нарочито се опажа ово последњих година после ратова, а особито после овога светског рата. Увлачи се некакав други ред и други живот који, ваљда, хоће нашем Београду да стави обележје велике модерне и културне вароши, а који му у ствари одузима тип српскога града и српскога живота. Београд је досада нишао поступно с напретком целе земље, водећи је и предњачећи јој, а данас га бије нека туђинштина, те се у њему не знате наћи ни ви, рођени Београђани, а камо ли грешни паланчани, који кад сада дођу у Београд, осећају се у њему збуњени и пометени.

*

Много је штошта претуррио преко главе стари Београд. Имао је и мучних и веселих дана. Прослављао је он много „општенародних“ празника, који су се код нас укидали, замењивали другима или нови одређивали према политичкоме курсу. Првозваног Андрију заменио је најпре двадесети јун, дан објаве рата 1876 године, а доцније двадесет други фебруар, дан прогласа Краљевине. Данас је све те празнике заменио први децембар, дан уједињења, а оне знамените дане кроз које је наш народ дошао до уједињења, забили смо и оставили да им историјски значај

оцењује свако по својим личним симпатијама, расположењу и интересима.

Али је стари Београд имао један свој нарочити празник, једну своју домаћу светковину, независну од свију промена и режима, кроз дуги низ година. То је Марков-дан, који је прослављала цела варош на свој начин, а којим се нарочито поносила београдска Палилула.

Палилулска црква св. Марка, и ако малена и неугледна према Саборној, била је у оно време ипак и богатија и привлачнија од Саборне. Других цркава уосталом није било, као што Београд и данас има још једину Вазнесенску цркву, сем оних провизорних цркава и капела, које су, као црква св. Наталије и Александра, на брзу руку подизане и рушене. Београд, центар Православља у нашој држави, столица успостављене српске Патријаршије, чека у своме нехату да га једнога дана изненади каква великолепна католичка катедрала са својим фратрима или каква монументална цамија са својим хоџама.

Данашњи трг Војводе Мишића, где се од 1907 године зида нови Парламенат, у којег доња платна, изложена већ петнаест година киши и времену, опомињу на старе зидине, — звао се некад Марвена Пијаца, или просто Баталцамија. Ту је дотеривана на продају крупна и ситна стока, дрва, сено и друге потребе. Цело оно поље било је покривено шашом, сламом и балегом. Поред пута који води од Теразија цркви, био је општински кантар, а горе спрам црквених дућана бунар с валовима за стоку. Онде где су сада Панћелине зграде и Министарство саобраћаја, била је ограђена башта пуна родних воћака и палилулске деце на њима. Испред те баште, на неколико метара, дизала се стародревна Баталцамија. То је била висока, врло угледна богомоља, у своје време можда једна од најлепших цамија београдских. Главни јој је улаз био са северне стране, према вароши, али су сви прозори унаоколо били разваљени готово до земље, те је изгледала као да стоји на сводовима. Врх у минарета био је одрубљен, али је онај чанак око минарета био читав, те су се деца уз испрепуцале и местимце одваљене степенице, пенетрала чак до горе, дерући се из онога чанка из кога су им само главе вириле. По дупљама на цамији легли су се на хиљаде врап-

ци и чавке, а увече су је облетала читава јата слепих мишева. Кров, годинама засипан земљом и прашином, био је покривен трњем и травуљином. Чак је из оних пукотина никао и један мали дуд црнога рода, око кога су се врапци цављали, да вам чак доле уши заглухну.

Унутрашњост џамије била је сметлиште за читаву околину, пуна свакојаке нечистоће. Стога је полиција, из обзира санитарских и јавнога морала, спречила приступ у џамију оградивши је високим плотом. Тај плот подигнут је још пре Бомбардовања од 1862 године. Тек после заузећа градова и коначног одласка Турака из Србије, ограда је, почетком седамдесетих година, дигнута и џамија порушена. Она је порушена на тај начин, што су поткопани они стубови између отвора, те се цела џамија срушила на земљу и распала се.

Порта палилулске цркве била је засађена лиснатим дрвећем све до оне знамените умке, на којој је прочитан Хатишериф о Првозваном Андрији 1830 године. Даље, око цркве и у правцу Ташмајдана и Тркалишта, ширило се гробље. Око саме цркве гробнице су знаменитих људи из онога времена. Ту су сахрањени Вучић, Кићанин, Стојан Симић, Вуле Глигоријевић — Ага Вуле — Илија Коларац и други. Ту је у близини и гроб Ђуре Даничића, обрастао у коров и заборављен. С друге стране, на исток од цркве, почива наш славни Панчић у своме ковчегу од оморице. Панчић је још за живота спремно себи сандук од дрвета, које је он негде на Копаонику нашао и описао. Али кад је 1888 године умро, већ је било забрањено сахрањивање у дрвеним сандуцима на староме гробљу. Но тадашњи министар унутрашњих дела Светозар Милосављевић, зајмурио је пред овом забраном, и то је извесно била једина повреда којом се он у своме животу о закон огрешио.

Данас је то гробље запуштено и занемарено. Они који су засејане по њему гробове некада цвећем китили и сузама заливали, или су се већ давно утешили или и сами бораве вечни сан негде око цркве Св. Николе.

Док се данас, тек обичаја ради, прославља Марков-дан у самој порти црквеној, некадашња прослава захватала је не само

црквену порту, него и цео данашњи трг Војводе Мишића: од порте до Батаљамије и од Александрове до Косовске улице.

Још на неколико дана раније отпочеле би велике припреме за свечану прославу. Горе у порти, спрам капеле, намештени су столови од дугачких дасака на јаким дрвеним ногама, дубоко укопаним у земљу. Мало напред, издубљено место за прангије, којима ће се поздрављати празник и слава палилулска; дуж пута, с обе стране шатре са сандуцима пуним лецедерсних колача; на улици дашчаре с пуним бурадима у које су већ ударене славине и јагањци већ цврче на ражњу изнад тихе ватре. Мало ниже огроман шатор, испод кога висе у кругу дрвени коњи у галопу и чамци који се љуљају.

Уочи самог празника отелужи се бдење, а у саму зору прангије громко поздрављају освит великога празника. Сам Митрополит служи свечану службу, којој присуствују највиши чиновници државни: попечитељи, саветници и најугледнији грађани. Чиновници у капутима на форму атиле, са убравим струком, плетеним петљицама и тврдим дугметима од гајтана с мерџаном у врху, на глави црна чиновничка качкета а испод ње спуштају се широки, глатки и равно потсечени зулови, који покривају слепоочнице до самих обрва. На ногама „штифлетне“ са лакованим врховима или лаке чизме испод црних панталона, које да се не би крзале, придржава метално дугме утврђено на потпетици. Па онда еснафлије у чоханим чакшпрама, јечермама, танкој кошуљи од српског платна и вуницом ишараним чарапама у плитким папучиским ципелама, утегнути у широк таранболос, који ситним ресама бије по левом бедру; Цинцари у дугачким антеријама са уздужним пругама, тесном ћурчету, фесом с кратком, ћубастом кићанком, дугачким чарапама испод антерије, бројаницама или струком босиљка у руци, бурмутицом за појасом и шареном марамом која вири из антерије; варошанке у богатим фиестанима, свиленим бајадерима, шкуртељкама са скупоценом самуровином, испод којих се укрштају беле свилене мараме што покривају исечен фиестан на грудима и кошуљу од свиленог венецијана; на глави тепелук од бисера са крупним зрном у средини, шамија око тепелука са бриљантским гранама, престеном на средини, и пушћулом са стране; занатлије и мајстори у скромном, сукненом,

турском оделу; сиромашне жене, које одраслу децу воде за руку, а ситну носе у наручју, — све се то кренуло и куља улицама. А поред плота у хладовини, на шамлицама седе жене, везане за кућу, посматрају ову налогу, подмигују и, кривећи устима, ушмркују се на какву нафракану каћиперку, што се врчка улицом и изазивачки промиче мимо пролазнике.

А отуд од цркве грувају прангије, пиште зурле, циче ћеманета и треште таламбаси. За столовима још седе званице и господа, с Митрополитом у зачељу, испијају у славу Светога Храма и за здравље добрих домаћина и милих гостију. Раздрагани Палилулци потсекају од радости, одбијају од столова просјаке и циганију и журе један другог на дворбу високој госпоштини.

Мало ниже, на ледини, таласа се широко коло. Свирач у средини, раздрљен и знојав, дува у фрулу или ћурличе у двојнице. Сељаци, у чистој преобуци, уситнили поводећи се лево и десно, сељанчице, запурене, повијају се уз њих, раширених руку, задепутих за њихове тканице. Весело блистају девојачке очи од задовољства и уживања, а низови крупних орлаша и ситних бешлука дижу се, спуштају и ритмички звецкају на једрим прсима што брекћу здрављем и младошћу. Цела ова леса полеће напред и сужава коло или узмиче назад ширећи га. А кроз ову лесу улећу у коло или излећу из њега несташна деца, као галебови кроз запенушене таласе.

На другој страни, пред дашчаром, гајдаш надувао свој мех, одујмио од свирале и накривио главу, а Банаћанин преплиће ногама, накрипио шешир, вришти и цупка у месту, а подигао обе руке у вис с угашеном лушом у једној, а пуном чашом у другој руци.

Унаоколо поседоа народ по травн задовољно посматра све ово шаренило и ужива у овој веселој тишини и вреви.

А на оној пољани ври и кључа. Онај „рингишпил“ с дрвеним коњима и чамцима окреће се вртоглаво, а отуд се разлеже кикот женскадије, која рукама притискује сукње што их ветар задиже чак више колена. Точак се силно захуктао, и, на знак звона да стане, она деца што га окрећу, снажно опирају ногама да га задрже ускачу на оне пречаге те се и сами обрћу док се точак нај-после заустави.

Гомилице се искупили око продаваца да се расхладе долдрмом (сладоледом) и леденим шербетом. Тамо се други опет начетили око панорамције, који је разјаснио вилице и зове народ да види што никад није видео. Његова је панорама обична, повећа кутија са округлим окном, кроз које се, увеличана, види слика какве вароши или битке, у најгрубљим бојама. Гледалац се са-

гао и посматра, а панорамција му објашњава. „Стамбол—Цариград на мору Њуприја, испод Њуприје капије куд пролазе галије; видите ли колика је варош, колике су куће и џамије, видите ли ону кућу с бели басамаци, то је Царев двор“. И онда позива публику: „Хајде народе, марјаш од главе, а ко нема главе нека гледа џабе!“

За Марковданску прославу није се интересовала само београдска публика виша и нижа, него и сам Двор. Онај високи зид којим је огра-

ђена дворска башта према Баталџамији, подигнут је тек доцнијих година, за време малолетства Краља Милана. Пре тога башта је била ограђена обичним плотом. На самом горњем углу, где се секу улице Александрова и Милошева, била је повисока узвишица с хладњаком, одакле је поглед допирао преко Марвеног трга чак до Дунава. Под тај хладњак долазио је о Маркову дне Кнез Александар са својом свитом и посматрао народно весеље. Он седне у широку наслоњачу, а ћирице му донесу распаљен чибук и служе каву у филџанима са срмали зорфовима на сребрном послужавнику.

Једне године беше нарочито много света о Маркову дне. Народ беше прекрилио поље чак до дворске ограде. Да би увеличале весеље и угодиле Кнезу, прве госпође београдске поведоше коло испред самога хладњака. До њих се ухватиле и друге госпође и трговачке жене по рангу и старешинству, а даље остали народ. Међу играчима био је и један Мачванин, коњаник у војсци. Уситнио Мачванин и сав се кида, звецка му окачена сабља о ланчићу и звоне олабављени жвркови на мамузама. И што онамо коловође увијају колом тише и грациозније, то се овамо доле таласа све живље и бујније. Али шта је Мачванину игра без поскочица, а опет како би се смео усудити да отвори уста пред Књазом и толиком госпоштином! То као да опази неко из свите па приђе Књазу, који се насмеши и климну главом. И један од ађутаната оде ономе Мачванину и нешто му шану на уво. Овоме се лице чисто озари. Саже главу као да би хтео да ухвати ритам, па је онда заврати и обешечачки погледајући у оне госпође у врх кола, узео отсецати гласно, мачвански:

„Синоћ нама абер дође
Да — љубимо коловође,
А јутрос нам други стиже
Да — љубимо ове ближе” —

Коловође се застиделе, у земљу да пропадну, а Мачванин се смешка па само везе и ређа.

Ето како је некада било о Маркову дне код палилулске цркве. И данас ћете тамо видети и света и шатри и коло како игра и народ како се весели и Палилулце како пале прангије. Али све то није оно што је некад било. Тако се бар нама чини, јер најпоследње не можемо опет ни ми претендовати, да је старо добро време било само оно, у коме смо ми живели и које смо ми запамтили.

8 Маја 1922

ЦАРИГРАДСКЕ УСПОМЕНЕ

(1883)

Овако о великим празницима кад је човек до-
кон, најрадије се сећа прошлих времена и иза-
зива старе успомене. Он се истина мало и ра-
стужи кад види колико је „много прошло а
мало остало“, али се, пренесен и задубљен у
прошлост, ипак осећа чисто подмлађен, и при-
чајући давнашње успомене, као да са њима
живи. Он заборавља колико је већ година по-
крило те догађаје, и њему, као у некој визији,
промичу испред очију живе слике давно већ преминулих људи
и јасно се ређају давно минули догађаји.

*

Некако пред Ускрс 1883 године, кренем се за Цариград, као
секретар Посланства на своју нову дужност. У то време није
било железнице ни железничке везе са Цариградом; она је от-
ворена тек у августу 1888 године. Путовало се паробродом до
Рушчука, одатле железницом до Варне, а од Варне лађама Тр-
станскога Лојда, Црним Морем до Цариграда. Пут Дунавом и
Црним Морем није баш много дужи него железницом. У сваком
случају пријатнији је, ако вас само не ухвати немирно море, а
патите од морске болести. Мој стари пријатељ пок. Алекса Па-
чић, и ако је врло често путовао морем у Цариград, редовно би
откуњао ма како море било мирно. Сам мирис морски утицао би
на њега нелагодно, али чим лађа уђе у Босфор, он би се осетио

чио и ведар и тако при апетиту, да би, како је сам говорио „чи-сто појео фуруну хлеба”.

Немам намере причати вам о јединственој лепоти положаја цариградског. Читао сам негде и слушао, како је некакав богат и залудан Енглеz на сопственој јакти доплочио под Цариград, али није хтео силазити у варош, да му не би оне тесне улице и онај оријенталски мурдарлук кварили утисак грандиозне панораме која се пред њим отварала. Он је с лађе уживао посматрајући варош која се огледа у мору с кућама што се по брежуљцима издижу једна изнад друге, са сјајним царским палатама, којима су засејане обе обале босфорске: Долмабачке, Вејлербеј Чераган, Вејкос и са величанственим џамијама и витим минаретима, којих, као око Сулејманије, има четири, свака са по три галерије. И кад са свих тих галерија, о великим празницима, запоју у тihu ноћ дванаест мујезина у кору и хармонији славећи Бога и Пророка песмом пуном неке источњачке меланхолије, кад погледате како се на сјајној месечини преливају ситни таласи у Мраморноме Мору, Златном Рогу и Босфору, онда бисте разумели севдах Мустај-Кадије Његушевог у Горском Вијенцу, коме је Стамбол „купа меда, гора од шећера, бања слатка људскога живота, ђе се виле у шербет купају”.

Али је за мене Цариград, управо сам Стамбол, имао друге, варочите дражи. Његове тесне, криве улице оживеле су ми у сећању мој стари Београд. Ниски дућани са ћепенцима, бакалнице са стакленим ћасама, пуним шећерлема, урама и рахатлокума, суџуци бели и црвени посути шећером, што висе о канапу изнад ћепенака, продавнице у којима се на дрвеним круговима беле растресити кадијаф, бозаџинице са орибаним кацама пуним оне густе, мутне, налиселе течности, болте са ниским рафовима, у којима су наслане и у хартије увијене шамије обичне калемћарке у свима бојама, као и свакојаке умајије и ћитабије; болтаџија који седи прекрштених ногу на сипадету, у белим чарапама, с чибукком, у којег се један крај свршава на такум од крупног ћилибара а други на широку, црвену лулу, наслонену на округло бакарни тас за пепео; сакаџије који једва промичу кроз тесне улице, са сакама пуним воде и двома кофама са стране, бостанџије који на глави носе широке табле са свакојаком зелени и зар-

заватом, а под пазухом ногаре на које табле спуштају; амали кођ на самарима, погнути, набреклих жила, задихани и знојави, носе читаве бале, утврђене конопцима преко рамена; алвадије, кокичари, ђевреџије, низами са белним кајишима преко прсију и гломазним цокулама, дервиши у поцепаним цубетима, са шиљатим кауцима и чворноватим буџама, просјаци који пружених руку често запевају по ћошковима, буле у црним фереџама, белним јашмацима и црвеним папучама — све то опомиње на стари Београд, на Стамбол-капију, на стару Васину улицу, на дорћолске сокаке или на стару Душанову улицу од Пиринчане до Видин-капије. Чини вам се да су вам и ти људи познати и да ће вас сваког часа неко из оних дућана викнути да се с вама поздрави.

Цариград и иначе има за нас нарочити значај и интерес. За скоро пет векова отуд нас је тукло свако зло и тамо полагане толико празне наде на ђевап и олакшице. Тамо су одвођена српска деца у јаничаре, тамо су одведене две српске књегњнице у султанске хареме, тамо је послана Карађорђева глава, тамо су гробови српских депутата: Аврама Петронијевића, Архимандрита Самуила и Лазе Теодоровића, тамо су одлазили за последњих сто година сви српски владаноци, неки на подворење, неки у посету турским султанима: Кнез Милош године 1835, Кнез Михаило 1840 и 1867, Кнез Милан 1874, Краљ Александар Обреновић 1894, Краљ Петар 1910. Кнез Александар Карађорђевић ишао је 1846 на подворење у Казанлук Султану Абдул-Меџиду, кад је овај путовао по унутрашњости Турске.

•

У патријаршијској цркви цариградској, сваке године на Ускрс, Патријарх са многобројним владикама и свештенством служи свечану службу, којој у пуној гали присуствују претставници свију православних држава и високи турски чиновници православне вере. Мислило би се да се то врши са великом помпом и „велелепијем“. У ствари то је један велики неред и гурање како је немогућно замислити. Црква, која нити је много пространа ни иначе импозантна, пуна је света који се тиска, протура и жагори. Шпалир низама у самој цркви тобож одржава ред, а у ствари грубо одбија народ, који се иза њих издиже на

прсте да боље види шта се пред олтаром догађа. На све стране видите фесове, које не скидају не само, разуме се, Турци, него ни православни Грци у турским униформама, па чак ни многи од оних у грађанском оделу.

После службе и пошто сте се једва прогурали да изиђете из цркве, ишло се у Патријаршију на честитање. Патријарх, онда Јоаким Трећи, окружен свештенством, седео је на неке врсте престолу. Гости су му прилазили руци, а он је свакога пољубио у чело и дао му по три црвена, ускршња јајета, везана у кесицу од тила, која је у великој корпи држао један придворни ђакон. И пошто сте били послужени, отишли бисте кући, задовољни што сте се опростили овога невероватног калабалука.

*

Те године крајем октобра, десила ми се, као отправнику полова, прилика, да будем на једној гозби у Двору Султанову, у Јилдизу, прилика веома ретка и за оне који су годинама провели у Цариграду у служби дипломатској.

У октобру, те године, било је сунетисање (обрезивање) деце султанове и других царских принчева, којих има увек доста по царским харемима. Сунет је у Турака врло свечан обред, читав празник за децу и породице, као што је код нас, Боже опрости, прво причешће или код католика кризмање. Рањена деца, да би мало заборавила болове, добивала су свакојаке поклоне и понуде, изложена на колима окићеним цвећем и зеленилом, уз песме, свирку и таламбасе.

Султан је тим поводом дао три узастопна ручка, први за Шех-ул-Ислама, улеме и остале турске „хоџе и ваизе“; други за Патријарха и друге хришћанске црквене поглаваре, а трећи за дипломатски кор. Позвани су сви шефови мисија са својим првим драгоманима. Позив је гласио за 12 сах. по турском, то ће рећи око 6 сах. увече. У Турака залазак сунца означава увек 12 сахати, те тако је лети дванаест сахати много доцније, а зими, кад је кратак дан, много раније. Залазак сунца оглашује топ и ви видите како људи по улицама ослушкују пуцањ топа и дотерују своје сатове. То дотеривање бива готово свакога дана, пошто и сунце свакога дана залази раније или доцније.

Ваљало је и дипломатима тога дана дотерати своје сатове према турскоме, да би тачно дошли по позиву. Ни најстарији међу њима никад нису били гости на зијафету код Султана, те су сви били и задовољни и радознали да виде адет, њима непознат.

Гости дочекивани ађутантима, увођени су у један простран и раскошан салон. Зидови обложени јасним, свиленим тапетима и позлатом, прозори покривени тешким свиленим завесама, стубови од најфинијег мрамора, тешки кристалини полилеји, цео под застрт једноставним смиранским ћилимом у који вам тоне нога, — све је то одавало раскош и господство. Гости искупљени у томе салону, послужени су кавом и цигаретама. Али домаћина нигде није било. У десном зиду била су двоја висока, двокрилна врата, раздалеко једна од других. Код првих, с обе стране, стајала су по два ађутанта вишега ранга, окренути лицем једни другима. На та врата очевидно ће ући Султан. Код оних других врата стајао је непомично један црнац у дугачком кафтану, са белом чалмом око главе и кривом сабљом о бедрима. То је шеф евиуха К'злар-ага, који чува улазак у харем Султанов.

Кад би време, при церемонијал Мунир-паша позва госте те се уврсташе у један ред по старешинству, имајући иза себе сваки свога драгомана. Дојен дипломатског кора био је персиски амбасадор. Све очи бежу упрте у она велика двокрилна врата, поред којих су стајали ађутанти, неми и непомични.

Наједанпут се отворише оба крила, широм, без шума. Као по команди, ађутанти оборише руке до саме земље и учинише томена, а гости се дубоко поклонише.

На вратима се појави Султан Абдул-Хамид. Омањи човек, мршав, блед, испијена лица, изобразана борама, велика, повијена носа, црне, кратке браде, у затвореној униформи, белим рукавицама, фесом на глави. Чисто вас језа хвата гледајући овога крвавога деспота. Из његових укочених и мрачних очију бије студен и дивљачност. Он не звера уплахиено него упира у вас очи хладно и непомично као да хоће да вам продре у душу и да у њој прочита ваша скривена расположења и осећаје. У сталном страху да га не постигне судбина султана Абдул-Азиса, који је извршио „самоубиство“ маказама, или Султана Мурата, који као „полудео“ чами у двору Черагану, Абдул-Хамид био је су-

ров и немилосрдан. Ни његова најближа околина није била сигурна од његовог сумњичења и неповерења. Из Долма-Бакче, чаробне палате на Босфору, у којој је удављен Абдул-Азис, он се повукао изнад вароши у Јилдиз и оградио га војском, касарнама и арнаутском гардом. Он је имао своју нарочиту полицију и своје нарочите агенте за које није знао ни министар полиције ни управник вароши. Од тих агената добивао је свако јутро рапорте у малим цедуљама, које је сам отварао и читао. Тешко ономе чије би он име нашао у тим цедуљама. Нико није смео разбирати ни трагати за оним, кога би једнога дана нестало, нити би се когод смео усудити да пита за узрок немилости у коју би изненадно пао.

За Султаном ушао је погнуто и смерно Ариф-Паша, министар иностраних дела. Омален, ситан, мало разрок, Ариф-Паша, иначе интелигентан и лично симпатичан човек, имао је да служи као тумач у разговору са посланицима, јер Султан је говорио само турски.

Ариф-Паша није истина био првокласна величина међу турским државницима, какви су били Али-Паша или Фуад-Паша, али је ипак добро испекао вештину турску да послове одуговлачи, да решавање тугаљивих по Турску питања одлаже, да за свако неиспуњено обећање нађе разлог и изговор. Колосалино су заседали понеки највиши посланици наши, који су вративши се с Порте, журно слали шифроване депеше у Београд да јаве о каквом важном послу који им је као свршен претстављен, а који је ипак годинама чекао, да га најпосле сврше наши пукови на Куманову и Битољу.

Лаганим и нечујним корацима приђе Султан доајену дипломатскога кора. То је био персиски амбасадор. Амбасадорима Великих Сила било је уопште неповољно, што им је доајен претставник једне азијатске земље, па су се између себе споразумели, да у питањима европско-турске политике сматрају за доајена најстаријег амбасадора међу европским Велесилама, а то је био аустријски амбасадор барон Каличе. А пошто ово сунетисање царске деце није било никаквог политичког карактера, то су пустили Персијанца да поднесе Султану њихова честитања. Султан је са неколико речи благодарио. Те речи, изговорене тихо и мо-

нотомо, једва ако је чуо и сам Ариф-Паша, који је, предвостручен, непрестано чинио темена, које примајући царске речи, које тумачећи их.

Пошто је Султан проговорио по неколико речи са амбасадорима, а с осталима се само руковао, упутио се у трпезарију, а за њиме остали гости.

Трпезарија је пространа дворана, раскошна и сјајно осветљена. Сто, широк и масиван, имао је облик потковице. Огромне, скупоцене вазе с цвећем, корпе с воћем и слаткишима, поређане свуда средином стола. Посуђе од сувога злата, са турским монограмом Султана Махмуда Другог. То је Султан који је владао од 1808 до 1839, с којим су ратовали Карађорђе и Милош, под којим је подигнута нишка Ђеле-Кула, под којим се десила катастрофа од 1813, нови устанак од 1815, који је признао аутономију Србије хатишерифом од 1830 и даровао јој Устав од 1838. То је исти Султан, који је уништио јаничаре године 1826. Један стари Грк причао ми је како су оних дана пловили по мору, чак до Принчевских острва, силни лешеви јаничарски начичкани морским рацима, које он одонда никад више није могао да окуси.

Султан заузео место у средини са спољне стране потковице. Иза њега стајао је за све време ручка Мунир-Паша, да му се нађе као тумач. С леве и с десне стране амбасадори и остали гости по рангу и старешинству. Послуга богато униформисана „а ла франга“, само с фесом на глави. Према Султану галерија ограђена и испреплетана густим, дрвеним решеткама. Одатле посматра Султанов харем сјајну гозбу. Узалуд бисте се трудили да продрете очима кроз оне решетке, а било би, ко зна, и ризично. Енглески амбасадор Сер-Булвер, загледао се једном на улици у Пери, мало дубље у кола у којима су се возиле неке господске хануме. Један од гаваза, харемских пратилаца, приметивши дрскост овога ђаурина, за кога није ни сањао да је енглески елчија, опалио му је такав шамар, да му је пресела ова радозналост. Кад се на Порти чуло шта се у Пери догодило, долетео је сам Садразам (Велики Везир) да се амбасадору извини. Али Сер-Булвер није то трагично узео. Он је изјавио да је можда био више радознао него што је требало, а гаваз да је просто своју дужност учинио. Додуше бива да су и хануме по мало криве. Ви ћете их

често пута видети, како кроз танке и провидне јанмаке севају ужареним очима и несташно лупкају прстићима по спуштеним колским окцима.

Под оном галеријом одличан оркестар изводио је најмодерније композиције и заносне источњачке мелодије.

Према Султану, у унутрашњој страни потковице, седела су три његова Паладина, славне војсковође из онога времена. Један је био Дервиш-Паша, кога знамо и ми са Јавора 1876, и Црногорци 1862 и 1876 и Руси кад су нападали Батум 1877 године. Дервиш-Паша је био већ стар човек, беле као снег браде, сувољав, висок, хладан и озбиљан. Други је био Гази-Муктар-Паша, кога су тукли Црногорци у Дуги 1876, а он Русе око Ерзерурма 1877 године. Муктар је био још у најбољим годинама, прави европски официр у мундиру као саливеном, испегланим панталонама са широким, црвеним лампазима, отмен и љубазан. Трећи је био Гази-Осман-Паша, херој са Плевне. Дежмекаст, омален, доброћудан и разговоран, просед и ако још доста млад, у комотној, прилично алкавој униформи, која му се, онако шишкавом, у пуно бора повлачила преко трбуха на прсима. Осман-Паша доиста није, по спољашности, одавао великога војсковођу и храброга браниоца Плевне, о чије су се зидове сломили толике руске армије. Ми га знамо са Великог Извора, када је 6 јула 1870, изгубљеном битком, решена судбина Зајечара и када се млада наша народна војска први пут, у већој битци сукобила с турским ордијама. Гази-Осман-Паша говорио ми је о српској војсци с великом хвалом и поштовањем. Одиста, битка на Великом Извору била је једна сјајна епизода из онога рата. Ту се нарочито одликовала и велике губитке претрпела ваљевска бригада; ту је пао тешко рањен батаљонски командир Миладин Љубичић, који се са раздрузганом ногом једва извукао са разбојишта и нађен у кукурузима крвав и онесвешћен са батаљонском заставом у недрима да је спасе од Турака.

Гази-Осман-Паша, најпопуларнији међу турским војсковођама, био је тим самим у подозрењу код Султана Абдул-Хамида. Да би га отстранио од војске и имао увек под присмотром, Султан га је, тако рећи, држао заробљена у Јилдизу, давши му празну титулу Првог дворског маршала.

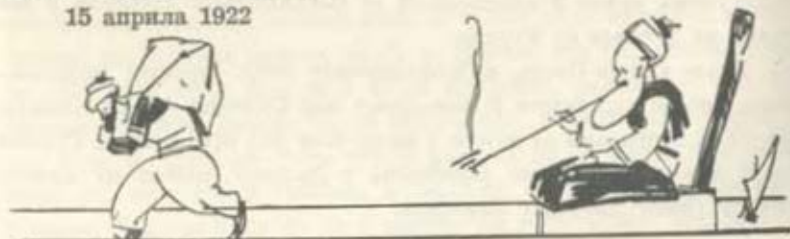
За време ручка Султан се кашто обраћао својим суседима са по којом речи, иначе је, једући врло мало, кружио својим леденим очима по гостима, не мичући главом. До мене је било једино место празно. Први руски драгоман, Ону, беше неким случајем одоцнио за неколико минута. Он тихо и опрезно уђе и погнуто да га не опазе, заузео своје место. Али тек што је сео, један му коморник приђе и шапу на уво, да „поздрави Султана, јер га Његово Величанство гледа”. Ону се дубоко поклонити пут Султана, који једва приметно киниу главом.

После ручка Султан се повукао у своје одаје, а гости се вратеше у онај први салон. Нико није знао хоће ли се Султан опет појавити да учини уобичајени „серкл”. У тој недоумици појави се први церемонијар и позва најстаријег Амбасадора Султану на разговор. Сад је било јасно: ваљало је ићи Султану на ноге. Редом су позивани сви амбасадори посебице, а после њих сви претставници мањих држава заједно. Српскоме отправнику казао је како му је мило што је Краљ Милан успео „отклонити тешкоће које су се појавиле”. Том алузијом Султан је мислио на Зајечарску буну, коју је Краљ Милан оних дана угушио.

Најпосле је Султан примио све драгомане заједно. Њима је изјавио задовољство да их види и да им захвали на труду и ревности у свима пословима, које Висока Порта махом преко њих врши са страним претставницима.

Тако се свршило ово вече у Јилдизу. Била је већ дубока ноћ кад смо се са Јилдиза спустили у пусте цариградске улице. Мујезини су већ давно отпојали јацију са многобројних минарета. Светлост фењера на катаркама у Босфору преламала се и треперила у мирном мору. Све је већ спавало дубоким сном и једини који је можда ту ноћ провео брижно и немирно био је онај мрачни тиранин у Јилдизу.

15 априла 1922

СОЛУНСКЕ УСПОМЕНЕ

(1889—1890)

На нас старије који изумиремо и који смо живо пратили, добро запамтили или тачно побележили догађаје које смо преживели, чини мучан утисак необавештеност нових генерација о тим догађајима, фактима и личностима из нашег политичког живота. У томе, додуше, има много кривице и до нас самих. Колико наших старијих људи има, а ми их доста познајемо, који су били жива историја оних времена, а који су своје, често пута занимљиве и драгоцене успомене, не придајући им интерес који они имају, собом у гроб однели.

Тога ради ми и мислимо да неће бити на одмет ако продужимо саопштавати ове белешке, које уосталом, немају других нарочитих претензија, него да су верне и истините.

•

Месеца марта 1889 године одем у Солун за Генералног конзула. То је било одмах после абдикације Краља Милана кад је нови Министар иностраних дела, пок. Сава Грујић, по праву које му се није могло оспорити, за потребно нашао да на положај начелника свога министарства доведе човека од своје партије и свога нарочитог поверења.

Солун из 1889 године није се много разликовао од онога из године 1915—1918, познатог свима који су тих година били у

Солуну или на „Солунском фронту“. Само што је сада било много више нових кућа и вила поред мора од Беаз-куле ка вили Алатиновој. Стари зид који је опасивао Солун, био је већ и онда запуштен и опао. Некада је тај зид имао капије које су са заласком сунца затваране, те до сванућа нити је ко пуштан да у варош уђе ни да из ње изађе.

Иначе Солун нема ни из далека оне дражи и интереса цариградскога Стамбола. То је била нечиста, загушљива и досадна јеврејска варош. Зими честе кише, влага и блато; лети тропске жеге и комарци. Издишући дању у огњеном ваздуху који трепери изнад калдрме и кровова, а гушећи се ноћу у мустикнје-рама да би се спасли комараца, — ми се ужасавамо гледајући људе и жене солунске, како у постављеним цубетима и бундама задовољно шетају по усијалом плочнику поред непомичнога мора, и завидимо им како голих руку и ногу мирно спавају испред кућа на пољавама простртим по калдрми, док се ми целе ноћи једном руком очајно драпамо, а другом брзо и ситно машемо лепезом испред зажаренога лица.

И још да није онога севернога ветра који периодично дува озго од Вардара, да мало ублажи страшну жегу и да збрише у море нечистоћу и праšину, Солун би био стално легло свакојаких зараза и болештина.

У облику амфитеатра као већина приморских вароши, Солун се са голих, непошумљених висова спушта мору. У најгорњем делу вароши становали су Турци, који, слабо запослени, увек милују рахатлук и тефериџе. Средину вароши држе помешано и Турци и Јевреји. И док су у Цариграду „јаудије“ сиромашно и презрено становништво, они овде владају целом трговином и целим животом солунским. Почевши од калкџија, кочијаша, надничара и амала па до најбогатијих трговаца и банкара, све су махом Јевреји. Ако сте у петак до пред вече, кад они затварају радње да се моле Богу и спреме за сутрашњи празник, заборавили да купите какву ствар која вам је потребна, ви ћете је у турскоме или грчком дућану морати дупло и триplo скупље платити.

Везани заједничким интересима и суревњиви да одрже надмоћан положај на пијаци, у трговини и у сваком послу и зани-

мању, они су основали тесну заједницу и чврсту дисциплину. С једне стране они избегавају сваку интервенцију власти у њихове послове, тежећи да све сукобе и несугласице сами између себе расправе и изравнају. С друге стране они су увек сложни у томе, да свима могућним начинима спрече прилив туђих и нових погзетника и шпекуланата, који би покушавали да се појаве и учврсте на солунској пијаци. За то има драстичних примера. Некоме Танасију, који је служио у нашем консулату, украде на пијаци један Јеврејин наполеон из џепа и Танасије га ухвати. Одмах су се склептали око њега сви Јевреји на пијаци, одвели лопова рабинеру који обисне око Танасија, врати му не само украдени наполеон него му поклониле још два награде, да би само одустао од тужбе и пустио да они сами лопову суде. Танасије је наравно од тужбе одустао, знајући добро да му Турци не само не би дали два наполеона бакшиша, него му не би никад вратили ни онај његов, баш и кад би га наплатили од лопова.

Други је пример такође занимљив. Једнога дана јави се Консулату неки Савчић, млад трговац из Свилајенца. Он беше дошао у Солун да купује говеђе коже за пресне опанке. Нашао је да су коже јевтиније у Солуну, јер је македонска стока мања и ситнија од наше, шумадискe. Али је већ после неколико дана дошао да визири пасош за повратак у Свилајенац. Солунски Јевреји, опазивши ову белу врану, одмах су се споразумели и подигли само једином њему цене кожама тако, да није могао ни једне купити него побегао у Србију.

Иначе, осим двојице-тројице наших људи који су залутали у Солун да траже посао и зараде, других Срба није било. Већ ако би се у њих убројао познати онда београдски трговац Ламбра Ђорђевић. Он је од некуда из Македоније још младићем дошао у Београд, стекао велико богатство, оженио се Сркињом, рођеном Београђанком, па се под старост присетио свога јелинског порекла, напустио Београд, настанио се у Солун, прешао у грчко поданство и постао затуцани гркоман. Не само да му ни деца нису знала српски, него је готово заборавила свој матерњи језик и сама жена његова. Она се сиротица вајкала како је у Београду, као млада девојка, имала ваздан просилаца, чиновника и официра, али како их је њен отац одбијао као чергаре који

се премештају из једног места у друго, док је трговац једини, који има стално место у коме живи, ради и тече. И ето, вели, удала се за трговца па је морала оставити свој род и заичај и отићи у туђину да се у њој одроди и она и деца њезина.

Али сам у Солуну затекао једнога великог и поузданог пријатеља српског, коме наш народ дугује највећу захвалност и признање. То је био руски генерални консул Иван Степановић Јастребов. Помнићући његово име с дубоким поштовањем и пијететом, желео бих да излагањем ових успомена, отнем од заборавља спомен на овога ретког пријатеља и честитог човека и да опоменем на једну дужност коју бисмо требали испунити према И. С. Јастребову.

Јастребов је целу своју каријеру провео у Турској као вице-конзул, конзул и генерални конзул у Скадру, Призрену и Солуну, где је и умро 12 јануара 1894 године. Доласком Јастребовљевим у Призрен, наш тамошњи народ, добивши у њему снажнога браниоца и заштитника, пренуо је и оживео. Само благодарећи њему, могла се Призренска богословија Симе Игуманова основати, одржати и развијати. Само благодарећи његовој енергичној помоћи и заузимању могао је честити Тодор Станковић издавати на српском језику службени турски лист „Призрен“ за који је призренски Валија Абдураман паша тражио да се публикује на бугарском језику. За све време свога службовања у Призрену, Јастребов је био поуздан и енергични заштитник нашег народа од арнаутског насиља и турског безакоња. Јастребов га је бранио са правим пожртвовањем, често пута с највећом личном опасношћу од освете турске и арнаутске. И што је онај народ, чекајући наше легионе да га ослободе, показао онолико отпорне снаге у одбрани своје народности, има се у огромној мери захвалити неуморноме раду и великоме пријатељству И. С. Јастребова.

Кад смо ми по закључењу Консуларне конвенције с Турском, отворили године 1886 наше консулате у Солуну, Скопљу, и Приштини и доцније у Битољу и Серезу, Бугари су већ свуда имали своје „трговачке агенције“ и развили најживљу и безобзирну бугарску пропаганду. Некако у то време Јастребов је премештен из Призрена у Солун.

У Цариграду је тада руски амбасадор био Александар Иванович Нелидов, један од твораца Сан-Стефанске Бугарске. За његова времена изгледа да је руска амбасада у Цариграду била главна агенција за бугарску пропаганду у Турској, њени филијали руски консулати у Македонији а њена централа азијатски департамент Министарства спољних послова у Петрограду, којим је управљао Иван Алексијевић Зиновјев, доцнији такође руски амбасадор у Цариграду.

Чим је дошао у Солун и примио управу консулата, Јастребов је дошао у сукоб са цариградском амбасадом. Бугари су били уобичајили да све списе и књиге, у циљу пропаганде, шаљу из Софије руској амбасадни, која их је као своје пошиљке и службене пакете слала консулатима у Македонији да их предају бугарским агентима и агитаторима. Јастребов је одбио да против свога најдубљег убеђења буде бугарски агент на штету народности, за коју је одлучно доказивао и писао да није бугарска. Он је у том смислу, чинио претставке цариградској амбасадни, а пакете који су му слати није хтео растурати. То није било по вољи ни Нелидову ни Зиновјеву. Једнога дана Јастребов ми се жалио како је добио из Петрограда питање, да ли би пристао на премештај из Солуна у Ерзерум, као „врло важно место“ за руске интересе у Јерменској, али како је он ту понуду одбио рескирајући да буде и пензионисан.

Јастребов је био човек педесетих година смеђ, дуге свиласте браде која му је падала по прсима, ретке косе, плавих, живих, осмехом озарених очију, расположен, разговоран и пријатан. Па ипак се на његовом доброћудном лицу огледала нека сањалачка сета. Његов је заичај био негде около Дњепра, за који је Гогољ казао да је „широк као руски народ, дуг као његове песме, а дубок као његове ране“.

Са овим честитим човеком, с којим сам се и окупио, био сам везан дубоким пријатељством.

Почетак рада нашег консулата да отвори српску књижару у Солуну, наишао је на велике тешкоће. Српске књиге, и ако цензуром прегледане и одобрене, увек су се затезали да пропусте Валија Галиб-Паша и његов Муариф. Сам Јастребов био се заузео да се књиге пропусте. И кад се Галиб-Паша и поред обећа-

ња да то учини, ипак затезао, Јастребов му је у очи казао да је лажов. Галиб-Паша је увреду прогутао, али књиге још за дуже времена није пропустио. Бугари, који су му отпор златом ојачали, спетили су се и Јастребову и нама, а нашу књижару у којој је у почетку било само Вукових и Даничићевих јеванђеља, прозвали су пакосно продавницом Библиског друштва.

Али се десио један случај који умало што није раскинуо ове срдчане односе између Јастребова и мене.

Једнога дана одем своје куму и затекнем га врло зловољна. Он ми пружи један акт, коме беше приложена једна књига. То беше позната Верковићева књига у којој он доказује како су Македонци чисти Бугари. Књигу је послало руско Министарство својим консулатима у Македонији (у Солун и Битољ) као неку врсту директиве у њиховом раду. Јастребов је био веома раздражен овим поступком шефа Азијатског департамента, Зиновјева, због овог очигледног и неправичног повлађивања бугарском шовинизму и помагања бугарске пропаганде.

Поверљивим писмом известим о овоме свога Министра Саву Грујића, умоливши га да овај поступак Азијатског департамента прими знању, додавши да мој извештај има чисто информативан карактер и да Јастребов, са своје стране, неће дати никаквих слетстава ономе акту, који ми је поверљиво показао.

Али после две-три недеље добијем од свога Министра писмо које ме је запрепастило. Он ми са задовољством јавља, како је по његовом упутству посланик Ђока Симић о оном акту и Верковићевој књизи питао г. Зиновјева и како га је овај уверио да Министарство није послало својим консулатима ни акт ни књигу Верковићеву, коју је Јастребов, ако је доиста има, могао само приватним путем набавити.

Неколико дана мислио сам се као у чуду, како ћу своје куму изаћи на очи. Бојао сам се да му није из Петрограда дошла каква оштра замерка или тражено изјашњење, па ће ми он пребацити да сам његово поверење злоупотребио, а ја се опет не бих могао бранити нетактичним поступком ни мога министра ни његовог посланика. Најпосле, да бих изашао из ове неизвесности, одем моме куму. Он ме дочека, као обично, љубазно и пријатељски. Одмах сам разумео да Зиновјев, по „широкој руској нату-

ри", није водио никаква даља рачуна ни о поступку Јастребовљевог ни о претставци Симићевој. Окуражен овим, као сваки Србин, чим осети да му је шире око јаке, замолим Јастреба да ми покаже онај акт и ону књигу, што он учини драговољно. Не смејући бележити, ја добро зарежем у памет дан и број акта. Начином који је већ могао бити допуштен према своме шефу, изложим Грујићу неприлику у коју смо могли бити доведени оном индискрецијом Симићевом и Јастребов према своме министру и ја према Јастребову. Али сам бар имао сатисфакцију казати му, да је Зиновјев нетачно обавестио посланика Симића и да је она књига послана службеним актом Азијатског департамента од 15 јануара 1890 г. под Бр. 125.

Јастребову који је волео да се нашали, овај случај са Верковићевом књигом био је добро дошао да се потсмехне своме драгоману Хаџи-Мишеву, Велешанину, који се издавао за Бугарина. Са великим задовољством истакао је како му се Хаџи-Мишев жалио, да му се син ту скоро оженио Бугарком из Старе Загоре, па нити разуме муж жену и свекар снаху, ни она њих. Јастребов је у шали предлагао Хаџи-Мишеву да га о свом трошку пошаље са снахом у Петроград Зиновјеву, те да се овај сам најбоље увери колико Верковић има право кад тврди да су Македонци прави Бугари.

Једнога дана дође ми Јастребов врло брижан и узнемирен. Он ми рече како је сазнао да се турска власт у Призрену, по некој достави, спрема да тих дана изненадио упадне и изврши претрес у Призренској богословији, па се брине како да то јави своме пријатељу Петру Костићу, професору богословије. Непосредно известити руски конзулат у Призрену није могао, јер шифроване депеше између консулата нису биле допуштене, а да то учини преко амбасадора у Цариграду бојао се да не буде доцкан. Најпосле се досети да пошаље Костићу отворену и сасвим баналну депешу на турском језику уздајући се да ће Костић, већ по самој садржини депеше, разумети да нису чиста посла. Доиста, Костић је депешу разумео и одмах све хартије и документа пренео у руски конзулат. Није прошло ни два сата, а полиција је банула у богословију претресла је и нашла да је све у реду, а она достава да је била неоснована.

Те године 1890 сем мене у Солуну били су Владимир Карић у Скопљу, Димитрије Води у Битољу и Лука Маринковић у Приштини.

Јединога дана, доцкан уноћ, допаде консулату глас из Београда, да је у Приштини погинуо наш вице-консул Лука Маринковић. Тај глас разнесе се сутрадан рано по Солуну и изазва огромну узнемиреност и сензацију. Полиција већ беше предузела неке мере опрезности око нашег консулата, на коме, у знак жалости, беше спуштена застава на половину копља, што су одмах учинили и сви страни конзулати на својим зградама.

Лука Маринковић убијен је на сред приштинске чаршије, спрам „Дрвене Џамије“ у уторак 19 јуна 1890 у 7 сах. у вече.

На неколико дана пред убиство, неки Циганин Сејфедин, дувански крижач, лармао је пијан и лупао пред консулатом. Гаваз конзулатски, Реџеп, отерао га испред врата. Циганин се жалио како су га, тобож, тукли консул и његов гаваз. Арнаути, кивни гавазу Реџепу што служи ђаурима, науме осветити му се. Двојица од њих, неки Ибро и његов друг Хамдија, опију Циганина Сејфедина и наговоре га да опет дође пред консулат и да лупа и ларма, а они ће му притећи у помоћ ако затреба. И кад је Сејфедин стао лупати и лармати, Маринковић нареди гавазу те га отера у ућумат. Али како је већ било доцкан и никог није било у ућумату, то се гаваз беше задржао док је дошао чиновник да прими Циганина. Међутим је Арнаутин Ибро заузео бусију код Дрвене Џамије и чекао гавазу да се врати из ућумата те да га убије. У то наиђе Маринковић који, узнемирен, беше пошао у ућумат да види шта је с гавазом те се не враћа. И баш кад је био спрам Дрвене Џамије, Ибро иза оне бусије једва дочека прилику да уместо гавазу убије самог конзула. Смртно погођен сруши се Маринковић на земљу и баш у том тренутку наиђе гаваз враћајући се из ућумата. Маринковић, не могући ни речи проговорити, само је руком показао правац одакле је пушка планула и издахнуо.

У Приштини овлада страшна паника. Турци су се преплашили да ово убиство не доведе до конфликта и чак и рата са Србијом, а Хришћани су стрепели од покоља турског и арнаутског.

По наредби из Београда дође Карић из Скопља да прими консулат. Неколико дана доцније дошао је у Приштину г. Тодор Станковић и примио сталну управу консулата. Маринковић је пренесен у Београд и свечано сахрањен у недељу 24 јуна.

Истрага је ишла тешко и споро. Турци су свима могућним начинима гледали да је омету и трагове затуре. Али је енергичним настојавањем новог конзула Станковића Ибро ипак осуђен на смрт а његов саучесник Хамдија на две године робије. Но нити је над Ибром извршена смртна казна, нити је Хамдија издржао робију. Ибро је пребачен некуд у Анадол или иначе прикривен, а Хамдија се вратио у Приштину, крио се по арнаутским кућама и спремао се да убије конзула Станковића, који доиста умало није погинуо. Једне вечери седео је на балкону, а припуцаше пушке око куће. Полиција која је сазнала да се Хамдија врзма око консулата и вреба Станковића, беше послала неколико заптија са једним чаушем да га ухвати и затворе. Хамдија се одупре, убије чауша али и сам погине.

Удовица Маринковића добила је као накнаду 3000 турских лира из касе Султанове.

*

О Божићу 1892, кад сам већ био са службом у Пешти, враћао се из Петрограда у Солун са осуства мој кум Јастребов са својом женом добром Њином Александровном и синчићем Растиславом. Велики сметови који су отежали саобраћај, а и болест Њине Александровне, задржали су га у Пешти чак до после нове године. Били смо увек заједно, разговарали о солунском животу који смо провели заједно и о тамошњим приликама. Причао ми је о својим доживљајима с Турцима и Арнаутима у Скадру и Призрену. Казивао ми је како је нељубазно примљен у Азијатском департаменту у Петрограду, али да то неће изменити његово држање које је једино правично и правилно.

Пред Јовањдан отишао сам личним послом у Београд, а после два дана кренуо се и Јастребов преко Београда за Солун. На моју молбу да му се резервише купе, пок. Алковић, министар грађевина, нареди да му се стави на расположење министарски вагон изјављујући да врло жали, што му га не може дати до самог Солуна него само до границе, пошто су Турци на граници,

због колере, поставили петодневни карантин и никакве путничке вагоне не пуштају преко границе. Тако је Јастребов, усрдно дочекан у Београду, весео и задовољан продужио пут за Солун. Али за време петодневног карантина у оним хладним баракама силно прозебе. Целе оне године побољевао је и тачно после године дана боловања, — јануара 1894 умре у Солуну.

Неколико година остала је у Солуну удовица његова не могући му се од гроба одвојити. Али кад су деца порасла за школу, морала се вратити у Русију. Међутим је настала бујица догађаја иза којих је грунуо овај светски рат. Страховити пламен револуције обухватио је целу Русију те не знам шта је са удовицом Ивана С. Јастребова и децом његовом. Гроб његов остао је у Солуну запуштен и заборављен. Зар не би била дужност наша да га пронађемо, обележимо, прекадимо и цвећем окитимо? Деца његова ако се икада појаве и потраже гроб свога оца, видела би да српски народ није заборавио свога великог и племенитог пријатеља Ивана Степановића Јастребова.

28 маја 1922

ЧУКУР-ЧЕСМА И БОМБАРДОВАЊЕ БЕОГРАДА

(3—5 ЈУНА 1862)

Навршило се шесет година од бомбардовања Београда 1862 године. Затишје које је у борби за ослобођење и уједињење настало после 1815 године, трајало је 47 година. Оно је прекинуто плотунима око Чукур-Чесме 3 јуна и топовима са београдске тврђаве 5 јуна 1862 може се сматрати као полазна тачка оне крваве стазе, којом је српски народ поново ушао у тешку и очајну борбу и која је трајала пуних 56 година. Том стазом заливеом крвљу својих најбољих синова и покривеном безбројним жртвама, он је најпосле победоносно избио на светлост и видело, велики, слободан и уједињен.

Није без интереса изнети и овом приликом догађаје од 1862, како их у својим мемоарима описује тадашњи министар унутрашњих дела Никола Христић, који је у тим догађајима имао најнепосредијег учешћа.

Књаз Михаило, прича Никола Христић, обишао је године 1861 један део Србије; сад је имао намеру да походи округе шабачки, подрински и ваљевски. То је било при крају маја 1862. С њим је отишао и министар финансија Коста Цукић.

Књаз је путовао преко округа ваљевског, прешао је у округ подрински и стигао у Лозницу 2 јуна увече. Хтео је ту сутрадан у недељу преданити, а у понедељак 4 јуна дошао би у Шабач где би преданио, па би се у среду 6 јуна вратио у Београд.

Док се Књаз Михаило налазио на путу, ја сам му обично свакога дана слао извештај о стању у Београду и осталим местима Србије. То извешће слао сам му обично у вече, пошто дотле приберем све од нижих власти.

Према томе ја сам се у недељу 3 јуна налазио у својој канцеларији у Министарству и спремао извештај.

Наједанпут спазим кроз прозор да множина света, људи, жена и деце, који су били у шетњи код касарне и парка Министарства финансија, враћају се у варош, али необично брзо, готово хитајући, чак су неки и трчали.

Ја викнем своме служитељу да истрчи и види или упита кога, зашто тај свет овако нагло хита. Служитељ ово учини, но није му нико ништа ближе умео казати, осим да је пукао глас да се у вароши нешто случило.

Ја истрчим собом на улицу. Свет се све више журио у варош. Пред кућом пок. Стојана Симића, спрам Двора (садањег руског посланства) спазим служитеља исте куће, призовем га и упитам. Он ми рече да је Стамбол-капија затворена. У тај мах дотрчи ми из полиције жандарм, послан да ми јави да се изродио сукоб између наших жандарма и низама.

Брзо се вратим у канцеларију, склоним акта и закључам астал па похитам у варош.

Кнегиња Јулија беше у башти дворској према улици. И она је приметила необичну журбу света, а спазивши мене пошље ађутанта, те ми овај притрчи и упита за узрок ове журбе. Рекох му да је неки неред у вароши, али шта је управо да ћу видети и Кнегињи јавити.

Кад сам дошао ближе Стамбол-капији, чујем пуцањ пушака у вароши, избачена су два-три метка. Ово ме увери да је ствар озбиљна.

Стамбол-капија беше затворена. Сав свет који се са шетње враћао, стекао се код капије. Стекли су се многи и од других који нису из саме вароши. Цео онај простор и сво раскришће били су пуни света.

Ту спазим и помоћника мога Министарства Тодора Бојовића. И он је стајао међу оним светом са мноштвом других грађа-

на и чиновника. Ни од њих нико није умео казати шта се управо догађа у вароши, само су тврдили да се нешто важно морало слушати, пошто се чује пуцањ пушака, а Турци капију затворили.

Бојовић се правдао да није могао ништа ближе сазнати, што је тек мало пре дошао, а са вароши прекинут је сваки саобраћај. Ја му рекох да остане онде код света, и одмах нагнем сам самцит право шанцу до саме Стамбол-капије. Бојовић и многи из оне гомиле привикаше ми да не идем, јер ћу погинути. Но ја, навикнут свагда вршити своју дужност, нисам се освртао на оне опомене, но убрзам и устрчим преко шанца с десне стране Стамбол-капије.

Кад сам пред Стамбол-капију испао, спазим да су се сви низами повукли у унутрашњост капије, која је као обично утврђење са стражарама и казаматима озидаана и на свод изведена у облику лагума. И као што су иза себе са стране спољне вароши затворили капију јаку и велику, тако су спреда испред себе начинили барикаде од разне дрвенарије, од кола, сандука, астала и т. д. Били су сви под оружјем и држали пушке на рукама, спремни да пуцају. Ја сам отуд изводио, да су Турци онај положај заузели ради одбране, бојећи се да не буду нападнути.

Према Стамбол-капији водила је улица, којом се излази на пијацу и иде у полицију српску и турску. На оба ћошка те улице, спрам Стамбол-капије, постајале су двоспратне турске кафане од слабе грађе и са обичним својим балконима, (ћошкама или доклатима). У њима је било пуно Турака јерлија, и сви су били наоружани. Било је јасно да су се стекли по наређењу њихове власти.

Све ово мене текне, а особито што у тај мах, кад сам се онако изненада појавио пред Стамбол-капијом, почеше Турци јерлије нешто живо међу собом жуборити.

Онде код Стамбол-капије свагда се налазио један наш позорник, неки Јован Петровић родом из Турске. Говорио је добро турски и држан је као позорник на оном месту што је био врло поуздан и одважан, а и умео је лепо опходити се с Турцима.

На целом оном простору око Стамбол-капије и кафана, не беше нигде никога. Мислио сам да ћу нашег позорника наћи, но ни њега не беше.

Прелазећи брзо оним простором између Стамбол-капије и турских кафана ја чујем глас позорника Јована: „Чувај се господине, погинућеш!“ Овај глас долазио је из Стамбол-капије и мени дође на мисао, да су Турци низами позорника увукли и код себе задржали, што се и обистинило.

Међутим ја сам већ допро до улице и ма да сам овде био заклонитији, опет сам зато био у страви и журио се све више и готово трчећи стигнем до пијаце.

Уморан и узбуђен дођем у полицију.

Десио од полиције, спрам турске текије, стекла се била једна гомила наших људи, већином ниже класе. Могло их је бити у онај мах око 150 до 200, а пред самом полицијом постројена је једна чета наших жандарма.

У полицији затечем управника вароши Мијаила Барловца. Он је имао свој стан на истој пијаци, и чим је за сукоб сазнао, одмах је у полицију дошао. Он ме укратко извести: да су истог дана после подне око 4—5 сати отишле неке слуге и шегрти, Срби, да на Чукур-чесми наточе воде, а та се чесма налазила у једној улици близу шанца, ниже полиције турске и њене касарне.

На исту чесму дошло је и 3—4 низама с тестијама. Низами нехтедоше чекати на ред и потискивали су шегрте. Срби се том успротиве и из тога се изроди свађа. У том метежу разбје се тестија једиома низаму и он њоме удари једног шегрта и разбије му главу. Крв га облије и он стане јаукати. На то се стекну оближњи Срби и Турци, а притрчи и позорник српске полиције, коме се придруже још 2—3 жандарма, који на ову ларму дођоше.

Низами они покушавали су да побегну, но жандарми их спрече, јавивши међутим управнику Барловцу.

Чим је управник за ово сазнао, похита у полицију. Тамо се десио у то време и Сима Нешић, терџуман — тумач — полицијски и управник одмах пошље њега са 2—3 жандарма, да оде на лице места и провиди ствар. Ђорђе Нишлија, жандарм, налазио се са службом при мени у Министарству, но тога времена ја га пошаљем у полицију неким послом, па се и он сад придружи осталим жандармима, који су пошли са Симом Терџуманом.

Код чесме затекне Сима сву ону гомилу. Нареди те се шегрту опере крв и завије глава, па отпрати кући његовог газде. То

је био неки Сава, шегрт Алексе Николића, бакалина спрам турског хана. Низами су били престрављени, бојали су се да их она светина не потуче. Њих Сима узео под стражу и пође да их доведе у српску полицију.

Не надајући се никаквим даљим злим последицама, Сима се упути најкраћим путем, а то је улицом, која раздваја српску и турску полицију.

Кад су пролазили поред турске касарне и полиције, опажено је на отвореним прозорима више низама с пушкама у руци. Они низами што су спровођени јурну својој касарни, а наши жандарми спрече их, а нарочито су се лично истакли Сима Терџуман и Ђорђе Нишлија да их задрже, при чему је Сима окренув се низама на прозору, пребацио што праве нереде и убиства. У тај мах они припуцају с прозора, Симу на месту убију, а Ђорђа смртно ране. Припуцају поново и на остале жандарме и светину, но они побегну и више нико онде не би повређен.

Ђорђе Нишлија једва је онако рањен добављен, у први мах у полицији смештен, а потом у болницу пренесен, где је и умро. А Сима Терџуман остао је на месту мртав лежећи, нити се њему могло прићи, што је пред самом турском касарном лежао, а низами су били спремни убити свакога, ко се онамо приближи.

Овако је стање било кад сам ја у полицију стигао.

Сазнавши за овај догађај, ја одмах провидим да ће се још јаче развити. Знао сам израније насртљивост Турака, но познавао сам и њихове слабости кад осете чврстину отпора. То сам знао из сопственог искуства кад сам као управник вароши Београда с њима често трвења имао и у озбиљне сукобе долазио.

Одмах предузнем собом руководити даљи развој и наредбе издавати.

Пре свега заповедим управнику Барловцу, да одмах из целе вароши прибере у полицију све жандарме, осим најнужнијих позорника. Заповедим да се они жандарми што беху постројени пред полицијом, повуку унутра, јер су низами из турске полиције већ почели пуцати, на њих нишанају. Само при квартовима оставим 5—6 жандарма.

Турци су имали у вароши јачу снагу. Ми смо које жандарма а које ноћних стражара имали тек око 200—250 људи под оруж-

јем; напротив Турци су имали при главној полицији, где им је и касарна, 250 низама; на Стамбол-капији 100, на Сава-капији 50, на Видин-капији 25 и при Дорђолској полицији 30 низама. И имали су око 2000 Турака јерлија наоружаних.

Кад год се појавио какав метеж у вароши, турска власт одмах прибере своје позорнике у полицију. То и сад учини.

Још док сам ја ова наређења издавао, стигне у полицију и Илија Гарашанин министар-претседник. Он се десио код Дунава, близу Књажевих штала, и у повратку чуо је пуцањ пушака у вароши, а узгред сазна да се догодио сукоб између Срба и Турака, те је похитао. Ја сам се у тај мах десио пред полицијом. Он једва проговори: „Падох с ногу, хајдмо унутра и казујте брзо шта се догодило.“ Међутим је дошао у полицију и Алекса Пачић, секретар за турски језик при Министарству спољних послова.

Ми уђемо у канцеларију и ја ту почнем причати, но још не довршисмо говор, кад дотрча позорник с Дорђола и јави, да из града иде једна јака чета низама са својим старешинама, под командом једног мајора. Њу је послао Паша да се придружи чети низама при турској полицији у вароши, и да је поткрепи.

Ово нас узнемири, јер с толиком снагом, а под заштитом града, Турци би нас могли до ноге сатрти.

„Морамо спречити да ови низами не допру до турске полиције“, рече Гарашанин и одмах пође, позвавши и Алексу Пачића. Мене замоли да за њим пошљем неколико жандарма са једним старешином.

Управник Варловац упуту жандармеког официра Ивка Прокића, да са 5—6 жандарма иде одмах за Гарашанином и буде му на услузи.

Низами ови из града већ су били стигли на раскрсницу испод наше полиције, одакле продужује улица што води турској касарни и полицији. Ту их пресретне Гарашанин. Он се обрати старешини мајору и позове га да се врати у град, а како се већ свуда видело нашег света који се стицао, чувши да војска из града долази, то Гарашанин стане убеђивати реченог мајора, да излаже опасности целу чету јер она даље не може проћи, неће јој се пролазак дати, а он ће бити одговоран за све последице, па зато да се мора вратити у град.

Турски старешина јако се опирао. Он је изнео да као војник мора поступити по добивеној заповести. Он мора проћи ма и оружјем себи отворио пута. Но Гарашанин поново навали приглашивати га. Особито му је у томе објашњавао Алекса Пачић на турском језику. И мајор попусти. Он напослетку пристаје да своју чету води натраг у град, али затражи гаранцију да не буде од светине узнемирен јер, додао је, ако неко покуша напасти га он ће се оружјем бранити.

Наш свет који се стицао није био наоружан, стекао се више из радозналости као обично при каквом појаву. И Гарашанин је могао лако обећати да ће се вратити безбедни. А да би га још више уверио, да нема прикривене намере, он одреди официра Ивка, да са жандармима иде напред пред турском четом, како би и наши људи видели, да се низами враћају у град у спорузуму с нама.

Међу оном светином, изнад једне зидане оgrade, налазио се и Ђока Влајковић.

Тај Влајковић служио је најпре у нашој војсци као прост војник, и кад је дотерао до поднаредника, изашао је из војске. Почео је радњу бакалску, но ускоро ову напусти и оде у Русију где ступи у војску. Неким случајем буде рањен у ногу и ова му се морала отсећи до колена. Кад је оздравио, а Кримски рат се отворио, он остане у војсци, добивши чин официрски; но затим, не могући онако сакат служити и даље, дође у пензију и врати се у Београд својој кући.

Он је био велики хвалџија и радо је тражио а и прикупљао друштва, склоњена нередy. Поглавито се мешао са политичким агитаторима, који су радо правили сметње Књазу Михаилу и његовој влади.

Сад при оном метежу у вароши, провукао се и Ђока Влајковић, и као сакат, ослањајући се на штаку, склонио се иза једне зидане оgrade, где су се и многи други стекли.

Видевши да се низами враћају у град, спровођени нашим жандармима, он је потстрекивао светину око себе да нападне чету низама камењем, но нико га не послуша. У том неко из оне гомиле опали пушку и убије турског официра четовођу. Сад ни-

зами припуцају на наше људе, јурну напред и побегну у град, одневши собом свога погинулог старешину.

Оваким узроком погину наш официр Иво и један жандарм, а други неки лако су рањени. Чим су низами припуцали и наши људи погинули, цео остали свет наже бежати, премда низами нису поново пуцали.

Ове побијене узму жандарми са неким грађанима на носила и пренесу у стару полицију, где је био стан жандармерије.

Пре спровода приспе у полицију Гарашанин, врло смућен. Ја га упитам шта се то догодило, а он, онако зловољан, одговори: „Зло је, ова светина све ће укварити“. Он уђе у полицију, јер је био уморан. Ја се задржим пред полицијом сачекавши спровод, који је долазио.

На спровод стекла се множина света и кад је са мртвацима поред полиције пролазио, неко из гомиле осорљиво проговори: „Издаде нас Гарашанин, он наведе низаме те се проли крв“. Ови изрази могли су лако раздражити и потстаћи светину против саме владе и власти, јер већина још не знаде како се ово збило. Но ја, чувши ове речи, изговорене баш према мени, рупим у ону гомилу и затражим ко је оно рекао. Околина означи ми једнога. Ја позовем жандарме те га одведу и затворе. То је био неки механиџија, око 30—35 год., омален, пун, округлих образа. Имао је на себи суклене чакшире, кратко гуњче и фес на глави. За силајем пиштољ и велики, белокораст јатаган.

Мртваце однесу у једну собу жандармску у старој полицији.

Ови појави дошли су нам неочекивано, још за то неспремне, а сад нисмо их могли мимоићи, но смо их морали прихватити и њима се користити.

Највише били смо у неприлици што Књаз Михаило није био у Београду, да бисмо са већом извесношћу знали шта нам чинити ваља. Књаз је тога вечера имао доћи у Лозницу и ја сам га о догађају у Београду известио депешом, коју је у Лозници затекао.

По програму свога путовања он је имао у Лозници остати у понедељак 4 јуна, но сазнавши из моје депеше за догађај у Београду, напусти ранију намеру, па ми одговори да се 4 јуна креће за Шабац, ради повратка у Београд, препоручивши нам, да на сваки начин одржимо власт и надмоћије у вароши.

Како се министар Цукић налазио на путу с Књазом, то смо у полицији, у недељу увече 3 јуна, држали седницу нас тројица: Гарашанин, ја и министар правде Рајко Лешјанин. Министар војни Монден остао је у министарству да нареди све што треба, да војска буде приправна и на опрезу за сваки случај.

Ми смо нашли да је сад ова прилика најподеснија захтевати и на томе радити, да се Турци иселе из вароши, а сви низами да се у град повуку. Ово је тежња Књазу Михаила и ову смо хтели испунити, јер у томе и Влада беше сагласна.

Гарашанин обрати се енглеском консулу као довајену, да би желео са свима консулима говорити што брже о догађају који се у Београду изродио између нас и Турака. Лонгворт одмах позове све на конференцију код француског консула Тастија, који је био са станом код „Српске Круне“ до пијаце, а у улици што води Калемегдану и градској Стамбол-капији. Ту је близу, преко пута, и кућа Гарашанинова.

Пошто се сакупе сви консули, оде к њима и Гарашанин. Њему се придружио и Јован Мариновић, председник Држ. савета. Дошли су им и Милоје Лешјанин, начелник и Алекса Пачић, секретар Министарства иностр. дела.

Ја сам остао у полицији и у вароши да пратим развој догађаја, да руководим и издајем потребне наредбе.

У конференцији изнео је Гарашанин како се овај сукоб с Турцима изродио; претставио је немогућност да и даље трају две супротне власти у вароши и изложио опасност, које отуд произлазе за мир и спокојство грађанства. Обратио им је пажњу на догађај, који сами очима гледају и напоменуо зле последице које ће наступити, ако се што брже не уклони главна сметња таквих појава. Захтевао је потпору њихову да би Паша одмах све низаме повукао у град, а тамо да се и сви други Турци иселе, док се та ствар с Портом ближе не уреди.

Консули су сви признавали тешкоће и незгоде, које произлазе из стања какво у Београду постоји, но избегавали су са своје стране ући у расправу тога, према нашем захтеву. Лонгворт беше велики пријатељ турски и пажљиво је чувао да се не повреди осетљивост Турске, а с друге стране признавао је да треба изнаћи начин, да се час пре поврати мир у вароши. Он је тежио откло-

нити опасност од царских војника — низама — што су у вароши. Француски консул Тасти био је нов, тек је скоро дошао, па је с нашим приликама био непознат, но његов секретар Дозон, живећи дуже времена у Србији, руководио га је у корист нашу. И пруски консул, као и талијански вице-консул Кампо, били су наклоњени нашој ствари. Руски консул Влангали понашао се уздржљиво, али свакојако наклоњен нашем захтеву.

Једини Василић заступник аустриског консула био је противан нашем захтеву. Изводећи како Турци не дају повод сукобима и да садашњи догађај нису они изазвали, доказивао је да нема никакве сметње што су у вароши две власти: српска и турска, јер свака има свој засебни круг. Није признавао да има какве опасности што се низама у вароши налазе, пошто су они у својој касарни и ван додира са грађанима. Стога је предложио да се та ствар одложи до сутра, када ће се догађај боље видети и према томе с Пашом утађати.

Још с вечера већина наших грађана повукла се и са својим породицама склонила у своје станове. Нису још знали обим метежа, а чујући пушкарање и ларму, били су у страху од напада и пљачке. Но бећари, радници и остали који нису ту бригу имали притицали су и против Турака појављивали се. Они су нападали турске страже на Варош-капији, Сава-капији и Видин-капији и ове су морале своје стражаре напустити и побећи. Они са Варош-капије склонили су се у Стамбол-капију, а остали утекли су у град, али бранећи се успут, они су неке од наших људи убили, а неке ранили.

Ја сам главно за онда на то ишао, да се турски низама при њиховој полицијској касарни и они при Стамбол-капији држе притешњени и да између себе немају везе. Поставили смо страже да на то мотре и спречавају.

Пушкарање ширило се свуда где су Турци становали. Наши људи у појединим гомилицама нападали су на турске куће, а Турци су отуд пуцали и бранили се. Они су били јако застрашени и нико се није смео појавити. Нису смели ни преноћити у своје стану. Кришом прелазили су и провлачили се из кућа у кућу и одбегавали у град. Читава једна гомила јурила је и бегала дорћолском улицом у град, нападана успут од стране наших

људи, којом су приликом изгинули неки с обе стране. Наши људи упадали су у куће турске и плачкали, а Турци, бежећи у град, плачкали су неке бакалнице наших људи.

Но многи Турци који су даље од града становали, нису могли у град бежати. Они су остали скривени у становима, бранећи се из свога склоништа.

У турској текији, коју само једна улица раставља од наше полиције, живео је хоџа са женом и ћерком од 16—17 година, а с њима је било тада онде још 4 до 5 људи, који су се склонили. Наши људи, бећари, потстрекнути и вођени неким Филипом Црногорцем или Херцеговцем, нападну на ову текију, покушавајући да улазак развале, но Турци изнутра стану пуцати и бранити се. Филип са 3—4 наша бећара успење се преко зида на кров, овај дигну и таваницу развале, па унутра ускоче. Управник Барловац, спазивши ово, одмах је послао неколико жандарма да хоџу и остале спасу да не изгину, но међутим је хоџа био убијен, а кћи му заклана. Булу и оне друге Турке жандарми изведу и у полицију доведу и склоне.

До цркве лутеранске била је једна турска џамија. Онуда и поред шанца становали су многи Турци. И њих су наши људи нападали и у највећи страх довели. Несигурни у својим становима, а не могући у град побећи, они се стеку у џамију. Ту се згрцају из целе околине заједно са женама и децом.

Наши људи стеку се око џамије и покушаваху да врата развале. Ту је дошао и Ђока Влајковић, потстичући наше бећаре да развале и све унутра потуку и покољу. Турци изнутра почеше се бранити оружјем, но жене и деца стану кукати и јаукати. Међу њима беше овладао самртни страх и само се чула писка и запевка.

У овој дружини налазили су се и Табак-Ибрахимовић, познати одлични и имућни Турци. Они затраже кога, с којим би могли преговарати да се предаду. Ђока Влајковић понуди себе, но они су желели кога познатог од власти. Ту се од полиције није нико деско, но случајно наиђе Драгутин Жабарац, ађутант Књажев. Он је био преобучен у грађанско одело, али га Табак-Ибрахимовић познадоше. Они му изјаве да би желели предати се, али да им сама власт обећа пуну безбедност, њима и њихо-

вим породицама и да њихове жене не буду изложене бепчашћењу. Они би, рекоше, желели, да ради тога собом оду у полицију и добију уверење.

Драгутин Жабарац понуди се да их собом у полицију доведе и они се њему повере. Ја сам тада био у полицији заједно са управником. Жабарац уведе њих код мене и они ми изјаве своју намеру и жељу. И Ђока Влајковић беше дошао с њима. Ја им обећам потпуну безбедност. Кажем да их нећемо раздвајати од њихових породица и одредићу да се сместе за ноћас у зграду општинског суда, онде на пијаци према полицији десно, где могу њихове жене с децом имати засебно одељење.

Они бише пуно захвални. Ја одредим неколико жандарма и придам Драгутину Жабарцу, те он оде с овим Турцима. Сви из џамије изађу, под управом Жабарца, дођу у општинску зграду и ту се сместе и преноће.

Пошто се ови Турци из џамије предадоше, стане Влајковић потстицати светину да ударе на Стамбол-капију и ову освоје од низама.

То беше врло неразумно. Стамбол-капија тако је утврђење, да би се морала топовима освајати. Она је далеко тврђа него и сама касарна. Но наши људи и не помишљаху на то. Влајковић није с њима ишао; није ни могао онако сакат са штаком. Наши бећари упуте се сами. Сазнавши ово, управник Барловац брзо пошаље жандарме да зауставе светину, али беше доцкан. Светина приближи се Стамбол-капији и стане пуцати. Низами оспу ватру на њих и многе ране а неке побију. Сви други разбегну се.

Низами из турске полиције и касарне пуцали су често кроз прозоре своје и доводили тиме у опасност све нас, који смо имали саобраћај са нашом полицијом. Ми смо пред полицијом погасили фењере, но они су пуцали чим су осетили да неко иде. И у саме прозоре наше старе полиције пуцали су и наши жандарми били су у великој неприлици и опасности. Један наш грађанин погинуо је на самом уласку у полицију.

И ја сам у то време хтео онамо наћи, но један жандарм сретне ме и учини пажљивим на ову опасност. Ја зађем мало по даље и са споредне улице на врата авлииска уђем и дођем у полицију; но ту сазнам да Турци пуцају и убацују и у авлију старе

полиције, где жандарми станују. То ме побуди те наредим, да жандарми на горњем спрату старе полиције и на тавану провале зид и направе мазгале, и одатле су пуцали на низаме у турској касарни и полицији, неколико ових побију који су се у авлији појавили. Они су тим начином збијени у касарну и нису могли доводити у опасност наше људе и нашу полицију.

У конференцији Гарашанина и конзула ишло је потешко; нису могли изнаћи начин изравњања, а ствар је била журна, јер су и сами били сведоци непрекиднога пушкарања. Они су се сагласили, да Лонгворт иде Паши у град и покуша склонити га, да се низами из вароши повуку у град. Лонгворт је ишао, но није успео, а и он сам подржавао је разлоге Пашине. Тражили су да обуставимо наше нападе на Турке, па да сутрадан изнађемо начин изравњања. На то се Гарашанин није склонио. Лонгворт је и по други пут ишао Паши, и кад се вратио казао је, да Паша захтева да српска влада гарантује за живот и имање Турака у вароши, а он ће предложити Порти да се њина посада повуче из вароши у град, а дотле да остане све, како се у оно време затекло.

И Лонгворт и остали конзули налазили су, да се на ово може пристати и да ће Порта морати испунити наше захтеве.

Још одмах, чим сам прва колебања конзула и развлачење Пашино видео, ја сам се осетио јако потресен и узбуђен. За мене је било чисто, да од нашег успеха неће бити ништа, ако још оне ноћи не очистимо варош од Турака и њене посаде, јер сам имао примера, да се на гола обећања Пашина не можемо поуздати у толико мање, што ни сама Порта не одржава задату реч, или вечно одлаже и протеже. Али шта сам и ја сам могао чинити? Били смо сасвим немоћни, а и Књаз Михаило не беше нам овде. Но у претпоставци да ће се ово питање развући и одложити, ја наумих још оне ноћи порушити све турске стражаре, па после, ако се ствар одложи, да никако не допустимо да Турци нове стражаре у вароши подижу. Ја сам био уверен да ће Књаз Михаило потпуно делити моје расположење. Тако ја сам собом одем на Варош-капију а оданде на Сава-капију и закажем кварталним старешинама да настану, да се све те стражаре, у којима је обично по педесет и више низама пребивало, одмах руше тако, да до зоре буду сасвим савијене са земљом. И ово је сасвим и извр-

шено. На Видин-капију нисам собом ишао, но упутио сам управника Варловца, те је он издао наредбу члану кварта дорћолског и овај је то извршио, порушивши и стражару на Видин-капији и турску полицију на Дорћолу.

То је било у оно време, кад се Лонгворт по други пут од Паше вратио.

Гарашанин, гњеван на онакав одговор пашини, изјави конзулима да он потребује саслушати мишљење моје, који најбоље знам садање стање у вароши. И одмах пошаље по мене. Но како сам ја, без икакве пратње, ишао на Варош-капију, а потом на Сава-капију, то ме и не моглоше одмах наћи. Тек у повратку, пошав полицији, наиђе на мене жандарм и саопшти ми позив.

Ја сам био доста уморан, али и једак што нам ствари тако тешко иду. И у том расположењу дођем код конзула у њину конференцију. Видели су сви да сам мучан и зловољан. Сви су ћутали, нажљиви шта ћу ја казати, који долазим са места метежа и борбе.

„Господине Христићу“, рече ми Гарашанин, Паша обећава порадити код Порте, да се њина посада из вароши повуче у град, а дотле да остане садање стање, али захтева да се одмах ова борба обустави, и да ми, Влада, јемствујемо за личну и имовну безбедност Турака у вароши, док се ствар не уреди. Молим вас, каквог сте ви у томе мишљења; можемо ли ми на ово пристати и јемствовати?”

Чувши ово, ја сам био толико узбуђен, да ми се чинило да сви живци у мени трепере. И одмах, без сваког другог разлагања, одговорим отсечно и оштро: „Стање је у вароши врло зло, но биће далеко горе. Већина нашег грађанства још и не зна шта се збива. Но чим расване и спази се проливена крв и лепине поубијаних наших људи у улицама, наступиће прави покољ. И, господине, ако се још ноћас до зоре не повуку у град низами из вароши, ми не можемо нити смемо икакву одговорност на себе узимати, ни јемствовати за последице. Тек ако се низами повуку у град, ми можемо примити на себе одговорност и јемствовати за безбедност и мир у вароши.”

Ове моје речи преведу на француски Мариновић и Дозон. Но у исто време прихвати Гарашанин и од своје стране са оштрином

и живо додаде: „Донеста је, господо, овако стање у вароши као што показа мој друг господин Христић. Ја потпуно делим његово мишљење и ви ћете сами бити сведоци једног страховитог покоља, док наше грађанство види проливену крв своје браће. Влада Кишјева скида унапред сву одговорност са себе за такве последице, ако се низами одмах не уклоне из вароши.”

Консули су живо међу собом претресали ову ствар, нарочито руски и француски. Васић је ћутао а Лонгворт је пажљиво слушао разлагања и извођења осталих. Сви су делили мишљење наше и бојали се последица које смо ми прорицали. Лонгворт поћута; изгледао је смућен и забринут, па се наједанпут окрете друговима с речима: „Идем опет Пашин и ако и сад не пристане, сва ће одговорност пасти на њега”. И брзо сиђе, седе у кола и оде у град. После пола сахата врати се доста расположен. „Паша је”, рече „пристао да се сви низами из вароши повуку у касарну код полиције па сутрадан да се даљи споразум утврди”.

То није било за нас довољно. Гарашанин одмах примети, да ово не даје никаквог јемства. Докле је год и један низам у вароши, не може Влада српска стајати добра за безбедност и мир. Наше грађанство сматраће то као опасност и ми не можемо противстати његовом огорчењу.

„Добро, господине Гарашанине”, прихвати Лонгворт, „хајдемо заједно у град Пашин. Он мора приситати да уредимо ствар још ноћас.”

Тако оду они обојица, а с њима оде и Алекса Пачић.

После јаке препирке, јер је Паша сву кривицу бацао на наше људе, а поглавито на нашу полицију и после живог настојавања конзула Лонгворта, који је Пашу чинио одговорним за рђаве последице — Паша подлегне и склони се да све низаме повуче из вароши у град. Но није пристао да се то изврши још оне ноћи, већ сутрадан изјутра. Гарашанин је тражио да низами положи оружје, па без оружја да се у град повуку, а оружје да им се одвојено пренесе. На то Паша никако није пристао, али је пристао, да пушке буду празне. Но поред свег нашег јемства, да се том приликом неће низамима никакав вред учинити од стране наше и нашег грађанства, тражио је још да у томе гарантују и сами конзули са своје стране. Овај захтев правдао је тиме, што су

наши људи напали низаме, кад су се на реч Гарашанинову у град враћали. Лонгворт је пристао на ово у име своје и својих другова, обећавши да ће они лично ићи уз низаме из вароши до града. Пошто није било могућно друкчије, то Гарашанин пристаје да се низами повуку у град сутрадан изјутра под нашом гаранцијом за њиху безбедност личности и имања Турака, који се још у вароши затекну, али да се и они морају затим иселити. И сагласивши се на ово, начине писмену угодбу, коју обе стране потпишу.

Пушкарње у вароши није престајало. И низами из турске полиције и касарни и наши људи из својих закљона с друге стране пијаце, пуцали су без сваког циља, јер већ дубоко у ноћ нису могли једини друге видети, али је том пуцњавом довођен у опасност пролазак, нарочито у нашу полицију, јер су низами највише у томе правцу пуцали.

Но и с града пуцано је те ноћи и то баш у времену, кад су преговори вођени. Пуцано је из пушака са града у правцу улицом, која води поред тадашње гостионице „Српске Круне“ (дашњег Општине), где је француски конзул стан имао, и где је ова конференција држана.

Паша је уверавао Лонгворта да само наши људи пуцају, и Лонгворт је желео да ми обуставимо. Али кад је последњи пут са Гарашанином и Пачићем сео у кола и пошао у град, припуцао је с града и умало што нису изгинули. Није нарочито на њих пуцано, јер се није могло ни знати ни видети да они иду, но то се случајно тако десило.

Жандарми и момци конзулски морали су се повући у капију. С друге стране тога здања беше се скупило око 20 до 30 наших људи, који су очекивали исход преговора с Пашом. И то су били од нижег сталежа.

По одласку Гарашанина и Лонгворта у град, ја сам имао потребу ићи у полицију. С града се продужило пуцати и ако не непрекидно. А како сам целе ноћи био у опасности, и сад ме обузме страх. Али дужност надвлада сваки страх. Брзо изађем из капије, но пуцање с града понови се. Мени су куришуми око главе звиждали док сам до првог ћошка претрчао и на лево скренуо

према нашој полицији. Пуцано је тада и из турске полиције но у другом правцу.

И при овом последњем преговарању, Папа је покушао окри-вити нас, што се чуло пушкарање, тврдећи да то пуцају наши људи. Гарашанин је желео да престане пуцање с наше стране и писао ми је из града да обуставим, но ја сам му одговорио да низами пуцају, а наши се људи само томе у одбрани одазивају.

Још кад је с Пашом преговор вођен да се низами у град по-вуку, а ми да јемствујемо за безбедност личности и имања Тура-ка, увидели смо да нам је потребно имати јачу снагу да бисмо мо-гли у вароши одржати потребан ред, јер са самим жандармима то не бисмо могли постићи. Због тога, по споразуму са Гарашани-ном, ја одем собом министру војном Мондену, и затражим да пошље у варош полицији један део војника. Он то учини и одмах одреди те дође у варош један вод наших војника под командом официра Милојка Лешјанина. Они се построје на пијаци близу полиције, а према турској текији. Дошли су и на Варош-капију, која је међутим била већ порушена, а дошли су сасвим у тишини. Но низами су из турске полиције или осетили њин долазак или су спазили гомилу, коју у мраку нису могли распознавати. И поче-ли су на њих пуцати. Једног војника лако ране у ногу те Лешја-нин повуче свој вод у склонитији положај.

Пошто је с Пашом углављено примирје, пошље он из града једног официра са чаушом, да ово саопшти старешина у касар-ни код њине полиције, те да престане пуцати. Они дођу у нашу полицију, спровођени једним жандармом и писмом Гарашанина. Затим пођу турској полицији са подигнутим фењером и истакну-том на бајонету белом марамом. Но низами из турске касарне нису се на то обзирали, пуцали су и на њих, не знајући да су то изасланици Пашини. Стану се довикивати, казавши им да од Паше долазе. И тако се споразуму, те изасланици оду к њима у пратњи једног нашег жандармског наредника; а пошто изврше своју мисију, врате се опет у град.

Чим се Гарашанин с Пашом споразумео и уговор о примирју и псељењу Турака и низама начинио, одмах је мене известио, и ја сам према томе саставио један проглас, сакупим грађане који се онде десише, јавио им прочитам и обзнаним, позвавши их да

сад од борбе престану и да се мирно владају, додавши, да смо са мало жртава постигли велике користи.

Наши људи саслушавши радосно проглас, разиђу се задовољни.

Гарашанин и Лонгворт врате се из града. Задовољни и они и остали конзули, разиђу се својим кућама.

Ово је било на 1—2 сахата пред зору. Са Гарашанином спознао сам се, да он иде својој кући која је онде близу, а ја да останем у полицији, пошто је моја кућа доста удаљена.

Ма да је с Пашом примирје углављено и уговор закључен, опет за то ја сам неке мере смотрености наредио. Јаке смо страже поставили и патроле изашиљали, да мотре, и на град и на турске посаде у вароши; бојали смо се турске преваре.

Оне ноћи падала је у један мах киша и ја сам био кроз мокар и каљав. Поред тога целу ноћ на ногама, и, одлазећи час на једно час на друго место, од полиције на Варош-капију па онда на Сава-капију и натраг у полицију, био сам одвећ уморан, а и подбио сам се тако, да сам једва ни могао. Једва сам и говорити могао од велике малаксалости. Пошто дакле издам и потребне наредбе ради смотрености, похитам кући. Моја жена није се целу ноћ смирила од страха и бриге. Није знала шта се са мном збивало, а знала је да имамо борбу с Турцима. Јавио сам јој с вечера где сам и да ме не очекује на вечеру, но даље нисам јој о себи ништа могао јавити. И деца, већа, била су будна и страху, остала су спавала.

Дошав кући одмах се пресвучем.

Држао сам ноге у хладној води једно четврт сахата. Затим опет похитам натраг у полицију.

Од наших људи, који су оне ноћи имали учешћа у оној борби, остало је око 20—30 који се нису разишли, па се задржали око пијаце и полиције. Кад се расвануло, појаве се наши грађани. Са неком радозналостију гледали су порушене станове, низамске стражаре на Варош-капији, Видин-капији, Сава-капији; разбијену текију, убијеног у њој Турчина и заклану девојку; опсађену нашом стражом Стамбол-капију, турску полицију, касарну и т. д.

Многи од наших грађана беху наоружани, но владали се мирно. Знали су за наш уговор с Пашом по коме се низами имају повући у град, а Турци остали тамо иселити.

Око 7 часова дође Гарашанин у полицију. Требало је споразумети се како ћемо наредити, да се не би случајно какав неред, кад се низами стану повлачити у град. Ђока Влајковић непрестано се појављивао код наших бећара и радника и потстицао их на страмутицу. И овде, кад су се низами имали повући у град он је код те светине изводно, како је стидно за нас Србе, да пустимо ову „поганију“ — низаме да се с оружјем у град повуку, него да им најпре оружје одузмемо. Знали смо да Ђока Влајковић стоји у вези и припада друштву, који су противници и непријатељи влади Књаза Михаила. И знали смо да они свагда траже, изазивају и употребљују свако средство па и на штету и опасност Књаза и Отаџбине, само да унизе, осрамоте и оборе владу. Па све ово знајући, било нам је јасно, да Влајковић може навести лаковерне наше просте људе, да низаме нападиу. А овакав случај све би наше успехе упропастио.

Употребити против Влајковића строге мере није било саветно. Он се истицао као патриота, па би у онај мах изгледало да га ми гонимо што је патриота. Зато нађосмо за разумније да Гарашанин с њим говори и да га лепим саветима уздржи од сваких агитација. Тако је и учињено. Гарашанин га у полицију позове, каже му како приметисмо, да он износи мисли код нашег простог света, да треба од низама одузети пушке, па их направити у град без оружја. Наш свет лако поводи за оваквим мислима и може то покупати, а ово би изазвало код низама оружани отпор и изродиле би се врло зле последице. Због тога је он — Гарашанин — нашао за потребно да га упозори на опасности, које могу произаћи ако продужи наводити људе на те бесмислице, и позове га да се у овоме умери.

Влајковић се правдао, да ово нису биле његове мисли, но сами људи су ту мисао изнели, а он се само на то саглашавао, и то из бојазни да низами не би наше људе напали у огорчењу, што се у град терају. Но он обећава да се неће ни у што пачати.

Ово обећање прими Гарашанин и у исто време стави Влајковићу у изглед, да може добити државну службу, за коју се нађе

да ће моћи вршити. То подејствује на Влајковића толико, да се потом доиста мирно владао.

При свем том ми смо страховали, да наша светина не учини какве иступе, јер код ње често страст надвлада најразумније разлоге и тиме, при најбољој намери, принесе највећу несрећу општој ствари.

Да бисмо отклонили сваки непромишљени покушај каквог нереда, ми употребимо целу жандармерију и све друге служитеље и чиновнике на одржање реда.

Пијаца и простори према турској полицији и Стамбол-капији, били су пуни нашег света. Готово цело наше грађанство стекло се да буде сведок призора, где турска власт и посада оставља варош и повлачи се у град.

Наша полиција једва је била у стању одржати празан простор којим су низами имали проћи. Наше регуларно војинство постављено је у две растављене линије и стајало спремно да низаме прими и спроведе.

То је било у понедељак (4 јуна) изјутра. Око 9 часова дођу конзули и сви одемо Стамбол-капији. Дошао је тамо и Пашин изасланик. Низами су стајали већ спремни за полазак и крену се потпуно опремни и с пушкама, са целом својом муницијом и са свима стварима. На пијаци стану и сачекају низаме из њине полиције и касарне, који такође дођу с пушкама и целим прибором. И одатле крену се сви у скупу и у обичном војном реду. Наши жандарми старали су се да наш свет уздржавају подаље.

С обе стране низама ишли су наши војници с оружјем својим, а напред, испред самих низама, ишла су два конзула, а други конзули ишли су позади. Тако је с Пашом уговорено ради јемства, да низами неће бити у путу узнемирени.

Овако спроведени су низами до градске капије. Тамо их турско војинство прими и у град одведе.

Сад ми, српска власт, останемо сами господари вароши, без икакве мешавине Турака.

На нама је остала дужност, да заштитимо турска имања и личност Турака, који још у вароши остадоше. То смо и грађанству нашем објавили. Али нашло се људи, који се на то нису обзирали, те су зашли по турским кућама и пљачкали. Где су

нашли на Турке и њине фамилије, њих су нападали и такође пљачкали.

Ми смо одмах, чим ово сазнадосмо, предузели мере против тога. Полиција је изаслала патроле, хватала пљачкаше и одузимала ствари, које су после враћане Турцима; а где се нашло још заосталих Турака, њих смо отправљали у град. Нисмо никога оставили.

Тада су у граду били: Ашир-паша, као политичка личност и Етем-паша, заповедник војске. Наши преговори вођени су са првим, Ашир-пашом, јер је он у томе био меродаван. Етем-паша јако се противио повући низаме у град, но напослетку попустио је кад га је Лонгворт уверавао, да су низами у вароши притешњени и да могу бити сви потучени, ако се у град не повуку. Али, пошто низами у град дођоше, оба паше нађу да је њихов страх био претеран, јер старешине истих низама дадоше уверење, да они нису били у опасности и да су могли одупрети се и одбранити.

Међутим, истога дана у понедељак, пошто се низами у град повукоше, отишао је у град Пашу у посету земунски генерал Филиповић са неколико аустријских официра. Обавештавао се о збившем се догађају и неке своје примедбе чинио с војне тачке гледишта.

Турци што из вароши у град побегоше, били су јако озлојеђени на своје власти кривећи их, да их нису довољно заштитили. И саме буле роптале су на Пашу и остале старешине, нападе су на кадију и хтеле му ишчупати браду, што је говорио да нема никакве опасности. Он је једва испред њих утекао, нити се више за онда смео јавно показати.

Турци ови у граду постали су готово опасни за мир. Нису се обзирали на наређења Пашина. Они су се пели на бедеме градске и оданде пуцали у варош, гађајући наше људе.

Гарашанин пошље у град Пашу нашег терџумана Алексу Пачића, да потражи објашњења о том пуцању с града. Паша то није признавао. Он је објашњавао да се нечија пушка случајно окинула. И Пачић је опазно огорченост Турака у граду; њино је понашање личило готово на јавни метеж. Осећао се и сам у опасности, јер су јаросно претили осветом.

Наш споразум с Пашом био је само привремен; права угод-

ба дошла би доцније, и то са самом Портом; али ми нисмо мислили ништа попустити од овога, сада створеног стања. Знали смо да ће Књаз Михаило штети оружаном руком одупрети се повратку Турака у варош и повратку низама и турске власти. Па да бисмо за сваки случај имали снаге одупрети се Турцима, ваљало је што брже на ово припремати се.

Пошто немадосмо у Београду довољно војске, нађемо за нужно позвати неки део народне војске. Ова је тада била само пописана и већ била се, али није била наоружана другим пушкама, осим својим домаћим. Па и тако била нам је потребна у оној нужди. Ја дакле издам налог Начелнику окр. београдског, да најбрже из среза врачарског позове у Београд један батаљон народне војске, и то тако, да сутрадан, 5 јуна изјутра, приспе у Београд и стави се на расположење Министру војном.

Ово наређење издао сам по споразуму с Министром војним, што је велика хитња и важност ствари изискивала најкраћи пут радње.

Монден узме на себе да смисли и изведе какве одбране треба спремити, а ради тога позвао је у помоћ још двојицу од виших официра. На томе су радили у здању полиције и закључили да се на извесним местима према граду употребе неке куће за барикаде, како би се омео могући напад из града, чега смо се бојали према раздражености и претњи Турака.

Преко Алексе Пачића, кад је због пуцања с града слат у град, учињен је с Пашом споразум, да ноћу, ако би која страна имала потребу с другом страном о чему говорити, пошаљу своју патролу са уздигнутим запаљеним фењером.

Наше страже биле су свуда на опрезу, а патроле су крстариле око Калемегдана.

Гарашанин, ја и Монден налазили смо се у полицији целу ноћ на опрезу.

Око поноћи чусмо пушке. У то дотрчи један наш стражар и јави, да се са градског бедема пуца према вароши и да се нека ларма и метеж чују у граду.

То нас јако узнемири, бојали смо се мучког напада Турака, но ускоро добијемо другу вест, да се оно случило по неспоразуму. Наша је стража за запаљеним фењером ишла граду и тур-

ска стража наводила је, да су неки људи пошли граду, па на ове да је стражар с бедема пуцао. Обе су стране обишле Калемегдан и нису нашле ништа подозриво; били су само четири сакаџиска коња и изгледало је да се Турцима у мраку учинило, да су то били људи.

Као што смо ми узнемирени били, тако су се и Турци у граду узрујали, држећи да ми доиста хоћемо на град да нападнемо, све једнако мислећи да ми великом силом и снагом располажемо.

Нас тројица и управник Барловац нисмо те ноћи никако легли. До поноћи провели смо дремајући, а после оне узбуне нисмо могли ни тренути. А кад се 5 јуна расвануло, ја сам изашао да обиђем у вароши главну чаршију, која је најближе граду.

Неки су дућани већ били отворени, но само у пола. Спазим пред једним дућаном пет-шест трговаца, који међу собом жуборе. Ја приђем њима. Они ми брижно приметише, да је пре тога с града пуцано. Мени се то учини неверица и пре сам хтео узети, да је неко из наших заседа пуцао. Али у то време пуче опет једна пушка у правцу од Калемегдана према раскрсници, где је сада кућа „Слога“. Ја и они грађани пођемо ономе месту да бисмо се боље уверили одакле се то пуца. Код оне раскрснице беше неколико наших грађана при својим отвореним дућанима. Они приметише да је опасно прећи раскрсницу и показаше на капку бакалнице, с противне стране, место где је куршум ударио. И док смо ми у разговору били, опет пуче пушка с града и сви чусмо звук куршума.

„Појав је озбиљан“, рекох овим нашим трговцима, „добро ћете учинити да дућане своје позатварате и да се наоружате.“ И они одмах похитају и своје дућане позатварају.

Ово пуцање с града није се дуго продужавало. Оно је ускоро сасвим престало.

Вративши се у полицију, упутим управнику Барловцу, те брзо поиште извешћа са других стража наших и ове нам јаве, да се подобан случај није нигде на другом месту случуио.

Гарашанин ми саопшти да је оног јутра добио од Паше позив, да дође у град ради неког споразума, а позвао је и све конзуле, да и они у исто време дођу. Приметио је још Паша, да ће

послати своје људе, који ће њих — Гарашанина и конзуле — у град допратити.

Гарашанин споразумео се са Лонгвортом, да сви конзули дођу у нашу полицију око 9—11 часова, где ће их он очекивати, па да сви заједно у град иду. Нико није знао по каквом послу и којим поводом Паша њих позива. Нагађали смо, да је Паша могао добити какве налоге из Цариграда од Порте по делу закљученог нашег споразума и примирја. Па ако би овај случај био и ако би тај налог Порте и предлог Пашини био штетан за нас и реметио би учињену угодбу, Гарашанин не би имао дати никаквог пристаика док најпре Књаза Михаила о томе не извести, и на то даље налоге његове не добије.

Дошли су у полицију људи Пашини, четири Турчина јерлије, међу којима је био и Табак-Ибрахимовић.

Око 9 часова дође и француски, а ускоро затим и прајски конзул. Очекивани су још Лонгворт и руски конзул Влаидали.

Тог јутра спремљено је да се погребу Сима Терџуман и Ивко, официр жандармериски. Погреб је био свечан, учествовала је војска и жандармерија и стекло се мноштво грађана. Чинодејствовао је Митрополит са много свештеника.

Но ради сваке смотрености, ми смо на пијаци код полиције задржали једну чету војника, а на Дорћолу близу градске Видин-капије оставили смо око 30 жандарма са наоружаним бећарима, који су се у заседама налазили. И све друге страже и заседе нису дизане, нити су употребљене при погребу.

Ја и Гарашанин нисмо ишли на опело у цркву, но кад је спровод дошао на пијацу, ми одемо и придружимо се.

Гарашанин је ишао врло кратко време, морао се вратити у полицију да сачека и остале конзуле, па у град да иду, али је мени рекао, да се и ја ускоро вратим у полицију, како бих се онде нашао за сваки случај. И намислим ићи до краја улице, а то је до Стамбол-капије и куће Коларчеве.

Пошто нисмо имали никаква саобраћаја с градом, откад се низами и ерлије тамо повукоше, то немадосмо начина сазнавати, шта се тамо збива. У град се могло ићи само преко Земуна, одакле су Турци почели и своје потребе набављати. Они су и одлазили у Земун, као што су и Земунци у град ишли.

Ја сам имао у Земуну поверљивог човека и овога сам у недељак (4 јуна) пред вече упутно да сазна шта се збива у граду међу Турцима и какве намере имају.

При спроводу мртваца добијем извешће од тог повереника из Земуна, да је из Цариграда дошао неки прекор Ашир-паши, да су Турци јерлије узрујали се и дигли вику против Ашир-паше, па и сами низами да су се са јерлијама здружили, да и сам Етем-паша дели расположење ових раздражених људи. Ерлије руководи Рашид-бег, који је такође у град прибегао. Траже да им се капије отворе, па да ударе на Србе и поврате своје домове и имања, али да се Ашир-паша устеже на то пристати.

Близу куће Коларчеве приђе ми један наш тајни повереник и саопшти ми, како је сазнао у аустриском конзулату да је у граду права анархија и да је Ашир-паша притешњен.

У то исто време донесе ми један жандарм са Саве од члана полиције Петра Цимића писмо, на коме је стајало „врло хитно“. Он ми јавља да му је наш повереник из Земуна доставио, да ће Паша варош бомбардовати.

Овај повереник био је човек, који је могао знати шта се у граду збива и како је тамо стање. Но и при свем том учинило ми се неверица да је ова вест исправна, јер се није дало сложити с оним, што је Паша позвао Гарашанина и конзуле, па и своје људе послао који ће их у град спровести. И ма да сам у ово сумњао, опет зато увидео сам да нешто, да неки заплет мора бити, па сам се бојао да Паша не смера какву превару, што позива Гарашанина и конзуле. Лонгворт и Влаићали нису још били дошли у полицију, где их је Гарашанин очекивао, што су у путу наишли на спровод мртваца, па нису могли проћи. Ја то у онај мах нисам знао, држао сам да су међутим и они у полицију стигли.

Добивши ова извешћа, ја се одмах вратим и готово трчећи хитао сам полицији, не би ли онде затекао Гарашанина и конзуле, да их упознам са добивеним вестима и да их одвратим од идеја у град, док се о свему тачно не обавестимо.

Тек што сам на пијацу и близу полиције стигао, чух пушке од стране Дорћола и градске Видин-капије. Нагнем што брже полицији, но у тај мах спазим руљу света, која је нагло јурила

из улице између полиције и турске текије. Помешани и људи и жене и деца бежали су у највећем страху, вриштећи и кукајући. Ја притрчим њима у сусрет да би се обавестио шта се збило, но нико не знаде, бежали су као без душе и само чух где кажу: „Изашли Турци из града и исекоше све, где кога стигоше.”

Сад се осу пуцњава и с града из топова. Пуцано је са целе градске линије према нашој полицији, према варошкој Стамбол-капији и према цркви. Бомбе су падале и праскале свуда по вароши и допирале и до Књажевог Двора и касарне.

Чим се с града осу пуцњава, Гарашанин и конзули журнуше из полиције, и пред самом полицијом сукобим се с њима. Конзули поутицаше. Гарашанин сав потресен и престрављен, као што сам и сам био. Рече само: „Хеј до Бога, шта се то зби!” па викну официру Лешјанину: „У куће и у заседе!” И војници потрче Жандарми ухватише заседе испод полиције да се одупру продирању Турака, који би од Видин-капије пошли полицији. Војници потекоше да ухвате заседе у кућама према путу, који из града води пијаци поред куће Мајор-Мишине, где је сада Универзитет. Но они не могаше нигде у куће ући, све су биле позатворене. Због тога војници, а с њима и нешто жардарма захвате заседе код крајњих кућа и одатле стану пуцати и тући турске стражаре и тобије на граду, кад кога спазе.

Као они са Дорћола, тако је и цео остали свет из вароши безобзирице бежао, јер је свуда велики страх овладао. Већином бежали су како се ко затекао. Сви су бежали ван вароши у поље и у села.

Спровод мртваца беше дошао до куће Коларчеве на раскрсницу. Но кад припуцаше с града и бомбе око спровода падаше и прскаше, све се разбеже. Мртваце оставише наспред пута, разбегоше се и свештеници и сродници и пратиоци; нико на месту код мртваца не остаде, јер војници и жандарми што беху при спроводу, добише заповест, те трчећи похиташе у варош и заузеше одређене заседе.

Кад је бомбардовање отпочело, одмах су и она четири турчина нагла бежати из полиције, но њих жандарми потуку а Табак-Ибрахимовићу и главу отсеку.

Ја и Гарашанин похитасмо у Министарство, но у путу на

Теразијама сретнемо народне војнике из среза врачарског, за које сам раније наредио био. Гарашанин застане с њима, и одведе их да заузму заседе у вароши, а ја дођем у Министарство, куда ускоро приспе и Гарашанин.

Пре свега известим Књаза Михаила шта се догодило, и да се с града непрестано бомбардује.

Књаз је већ био приспео у Шабац и одмах ми одговори, да одмах полази за Београд, где ће стићи истог дана увече и дода да га ја у Двору његовом сачекам.

Како Књагиња Јулија није с Књазом ишла, то је она у Двору остала, но кад је бомбардовање почело и бомбе око Двора падале, она се морала уклонити у Топчидер, где је сачекала повратак Књаза Михаила, с којим је у Београд и дошла.

Ми не умедосмо себи објаснити, шта је побудило Пашу да варош бомбардује, кад смо с њиме онако примирје учинили и остало је да доцније потпуно ствар уредимо. Тек после тога сазнао сам да је Ашир-паша добио прекор из Цариграда што је варош напустио и низаме у град повукао. А поред тога, аустријски конзул Васић и генерал Филиповић извели су из мога прогласа, да је све то удесила унапред српска Влада, да Турке и низаме из вароши насилно дигне, обративши му пажњу на моје у прогласу речи: да смо са мало жртава постигли велике добити.

Под оваквим упливом, Ашир-паша намери ту ствар исправити. Мислио је изазвати нове преговоре и понова заузети у вароши пређашња места. Он се у овоме споразумео са аустријским конзулом Васићем. Ово је утолико вероватније, што иначе не би он своје људе, она четири Турчина, слао да се затекну у вароши и изложе опасности.

Ашир-паша знао је да ће бити погреб изгинулима Сими и Ивку и да ће у томе учествовати војска с музиком. Њега је о томе Гарашанин известио раније, да би знао зашто се свет скупио с војском, како не би узео, да се то чини из каквих непријатељских намера према граду. И Ашир-паша је захвалио, што је о томе извештен.

Међутим Турци ерлије у граду нису никако били задовољни Ашир-пашиним радом. Они су били нестрпљиви. Хтели су час пре повратити се у варош својим домовима, за које су чули

да су и пљачкари. На њеној страни био је и Паша, војни и управо све војинство, које је тежило на освету, што су из вароши протерани.

Све ово узело је највећи мах, кад су сазнали да се мртваци спроводе. Чинило им се да је то најподеснији моменат, јер и војска и становништво заузети су при спроводу. Ашир-паша, који је у то време очекивао долазак конзула са Гарашанином, старао се да стиша ову раздраженост, но војни паша, потискиван ерлијама, толико навали да Ашир-паша мораде пристати.

И сад се приступи делу. Један део низама, предвођен једним мајором, а с њима и Турци ерлије, изађу из града кроз Видин-капију и похитају у варош. Хтели су преко Дорћола допрети до њине — турске — полиције, на ову, а затим и Стамбол-капију заузети. Држали су да неће нигде на отпор наићи. Но на Дорћолу смо имали 30 жандарма са стотину грађана, бећара, које смо тамо за сваки случај у приправности држали. Ови опазе где низами са ерлијама из града излазе и хитају, па се одмах повуку у заседе. Турци почну одмах нападати неке наше људе и двојицу убију. У том стигну до заседе, и тад наши жандарми и бећари оспу ватру. Одмах убију старешину, мајора и побију још неколико низама и ерлија, а остали се врате и стану бежати у град. Наши су из заседе изашли и пуцали за њима, док се нису у град склонили.

Та појава на Дорћолу произведе ужасан страх код нашег становништва. Чим се чуло да су Турци из града изашли и напали, па неке и побили, пуче глас да они убијају где кога стигну. И зато се све даде у бегство. Страх се све даље ширио и нико се није освртао ни размишљао шта се даље случило. Сви су држали да Турци за њима јуре, секу и убијају.

У исто време кад су Турци на Видин-капију изашли, почели су с града пуцати. Намера је била да се олакша и потпомогне успех низама и ерлијама. Зато и није пуцано на онај крај, куда су сви имали проћи, но пуцано је у правцу, одакле би им могли наши војници у пресрет доћи. Нису се надали да ће још при самом уласку на Дорћолу, на отпор наићи.

Пошто нису могли успети да заузму пређашња своја места, они су бомбардовање продужавали све већом жестином и

трајало је цео дан до самога мрака. Можда би продужавано и ноћу, но Лонгворт, енглески конзул, у договору са осталим конзулима, побуди аустриског конзула Васића, те пређе у Земун, бомбардовање обустави, што Паша и учини, а Васић се одмах врати у Београд, навевши да је у граду права анархија, да је војска постала непослушна и да је она на своју руку те нападе чинила. Ашир-паша је, рече у великој забуни и опасности, но успео је обуставити даље бомбардовање.

Ово је доиста било престало но још у времену причања Васићевог, бомбардовање се опет продужи. И на то Лонгворт примети: „Ето, видите, то нам најбоље сведочи колико вреди реч Пашина“. У сумрачак престане бомбардовање сасвим.

У ово време приспе и Књаз Михаило са свога пута. До Топчидера дође на пароброду, ту изађе и са књагињом Јулијом на колима дође у Београд, где га у Двору дочекамо ми, министри и саветници. Он пре свега прими Гарашанина и мене, ми му покажемо цео догађај. На то прими и саветнике.

Књаз је био врло узбуђен и једак, и, разлажући беспримерно варварство Турака и опасности, које има земља и народ од градова и посада турских у Србији, извео је да је немогуће и да он није вољан и даље трпети, да у Србији постоје турски градови са посадама њиховим.

После нас прими Књаз све конзуле. Њима је захвалио на пријатељском заузимању. Особито је захвалио Лонгварту, који са пожртвовањем свога живота заузимао се за нашу праведну ствар, те је допринео, да се низами уклоне из вароши. Али, захваљујући конзулима обратио се Васићу, аустриском конзулу и онако раздражен и потресен рекао је, да ову захвалиност не може и њему изразити.

Ово потресе све, а особито порази и скруши самог Васића. Он се прибра и рече: „Можда сам ја овде излишан, Ваша Светлости?“ на што Књаз доста оштро одговори: „Немам ништа против тога!“ И Васић поклони се и изађе. Ускоро затим разиђу се и остали конзули.

Ето како „Чича Никола“ прича о крвавој тродневној драми, која се одиграла у нашем Београду пре равно 60 год.

Прекјуче — 3 јуна — ми смо безбрижно пролазили Кнез

Михаиловом улицом, главном артеријом београдском. А пре шесет година ње није ни било, него је туда вијугао турски ша-нац од једне капије до друге, гроктале пушке, гинули наши људи, грађани, „бећари“ и жандарми, пролазили кроз кишу од куришума наши први великодостојници, да сви заједнички отму Београд од силедија и варвара.

Јуче — 4 јуна — ми смо спокојно својим пословима про-лазили поред Кнежевог Споменика и Позоришта. На простору којим су пре неколико дана весело прошли сјајни Краљевски сватови, стајала је пре 60 година, на тај дан, страшна Стамбол-капија и одатле са зебњом, и опрезно, испраћени низами, да их Београд никад више не види.

Данас — 5 јуна — ми се мирно предајемо празничноме од-мору, тражимо разношење и забаве, одлазимо у свеже зеленило испред београдскога града. Одатле су пре неколико дана српски топови громко поздравили долазак Краљеве невесте у њену Отаџ-бину и свечано огласили почетак срећног живота, који је својој Краљици свесрдно пожелео цео народ наш. А пре шесет година, на данашњи дан, грували су са градских бедема турски топови сејући пустош и панику, остављани су мртви на улици, напуште-ни домови, пиштале жене и врискала деца у самртном страху, бежећи на све стране из овога пакла.

И данас, шездесет година после оних догађаја, Београд, у пуном напону свога развијања и напретка, треба да се сети оних племенитих жртава које су за њега пале и оних родољубивих људи који су се за њега борили. Ослобођен њиховом крвљу и њиховим патриотским самопрегоревањем, Београд треба данас да их све захвалио помене и да им свима, знанима и незнанима, по-божно каже: Бог да их прости!

18 јуна 1922 год.

ЈЕДНА СВЕТОГОРСКА УСПОМЕНА

Не знам да ли је коме било до читања ових дана, кад се издисало од жеге и жеђи, али се писати збиља није могло. Не патећи од реуматизма, који би ми севањем и штрецањем претсказивао блиску непогоду и благотворну кишу, ја сам уморним очима очајно погледао час на барометар, у којег се игла стално померала у десно, час на запаљено небо, којим ни најмањи облачак да заплови и да вас обнадежди. А овај силни град последњих дана, уместо да се сручио на Београд и разбио о његову калдрму и кровове, а нама до-нео свежину и хладовину, потукао је поља и усеве, упропастио толику богату жетву и силно омео тако мудре мере и успешне напоре за „сузбијање скупоће“.

Имао сам намеру причати вам неке своје светогорске успомене, али ми није било до њих у овим Танталовим мукама. Са жаљењем сам помишљао на стара, минута времена, кад Београд није имао ни водовода ни канализације, па опет није умирао од жеђи, нити се гушио у прашини.

Уместо овога водовода са цевима спроведеним по кућама и са славинама, које, кад их одврнете, неприлично клокоћу, да тек пред зору пусте танак млаз воде, — ми смо некад имали и главну чесму на Теразијама и Делиску чесму на углу Кнез-Михаилове и Вука Караџића улице и Тоскину чесму у Савамали и Чукур-чесму у Ресавској улици и других чесама у свима краје-

вима вароши. Тамо се точила вода у црне, пештанске тестије са широким устима или у оне грнчарске, глеђосане крчаге са тесним грлићима и сиском на дршци. Други су је точили у бакраче у којима су пливали дрвени котури, да се вода не прелива кад се носи на обрамцима. Па су онда били по авлијама бунари, озидани каменом или циглом, покривени капцима са укусном, округлом настрешницом. Око ваљка који се окретао на точак, био је обавијен ланац или конопац и на њему окачена кофа са гвозденим обручима. Том кофом вађена је вода из бунара, увек хладна и свежа, или се у кофи, спуштеној у бунар и умоченој у воду, хладило вино и лубенице. А о гредици на бунару била је на ланчићу утврђена цезва или саплак, којим се захитала вода за пиће и умивање.

По вароши су разносили воду сакације. Имали су двоколице и на њима буре с водом, озго затворено четвртастим заклопцем преко разастрте крпе и чепом позади при дну, на који се вода точила у дугуљасте кофе. Готово је свака кућа имала свога сталнога сакацију, који је редовно доносио воду, нарочито кад је требало прати рубље и рибати патосе. Сакације су доносили воду и за грађевине или су грађевинари и предузимачи и сами имали своје саке. У томе никад није било застоја ни оскудице.

Олуци с кровова нису се спуштали у земљу да одведу воду у канале, као данас. Они су се на читав метар од земље свршавали згодним преломом. На те олуке хватана је кишница у лужнице, бурад, шавоље, бакраче и пространа циганска корита, омазана балегом. Лужнице у којима се вода прекодан загревала на сунцу, служиле су и као купатила кућној чељади, кад се смркне и заклади. И сам домаћин, вратив се с посла загрејан и уморан, радо би пробавио који минут у лужници, ограђеној за тај случај заслоном од асура или покробаца.

С пролећа, кад ударе бујне кише, а потоци нису увирали у каналске решетке, него слободно отицали низ стрме улице, домаћинце су хитале да изваљају каце из подрума и да у оне потоке изруче расо и натруле главице, које је март већ задахнуо својом познатом воњом, и које се низ потоке котрљају чак до Саве и Дунава.

Тек воде је било увек доста за оне прилике и за оне потребе.

Данас су чесме порушене, бунари затрпани, олуци спуштени у земљу, а водовод пресушно. Теше нас тиме што је много воде отишло на грађевине и што се она немилице троши за хлађење и заливање. А ми знамо да су зимус, кад се није ни зидало ни заливало, многе куће топиле снег да би имале воде. Знамо исто тако примера да људи нису имали чиме умите се, него куповали минералну воду да се освеже и очима прогледају.

Срећом ових дана освежило је, те се већ можемо вратити на коју од старих успомена и мало заборавити ове садање наше и општинске невоље.

*

Једнога јутра, с пролећа 1890, седим у својој канцеларији у солунском конзулату, а мој гаваз Фехим пријави ми некога, вели, попа. У собу ступи један калуђер, већ постарији запуштен, замршене проседе браде, у овешталој, већ позеленелој и по ивицама од блата пожутелој и искрзаној мантији, један од оних типова какви су се некад виђали по Београду где купе прилоге за не знам који манастир или цркву у Турској.

И не чекајући понуду, он седе према мени слободно и као неки стари познаник. Рече да му је име Висарион, да је родом Ужичанин, али да је већ одавна калуђер хилендарски. Упита ме да ли сам добио о њему какво писмо од Митрополита Михаила. И кад му рекох да нисам, он ми исприча како долази из Београда, како му је поверио да у Хилендару има сакривена круна Немањина, како једини он зна где се она налази, како је молио Митрополита да ме, с њиме, упуту у Хилендар, где ће ми то место показати и како га је Митрополит упуту у Солун, а мени да ће писати да с њиме одем у Хилендар те да ми то место покаже, али да то не опазе хилендарски калуђери, који су сви бугарашки.

И ако ми је ова прича Висарионова изгледала бесмислена, ипак известим свога министра, пок. Саву Грујића, колико да и Митрополит зна с каквим се порукама у његово име, јавио овај калуђер.

После неколико дана одговори ми Грујић, да је Висарион доиста с овом претставком долазио Митрополиту, који жели да одем у манастир и да и иначе видим у каквом се стању налази.

Тако ја упутим Висариона у Св. Гору и да ме чека у руском манастиру Пантелејмону.

После Ускрса, у суботу 22 априла, кренем се једним грчким паробродом и стигнем у светогорско пристаниште Дафне, на сам Ђурђевдан, у недељу 23 априла.

Још се не беше разданило. Са лађе се назираше на обали густа шума тамних маслина и кипариса, из које допираше прижељкивање хиљадама славуја. Лево на обали оцртаваше се са својим зградама, руски манастир Св. Пантелејмона. У мирном мору преламаше се светлост са манастирских прозора, а из цркве се, у прозорје, разлегаше крупно руско појање. То је свеноћно бдење, које у светогорским манастирима почиње с вечери уочи сваке недеље и празника и које траје целе ноћи до сванућа. Из једнога чамца што пристаде уз лађу, узиђе на кров један руски калуђер с фењером у руци и гласно питаше за мене међу путницима. Мој кум Јастребов депешом је јавио манастиру за мој долазак, те је отуд послан један калуђер да ме сачека и у манастир допрати.

Бдење је већ било на свршетку. На уласку у цркву дочекао ме је старешина манастирски, архимандрит Павле и привео олтару да целивам икону и светитељске мошти, које се као неоцењено благо чува у нарочитим скупоченим ковчезима. То беху — већ не знам којих светитеља — делови пожутелих костију, поређани на кадифеним јастучићима, и који се износе на целивање само отменим гостима и посетиоцима.

Ту у манастиру чекао ме је наш Висарион. Архимандрит Павле и сам је сумњао у приче Висарионове. Он је налазио да Хилендар, као и други манастири светогорски, има сасвим друго право и неоцењиво благо, али да то нису златне круне, него оне мошти светитељске, што се у тим манастирима хране.

Али је Висарион био другог мишљења. Њему је било до круне Немањине, а не до оних костију, за које је као трезвен Србин врло сумњао, да су баш светитељске.

Сутрадан кренули смо на коњима пут Хилендара. Висарион је отишао напред, да ме у Хилендару дочека и да ми у цркви, дискретно покаже место, где је сакривена Немањина круна. На путу ме је пратио руски калуђер Јераклимон. Брижљиво је из-

бегаво да свраћамо у грчке манастире, што је сведочио да Руси нису са Грцима ни у каквом великом пријатељству. Пут нас је водио на бугарски манастир Зограф, одлично уређен и одржан. Манастир је посвећен Св. Ђорђу. Прича се како су манастир саградили нека три брата, и не могавши се споразумети коме светитељу да га посвете, оставе у цркви празну даску за икону. И кад су рано ујутру дошли у цркву, а то се на оној дасци сама исписала икона Св. Ђорђа. Прича се још како је одмах сутрадан, пошто је осванула самописна школа, дошао у цркву неки оближњи владика, и, не верујући чуду, додирнуо икону прстом, те му се за икону залепи кожа с прста. Отуда, веле, и она јамица која се види на носу светитељевом.

Пред вече стигли смо у Хилендар. После кратке молитве за добродошлицу у цркви, уграбих прилику позвати Висариона да ми покаже оно тајанствено место. Он подиже главу и показа ми средње црквено кубе. То је била проста шупљина, као једна од оних, на нашој Вазнесенској цркви, са узаним прозорчићима унаоколо. У овом тренутку и сам Висарион изгледао је да није веровао у оно, што је тврдио. Цела његова прича свела се на опште нерасположење братства манастирског према њему, као човеку веома неисправном и непогодном. Са своје стране он је мислио да је прича о Немањиној круни најзгоднији начин како би се некако Влада јаче заинтересовала за Хилендар и из њега истисла бугараше а манастир вратила српској цркви, и српским кљућерима.

Није ми намера овде претресати Хилендарско питање, јер и ако је од онда прошло тридесет и две године, оно ми и данас не изгледа толико сређено, да би било опортуно претресати га без повреде можда још нарочитих обзира, у које нисам посвећен.

Али ми Хилендар није импонувао ни својом управом, ни редом ни газдинством. Све је у њему задисало неком чамом и запуштеношћу. Није то могао бити онај „бјел Вилиндар у сред Горе Свете“, којим се онако поносно хвалио Милош у Латинима.

Пробавивши два дана у Хилендару, вратимо се преко руских манастира Андрејевског и Иљинског у манастир Пантелејмонски. У Андрејевском манастиру дочекао нас је и проводио отац Мина. То је био неки стари руски ђенерал, негда ађутант Цара Александра Другог.

Оставши без жене и деце, он напусти службу и Двор и дође у Свету Гору, да умре као прост калуђер. Он ме је проводио по руским манастирима и износио ми живот у њима, који доиста често изгледа да се скаменио из давно минулих времена.

Водио ме је у манастирске костурнице. То су капеле, осветљене кандилом изнад налоџе на средини, са крстом и јеванђељем. Унаоколо поређане читаве комаре људских костију, као истругана дрва, и сандуци пуни ситних костију. По рафовима поређане мртвачке главе и преко чела исписано име покојниково и дан смрти његове. Језа вас хвата гледајући ове редове белих лобања са шупљинама носним и очним, обнажених вилица и зуба. У порти је гробље са уврстаним гробовима, од којих је један, крајњи, стајао отворен и празан. Мислио сам да је неко умро па му је гроб ископан, али ми отац Мина објасни, да тај гроб тек чека свога самртника и да се нов гроб отвара, чим се стари затвори. Отворен гроб стоји као стална опомена на свршетак овога земнога живота, после кога настаје живот за гробни и вечни. Покојник се сахрањује без сандука и само му се глава заклони и покрије усправљеним циглама. После три године гроб се отвара и кости пренесу у костурницу. Али ако леш није иструнуо, оставља се у гробу још две године. А ако се и после те две године није распао, онда се као недостојни грешник избацује ван освећене манастирске земље у гроб, који се поравни и никад више не отвара.

У манастирима има и правих аскета, који мученички воде своје дане, „подвижника” и који се фанатички стављају на свакојаке муке физичке и душевне, да би спасли душу и удостојили се царства небеског. Отац Мина одвео ме је у ћелију старцу Гаврилу, који већ тридесет година како је заћутао, да му не би каква грешна реч из уста излетела. На наш поздрав одговорио је поклоном, а на наша питања одговарао је главом потврђујући или одричући. Одвео нас је у своју капелицу, где се крстио и немо Богу молио.

Тих дана беше у Свету Гору дошло много полковника Руса, који су се враћали из Јерусалима, где су провели ускршње празнике, па свратили у Св. Гору, да би завршили своје побожно путовање. Гледао сам их како се у цркви причешћују. Вукући се

на коленима и метанишући, приступали су причешћу. Многи од њих у последњем тренутку одустајали су, скрушено машући главом, у знак да нису достојни примити свето причешће.

У Светој Гори нема жена ни женских животиња, ван оних којима се приступ није могао спречити. У Кареји, управној вароши светогорској, седео је турски кајмакам, али ни сам он није смео доводити у Свету Гору свој харем и женску чељад. Стога су кајмаками седели само три године с правом на смену, ако им се није свиђало да и даље остану.

Па ипак је у Светој Гори, и то баш поред зида Хилендарског манастира, избијала једна чудотворна винова лоза за нероткиње. Људи који нису имали деце, долазили су из далеких крајева, провели у манастиру четрдесет дана у посту и молитви и, полазећи, примали с оне лозе гроздић, којим му се жена заложила и готово га увек обдарила потомком, толико жељеним.

Архимандрит хилендарски Василије причао ми је, како је једном дошао некакав Турчин у манастир и молио да пробави своје време и заслужи за своју хануму чудотворни гроздић. И ако су га калуђери као иноверца одбијали, ипак је Турчин остао при својој молби и чак се заветовао довести дете кад порасте, и ако буде мушко да служи манастиру седам година. Турчину је учињено по молби и после четрдесет дана он је примио грозд за своју хануму. Нико више није на њега мислио. И када се наврши десет година, дође манастиру неки човек, водећи дете за руку. То беше довео онај Турчин свога сина да отслужи манастиру, јер му је, иноверцу, услишио молитве и потомком га благословно.

*

Да нисам био у Светој Гори, не бих могао мислити да у непосредној близини новог, модерног и напредног живота има један кутак, у коме живе библиски пустињаци и средњевековни покајници.

23 јула 1922

ПРЕД АБДИКАЦИЈУ

(1888—1889)

Има прилика и појава које, и ако на први поглед ситне и безначајне, често су или предзнаци крупнијих догађаја који ће наступити, или објашњавају оне који су се десили. Понеке од њих, тачно запажене и верно изложене, чудновато осветљавају дубоко скривене побуде, намере и разлоге, без чега би сви они догађаји остали нејасни и непротумачени, те је и суд, који се о њима формира, нетачан и пристрасан.

Ове белешке и запажаји немају другог циља него да баце што више светлости на понеке од прилика и појава које, губећи се из сећања већ танко проређеним савременицима, а нејасне новој генерацији, прете да потону у прошлост и заборав.

*

Година 1888 била је последња година владавине Краља Милана. Латентна криза на престолу, која је у ствари отпочела после бугарског рата 1885, ушла је те године у акутну фазу. Несугласице између Краљевских супружника биле су од кобног утицаја по цео живот државни. Нетрпељивост и крајња раздраженост и на једној и на другој страни, изметнула се у неодољиву мржњу и паралисала правилну оцену не само високих државних него и личних и династичних интереса. Уместо да је трпељивошћу и узајамним попуштањем остао неприступачан ши-

рокој јавности и остављен да га време поправи и излечи, спор је њихов брутално бачен на улицу и постао предмет политичких шпекулација и партиских комбинација, рачуна и уцена.

У лето године 1888 Краљ Милан налазио се у Глајхенбергу. То је било после развода брака, који је изрекао пок. митрополит Мравовић по формули коју је пронашао пок. Ива Павловић и пошто је из Визбадена доведен Престолонаследник Александар. На влади је тада био кабинет пок. Николе Христића. Од убиства Кнеза Михаила, Христић никад није узимао учешћа у политичким догађајима и ако их је увек живо пратио и имао свој суд о њима. И кад год се на њега апеловало — а то је три пут било — увек су биле тешке унутрашње прилике. И као што је примао власт у уверењу да му је дужност помоћи владаоцу да из њих изађе, тако је увек остављао власт и враћао се у миран живот без жаљења и без амбиција да се на власт опет врати.

И кад га је Краљ Милан у пароксизму нервне раздражености ставио пред алтернативу: или му помоћи да се разведе или га пустити да абдицира, Христић се брзо одлучио и ако ни је-дан од ова два задатка није улазио у програм Владе, коју је образовао 14 априла 1888. Он је налазио да је развод и за земљу и за династију далеко мање зло од абдикације и да кад је већ дошло до развода, Краљ Милан неће бар с њиме и његовом Владом бити принуђен ни на какве концесије, ни изложен уценама и личном унижењу, што би било са сваком политичком групом и партијом.

Влада Христићева ушла је у питање о разводу брака, али је тражила и добила тврдо обећање Краљево, да ће напустити сваку мисао о абдикацији.

*

Једнога дана, почетком септембра, добијем налог да се одмах кренем за Глајхенберг, куда Краљ Милан позива још Мику Кр. Ђорђевића, адвоката и — Радивоја Милојковића.

Стојећи још из ранијих година у великим личним и пријатељским везама са познијим напредњачким првацима Чумићем, Пироћанцем, Гарашанином, Новаковићем, ја нисам иначе узимао никаква активна учешћа у политичким догађајима оних година, када су партије, у вратоломној политичкој трци, ломиле

све препоне, рушиле све уставе и газиле све обзире, много пута неизбежне за државни напредак, јавни морал и високе интересе државне. Према Краљу Милану стајао сам у оно време на обичном пристојном отстојању осталих чиновника. Стога сам и био изненађен позивом да му претстанем у друштву тако једне крупне политичке личности, као што је био Радивоје Милојковић. Али се једна ствар могла ипак јасно видети или бар с основом нагађати: Краљ је очевидно имао неку нарочиту потребу видети се с Радивојем, а ми смо — Мика и ја — имали тај састанак само маскирати, како би изгледало да смо сви по једном заједничком послу позвани.

На овоме путу имао сам прилике познати се ближе са овим окрутним либералом, мрачним назадњаком и опасним тиранином, како су га претстављали и чак опевали његови противници. Јер кад је већ изнесено да код нас и људи и ствари имају свога гуслара, и Радивоје је имао свога, покојног Кочу Радовановића, коме је „Рака био огледало мрака“. У ствари Радивоје је био паметан човек, пријатан у опхођењу, трезвен познавалац тадашњих људи и прилика, практичан политичар који је у јавним пословима имао своје изражене и утврђене погледе о ономе шта се може а шта се не може и кога у томе уверењу није колебало ни удворичко ласкање ни дивља мржња, два неминовна излива људске слабости према онима, који су у власти и положају.

У Глајхенберг смо стигли некако предвече. За нас су већ биле одређене собе и речено нам да смо Краљеви гости. Краљ Милан извезао се у околину и још се не беше вратио. У парку смо затекли Престолонаследника Александра са његовим гувернером доктором Докићем. То беше дечко од дванаест година, бледуњав, црне косе која му се у густим маљама спуштала по јако развијеном врату до испод потиљка. Слаб вид кестењасте боје очију, појачавао је цинкер у златном оквиру, несигурно намештен на меснатој носу, те га је сваки час намештао и утврђивао. Развијених бокова, он се чисто несигурно држао на малим, сићушним стопалама. Глас му беше танак, детињски, понашање скромно, чисто бојажљиво. Као какав добро дисциплинован ђачић, он је сваки час погледао у свога гуверниера Докића, као да би очима тражио од њега допуштење да што каже или одобре-

ње онога што је казао. Догађаји у Визбадену, кад је одузет од мајке да буде доведен оцу, очевидно су у његовој детињској души оставили силан утисак. У његовим очима огледала се, за његове године необична повученост, покривена узбуђеност, коју су одавали чести и ако тренутни нервни трзаји на невеселом лицу. Ово несрећно дете, осуђено да буде сведок неслоге и раздора, а не топлине и љубави у кући у којој се родило, будило је дубоко сажаљење и тешку слутњу о судбини која га је чекала.

Међутим се и Краљ Милан вратио из шетње и седео на веранди свога хотела. Он нас је примио љубазно, с отменим снисхођењем које му је урођено. У опхођењу он је умео да одмери тон, који вас не држи у nelaгодној хладноћи и затегнутости, али који вам ипак улива респект и обазривост. Човек бујног темперамента, са нервима стално изложеним потресима повољним и неповољним, и он би понекад изгубио владање собом, па би се тренутно заборавио и плануо. Али би се увек брзо повратио и одмах трудио да поправи своју погрешку и заглади своју пренаглањеност. Ма шта се о њему мислило, Краљ Милан по природи својој није био подмукао, осветољубив и злопамтило.

Но и преко свега његовог труда да буде пријатан, љубазан и разговоран, цело његово понашање одавало је неку усиљеност и расејаност. Ток разговора, који је он иначе умео водити са пуно духовитости и интереса, био је често прекидан као неком скришеном мисли, која га је мучила, а о коју се стално спотицао. Тада би одједанпут застао, покупио боре на челу, нервозно вадио из сребрне кутије и палио цигарету да би маскирао прекид у говору и одагнао сметњу која га је зауставила.

Нарочито је био задовољан доласком Радивојевићем. Видео сам да је с њиме у великом пријатељству, ослончавао га просто по имену и говорио му: ти.

У свити Краљевој били су онда, поред Докића, секретар Милан Ф. Христић и први ађутант Илија Вирић. Али смо у Глазхенбергу затекли и Чеду Мијатовића, Министра иностраних дела, аустрискога посланика Хенгелмилера и немачког посланика грофа Бреја.

Радивоје је био необично задовољан, расположен за шалу и разговоран. За вечером послужили шкољке. Радивоје се затеза-

ше да их узме, јер их је, рече, неком приликом јео, па му од њих није било добро. Краљ му на то примети, како је морао уз њих пити црнога вина уместо белог. Седећи поред њега, ја му рекох да их боље и не узима кад му нису добро чиниле, те да се не разболи овде на путу и он ме послуша. А кад их принесоше мени, рекох у шали Радивоју, да мени шкољке не шкоде и да ћу узети и његову порцију. „Ви то“, насмеја се он, „као онај игуман који је вечерао с ђацима па имао у чорби само једну рибицу, коју ако подели ђацима, неће њему ништа остати. Он се досети па им рече да ће онеме дати целу рибу, ко највише чорбе покуса. И ђаци се наклопе на ону чорбу, те ни један рибе ни да окуси, него цела остане игуману.“

У току разговора поведе се реч о литератури и писцима. Краљ Милан ће рећи како је, на пример, Стојан Новаковић без сваке сумње дубок научник и историчар, али да му је стил тежак и сувопаран, те га је заморно читати. „А ево“, настави, „овај чеда Мијатовић. Ја не присвајам себи никакву компетенцију оцењивати, колико, на прилику, његов Ђурађ Браjkовић има научне и историске вредности, али му је стил толико лак и пријатан, излагање толико занимљиво да га читам с највећим задовољством и уживањем.“ Чеда је скромно ћутао, а Радивоје, који на свој начин хтеде потврдити онај комплименат Краљев, погледа Чеду испод ока, и само рече: „шлагфер!“ — на што му се Чеда хитро поклонил: „хвала господине Радивоје“. Краљ се, разведрен, насмејао и оригиналном комплименту Радивојевом и нервозном одговору Чедином.

После вечере Краљ се опрости са свима нама, па и са Мијатовићем, а собом одведе Радивоја, с којим је остао у разговору скоро до пред зору. Мијатовић кога је Краљ као свога активног министра, отстранио од овог састанка и разговора са Радивојем, толико је био увређен и озлојеђен, да је још оне ноћи написао концепт оставке на јеловнику, који је у тај мах при руци имао.

Какве је разговоре водио Краљ Милан с Радивојем у Глајхенбергу, само су доцнији догађаји могли објаснити и осветлити. После састанка с пок. Ристићем у Абацији, који је Владу у Београду неповољно изненадио, а који јој је објашњен као потпуно безначајан — Краљ Милан је несумњиво опет почео пре-

мишљати о абдикацији. Развод брака, по простом разрешењу Ми-трополита Мраовића, очевидно је био нелегалан. У раздражено-сти и разочарењу у коме је био, Краљ је без сумње нашао, да му је силазак с престола остао као једини начин, да са њега свргне и жену, коју оданде није могао уклонити правилним раз-водом. А да би не само своме сину осигурао престо, него и себи задржао искључни утицај за време његовог малолетства, он је нашао да се све то може постићи једино променом Устава, којим би, за широке концесије, добио за себе све оне привилегије. Како би се иначе могла објаснити ова нагла промена у његовом ми-шљењу о Уставу, после изјаве на ручку у част Владе тек пре два месеца, кад је казао да према тадашњим приликама и по-требама, сматра промену Устава као политички луксуз.

Никакве сумње нема, да је Краљ Милан у разговорима са Радивојем, не само претресао питања о Уставу и абдикацији, него да је Радивоје том приликом, поред Ристића и Ђенерала Ко-сте Протића, назначен и за Краљевског намесника. Смрт Ради-војева, крајем 1888, довела је као трећег намесника Јована Бе-лимарковића.

Што се тиче Мике Ђорђевића и мене, од нас је тражено неко писмено мишљење, које се тицало брачног спора, али то је била само једна безначајна формалност.

Уочи нашега поласка из Глајхенберга, после тродневнога бављења, задржали смо се код Краља на вечери дуже него обич-но. Али Краљевић Александар отишао је у своје собе, као и увек, одмах после вечере у пратњи гувернера Докића. Он би обично прилазио оцу, који би га пољубио у чело и очима пуним љу-бави и нежности нетренимице пратио до самог изласка.

Те вечери Краљ је био необично суморан. Разговор је био усиљен, испрекидан дугим паузама. Најпоследње се сви повукоше а остасмо само Мика и ја, чекајући да нас Краљ освоји и с нама се опрости. Али он је седео немо и непомично. Налакћен на леву руку на коју се главом наслонио, он се укоченим и раширеним зеницама загледао некуд у даљину. Лако дрхтање око усана одаваше дубоку тугу, која тек што није бризнула крупним су-зама на замагљене очи. У души овога силно несрећног човека беснела је страховита бура. Изгледало је као да је запрепаш-

ћен застао пред судбоносним одлукама, и да се очајно бори да ли да их изврши.

Не знајући шта да радимо и не усуђујући се прекидати Краља у његовом размишљању у које беше утонуо, ја и Мика збуњено се питамо очима а један другом одговарасмо слежући раменима.

Најпосле Краљ се прену и погледа нас чисто зачуђено. Потом устаде, рукова се с нама, пожели нам срећан пут и лаганим корацима, оборене главе, као осуђеник, упути се вратима која се пред њих широм отворише.

Сутрадан се Радивоје, Мика и ја, кренусмо натраг за Београд. Разговоран и расположен, Радивоје нам је причао пуно анегдота из свога министровања и борбе с опозицијом. Причао је, на прилику, како је једном збунио Ранка Тајсића, који се беше сав заложно да га обори с Владе. „Па добро“, казао је он Ранку, „какву ћеш вајду ти имати од тога, што ја нећу бити министар? Ја ћу се вратити на своје место у Савет, па ћу опет за Краљевим столом јести и пити, а ти ћеш опет у апсу!“ — Мика му у шали рече, како је штета што још који дан не остадосмо у Глајхенбергу, где смо били тако лепо примљени и гошћени. „Ти си“, одговори му Радивоје, „као онај сељак који се три дана частио на слави код свога комшије, па кад је пошао кући, једнако се освртао за богатом совром још пуном свега и свачега. Не могавши одолети срцу, он се врати домаћину и кад га овај запита што се вратио, он се почеша иза ува и рече да је заборавио нож. Како би било, додаде Радивоје, да се и ми вратимо Краљу и да му кажемо, да смо заборавили нож.“

*

Почетком октобра 1888, Краљ Милан вратио се у Београд, а на Петковачу, 14 октобра, освану по зидовима београдским његова прокламација о промени Устава. Влада, која је готово сама стављена пред свршен чин, није, једногласно, одобравала овај „политички луксуз“, али је била сложна у томе да Краља, у расположењу у коме је био, не напусти и не излаже опасној ветрометини у ондашњим приликама. Она, осим тога, није желела да својим повлачењем изазове сумњу у какве прикривене

намере Краљеве, које би она, својом оставком хтела да обелодани и осујети. И, најпосле, она није хтела на себе навлачити осуду непомирљивог назадњаштва и реакционарства.

Нови Устав тек што је 22 децембра 1888 обнародован, а већ су се почели указивати извесни знаци Краљеве намере да абдицира. Једнога дана, у јануару 1889, јавише ми, као начелнику Министарства спољних послова, како г. Јован Ристић моли да му се из Библиотеке Министарства, даду на послугу „Српске Новине“ за 1868 годину. И ако нисам ни слутно шта Краљ наме­рава, ипак ми се она порука Ристићева учинила необична. Пош­љем Ристићу тражене новине, али одмах сиђем претседнику Ми­нистарства Христићу, па му то саопштим. Он поћута као да про­нађе разлог овом тражењу, а ја га потсетим да је година 1868 година смрти Кнеза Михаила, првога намесништва Влазанац—Ристић—Гавриловићевог, његовог ступања на власт, његових про­кламација и указа, што су све довеле „Српске Новине“ за ту го­дину. Христић се на то мало замисли и слеже раменима не ре­кавши ни речи.

Може се казати да је између 22 децембра и 22 фебруара завладало неко затишје и нека чудна неизвесност. Кад је један од министара у једној прилици поменуо да би требало спремити програм за петстогодишњицу Видовданске прославе, Краљ у то питање није хтео улазити, одбијајући га као прерано. Он је уопште избегавао сваки разговор са својом Владом, који би се тицао ма каквог рада или програма и у најближој будућности.

Тако рећи уочи саме светковине 22 фебруара, два-три дана раније, Краљ Милан изађе отворено пред своје министре с на­мером да абдицира. Он им је изнео премореност, потребу за ми­ром и одмором, жељу да се ново стање, створено Уставом, стиша, развије и утврди без потреса и трзавица, како би га његов син, кад буде пунолетан, примио сређено и учвршћено.

Одлуком овом били су поражени његови министри. Они су покушали убедити га да његова одлука, баш напротив, може бити фатална и за земљу и за династију. За консолидовање но­вога уставнога реда потребан је ауторитет, који никад не може имати једно намесништво, већ по самој својој привремености. Опомињући га на само његово, мучно проведено детињство, они

су га молили да све то отклони од свога сина. Његов син треба године своје прве младости да проведе слободан од владалачких брига, да би се мирно и темељно спремио за високи позив који му је намењен. Они су му предлагали да се, ако је већ тако преморен и жељан мира и спокојства, уклони за неко, чак и дуже време од послова, на које ће се увек моћи вратити као Краљ и владалац.

И кад све молбе и сви разлози нису помогли, онда је устао стари Христић и изјавио Краљу смерно али одлучно, да његову абдикацију неће и не може премапотписати. Не може се од њега тражити да својим потписом, против свога најдубљег уверења, прими одговорност за један чин који он сматра као фаталан за Краља и династију и који не може да карактерише друкчије, него као политичко самоубиство.

Краљ је, потресен, изјавио да из уважања према староме Христићу, мора примити његову изјаву о којој је уверен да је искрена и лојална, те га разрешава од дужности, а оставку осталих министара не прима. Тако је уочи саме абдикације постављен за претседника Министарског савета ђенерал Коста Протић, а за Министра унутрашњих дела ђенерал Јован Белимарковић.

Сутрадан — 22 фебруара — седам година после прогласа Краљевине, Краљ Милан се свечано одрекао престола у великој дворани новог (сада старог) Краљевског Двора и први положио заклетву верности новоме Краљу Александру.

*

Тридесет и три године прохујало је од абдикације Краља Милана, а двадесет и једна година од смрти његове. Краљ Милан ушао је у историју са свима својим манама и врлинама. Само што се сви они жучни испадн којима је изложен био у оним бурним временима огорчене и страсне борбе, не би могли примити као неоспорне чињенице за праведан суд о Краљу Милану и за непристрасну историју његове владавине.

6 августа 1922

ПОВОДОМ ЗАКОНА О ШТАМПИ

итам ту скоро у новинама, како се спрема неки пројекат новог закона о штампи, који ће се поднети Народној скупштини одмах после зајма и буџета. Али су се међутим народни посланици разбегли, те онај пројекат није Скупштини ни поднесен. На тај начин ускраћено нам је, или тамо за јесен одложено задовољство видети одредбе тога новог закона, који обећава да ће, према нашим данашњим приликама и људима, бити у сваком погледу занимљив. Јер очевидна је тенденција да се наша штампа, што рекао пок. Јеврем Андоновић, „уљуди“. А ја знам један закон о штампи, и о њему управо хоћу и да вам причам, који већ више није био слободуман, него по својој неизвршљивости управо назаренски блесав, а који су, као реакционаран, љуто нападали баш понеки од људи, што данас налазе да је наша штампа и сувише „разуларена.“

*

Пошто се четири и по године држала на управи, Влада Ристићева, после свију делимичних промена и реконструкција, што је све било „опет то, али мало друкчије“, најпосле је пала 19 октобра 1880. Ретко је кад пад једне владе био поздрављен са толико задовољства и одушевљења. То није било никакво чудо. Примивши управу 24 априла 1876, Влада Стевча-Ристићева увела је Србију у рат, који јој је наметнут неодољивом силом догађаја и који се није могао спречити. Рат, отпочет помпезним покличем

„за независност и ослобођење“, без потпуне спреме, са недовољно наоружаном народном војском, без официјерског кадра, свршио се потпуним разочарењем: први године ђуниским поразом и непријатељском инвазијом, друге године незнатним прираштајем четири нова округа, којих је границе Русија потискивала од истока на запад у корист Бугарске, а Аустрија од запада на исток одбијајући Србију што даље од Црне Горе и тиме ширећи пролаз кроз Новопазарски Санџак ка Солуну преко Босне, коју је окупирао по мандату на берлинском конгресу.

Никада можда није Ристић са више умешности, државничке провидљивости и патриотске ревности бранио српску ствар, него на берлинском конгресу. То му је кавалерски и свечано признао Кнез Милан у прокламацији од 10 августа 1878, којом је објавио независност Србије.

Али берлински конгрес уистини и није био сазван да учини правду малима, него да на њихов рачун одреди великима тачну „сферу њихових виталних интереса на Балкану“. И Ристић је, између рускога наковња и аустрискога чекића у руци Бизмарковој, учинио све што је у оним приликама за своју Отаџбину учинити могао.

Али су жртве и напори двогодишњег рата били у тако очигледној несразмери према постигнутим резултатима, разочарење у народу и јавном мишљењу толико велико, да је одушка овом општем нерасположењу била неминовно потребна. И Ристић је отпустио 19 октобра 1880.

У нову Владу коју је саставио Милан Пироћанац ушли су Милутин Гарашанин, Стојан Новаковић, Чедо Мијатовић и Јеврем Гудовић. То још није била напредњачка влада. То су већином били људи, који су, у традицијама Кнез Михаиловим и Илије Гарашанина, снажно нападали режим првога намесништва и који су покретањем „Видела“ године 1879, ступили у одлучну борбу против либералног режима Ристићевог.

Нови Претседник Министарства Милан Пироћанац, био је високо образован човек, одређенога правца и погледа у питањима и унутрашње и спољашње политике. У колу оних људи Пироћанац је без сваке сумње био најјачи државник и највећи ауторитет.

Али ако је у нову Владу Пироћанац унео свој ауторитет, Милутин Гарашанин је у њу унео своје име. Још године 1874, кад је први пут ушао у Скупштину као народни посланик, Милутин Гарашанин је освојио својом симпатичном појавом, својим бриљантним говорничким талентом и својим питомим и отвореним држањем.

Напредној странци која се формирала у јануару 1881, Пироћанац је био глава, али јој је Гарашанин био душа. Пироћанац јој је импоновао, али ју је Гарашанин привлачио. Пироћанца су уважавали, али су Гарашанина волели. У своме држању отсечан, готово прек, Пироћанац није марио да му посланици долазе са немогућним предлозима и захтевима, да уносе своје личне протекције и локалне интересе у државне послове, да му досађују натурањем мишљења у питањима у којима ни појма немају, да вршљају по министарствима, чепркају по архивама, баратају по канцеларијама, да уносе забуну и пометњу у администрацију, да траже нарочите привилегије и повластице за себе и своје рођаке, помиловања за робијаше, аванзовања, премештаје и отпуштања за чиновнике и пуно других неисправних ствари, ради којих се многи управо за мандат и отимају.

Све то Пироћанац није ни допуштао. Његове аудијенције биле су кратке, његови одговори јасни и категорички. На оно што би он обећао могло се поуздано рачунати, као што није било апелате против одлуке, којом би какво тражење као неупутно одбио.

Сасвим друга природа био је Милутин Гарашанин. Одличан говорник насупрот ћутљивом Пироћанцу, предусретљив и гостољубив, умешан да у разговор унесе духа, расположења и хумора, он је своје људе освајао више неоодољивом привлачношћу својих личних особина, свога беспрекорног карактера, него и правцем свога рада који је, често, скретао мимо његову вољу, његове намере и његово расположење.

Поред Пироћанца и Гарашанина, Стојан Новаковић и Чедо Мијатовић својим великим угледом давали су новој Влади потпуно обележје солидности и гаранције за извршење крупних задатака, који су јој претстојали.

Што се тиче Јеврема Гудовића, он је ушао у нови кабинет

по нарочитој тактици Пироћанчевој. Гудовић је био зет Стевче Михаиловића, који се у последње време беше разишао са Јованом Ристићем и ушао у нарочите добре одношаје са својим јагодинским земљаком Пироћанцем. Да би разбио свако сумњичење у лојална династичка расположења владе, Пироћанац је нашао за целисходно да новом кабинету прикачи ову Обреновићевску амајлију, коју је Ристић, по својој поноситости, већ пресит старачких претензија Стевчићних, с досадом отурио.

Избори за Народну скупштину извршени су 30 новембра 1880 г. Осим једнога или двојице либерала, у Скупштину је избрана сва листом опозиција пређашњем режиму. У ревности да избори буду потпуно слободни и да слога не буде ничим помућена, и Влада и Скупштина прогледале су кроз прсте Кости Таушановићу и Раши Милошевићу који нису имали потпун број година за народне посланике.

Али овај медени месец за нову Владу није дуго трајао. Одмах почетком јануара 1881 формирана је радикална странка нарочитим прогласом, као што је формирана и напредна странка. Говорило се онда, да је један од главних узрока овоме расцепу била погрешка саме Владе, која потврђујући за председника Скупштине свога пријатеља Алексу Поповића-Протовог, није уступила место потпредседника Николи Пашићу или некоме од његових пријатеља, него узела опет свога пријатеља Милана Кујунџића.

Од тога момента, уместо мирнога и плодноснога рада, настала је најогорченија партиска борба, која је пропустила најдрагоценије време, скрхала најбоље људе и упропастила најлепше наде.

*

Један од првих закона које је нова Скупштина донела, био је Закон о штампи. И Влада и Скупштина надметале су се у доброј вољи и слободоумљу.

Закон о штампи од 12 марта 1881 г. изгледа да је био копија некога францускога пројекта, који је и тамо одбачен као непрактичан и неостварљив. Једна комисија, у којој су између осталих били пок. Мита Ракић, Јоца Стевановић — Чика Данилов и Марко Стојановић, адвокат, проучавала је и претресла про-

јекат новог закона. Марко Стојановић, неоспорно један од наших најбољих правника и најисправнијих људи, богат праксом и искуством, слободан од сваких партиских обзира и рачуна, јасно умотривши илузорност одредаба овога пројекта против штампарских злоупотреба и немогућност примене поступка који је у њему прописан — не само што је одбацио пројекат тога апсурдног закона, него и из саме комисије иступио. Јер кад, с једне стране, не само што у томе закону нису за апелате, жалбе итд. задржани рокови из кривичног поступка него чак и продужени; кад је у тужбама за клевете остављено оптуженику, да тек после месец дана може поднети доказе за истинитост свога тврђења, а ти су докази понекад били сведоци у Америци или раштркани по унутрашњости, да се никад нису могли ни пронаћи ни саслушати; кад одговорни уредник није морао да каже писца одмах на првом саслушању, него чак и пред саму пресуду, пошто је суд с њиме већ издангубио више недеља, те морао цео посао изнова почињати са означеним писцем; и кад су, с друге стране, све кривице по том закону безусловно застаревале за три месеца, онда је било јасно, да закона о штампи у ствари није ни било, пошто је примена његова била апсолутно немогућа.

То се потврдило једним занимљивим случајем штампарске кривице, одмах првих месеца после ступања у живот новог закона о штампи.

Оснивањем радикалне странке покренут је и њихов орган „Самоуправа“. Одговорни уредник био је пок. Влада Милојевић-Ђоса, симпатичан млад човек, кога је београдска полиција још из ранијих година имала на оку. Влада је био син пок. Лазара Милојевића негдашњег помоћника смедеревског начелства, који је по свој прилици безразложно, био суђен и осуђен за саучешће у убиству Кнеза Михаила. Али је стварни редактор „Самоуправе“ и главни писац или инспиратор чланака, којима је радикалски орган безобзирно нападао напредњачку Владу Пироћанац—Гарашанинову, био пок. Пера Тодоровић. Пера је писао оштро, шибао немилосрдно, излагао убедљиво, претстављао као утврђене чињенице и најневероватније ствари, жигосао, по речима онога Сардуовог кнеза у „Рабагасу“, као зло и наопако све што је Влада урадила, а као црње и горе све што она није урадила.

Једнога дана изађе у „Самоуправи“ чланак под насловом „Симеун Столпник“, управљен у врло јасним алузијама против самога Краља, онда још Кнеза Милана. Износећи како се Симеун звао Столпник што је живео на једном високом стубу, он га је упоредио са људима који се налазе на узвишеном месту и високом положају, са много ширим видом али са много већом одговорношћу за погрешке које учине. Чланак је био пун оштрих прекора и неприкривених претња.

Полиција оптужи лист суду за увреду владаоца. Не хтејући одати писца, Милојевић прими одговорност на себе и бранио се како је знао и умео. Али он у ствари није ни полагао на успех своје одбране. Њему је главно било да своју парницу провуче за она три месеца, како би му кривица застарела. И као што је с једне стране суд, бојећи се одговорности, пуном паром прегео да парницу пре оног тромесечног рока сврши, тако је Милојевић употребио све могуће бремзе, да ток парнице успори и омете. То је била једна занимљива трка, управо као нека врста утакмице: хоће ли суд стићи да за три месеца донесе коначну пресуду или ће Милојевић успети, да га онај рок затекне још слободна и неосуђена.

То је уједино био и први оглед практичне примене новог закона о штампи. Интересовање је за ову парницу већ и из тога разлога било велико, а симпатије су, као и обично, биле на страни „гоњенога“ Милојевића.

И он је успео, пошто су на једвите јаде, савладане све сметње неуредним доласцима, лекарским сведожбама и свима могућим препонама, најпосле је и Касациони суд ослабио пресуду, којом је Милојевић осуђен на минималну казну од два месеца. За саопштење касационог решења остао је још само један последњи дан, после кога кривица застарева. Али од Милојевића ни трага ни гласа. Цела се полиција дигла да га пронађе и суду спроведе, али он као да је у земљу пропао. За полицију је био велики бламаж да не пронађе човека, на кога је иначе мотрила, а за кога је позитивно знала да из вароши није изашао. И последњи дан је прошао и с њим се и Милојевићева кривица угасила.

Сутрадан ујутру, још служитељи не беху успремили канцеларије, а Милојевић је већ био у чекаоници судској. Чуо је, вели, да га је суд тражио, па је похитао да му претстане. А на питање где је био јуче, одговорио је да је био у вароши и чудно се да га нису нашли. Наравно да је одмах пуштен у слободу.

Тек много доцније причао је како је онога критичнога дана све време провео код Косте Таушановића на тавану и уживао слушајући, како га полиција тражи и за њега распитује.

После овога случаја настала је читава серија измена и допуна закона о штампи. Те измене нису биле ништа друго, него запуштавање одушака кроз које су у свакој прилици штампарски оптуженици успевали да закону измакну.

Занимљива је и друга једна штампарска парница из оних времена наше судске праксе.

Тих година је излазио „Дневни Лист“ под уредиштвом самога штампара пок. Светозара Николића. Он је пуштао сваки напис у свој лист, али је чувао рукописе и увек суду саопштавао име писца, чији би чланак био оптужен. То су писци знали и с тиме су морали рачунати.

Позван једном приликом на одговор због неког чланка, у коме је полиција нашла увреду за Владу, Николић одмах код суда изјави да је чланак писао Сима Аврамовић. Тај Аврамовић био је онда ђак, који се по београдским редакцијама вежбао у критици и осуди поступака владиних и државних власти и на тај начин зараније текао глас слободоумног човека и хватао што видније место у партији за будућу каријеру у државној служби.

Суд отпусти Николића а позове Аврамовића као означеног писца. Али Аврамовић дрско порекне да је онај чланак писао. Позван поново, Николић преда суду оригиналан рукопис Аврамовићев. Овај призна да је рукопис његов, али изјави да сам чланак није његов, него га је преписао с туђег оригинала који је био нечитак, те га је слагачима било немогућно сложити. Али тај препис био је у ствари оригинал са свима својим поправкама, исправкама, дометањем у тексту и избађивањем. И суд Аврамовићу не само да не поверује, него га још строже осуди. А како је она тромесечна застарелост већ била укинута, то Аврамови-

ћу није било пајде крити се по таванима као оно Милојевићу, него побегне у старо и познато уточиште свију незадовољника и бораца против назадњачке Владе београдске — Нови Сад. Јер отуда су, из „Беле Лађе“, уз карловачки шилер, бацане стреле и громови на београдске тиране. Тамо је и Кнез Михаило проглашен за турског пандура што је градове узео без крви, као што је тамо идеја слободе и уједињења српског народа поречена Београду и пренесена на Цетиње.

А што се тиче младога емигранта, њега је тиранска београдска Влада, из обзира према његовом старом оцу, честитоме Јевти Аврамовићу, сараднику Илије Гарашанина, пустила да се врати у Србију и опростила му његове младићске испаде.

•

Такав је био закон о штампи и тако су изгледале штампарске парнице пре неких четрдесет година. Какав ће бити нови закон о штампи и да ли ће једино он бити довољан да „уљуди“ и нас и нашу штампу, идемо да видимо.

Знаменити фарицуски историк Фистел де Куланж казао је једном приликом својим Французима: „Нама изгледа, чини задовољство да један другог клеветамо. И туђинци, кад хоће да нас наруже, треба само да проберу клевете, које ми сами једни другима набацујемо“.

Колико тек ми за себе можемо наћи прекора и опомене у овим речима, тако горко истинитим.

ОД ЂУНИСА ДО КУМАНОВА

На двадесетог јуна 1876 Србија и Црна Гора објавиле су рат Турској. Једанаест месеци већ пламтео је у Херцеговини устанак, који је у јулу 1875 огласила невесињска пушка. Безуспешни су остали сви напори Великих Сила да се опет не разбукти опасно источно питање, које на париском конгресу 1865 године и онако није расправљено и сређено него само заташкано да као жива жеравица тиња под пепелом и да првом приликом плане силније и опасније него икада. Напори Великих Сила разбили су се о упорност Турске, која, ван празних обећања за поправку стања својих хришћанских поданика, није хтела да чује ни за какве гаранције ни контролу. Устаници пак тражили су неотступно контролу и гаранције Великих Сила за реформе, које је сама Porta обећала Ирадом од 2 октобра и ферманом од 12 децембра 1875 и које су се тицале реорганизације судства, пореза и својине земље. У своме меморандуму из Суторине од 7 априла 1876, који су предали аустријском изасланику, ђенералу Родићу, херцеговачки устаници, пре него што положе оружје, тражили су: да се турске трупе повуку из целе земље осим посаде у шест утврђења, да им Турска подигне порушене домове и цркве, да их ослободи порезе за три године и да се једна европска комисија постави као контрола за извршење свих ових рефорама.

Али Турска није пристала ни на какву европску контролу. Она је ту контролу сматрала као повреду свога достојанства и свога суверенитета. Уз то је она, с пуно разлога рачунала да се Велике Силе, у подвојености својих засебних интереса, никад неће сложити да заједнички и енергично предузму мере за извршење рефорама, за које су се привидно сагласиле да их Порти препоруче.

Нагнане неодољивом силом народнога одушевљења и уверењем да је наступио тренутак општега устанка за ослобођење хришћанских народа у Турској, Србија и Црна Гора ушле су у неравну борбу. Са својом још младом и неспремном народном војском, недовољним официрским кадром, оскудним наоружањем. Србија је имала према себи стару, извежбану, дисциплиновану и модерни наоружану турску војску од преко сто хиљада људи, под командом генералисима Абдул-Керим паше.

Па ипак српска народна војска јуначки је одолевала непријатељској навали. Крвава битка на Вел. Извору, борбе на Грамади, одбрана Књажевца под Хорватовићем и славна победа на Шуматовцу, прославиле су оружје српско из онога тешкога рата.

Међутим је турска војска, крај свега отпора, напредовала и продирала све дубље у земљу. Али је с њеним напредовањем расла и опасност за општу конфлаграцију на Истоку, а њу су тежиле да избегну све Силе, а нарочито Енглеска, која је страховала од Русије. Стога је она одмах почетком августа 1876, учинила поверљиву поруку Кнезу Милану да тражи посредовање Сила. Кнез Милан прихвати предлог одмах после шуматовачке битке, а то учини и Кнез Никола. Енглеска предложи Порти примирје од месец дана које би важило не само за Србију и Црну Гору него и за Босну и Херцеговину, а преговори о миру да одмах отпочну.

Овај енглески предлог прихвате све Силе па и Русија. Оне одмах затраже од Турске да пристане на опште примирје без одређеног рока.

Али је међутим у Цариграду била извршена нова промена на престолу. На место Мурата Петог проглашен је за султана Абдул Хамид Други. Нови турски министар иностраних дела Сефет-паша формално одбије предложено примирје и меморанду-

мом од 2 септембра објави Силама Портине услове за мир. За Црну Гору Порта је примала стање пре рата. Али што се тиче Србије она је тражила: да Кнез учини своје подворење Султану у Цариграду, да Турска поседне градове уступљене године 1867, да Србија укине народну војску и сведе на 10.000 људи, да Турска сагради и експлоатише железницу која би Београд везивала с Нишом. А да би ипак ублажила тежину ових услова, Порта их је у своме меморандуму оставила „просвећеном суду и праведној оцени Сила посредница”. А у очекивању одговора, она нареди обуставу непријатељства за осам дана.

Али Европа не прими Портине услове и Енглеска јој предложи као основу за закључење мира: повратак предратног стања и за Србију као и за Црну Гору, споразум са претставницима Сила у Цариграду, по коме би се осигурала нека врста локалне и административне аутономије у Босни, Херцеговини и Бугарској. Најпосле су Силе тражиле да се закључи и формално примирје. Но Турска уместо примирја продужи само обуставу непријатељства од 20 септембра.

У то време и Русија је искрено желела да се мир одржи. И да би Порту натерала да прими услове које су јој Силе предложиле, руски амбасадор у Лондону гроф Шувалов предложи лорду Дербију да, на случај непристанка Портиног, Аустрија с једним корпусом уђе у Босну, Русија у Бугарску, а удружена флота свију Сила да уплови у Босфор.

Међутим је Турска већ 3 октобра наставила непријатељства. Русија на то предложи да се од Порте затражи примирје од шест недеља.

На захтев Сила, Турска пристане на примирје, али на шест месеци. Она прими за Србију и Црну Гору предратно стање, али за остале покрајине, она по своме староме методу изнесе читав низ рефорама, које би имала да изведе сама без учешћа и контроле Великих Сила.

Борба се настави с највећом жестином на левој обали Мораве у правцу Ђунихских положаја.

*

Било је то 18 октобра 1876. Ја сам тада радио у Министарству војном у обавештајном и преводилачком одељењу, коме је

шеф био пок. Милан Ђ. Милићевић. Министарство војно било је у згради у Крунској улици, у којој је доскора била команда Дунавске дивизије.

И тога јутра, као обично, дошао сам рано у Министарство. Све су канцеларије биле празне. Изгледало је као да је ноћас извршена нека нагла сеоба. По патосу лежале су разбацане хартије, новине и слама. Од официра који су били на служби у Министарству, не беше нигде никога. Чиновници који су долазили у Министарство, опазивши овај неред и ову необичну тишину, уплахилено су се питали шта се то догодило.

У то журно допаде у Министарство један официр, неки капетан Банковић. Он нам, блед и потресен, каза да су Турци заузели Ђуниски Вис, да отуд туку Делиград и продиру Крушевцу, да је наша војска напустила Алексинац, а Черкези да пале села и убијају наше бегунце на друму око Нерићевог Хана. На глас о ђуниској катастрофи сви официри београдскога гарнизона упућени су још оне ноћи на границу, те су у Министарству на врат на нос пакована акта и архиве и отуда онај неред, који смо ми затекли.

У вароши је завладало дубоко запрепашћење. Пад Ђуниса значио је отворен пут Крушевцу, Крагујевцу и Београду. Запрепашћење је било у толико веће, што су ђунишка утврђења сматрана као апсолутно сигурна и несавладљива брана против турске поплаве. Спомени на страшну 1813 годину, везани и сада с падом Делиграда, оживеше опет и ако тим догађајима већ више не беше живих савременика. По вароши се разнесе најдрљи гласови о паници у војсци и њеном наглom отступању у потпуном нeredу.

Исто онако као што се тридесет и осам година доцније — у јулу 1914 — после аустријског ултиматума, са страхом и одмах погледало на Русију, исто се тако и онда — у октобру 1876 — очекивао спас из Петрограда. Те наде нису остале празне. На глас о ђуниској катастрофи, руски амбасадор у Цариграду гроф Игњатијев, изјави на Порти, по заповести Цара Александра II, да ће се између Русије и Турске прекинути односи, ако се за 48 сати не закључи безусловно примирје од шест недеља до два месеца и ако се не нареди турским командантима да сместа обу-

ставе непријатељства. Под притиском осталих Сила, а из бојазни од рата с Русијом, Порта пристане на безусловно двомесечно примирје и обустави непријатељства на свима фронтовима.

Преговори између Великих Сила и Порте вођени су целе оне зиме и разбили се о упорство Портине против сваке реформе и концесије у корист хришћана. Али су преговори за мир између Србије и Турске отпочети већ 13 јануара 1877 у Цариграду и мир који је потпуно вратио предратне односе, потписан 16 фебруара. С наше стране потписали су тај мир Филип Христић и Димитрије Матић. Али даљи догађаји већ су наговештавали нову буру и нов рат. И Србија је чекала и спремала се да 1-ХП-1877 уђе у нову буру и нове опасности.

*

Од ђуниске катастрофе прошло је било тридесет и шест година. После мобилизације од 18 септембра 1912 наши пукови кренуше се граници далеко на југ од Ђуниса, Делиграда и Алексинца. Београд и цела Србија пратила их је с надом и уздањем. И опет јединог октобарског дана разнесе се глас о великој битци и тешким жртвама. Али то није била катастрофа ђунишка него слава кумановска. То је био улазак у Скопље, Велес, Прилеп и Битољ. То је било Косово које се широм отворило победничкој војсци српској.

Народ српски с поносом се спрема да прослави десетогодишњицу кумановске победе. Он зна да је на Куманову засновано његово ослобођење и уједињење. Прослављајући своју славну победу, он ће се тако исто с пијететом сетити и свију оних својих синова, што падоше на Куманову као прве жртве за његову слободу. Славећи Куманово, он ће им са пуно побожности и љубави поновити оно Његошево:

„Дивне смрти просто им млијеко
Јунацима Бог ће учинити
Спомен души, а прекаду гробу“!

8 октобра 1922

БАЧКИ СПОМЕНИ

Ништа вас није у стању толико сневеселити као смрт којег старог пријатеља, друга из младости. Његова смрт као да вас на пречац зауставља у току редовнога живота, истрже вас из садашњице мисли и брига, па вас враћа у прошлост, нагло се раскрива и пред вашим зачуђеним очима ређају се слике, спомени, доживљаји, утисци све јаснији и пластичнији, рекао бих, што су старији и давнашњији.

И то нису слике вама иначе непознате и индиферентне. То су догађаји преживљени, слике истинске и стварне, у којима се и ви сами крећете и промичете. Све вам је у њима познато: и она места и они људи и она лица која оштро распознајете и они гласови које јасно чујете. Ви их посматрате узбуђено, с љубављу, јер онда ваша младост још није била преливена никаквом горчином, која ће вам у доцнијем животу затровати ведро, младалачку душу и замаглити сјајни и безоблачни хоризонт, у који сте упирали веселе и безбрижне погледе.

За испуна последња два месеца отпратих до гроба своја два добра стара пријатеља: Ацу Фотића и Николу Стевановића. То су већ готово последњи моји другови из ране младости. Враћајући се с гроба тако старих и добрих пријатеља, човек се осећа дубоко погружен и усамљен. Суморно одјекује у његовој души

погребно звоно као нека тајанствена опомена. Али оно у исто време и буди успомене из давнашње прошлости, одводећи мисли од живота који још преостаје и који се кљони заходу.

То је било око 1865 године. Србија је још била мала и нејака. Она је допирала само до Катунa на десној и до Суповца на левој обали Мораве. Алексинац је био погранична варош према Турској. Од ње нас је раздвајао плот, преко кога смо називали Виник и Горицу и Ниш између њих. Требало је још два-наест година да се тај плот обори и граница пренесе до Ристовца. Па је требало још даљих тридесет и пет година, па да сунце кумановско, својим топлим зрацима победе и слободе, обасја српске земље од Ђевђелије до мора Јадранскога.

Али те године — 1865 — још ни Београд није био слободан. У граду београдском још је била турска посада, као што је она била на Сави и Дунаву у свима градовима, који су, како је охоло говорио Велики везир Али-паша, бележили крајње северне границе Отоманске Империје.

И као што је онда Србија била малена и слабачка, тако је и Београд, престоница њена, био још у застоју. Топови турски с градских бедема били су стална опасност за напредак и развијање Београда. Султан Абдул-Азис, враћајући се, 1867 године, са париске изложбе паробродом низ Дунав, силно се обрадовао кад је угледао прве београдске куће ћерамидом покривене. Ту се он осетно на домак свога царства. Али се, пловећи око града, наљутио што је оволика тврђава напуштена без капи крви, а њему су је његови доглавници на карти показивали не већу од чиодине главе. И још преко свега тога, Кнез Михаило у место да га код Београда лично поздрави, намерио се био уклонио из Србије. Пролазећи поред дунавских градова, Султан је без сумње увидео, колико је било опасно Србији, окренутој југу, оставити слободно залеђе на северу.

У малој Србији све је онда било малено и у стварању. По једном државном шематизму из ових година, српска војска бројала је свега 211 официра, и то ђенералштабних 17, инжињерских 20, артиљериских 56, пешадиских 94, и коњичких 24. Од њих је било четири пуковника, четири потпуковника и осам мајора. Остало су све били нижи официри.

Министарство правде имало је свега девет чиновника, Министарство просвете и црквених послова једанаест, иностраних дела двадесет и три, финансија двадесет девет, војно двадесет пет, грађевина двадесет четири.

Али је свако од ових Одељења државне управе било центар, из кога је потицао интензиван рад за јачање и развијање земље и за спрему њену да изврши велике задатке који су јој претстојали.

Владу је састављало свега пет министара. Претседник Владе и министар спољних послова био је Илија Гарашанин, унутрашњих дела Никола Христић, финансије и просвете Коста Цукић, правде Рајко Лешјанин, војни и грађевина Миливоје Блазнавац. У Државном савету, коме је председавао Јован Маринковић, били су, између осталих, чланови Димитрије Црнобарац, Филип Христић, Ђорђе Ценић, Јован Гавриловић. У Касацији претседник Ђорђе Петровић и чланови Јова Илић, Срета Поповић, Игњат Станисировић, Никола Крстић, Стојан Вељковић. У Апелацији је председавао Радивој Милојковић. Све је то била елита државника, правника и људи од науке, што их је Србија имала. Алекса Романовић, Милан Пироћанац, Љубомир Ненадовић били су начелници министарства, др. Јанко Шафарик библиотекар Нар. библиотеке, Панчић ректор Вел. школе. У Цариграду је заступник српски био Јован Ристић.

Сва ова министарства смештена су била у неколико кућа. Министарства иностраних и унутр. дела била су кроз пуних педесет година у кући која је пре десет година порушена да уступи место новоме Двору. Министарство правде било је у старој, давно порушеној двокатници на месту где је данас Класна Лутрија. Министарство просвете било је на првом спрату данашњег старог Универзитета. Министарство војно у доскорашњој згради Дунавске дивизије. Министарство грађевина, које је добило свога засебнога министра тек седамдесетих година, усељило се у своју садању зграду. Једино министарство финансија увек је било у својој данашњој згради, коју је делило са Држ. саветом и Главном контролом, док се ова два надлештва нису доцније иселила.

На страни Србија је имала само два своја претставништва: у Цариграду и Букурешту. Тек после прогласа независности, 1878 године, отворено је и посланство у Бечу.

У Србији, напротив, све Велике Силе имале су своје Генералне конзулате. Ти су конзулати били смештени у најугледнијим београдским кућама онога времена. Тако је аустриски конзулат био у Коларчевом Здању. На доњем спрату била је аустриска пошта, која је укинута конвенцијом тек 1869 године. Руски конзулат био је у садањој улици Краља Петра, у кући у којој је доцније дуго година био трговачки суд. Француски конзулат био је у Призренској улици у Рајовићевој кући, која и данас стоји. Италијански конзулат налазио се у оној кући у улици Поенкареовој, која је пре две године порушена и где је сада здање „Политике“. Енглески конзулат заузимао је данашњу Релку на Калемегдану, а пруски је био на Теразијама у оној двокатници до Министарства просвете.

Сви ти конзулати имали су на кућама грбове и пред кућом „бандере“, на које су истицали заставе о државним празницима нашим или њиховим. Том приликом ишло се конзулу на честицање, а пред кућом свирала је војна музика.

Али она мала сићушна Србија стајала је на високом угледу. На престолу српском седео је Кнез Михаило. Нов дах слободе ширио се и нове наде у срећнију народну будућност струјале су са његовог престола, у који беху упрте очи свију балканских народа. Три године било је прошло од бомбардовања Београда и Србија, силно заталасана, грозничаво се спремила да уђе у судбоносне догађаје. У Топчидеру је те године свечано прослављена педесетогодишњица таковског устанка. Окружен ветеранима Карађорђећим и Милошећим, Кнез Михаило је у знаменитој здравици громко напио за сјајну будућност народа српског, те да постигне „онај узвишени степен свога свестраног развика, какав му нико више желети не може од Милошевог сина“.

Тај знаменити период стварања и патриотског рада, не може се игнорисати ни брисати из наше историје. Јер они су људи снажно припомагали да спреме Србију за велике задатке које је извршила. А оних 211 официра, који су се у мирно доба трудили да спреме војску, одушевљено су се борили и гинули

у пређашњим ратовима, да би данас наша велика Отаџбина имала поуздану одбрану у снажној војсци од преко 6000 официра.

*

Још оскудна у свима својим установама, Србија у оно време није била богата ни у школама. У целој земљи биле су само две потпуне гимназије. У Београду и Крагујевцу. Било је још неколико полугимназија од четири разреда у унутрашњости и једна — теразиска — у Београду. После свршене полугимназије ђаци су морали долазити или у Београд или у Крагујевац да доврше гимназију. Те године, и ми из београдске и они из полугимназија ближих Београду, прешли смо у пети разред у велику београдску гимназију, да се тамо помешамо са оним староседеоцима из гимназије, који су нас као уљезе и јабану попреко погледали. И док нас није измешане у школском дневнику по азбучном реду, зближила заједничка судбина професорских оцена, ђачких иступа за које је често цео разред одговарао, изостанака од часова, које је опет цео разред правдао и прикривао — ми смо првих недеља оделито седели, теразијанци за себе, шапчани за себе, покаревљани за себе, обично у последњим клупама, јер су главна места поселили они, староседеоци. Али доцније није већ било никакве разлике и сви они будући начелници, министри, посланици, професори, официри, трговци, који ће се у доцнијем животу разићи у партије, растрзати се у политичкој борби, одати пословима и исправним и неисправним — били су онда још махом безбрижни младићи, који су заједнички подносили ђачке тегобе носећи се са ђудљивим професорима и брижним родитељима око њиховог владања и учења.

Директор гимназије био је пок. Ђорђе Малетић. Омален старчић, сребрио беле косе и бркова, врло чистен, готово кичиш и врло напрасит. Неко време предавао нам је „теорију поезије“, при чему нам је, као поетске примере, најрадије читао своје стихове. Тешко би било ђаку, ко би за време тога читања показао и најмању непажњу према сујетном старицу, који је у екстази, жмипкао очима и лаким покретима руку маркирао стихове. Увређен и напрасит, он би га послао до триста ђавола и клео као цандрљива жена. Али је Малетић био и повратљив, те

би се сва бура свршила тиме, што би непажљиви ђак отстојао ван клупа да сачека крај директорове поезије.

Професор математике био је пок. Јевта Ђорђевић — Брка. Зарастао у браду и бркове, увек намрштен Брка је био страх и трепет ђацима тим још више, што ни сам предмет није био лак. Прелазећи очима по дневнику озго на ниже и оздо на више, он би се из небуха као кобац устремио на једно име и општрим прозивом извео пред огромну таблу своју успахирену жртву, да му кредом у уздрхталој руци и сунђером, којим, збуњен, брише зној с чела, решава математичке задатке. Цео разред с пуним саучешћем прати борбу свога друга с цифрама, што час теч-но час с напором извиру једне из других, а с напрегнутом пажњом ослушкује и звук звона, којим ће се објавити свршетак часа и крај мукама његовим.

Професор латинског језика био је пок. Димитрије Балаитски. Ситан, омален, сувољав и болешљив, дуге глатке браде, малених, хладних очију, строг и праведљив. Нико као Балаитски није умео избрусити неспремнога ђака, и то не ни псовком и клетвом Малетићевом, ни грубошћу и терором Бркиним, него немилосрдном исмељком и убиственим сарказмима, нарочито још ако незналица ђак није неки сиромашак, који се мучи и злопати школујући се, него какво господско или газдинско дете, лено и распуштено.

Уништен и оборене главе стоји кукавац поред катедре, а он хода испред клупа једак и пакостан. Својим ситним, презривим гласом он му доказује, како би за времена требало да иде на занат, да буде добар и поштен мајстор. Овако ће пропустити време и најпосле отићи у општинске добошаре или служитеље што лепе објаве по улицама. Зна их, вели, и таквих који су се којекако провукли кроз гимназију, па прво што им је било кад су ступили на Вел. школу, то је, да купе штап, па правећи се још да не познају свога професора, заустављали га на улици, да од њега запале цигару. Али таквим неваљалцима он се грдио светно. Бивало је да неко од њих дође у читавницу, завали се у канабету, пребаци ногу преко ноге, запали цигару и рашири какве стране новине, да их тобож чита. У то ће ми, вели, један грађанин на прстима прићи, па ме учтиво запитати: „Извините,

господине, овде у новинама стоји, како је неки догађај направио у вароши велику сензацију, па вас молим да ми кажете шта значи то: „сензација“? А ја ћу му показати онога на канабету, па му рећи: упитај онога младића, он је учио латински па ће ти протумачити. И онда уживам посматрајући, како се онај фић-фирић збуњено врпољи, искашљује и од срамоте крије лице новинама.

И то се тако продужава кроз читав час, јер Балаитски кад почне, не уме да престане. А онај јадник стоји као на жеравици и у земљу да пропадне. Има их и таквих који су на ове његове придики већ огуглали и док их он чита и ређа, они равнодушно гледају кроз прозор како се деца играју шоркапе у школском дворишту.

Науку хришћанску предавао нам је поп Никола Поповић, потоњи Владика нишки Нестор. Личан човек, уљудних манира, увек брижљиво очешљан, у мантији никад улопаној, са знаком магистра руске духовне Академије. Он нам је тумачио Свето Писмо и увек давао не само добре оцене, него нам саопштавао и оцене других професора, што иначе није било допуштено. Никад он није био према ђацима прек и опор, чак ни онда, кад га је неки Риста Поповић, приликом предавања о Чудесима, запитао: зашто Бог и данас не чини чудеса. Благим и убедљивим разлагањем објаснио му је катихета, како Бог данас нема потребе да их чини, јер су сада људи толико умно развијени и напредни, да су у стању размишљањем и испитивањем разликовати зло од доброга. Али да је Риста Поповић случајно спазно, како су у тај пар страшно севале очи поп Николе и како су се грчевито стезале његове крупне песнице у широким рукавима, грдно би се показао што му је ставио онако неприлично питање.

„Теорију прозе“ предавао нам је пок. Милош Зечевић. Добар професор, нема сумње, и врло честит човек, али некако чудних манира. У његовом понашању било је нешто настрано и фантастично. У опхођењу са ђацима волео је да се потсме и зановета, а то су му они враћали. Говорио је декламаторски, служио се изразима од нарочитог ефекта, бирао као стилистичке примере нарочито оне, који обилују помпезним фигурама и бомбастичким фразама и читао их гласно, ораторски, са осећањем и

пратио их оштрим одбијањем и махањем главе и руку као у некој екстази. Тако декламујући он се замишљао Камило Демулен у Пале-Ројалу, Дантон у Конвенту или Бонапарта пред Пирамидама. Ђаци су му одушевљено плескали, а он би чисто победоносно, као тријумфатор, са задовољним осмејком на лицу, силазио с катедре и упутио се изласку, праћен урнебесним клицањем.

У то време био је на Вел. пијаци чувени циркус Суров, који су ђаци врло радо посећивали. Једнога дана објави Сур плакатима, како ће дати десет дуката награде ономе, ко објави на магарцу три пут у кругу, а магарац га не збаци.

Десило се да је баш тога дана био Зечевићев час из теорије прозе. У свом обичном одушевљењу Зечевић нам је с усхићењем читао чувену наредбу Наполеонову војсци после битке код Аустерлица. И таман је довршио прву реченицу: „Војници, ја сам вама задовољан, ви своје орлове окитисте неумрлом славом“ — а неко шушну у клупи. Зечевић одједанпут заћута, окрете се срдито од ђака, наслони се на руку и оста нем и непомичан. У школи наступи тајак. Ђаци заћутали не би ли одобровољили професора да настави читати Наполеонову наредбу, а онога што је шушнуо чисто би да сможде очима.

У последњој клупи с леве стране седео је Божа Јанковић, будући наш прослављени ђенерал и војсковођа. Танак и вижљаст, симпатичнога лица, Божа је био прави окачењак. Волео је задиркивати ђаке, изазивати думбус, али све то некако из прикрајка, чинећи се свему невешт. Другови су га врло волели, па и сам Зечевић имао га је у вољи. Дирао га је како је прави онај Каска из Шекспировог Јулија Цезара.

Усред ове тишине, Божа показујући свога суседа Ањима Вујовића, рече гласно: „Овај ће довече да јаше магарца у циркусу“. Он је то изговорио јасно, мирно и озбиљно, као доцнијих година војник на рапорту. На ове његове речи затресе се цела школа бурним смехом. Ништа није могло зауставити овај урнебес, који захвати и самога професора Зечевића. Грчевито се и сам тресући, он узалуд махаше рукама на ђаке да се стишају. И сам директор Малетић, поплашен овим треском, беше улетео у разред да види шта се догодило. И видевши и професора и ђаке у грохотном смеху, и сам удари у смех крстећи се од чуда. Је-

дини је Божја мирно посматрао овај приказ и смешкао се уживајући у експлозији коју је изазвао, као што ужива стрелац, који је право у нишан погодио.

Пок. Стојан Бошковић био нам је професор историје. Болешљив и костобољан, једва ходећи, благ, отмен и пажљив, Бошковић је био најомиљенији наш професор. На његовом часу владала је увек свечана тишина као у цркви. Он је био једини који је ђацима говорио „ви“, једини који нам је саветовао да не изостајемо од часа, ако нисмо спремни, него да му се пре часа јавимо а он нас неће прозвати, па ћемо се, слушајући друге, и сами спремити; једини који нам је допуштао да говоримо из бележака, које смо сами из његовог предавања исписали и запамтили. У свему је томе могло бити и помало демагогије, али је то ипак много доприносило тако потребном поверењу и поштовању ђака према своме професору, као и њиховом интересовању и љубави према предмету који им је он предавао.

Међу друговима још из основне школе, с којима сам из тезаписке полутимназије прешао у велику гимназију, био је нарочито један, који ми је био увек симпатичан, добар друг и поуздан пријатељ. То је био пок. Никола Стевановић. Никола је био повисок младић, прав као стрела, правилних, мало крупних црта, дугуљастих образа, плавих, питомих очију. Био је родом из Маврова у данашњој Јужној Србији. Доста оскудан од куће, Никола се носио и ако не баш сиромашки, а оно врло скромно. За појасом је увек носио заденут дивит, калемар, од месинга, налик на пиштољ. У јабуди било је мастило натопљено у конце од ибришима, да се не просипа, а у дршци пера.

Добар, вредан, питом као ђак, Никола је то остао до смрти своје. И што је најлепша одлика Николина то је било срце његово, топло, осетљиво и племенито. Он је доцније био виђен члан једне партије, али никад непомирљиви партизан. Држао је власт у рукама, али се нико није пожалио да ју је злоупотребио. Нема онога ко би му се за помоћ обратио, а да га је одбио, нити је било беде и невоље, а да га се она није срца коснула. Он је све то радио без ларме, без рекламе, без личне користи. Никола је чинио услуге свакоме, чија би ствар била часна и исправна. Колико је само њих којима се он нашао, које је за време окупа-

ције спасавао и који имају разлога да му буду захвални и за свој живот и за част своје породице на заузимању и одбрани, без уцене и награде.

Никола је живео скромно и побожно и тако и умро. Патријарх српски потрудио се да својим личним присуством одужи хришћански дуг овом побожном хришћанину и честитом човеку.

Једнога дана, некако одмах чим смо прешли у велику гимназију, на латинском часу, прозове пок. Балаитски мене и још једног ђака, случајно из оне групе шабачке, а у дневнику, по азбучном реду, одмах испод мене. То је био покојни Лаза К. Лазаревић.

Из клупе изађе и стаде поред мене један младић око својих 14 година, болешљиво-бледуњав, крупних плавих очију, плаве, мало коврцасте косе која му је додиривала високо чело, правилна, фино изрезана носа, бледих, анемичних усана, необично белых и лепих зуба. Цела појава његова одавала је интелигенцију и уливала симпатију.

Беше нам задат неки неправилни литински глагол, с којим нити је упознао пок. Шпанић мене у теразиској ни пок. Кречаревић Лазу у шабачкој полугимназији. Љутит, и пошто нам је дао добру опомену, Балаитски нам обојици забележи јединице и отера нас на место. Та заједничка несрећа здружила нас је нераздвајним пријатељством, које је трајало двадесет и пет година, до смрти његове, крајем 1890 године.

Јер Лаза није био само велики лекар и велики приповедач, он је био и великих личних особина. Увек ведре и веселе нарави, пун духа и хумора, чак и у моментима самртних болова, Лаза је био племенит човек и редак карактер. непријатељ свему што би било неискрено, себично, ниско и нечасно, он је увек уживао симпатије и поштовање. Он није имао амбицију за власт и високе положаје, нити је своје држање удешавао по ступњу утицаја оних, с којима је у додир долазио. Нити је њему импоновао положај личнога лекара Краља Милана, нити се он устручавао да улази у најскромније куће и да бесплатно лечи ђаке и сиротињу. Он није био ни у једној партији, али је имао пријатеља у свима и отворено осуђивао све, што је налазио да је

за осуду. Стога смрт његова није само велики губитак за српску књижевност, она је била и огроман губитак за све оне, којима је он био одан друг и поуздан пријатељ.

Међу оним Шапчанима био је и Аца Фотић. Ситан, слабачак какав је био, Аца се ипак још онда одвајао добротом, веселошћу, бистрином, дружељубљем и севдалиским подвизима, којима су се одликовали његови Шапчани. Те одлике задржао је Фотић до своје старости и смрти, нити је икада поколебано пријатно и утешно уверење, да је он био добар друг, честит човек и пријатељ на кога се могло рачунати.

Још је међу оним Шапчанима био и Љуба Ковачевић. Љуба управо и није Шапчанин. Он је из Петњице у ваљевској Колубари, но у Шапцу свршио полугимназију. Чак се није, све до свршетка Вел. школе, ни презивао Ковачевић, него Поповић, па је тек ступањем у државну службу, узео своје старо породично презиме.

Љуба је био најбољи ђак не само у шабачкој полугимназији, него и у великој гимназији. Сиromaх благодeјанац он је, борећи се са немаштином, морао добро пазити да не изгуби ону малу помоћ од 2—3 талира. Љуба је био нешто старији од нас. Сељачко дете у варошком оделу, живих, зелених очију, стално ужурбан и необично разговоран, Љуба је увек изгледао као да нешто тражи што је заборавио или изгубио. Али су за то сви другови тражили Љубу да им понешто из кога предмета објасни или протумачи. Он је још онда показивао све знаке доброга наставника, солиднога научника, расејаног професора и алкавог човека. У доцнијим годинама ти знаци, потпуно су се оправдали и стабилизovali. Љуба је био један од најсимпатичнијих људи, кога су изгубили његови пријатељи и један од најосетливијих губитака, који је смрћу његовом претрпела српска просвета и наука.

Све је то било и прошло и остали су само давнашњи спомени. Али човек ипак радо изазива те спомене, нарочито кад они на његову прошлост и на његову савест никакву тамну сенку не бацају.

5 новембра 1922

ЈУБИЛЕЈ НАРОДНОГ ПОЗОРИШТА

Народно позориште спрема се, како чујемо, да још пре свршетка ове године прослави педесетогодишњицу свога постанка и рада. То је требало учинити још пре три године. Али као што година 1869, уписана на једном крају нове фасаде Нар. позоришта, показује да је оно те године отворено, тако година 1922, уписана на другом крају, објашњава, да је преправка позоришне зграде тек ове године довршена, и да прослава педесетогодишњице није могла бити године 1919.

Као што је народ српски сопственом снагом својих синова, њиховим тешким напорима и огромним жртвама прегао био да ослободи своју земљу, из које већ беше „крвца проврела“, и као што се херојски Карађорђе кроз девет година очајно борио да постави темеље новој држави, коју је, посриулу, генијални Милош прихватио, подигао и одржао — исто су тако поступно и лагано стваране и подизане у новој држави и све установе политичке и културне. Није дакле ни са Народним позориштем могло ићи брже и повољније него са осталим државним и народним установама и пословима. Простим и неписменим ратницима Ђорђевић и Милошевић могле су њихове залечене ране још и бити довољне квалификације, да у духу патријархалином и по наслеђеним обичајима суде и управљају народом из кога су поникли. Али је за уметност, и још за позоришну уметност, требало нарочите спреме, других људи и нових нараштаја.

Ми, наравно, не памтимо време кад је Јоаким Вујић чинио покушаје да у Србији одомаћи позоришну уметност и да је унесе у вољу Коџа- Милошу и његовим кабадахијама. Не памтимо ни доцније време, кад су почетком четрдесетих година, из љубави према уметности, давали „театралне“ претставе млади чиновници, а међу њима чак и један Никола Христић, коме је судбина наменила у животу сасвим друге улоге и на сасвим другом пољу. Исто тако не памтимо ни оне покушаје почетком педесетих година, који су после стишаних буна и преврата, опет чињени да се Народно позориште оживи и подигне и да се уједно сузбију и отерају скитачке немачке групе, од којих се једна већ беше утјездила у Шоповићевој згради у Савамали. Почетак је изгледао повољан. Ново дилетантско друштво није, истина, још имало женских чланова, али су, по називању једнога још живог савременика, г. Стеве Тодоровића, млади чиновници Светозар Бантић и Никола Сарафкостић играли женске улоге на опште задовољство. То су били младићи пријатнога, нежнога лица, мекога гласа, пристојних манира и ипак нису били никакве Сека-Персе. Тек доцније јавила се прва глумица, нека Јулка Панчевка. Но она се, изгледа, није дуго одржала на позорници и далеко изостајала иза Бантића и Сарафкостића. Ни спољашност њена није била особито привлачна, а уз то је била толико гарава, да су јој морали руке, рамена и образе посипати брашном, како би колико-толико одговарала улози, коју је играла.

Ми тек памтимо претставе у Кнежевој пивари почетком шесетих година, оној истој у којој је неколико година раније заседавала знаменита Свето-Андрејска скупштина. То је била за оне прилике доста пространа дворана са позорницом према Балканској улици, са главним уласком из Босанске улице и споредним из авлије. Позорница је била омања, осветљена лампама. Завеса, која се није, као сада, раскривала на две половине и уздизала крајевима, утврђена је била доњим крајем, целом дужином, на ваљак и подизана конопцима који су је на овај ваљак увијали.

Завесу је врло укусно израдио био наш сликар Степа Тодоровић. На узвишеној стени, окружен музама, стоји млад гуслар. Из стене извире бистар поточић око кога се покупили аиђел-

чићи. У даљини се види Београд и отуд златокоса вила приводи народ музама и гуслару.

Дворана је имала више редова седишта, с пролазом по средини и с крајева. У дну, према позорници, била је једна једина галерија, без седишта, за јевтину публику. Улазак за седишта био је од стране Босанске улице, а за галерију и партер стајања из авлије. Патос се од позорнице према галерији издизао тако, да се позади држао на гредицама, те је ту испод њега била читава шупљина, пуна прашине и паучине. Пред самим степеницама за галерију, а одмах код оног улаза из авлије, била је велика гвоздена пећ, која је загревала позориште. Патос око пећи опсечен је био широким кругом да се не би запалио, те је правио читав отвор у ону шупљину. Још много пре претставе, док су уласци још слободни, пуно дечурлије и мангупарије увуку се у позориште и нафукају под патос кроз онај отвор, и ту сатима ћуте и вребају тренутак кад ће се неопажени извући кроз онај отвор и устрчати на галерију.

У почетку није било лежа у позоришту. Тек доцније, направљене су дуж зида неке ложе, једва веће од данашњих телефонских кабина. Па како је Кнез Михаило врло често долазио у позориште, то је Управа пала на мисао, да и за њега удеси нарочиту ложу. То је учињено на тај начин што су за његову ложу, нешто већу од осталих, начињена са улице нарочита врата на место прозора, који је ту био. Тим вратима водиле су дрвене, стрме степенице налик на оне, којима се у нашим старинским кућама ишло на таван. Дочекав једне вечери одбором, који га је хтео увести у ложу, Кнез Михаило је, смешећи се, захвално на пажњи и замолио да му се, као обично, донесе столица испред седишта у партеру. Његова лежа уступљена је после публици и степенице уклоњене.

Пред самом позорницом, испред публике, и од ње неодељен никаквом преградом, био је оркестар који је свирао између чинова, покашто пратио певаче на позорници, а нарочито шумно наводио коло, којим су извесни народни комади завршавани бесним цупкањем на позорници и бурним аплаузом раздрагане публике. Тај оркестар у прво време био је обично војна музика, или „варошка банда“ или и приватни гудачки оркестри који су свирали по београдским каванама и баштама.

У свему још сиромашно, Позориште је исто тако било оскудно у намештају и другој потребној опреми. Али су у томе увек притицали у помоћ трговци, чиновници и други имућни људи и радо се одазивали, кад год се на њих апеловало. Они су давали Позоришту на послугу оно што му је за коју претставу било потребно: канабета, столице, ћилиме, зидне сатове, слике, оружје и друге ствари. Посетиоци су с поносним задовољством посматрали своје ствари на позорници и чисто би да се похвале гледаоцима око себе. А већ ако су им ти суседи какви позланици и пријатељи, они би их значајно гуркали лактом и очима показивали своје ствари на позорници, лепе слике о зидовима, шарене ћилиме по миндерлуцима или сребрњаке за силајем Хајдук-Вељковим.

Претстављачи које ми из тих година памтимо, били су млађи чиновници, професори и лицејци, одушевљени за позориште. Тако је између њих био пок. Мата Карамарковић, гимназиски професор, који је као у неку руку био и управник тога дилетантског друштва. Карамарковић је био осредњега раста, шишкав, обла лица, пуних затегнутих, глатко избријаних образа, кратких бркова, које је стално грицкао. Карамарковић је играо улоге достојанствене и господске, као што је она првога сенатора у Хајдук-Вељку или Маршала у „Два наредника“. Љубитељу угодног живота и добре трпезе, њему нису много пристајале улоге бујнога темперамента, душевне борбе и узрујаних покрета, који би се свршавали катастрофом или смрћу.

Потом је био пок. Димитрије Јоксић, онда млад чиновник, а доцније лични секретар Кнезова Михаила и Милана. Повисок, сувољав, лица озбиљна и симпатична, нервозан и у говору често отсечан, Јоксић је био појава врло отмена. „Хајдук-Вељко“ била је његова главна улога, коју је играо са пуно јуначкога полета и топлине и којим се публика необично одушевљава.

Иако је доцнијих година напустио позорницу, Јоксић је остао позоришту до смрти веран као преводилац позоришних комада, којих има велики број у старијем репертоару.

Од млађих позоришних претстављача истицао се пок. Панта Бесарић, доцнији благајник Министарства просвете. Његове улоге

биле су многостручне али нарочито шaljиве, те је био прази љубимац београдске публике.

Међу лицејцима нарочито се одликовао пок. Јоца Стевановић-Чича Данилов, доцнији судија Касационог суда. Он је искључиво играо Турке и у тим улогама био је одличан. Необично мрке масти, сав нарастао у црну, пуну, кратку браду, која му је покривала чак и јагодице, густих црних бркова и обрва, прави оријенталски тип и ако иначе добар, питом и симпатичан — Јоца је био јединствени Мула-паша или Цар Мурат. Њему се није требало маскирати. Довољно је да навуче димлије и да завије чалму, па је био готов Султан или паша. Јоца је играо своје благодарне улоге с вољом и преданошћу, а то је значило врл много онда, кад се родољубива публика, у очекивању бољих времена, радовала свакој турској несрећи и погибији макар и н. позорници.

У то време већ се појављују на позорници и глумице од позива. Ми се сећамо госпође Марте Јовановићке и њене кћери госпођице Јелице, доцније госпође Весовићке. Госпођа Марта играла је зреле матроне и високе госпође, док је њена кћи, лепушаста и симпатична, играла љубавне улоге, младе девојке и несташне собарице. Њих две биле су за онај мах главно женско претстављачко особље; за остале женске улоге помагало се како се могло.

У својој уметничкој каријери госпођица Јелица имала је на позорници један занимљив случај, који је сву трагичност ситуације изненадио окренуо у најбурнију веселост. Давана је „Смрт Стевана Дечанског“. У последњој појави г-ца Јелица, као Зорка, лежи мртва, а Милорад Виловић, кога је играо Владан Ђорђевић, даје јој последњи пољубац, пре но што и сам овај свет остави. Опроштајни пољубац очајнога младића и љубавника није био само маркиран, како то бива код извежбаних глумаца, него право дилетантски: дуг, страсан и истинит. Публика је била дубоко потресена. Завеса се спусти, али се одмах подиже да, бурним аплаузом изазвани, Зорка и Милорад изађу на позорницу и публици се поклонe. Али чим се они појавише, бурни смех захори се у целој дворани. И док је Милорад, занесен успехом, живо клањао лево и десно, машући самур-калпаком, Зорка, збу-

њена урнебесним смехом, беше се преставила да јој можда, у оном паду на позорници, није тоалета нешто у нереду. И тек кад је завеса пала и кад је стала пред огледало, разумела је ону веселост у публици. Милорад Виловић како је нагарао науснице нагорелим запушачем, оставио је и њој на уснама веран и веома гарав отисак онога пољупца.

Али ако су тадашње позоришне прилике биле још несрећне, ако су тадашњи дилетанти и глумци-почетници били необични и занимљиви, није мање интересантна била и публика онога времена. Ваља се, на прилику, пренети у оно доба кад је на претстави Ђир-Јање било међу гледаоцима пуно њих у антеријама од ћитајке, кратким ћурчетима опшивеним црним первазом од јагњеће коже, белим вуненим чарапама у отвореним папучицима, правих оригинала онога тврдице, што је Стерија онако мајсторски насликао, а Никола Субашић онако мајсторски приказивао. Они су дошли да виде какву је сојтарију њихов земљак начинио од поштенога трговца, док су други дошли да погађају ко је од њих баш прави Ђир-Јања јер их је била пуна главна чаршија од Зерека до Саборне цркве. Сваки је Стеријин тип онда имао свога живог претставника, за кога се знало ко је и на кога се прстом указивало. Све је то давало нарочиту драж позоришту, у коме су се често људи тако рећи сами са собом сретали и, вољно или невољно, сами се себи смејали.

*

Око 1864 године, пошто су неко време у пивари гостовали Новосађани, почињу претставе нове београдске трупе, којој је главни редитељ био пок. Адам Мандровић. Поред њега, одличнога глумца и главнога претстављача свију најјачих улога, били су још и Стеван Миховилов, Димитрије Марковић, Алекса Савић и други. Прва глумица била је Марија Перисова. Позориште је добило нов полет и имало нових успеха. Од старих комада нарочито су били омиљени они у којима се узноси име и слава Милоша Обилића и Краљевића Марка. На једној премијери Банове драме Урош V, која је већ својом дужином и тромом радњом унервизила публику, Краљевић Марко изнесен је као политичар са погледима, који публици никако нису били угодни. И

у тренутку кад је Краљевић Марко на позорници у дугим тирадама излагао те своје необичне погледе, загрми неко из публике: „Није Марко издајица“! Тај громки протест, бурно поздрављен, престравио беше и самога Краљевића Марка, који је, збуњен, занемио. Претстава је на двоје на троје довршена и Урош V никад се више није на позорници појавио.

Комади као што су Сан Краљевића Марка и Бој на Косову стално су пунили кућу, а Смрт Стевана Дечанског, Банова Мејрима, Добрила и Миленко, Малетићеви Хајдуци, Суботићев Херцег Владислав, Звонимир, Прехвала увек су се држали на репертоару. Доцније долазе: Црна Краљица, посрбљени Војнички бегунац, Стара Бака, Вампир и Чизмар, Низ бисера и многи други, са више или мање избора.

Али преко свега тога, ни овај покушај није био боље среће и позориште у пивари би затворено 1865 године.

Ми се сећамо још оних претстава, које је опет новосадско друштво почело давати у јесен 1867 године у дворани „Српске Круне“, садашњој Општини. Ту су биле прве глумачке снаге: Лаза Телечки, Димитрије Ружић, Зорић, Маринковић, Недељковић, Ђорђе Пелеш, Мита Коларовић. Ту су биле Љубица Коларовићка, Драга Ружићка, Јулка Степићева. Ту је нарочито била Милка Гргурова. Млада, лепа жена, плаве косе и очију, освајала је она својом уметничком игром, а нарочито заносила својим гласом, меким, топлим и пријатним.

Одзив публике био је врло повољан и она као да је била решена допринети, да се позориште овога пута одржи. Кнез Михаило био му је један од најревноснијих посетилаца. За његов се долазак унапред знало, јер му је редовно подиошен недељни репертоар а он је најрадије бирао шаливе комаде, да се за који час забави и разгали.

При крају 1867 или у почетку 1868 позориште пређе у нову Сушићеву дворану у Космајској улици. Ту је већ било нешто више простора и угодности. Ту у тој дворани, у недељу 26 маја 1868 на три дана пред своју трагичну смрт, Кнез Михаило дао је свечано обећање управнику позоришта Јовану Ђорђевићу, да ће им начинити позориште „којим ће бити потпуно задовољни“.

Не може се тачно знати како је Кнез Михаило намеравао подићи Народно позориште. По ономе што се зна, да је он цело своје огромно имање готов био жртвовати за велике државне и народне циљеве и по познатој његовој дарежљивости у свакој прилици, која би се за општу корист указала, може се закључити, да би и за Народно позориште помоћ његова била врло обилата. Београд има њему да захвали, што је још 1865 године добио, за оно време велику и удобну варошку болницу. Плац на коме је болница подигнута, он је купио за две хиљаде дуката од пок. Ђорђа Ценића, наредивши да се сав материјал за зидање летњиковца у његовом винограду у Смедереву пренесе и употреби за зидање болнице.

Кнез Михаило није оставио тестаменат. На то још није могао помишљати он, који је свом својом великом душом предан остварењу народних идеала, дубоко гледао у будућност, у њу веровао и за њу живео.

Актом уступљења од 17 јуна 1868, законити наследници његови, сестра му госпођа Перка Бајићка, и сестрићи Федор и Михаило Николићи, наређују да се Народном позоришту изда сума од 6500 дуката „сходно обећању блаженоупокојеног Књаза“. Истим актом, а „сходно опредељењу Књаза Михаила“, они уступају из његовог имања, „на државне цели“, сав готов новац у његовим касама, код Управе фондова и код његових банкара у Бечу. Поред тога они из његовог имања издају:

Болници београдској 1000 дуката, Фонду сиротињском 1000 дуката, Фонду удовичком 500 дуката, Фонду инвалидском 500 дуката, Фонду школском 500 дуката, црквама београдским 1000 дуката, манастиру Крушедолу 500 дуката.

У понедељак, 19 августа 1868, свечано је положен темељ Народном позоришту. Полагању темеља присутан је био тада још малолетни Кнез Милан са Намесницима и министрима, председником Општине и много другог одабраног света. Пошто је митрополит Михаило са једним архимандритом, протом и ђаконом осветио воду, и пошто је председник позоришног одбора Филип Христић изговорио поздравну реч, Кнез и Намесници потписали

су споменицу, која је у темељ спуштена и узидана. Та споменица гласи:

Во имја отца и сина и свјатаго духа

Овај дом, намењен српском Народној позоришту у Београду, првом позоришту у српској престоници, поста вољом и знатиом новчаном помоћу Кнеза српског Михаила М. Обреновића III, који погину од зликоваца у Кошутљаку топчидерском 29 маја 1868. Темељ положи руком Кнез српски Милан М. Обреновић IV, а благослови и освешта црквеним чинодејством архијепископ београдски и митрополит целе Србије Михаило, месеца августа 19 дана 1868.

Вишни основа сије зданије и не подвижетьсја; и Господ повјест в писанији људеј и књазеј сих от нем.

Од тога дана зидање Народног позоришта брзо је напредовало, да већ после четрнаест месеци отвори своје двери свечаном претставом од 30 октобра 1869 године.

Међутим су у Сушићевој дворани продужене претставе. Међу мла-

дим глумцима нарочито се почео истицати један, који ће доцније постати ненадмашна наша уметничка снага. То је Тоша Јовановић, наш Талма, наш Герик и наш Коклен. Од Шекспирових трагедија до Мелакових комедија не могу се побројати улоге, у којима је Тоша Јовановић бриљирао својом уметничком игром. Очајни отац као што је био Лир, бездушни поверилац као што је био Шајлок, заљубљен Мавар у пароксизму своје страшне љубоморе као што је био Отело, дубоко несрећни владалац и родитељ као што је био Ђурађ Бранковић, фини познавалац женске душе као што је био доктор Робен, безбрижна варалица као што је био Трикош, све су то типови и карактери за које, гледајући Тошу Јовановића, нисте могли замислити да су били друкчији, него како их је он схватио и претстављао.

Тоша Јовановић био је родом из сада нашега Вел. Бечке-река, син пок. Аће Јовановића, шефа онда чувеног оркестра, омиљеног београдској публици. Изгледа да је стари Аћа свога сина хтео дати у бербере, али је Тоша убрзо забацио овај занат и окренуо се позоришту на своју славу и на понос уметности којој се посветио.

Тоша је био ожењен Јулком Степићевом, која је и сама била одлична глумица. Последњих година, кад је већ оронуо здрављем, она га је предано неговала и читала му улоге, јер му вид већ беше јако ослабио.

Отац госпође Јовановићке био је добри и симпатични чика Паја Степић. Дуго година он је био позоришни шапач, јединствен у своме послу. Нико као чика Паја није умео тако вешто и тако дискретно добацити речи и помагати глумцу, чак и ономе који је своју улогу врло површио научно. Али је он имао једну велику ману. У трагичним моментима он би јецао заједно са осетљивим гледаоцима, као што би се у комичним моментима заценио од смеха. То су била места врло критична за глумце, и они су их морали добро научити, јер се на њега нису могли ослонити. И чим би се иза шапачке шкољке помолио крајичак црвене мараме чика-Пајине, стални посетиоци одмах су знали да критични моменти наступају, јер се чика-Паја већ спрема да од смеха или плача уплакане очи брише оном марамом.

*

Једновремено са зидањем позоришта журно су чињене све припреме и набавке за његов намештај, декорације, гардеробу и друге потребе. У том циљу оде почетком 1869 у Пешту члан позоришног одбора Стева Тодоровић. Он је тамо набавио доста потребних и корисних ствари, али је најбољи резултат његове мисије био тај, што је у Пешти нашао и за београдско позориште ангажовао Алексу Бачванског. Тодоровићу су казали како у Молнаровом позоришту има један одличан глумац који добро зна српски и који се зове Шандор Вархиди. На позив Тодоровићев Вархиди му одмах дође, каже му се да је рођени Србин из Бечеја, да се зове Алекса Бачвански и да с највећим задовољством пристаје да иде у Србију. Тако је Бачвански ангажован за пр-

вога редитеља и глумца у новом Народном позоришту. За своју сјајну каријеру млади Тоша Јовановић има у првом реду да захвали своје одличное учитељу Алекси Бачванском.

Као глумац Бачвански није показивао само обичну рутину површнога и једноликог приказивача, чији су вам манири већ познати из других улога и који се разликују једва приметним нивансама. Он је у своје улоге уносио дубоку студију карактера који приказује. Његов Филип II доиста је мрачни фанатик који дубоко верује у своју божанску мисију католичкога краља, да тортуром и инквизицијом брани и очува свој народ и своју државу од неверника и јеретика. Његов Луј XI доиста је подмукли тиранин, који вероломно гази уговоре на које се свечано заклео, мучки убија своје непријатеље или у гвоздене кавезе затвара своје противнике и који, у сталном страху од смрти, скрушено пада на колена пред олтар и лаже Бога да би му се смисловао души, опростио грехе и заборавио злочинства која је починио једино за добро народно и јединство државно.

Као редитељ он би зналачким оком пратио игру глумаца на пробама, поправљао њихове погрешке, исправљао њихове покрете, учио их тону и манирима, који одговарају њиховој улози. На позорници, за време претставе, никад није било забуне и ужурбаности. Све је унапред било предвиђено и спремљено. Свака је ствар била на свом месту и намештена како је требало и онде где је требало. Од тога се никад није смело отступити. За овај необичан ред Бачвански је дао један пример доиста редак, ако не и јединствен у аналима позоришним. Бачвански је становао у „Старом Здању“ и силазећи једном низ степенице, склизнуо се и у паду тако несрећно ударио главом, да је ускоро затим потпуно ослепио. Он је морао напустити позориште. Али га је тамо ипак силно вукла његова уметничка душа. На неколико месеци пред смрт, вратио се опет на позорницу. Потпуно слеп он је играо Луја XI. Играо га магистрално као у најбоље доба свога уметничкога рада. Задивљена и дубоко потресена публика чисто није могла веровати да пред собом гледа једнога јадног, слепог човека. А он се кретао на позорници слободно. Знајући да је по његовом распореду све на свом месту, он се није ни о један предмет спотакао. Пруженом руком он је одмах нашао фотељу, на

коју ће пасти, да на коленима, упирући небу своје угашене очи, промрмља ону страшну молитву.

Жустар и педантан, он је нарочито према почетницима био строг и неумољив. И сами статисти морали су знати како да се на позорници држе и крећу. Ни најмањи покрет који би био погрешан или пропуштен, он није остављао без примедбе и поправке. И о томе има један занимљив и комичан пример.

У оно време међу младим људима, а нарочито ђацима беше завладала епидемија да напуштају школу и да, против воље родитељске, одбегавају у глумце. Међу њима био је и доцније врло познати београдски адвокат Милан Мостић. Његова прва „улога“ била је да у „Посмртној слави Кнеза Михаила“, као турски војник чува стражу на градском бедему. У низамској униформи, са укрштеним белим кајишима преко груди, фесом на глави и пушком о рамену, он није имао ништа да говори, него само да се шета по бедему. Завеса се диже и он са онога бедема, збуњен и престрављен, опази како из онога мрака, са свију страна, стотине глава бежу упрле очи у њега. Он оста као укопан, једва од страха придржавајући пушку, да му с рамена не падне. У то зачу он један пискав и оштар глас. „Шетајте се“ ништао је љутито Бачвански иза кулиса. Али Мостић оста непомичан. Да је смео само ногом крочити, он се не би шетао, него побегао с позорнице. „Шетајте се“ понови Бачвански, једва савлађујући бес, који га је подузимао. Али се у Мостићу пресекле ноге и он оста скамењен, а оне главе у мраку чисто су му играле пред разрогаченим очима. „Магарче, шетајте се“, прсну Бачвански изван себе ломећи прсте и лупкајући ногама. Али ни овај драстичан епитет није могао с места померити престрављенога Мостића. Тек кад је спуштена завеса њега су, свега обливена хладним знојем, скинули са онога бедема, свукли му низамску униформу и кући отпратили. С његовом глумачком каријером било је за свагда свршено.

•

Приближавао се и дан свечаног отварања Народног позоришта, пошто су све припреме већ биле учињене. Тај дан био је четвртак 30 октобра 1869. „Посмртна слава Кнеза Михаила“, коју је за ту прилику написао Ђорђе Малетић, била је прва претстава

у новом позоришту. Ту претставу и отварање позоришта очекивао је цео свет са неким свечаним расположењем. Успомене на Кнеза Михаила биле су још живе, свеже и тужне. То сетно расположење најбоље се огледа у једном чланку, који су једне угледне београдске новине донеле уочи самог отварања, а који, као израз тога расположења вреди изнети данас, после 53 године:

„Сутра ће се отворити прво српско Народно позориште у нашој престоници.

Ове речи садржавају у себи пун значаја догађај, који отачаствена журналистика бележи с поносом.

Најпре, ми се ту опет сусрећамо с једном од племенитих патриотских мисли незаборављеног Кнеза Михаила М. Обреновића III. С оком мудрости мерио је блажене памети Господар све потребе народа свог и старао се да својим родољубљем подигне оно, што је у стању да унапреди Србију у сваком погледу. Храм Талије и Мелпомене зачео се штедрим пожртвовањем патриоте на престолу, коме су мисли, жеље и дела у потпуној сагласности. Кнез Михаило који је Србију направио господаром своје среће допринео је не мало к томе, да се на месту, где су отпре стражарили стари победиоци и свагдашњи непријатељи српског народа, подигне храм слободних вештина, храм у коме ће народ сабирати плодове лепше културе и који ће унутрашње, душевно, ослобађати народ наш.”

Још на више дана пре претставе, све ложе и сва места била су распродата. И чим је отворена претплата, најугледнији људи претплатили су већину ложа и седишта за целу годину.

Увече, 30 октобра 1869, блистало је Народно позориште у пуној светлости. Публика је, улазећи, застајала да се диви лепоти његовој. Широки пламенови гаснога осветљења, доиде непознатог у Београду, избијали су из многобројних лустера у плафону, дужином ложа и на галеријама. Ликови наших знаменитих људи у медаљонима, у реду, под првом галеријом, грбови српских земаља под другом галеријом, профил Кнеза Михаила изнад позорнице, ложе оперважене црвеном кадифом, балдахин са круном изнад Кнежеве ложе, тешка завеса са позлаћеним ројтама, која се тихо таласа, седишта нова и угодна са ливеним ну-

мерама, све је то било ново, укусно и задисало пријатном свежином.

У дворску ложу, громко поздрављен, ступи Кнез Милан са намесницима, допраћен нарочитом депутацијом. Друге ложе заузеле министри, конзули и држ. великодостојници. Ту су била како се у једном извештају каже, најодабранија лица нашег књижевног и трговачког света, заступници свих варошких општина и новосадског позоришног одбора.

Пошто је управник позоришта Јован Ђорђевић изговорио поздравну реч, почела је претстава.

Прелазећи преко свију оних Малетићевих фурија и сотона што склапају заверу уз хуку олује, севање муња и тресак грома — ми ћемо само поменути моменат кад Кнез Михаило, примивши град београдски, прелази на коњу преко позорнице, одушевљено поздрављен бурним клицањем народа који га је пратио.

Данас та сцена може изгледати сувише театрална и чак и банална. Али се треба пренети у она доба. То је била визија једне сјајне скорашње прошлости. Једва су прошле две године, кад су сви они исти гледаоци, на пољу калемегданском френетично поздравили Кнеза Михаила, који на арапском хату, у сјајној свити, улази у град београдски. Страхујући за његов живот они су му довикивали: „Не иди у град Господару, не веруј Турцима!“ Они су се од радости грлили и љубили кад су угледали српску заставу, где се весело леприша пред Пашиним конаком. Они су одушевљено поздравили онога српског војника, који је први ступио на градски бедем и који је, побожно се прекрстивши, ослободио од некрети град београдски, да га чува Србији. Право је да поменемо име тога првог српског стражара. То је био Милан Н. Радојловић, из честите куће Радојловића, наших уважених београдских суграђана, син пок. Николе Радојловића, негдашњег окружног начелника.

Сузим очима, у свечаној тишини и дубокој погружености пропраћен је прелазак Кнеза Михаила преко позорнице. Тек кад је иза кулиса замакао, осуше уз бурно плескање, громки узвици: „Слава Кнезу Михаилу!“

Кнеза Михаила претстављао је пок. Дуцман, тада учитељ јахања у Војној академији. Кнежевог раста, сувољав као и Кнез, а

верно маскиран, Дуцман је био сушта прилика Кнеза Михаила. Из позоришних записника онога времена, види се, да је Дуцман примио за ово приказивање два дуката награде из касе позоришне.

Данас се у Народном позоришту налази нарочита једна реликвија из времена Кнез-Михаиловог. То је уметнички извајана његова мраморна биста у фозјеу на првом спрату. Ту своју бисту поклонио је сам Кнез Михаило пок. Јовану Мариновићу, председнику Државног савета на насеље у нову кућу. Унука Мариновићева, удовица пок. Милована Миловановића уступила је ту бисту Народном позоришту. И право је да оригиналну бисту Кнеза Михаила чува посмрче његово, Народно позориште.

После 1869 године, Народно позориште добило је нов полет и снажно напредовало. Нови успеси бележе сваку годину његовог рада. Нове снаге замењују своје клонуле старије учитеље и другове да продуже њихову славу и да одрже високи углед Народног позоришта. Тринаест година после свечаног отварања Народног позоришта, кад су већ Мандровић, Бачвански, Тоша Јовановић били на заласку свога живота и уметничког рада, улазе у храм уметности и посвећују се служби његовој Милорад Гавриловић, Илија Станојевић, Сава Тодоровић, који сво већ четрдесет година високо држе сјајне традиције Народног позоришта. Стара је генерација изумрла да им на томе захвали, али је нова генерација жива да се на њих угледа и њиховом се уметничком душом задане.

*

Стогодишњицу Народног позоришта ми нећемо дочекати. Али се надамо да ће генерације које тек настају, имати да забележе нове успехе, нове напретке, нове великане и нову славу Народног позоришта за других педесет година које отпочињу.

10 децембра 1922

НА БОЖИЋНОЈ ДОКОЛИЦИ

Шта мислите, који се између два велика хришћанска празника сматра за свечанији и коме се управо свет више радује, Ускрсу или Божићу? То би готово пре требало питати нашу децу и унуке, јер ми, матори, нарочито на овој сада скупоћи, више водимо бригу о томе, како ће нас они јевтиније стати, него о томе како ћемо се о њима боље провести.

Неки дан, уочи Материца, вози се у трамвају један господин са госпођом. Ви знате да се у нашим трамвајима често чују врло забавни разговори и врло шарене приче. Један мој стаир познаник, беспослен „рентијер“, редовно ће се провозати бар једанпут ако не и двапут дневно, од Чубуре до Калемегдана и од Калемегдана до Чубуре, само да се наслуша тих трамвајских прича и разговора. Ти га разговори необично занимају и он воли да их после препричава кад сврати код „Круне“ на одмор и меланж. Он је и причао о оној госпођи и господину. Она, вели, држи на крилу пакет и казује мужу шта је све купила деци за Материце и колико је платила за све те играчке, које ће деца поломити још истог дана. Муж јој на то примети, како је видео негде у излогу врло лепе сонице за 400 динара. „То им ти купи за Оцево“ рече му жена осорљиво, не сетивши се, у љутини, да је и овај поклон плаћен из његовог џепа, мањ ако она није имала какву нарочиту своју „шпаркасу“.

Некада, у старо добро време, и ми смо се радовали Материцама и Оцевима, али су их и наши стари дочекивали са много мање бриге, трошка и кубуре. Још уочи самог дана, донесе момак из бакалнице Хаџи-Димитријева или Браће Николајевића-Хаџи, пуну корпу свакојакних ђаконија и послastiца. Ту су вам смокве на венцу, урме, рошчићи, рахатлукум, леблебије, бадем, печати од шећера жуте и црвене, сузаци нађевени орасима и бадемом. Све се то распореди у једнаке фишке и чува под кључем у долапу. Деца, нестрплива, већ спремила узице и једва чекају вече. А кад се смрдне, уноси слушче лојане свеће у лименим чирацима и са гвозденим мумаказама, да се њима фитиљ усекне, кад свеће почну да жмире. Мати у топлој соби, свукла шкуртељку и задовољно посматра децу како се тискају око њених ногу, да је вежу. И она, да се одреша, вади оне фишке и подједнако их дели радосној деци.

То се готово исто понавља о Оцевима и задовољство у кући доиста је било веће, него што је данас са овим скупим играчкама, за које једва да би стигла и она тринаеста плата, узлудна нада толико њих у навечје Божића и Нове године.

Ми нисмо знали ни за ове сада „божићне јелке“, за које нас уверавају, како је то некакав давинашњи словенски обичај. Онда је уочи Божића по кући посипана слама и бацањем по њој ораси, деца се хватала матери за скут, а једно другоме за хаљину и пијукали за њом као пилићи за квочком, чистили се посним резаницама и хлебом намазаним пекмезом, задовољни поспали и ноћу се припијали једно уз друго плашећи се мишева, који по сву ноћ клопарају с оним орасима по разастрој слами.

Па онда су деца имала још једно велико задовољство о Божићу. Свако се од њих отимало да буде полажајник, обично најближим сродницима или пријатељима. Женској деци та је радост ускраћена, пошто само мушкарац може бити полажајник. Он се целе ноћи трза иза сна да се не успава и не одоцни. Далеко пре зоре он излази у мрак, прти по снегу који је завејао стазе, па хита кући коју ће да полази, куца на прозор или лупа на капију. Премрзао од зиме, он отреса снег с ногу, љуби руку домаћиница да им честита Божић и бежи топлој пећи да открави помодреле уши и укочене прсте.

А сада наша деца спавају на Божић до неко доба дана у топлим постељама после весело проведене вечери поред божићне јелке. Полажајник је данас обично или млекација који с кантом улази у кућу или берберин који с прибором под пазухом долази да обрије још сањивог господина.

Ови спомени из младости, већ једном покренути, чудновато се нижу, једни друге изазивљу и сустижу, да се зауставе и кристалишу у јасним сликама и претставама. И кад се из ових сећања пренете, као иза лакога сна који вам је прелетео преко

очију, ви видите да сте се били вратили у прошлост за читавих педесет и шесет година.

Поменувши малочас трговине Хаџи - Димитријеви и Браће Николајевића, нама се пред очима створи јасна слика старе „главне чар-

шије“, у којој су оне трговине биле. То је данашња улица Краља Петра. Главна чаршија, као што јој и сам назив казује, била је и онда прва трговачка улица и у њој најугледније фирме београдске, нарочито за браншу мануфактурну и колонијалну. Али изглед садање улице Краља Петра не опомиње више ни у колико на негдашњу главну чаршију. То је била тескобна улица, која се истим данашњим правцем повлачила до Саборне цркве. Није мучно замислити ондашњу калдрму која није имала тротоара, него се с обе стране благо нагибала према средини и ту правила неку врсту олука, којим је вода отицала у друге улице или понирала у старе турске ћеризе.

Дућани су били ниски са дужом настрешницом, покривени ћерамидом. Патосани су били циглом и загревани мангалима, које су шегрти, рано изјутра, износили пред дућан и разгоревали метлом или лименом таблом. У оно угљевље бацана је лимунова кора да не би „ударало у главу“. Широки прозори са

стакленим окнима замењивали су излоге и једном половином дизани у вис. Дућани су затварани ћепенцима који су спуштани преко оних излога. Унутра, дужином дућана, тезга обојена зелено, пред њом на поду канте са зејтином или гасом, вреће с кавом, шећером и пиринчем, бурад с усољеном рибом, а иза тезге рафови са другом рибом.

Као што је и све друго у нашој земљи предузимано и стварано од самог почетка, сиротињски и примитивно, тако је било и са подизањем и развијањем трговине и промета. Све што је у главној чаршији било трговаца, доцније тако имућних и угледних, све је то почињало тешком шегртском, управо покућарском службом и првим калфенским ајлуком од двеста гроша на годину. Нови трговци обично су били поуздани момци својих газда који су их кредитирали и помагали, често своје кћери за њих удавали и ортачили их.

У прво време роба је доношена из Трста, онда слободног пристаништа и продавана наситно. Купци су с бисагама преко рамена залазили из дућана у дућан, куповали шта им је где требало и кући носили. Бисаге су потезале до 50 ока. А ни саме радње нису, у прво време, баш биле препуне и прекомерно сортиране. Кад је пок. Дука Пешика први пут дотерао пред свој магацин тридесет буради стипсе и галице, цела је чаршија ишла као на чудо да види толики еспап.

Промет је међутим полако напредовао. Уместо оне шетње с бисагама, купци су доцније у хановима имали по једно одељење, испреграђивано летвама, те еспап из чаршије довозили и смештали сваки у своју преграду. Одатле су га разносили по кириџијама на коњима, а то је био велики напредак. Вредно је напоменути понеке од тадашњих цена. Тако је шећер био четири и по гроша ока, кафа седам до осам гроша, пиринач 60 пара, зејтин три гроша, дуван два талира (48 гроша) ока а доцније најфинија бошча 60 гроша. Хлеб је био 30 пара чаршиских ока.

Доцније је уместо Трста била Пешта главна пијаца за београдске трговце. Они су ортачки или појединачно куповали дереглије, у њих товарили еспап и спуштали их Дунавом до Београда. Ту свој еспап истоваре, а ону дереглију, коју су звали

„неврат“ продаду другима, за превоз робе даље низ Дунав чак до Браиле и Галца.

Још доцније, уместо кириџија с коњима, настају рабаџије с колима, а то је значило огроман напредак. То је био лаган али сигуран превоз без квара, без претовара, фрахтова и декларација. У оно време сретали сте друмовима читаве поворке рабаџијских кола, натоварених сандуцима, балама и гвожђаријом. За београдске трговце није било већег задовољства него кад им пред магазе навале рабаџијска кола, па момци, пошто их потоваре и испрате, једва почисте колдрму испред дућана од силне балеге.

Данас у главној чаршији нема готово ниједне од старих трговина и фирма. Мануфактурне трговине Тасе Терзибаше, Антонија Пајовића, Алмулија, Милоша Карастојановића, Гуше Николића-Боди, Лазе Хаџи-Лазнића, Елијаса Морено, Вељка Самића, Михаила Арсенијевића, Настаса Вујића, Живка Ђорђевића, Живка Младеновића-Јефтиноће, Димитрија Лазаревића-Циган-Мите одавно су се угасиле или смрћу њиховом или што су им наследници трговину забили. Тако су биле и колонијалне радње Јована Канаре, Томе Андрејевића, Коче Панића. Ту су чувене бакалнице Бакал-Баше Хаџи-Димитрија Рошу, Тоше и Луче браће Николајевића-Хаџи, код којих су господа и чиновници из канцеларије свраћали на чашицу розолије или стомаклије, мезетехи маслинкама или сланом рибицом. Ту је био Кијамет, терзија, Јахијел Русо, Константин Русидес, Војин Радуловић, Ламбра Ђорђевић, Никола Шоповић, Милован Вожић, Милош Вујић, кројач код „Златне игле“, Лазар Левензон прво кројач а доцније сараф, Јован Одовић, кожар, Живко Карабџеровић, путник, колачар, дувације Јеврем Јовановић и Црни Тома Јевтић. Ни једног од ових имена нема у главној чаршији. Једина је још можда фирма из онога времена Анастаса Павловића, који је своју радњу отпочео као сиромах абаџија, досељен из Пирота.

И то су све махом били честити људи и солидни трговци. Чак и њихове мане имале су нечега оправданог и симпатичног. У њиховим међусобним односима и трговачким пословима поверење је било главна одлика. Они нису знали за менице и облигације. Узајмљиване суме новаца, чак и у јачем износу, они су сматрали као обичне позајмице, које су бележили кредом и то

без имена дужниковог. Понекад чак ни тога није било. Познати у оно време сараф Гавра Коен узајмљивао је од пок. Стеве Мијатовића трговца на Сави по 500 дуката и овај му је давао кључеве од куће и од касе да сам иде и узме новаца колико му је требало. Ван обичних тефтера они нису имали никаквих нарочитих књига. Покојни Арса Лукић, још млад човек а добро писмен, писао им је трговачка писма за цванциг од писма и кад их је написао пет-шест дневно, био је газда човек.

И ако често коникуренти у трговини, ти стари трговци живели су у слози и пријатељству. Ретко се кад десило да су долазили у заваду, омразу и парничење. Они су се обично састајали у кавани код Гушанца, у садањој Узун-Мирковој улици, или Поливаковој, ниже садање Француско-српске банке. Ту би долазили на каву док њихови млађи не помету дућан и муштерије не почну долазити. Један од њих читао им је новине, које би они радознало и пажљиво слушали и које би страстан политичар Јова Ваљевац (отац Милана Кујунџића) обично пропраћао својим примедбама и критиком. Иначе је њихова забава била поглавито у томе, да играју „џандара“ у каву, при чему су себи допуштали шале и пецкања, често и неслана, али никад пакосна, у нарочитој намери унижавања и увреде. Онога који би на картама изгубио задиркивали су, товарили, лупали му испод стола, тражили га по чекмеџетима и долапима. Покојни Ђир-Гуша нарочито је волео те шале и подвале и није био штедљив у изразима. Једанпут се десило да му је пок. Јова Марковић Шапчанин нешто у картама подвалио. Ђир-Гуша се томе присетио тек кад је кући дошао. Већ у мркли мрак он изреди момку да понесе фењер и упути се кући Шапчаниновој. Лупао је на прата док му се није отворило, те је грдно изрезалио Шапчанина, који се знајући зашто му Ђир-Гуша долази, завалио од смеха и уживао што га је наједио и натоварио. Едија Були никад није ушао у кавану, а да га Јовица Барловац не поздрави: „Добројтро свињор („свињор“) Були“, на што му овај својим жаргоном одговара: „Свиња ти изео глава“. Они се нису устручавали да се другоме потсмехну, само ако би ухватили какву смешну страну његову. Они су се смејали неповерљивом Пери Милушићу који, ходајући по дућану, колико год пута дође до касе, увек цимне ручицом да

се увери је ли закључана. А кад у вече пође кући, он прво надвири у подрум и виче некоме унутра да излази док није позвао полицију и ако у подруму никога није било, него су се њему све неки лопови привиђали. Једанпут је у подруму доиста неко био, али кад су се слегли суседи, видело се да је то био мачак који је, поплашен виком Милушићевом, најезен чучао на једноме бурету и упро у њега очи, усијане као жеравице.

Други су опет сами причали своје сопствене смешне доживљаје. Лазар Левензон био је у прво време кројач, али је одавно тај занат забацио и заборавио, па се одао сарафлуку. Кнез Милош вратив се у Србију, сетио се мајстор-Лазара и поручи му да дође и узме меру за један кат хаљина. Левензон није смео ни помислити да каже како он тај занат одавно не ради, него узме меру и да другоме мајстору, који по оној мери хаљине скроји и сашије, па их однесе у конак. Кнез Милош био је врло задовољан што су му хаљине биле широке и простране, јер су му их Швабе правиле тако тесне и узане, да се у њима ни мицати није могао.

А Мијаило Стефановић-Пујка причао је опет како је наградио при једном крштењу. Крстио је, вели, Соју пок. Живка Давидовића. Поп га одмах у почетку запита за име, а Пујка мислећи да га пита како се он зове, каза му своје име. Кад се сврши крштење, он зачуђено запита: „Па море, попе, ти крсти дете а не запита за име?“ „Па питао сам и ти рече: Михаило“. „Каки, бре, Михаило, то је моје име и зар не виде да је дете женско!“ Тек се онда поп присети да је дете доиста женско, те некако смандрљаше и записао име, како је кум био наменио.

На доколици, они су волели да се нашале и са муштеријама. По који обешењак протне, на прилику, канап кроз бушен марјаш, па га баци насред улице у прашину, а други крај канапа држи у дућану. Прође какав сељак, опази онај марјаш, подигне га, обазре се лево и десно и стрпа га у недра. А онај из дућана вуче га оним канапом и виче: „Ходи, брате, да пазаримо“.

Браћа Величковић поред друге галантериске робе, продавали су и неке помаде, од којих носа расте. И кад би који муштерија запитао да ли та помада одиста помаже, пок. Срета Велич-

ковић најозбиљnije га је опомињао да се нипошто не маже док не навуче рукавице, јер ће му руке орутавити као у мајмуна.

Нестало је са старом чаршијом и оних људи. Не памти се више ни како су жевели, ни како су се мучили, ни како су текли, ни како су се забављали. А кад се већ толико интересујемо нашим некадашњим Београдом, дај да се бар на овој божињњој доколици и њих сетимо. Јер, најпосле, напредак, развијање, благостање и високи трговачки углед данашњег Београда никао је испод оних трошних ћепенака, заснован тешким трудом и поштемним радом наших старих трговаца из главне чаршије.

6 јануара 1923

СПОМЕНИ СА ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ

I

Последњих десетак-петнаест година учествовали су код нас митинзи и уличне манифестације. Ја вам управо не бих умео рећи којом су приликом и којим баш поводом бивале све те манифестације. Сумњам да то сада тачно знају и сами они који су их приређивали, а још мање они, који су у њима учествовали. Знам само да су те манифестације нарочито узеле маха године 1908, приликом анексионе кризе, кад оно Нушић са Сотировићем као заставником и сјајном свитом у костимима из гардеборе Народног позоришта, пројаха кроз београдске улице. Оне бежу раскопане радовима око канализације и пуне каменица, чисто као поручених да се њима разбијају излози и обарају фирме Тилерова, Флајшера, Фелдманова и других „аустријанаца“. Споменик Кнез-Михаилов, који неколико година раније умало што не прође трагом Кнез-Милошешеве чесме, ако не и горе, доби одједанпут неку нарочиту важност и простор око њега поста збориште за бурне протесте против анексије и за све друге патриотске манифестације.

Но све те шумне манифестације и сви ти јавни зборови вршени су дању, пре или после подне, те би се до мрака цео онај свет или разишао или расплинуо по корзу, да загуши улицу Кнез-Михаилову. Кнежев трг опет би узео свој пређашњи свакидашњи изглед и расточени трамваји са нестрпљивом публиком, продужили би да клопају пут Калемегдана и Славије.

Али се ту скоро деси нешто необично. Око два сахата по поноћи нека необична ларма и галама избуди из дубокога сна све становнике главних улица, чак отуд од Универзитета, па поред Двора све горе до Славије. Свако се, скочив бунован из постеље, чисто уплахилено питао шта се то могло догодити. Јер је морао бити неки важан узрок, те је полиција, у овом неспокојном и нервозном времену, допустила да се овако шумно ремети ноћна тишина и спокојство толико њих, међу којима има и уморних и болесних, који су једва дочекали ноћ, да се мирно одморе, окрепе и опораве. Многи, који су у дубоком неглижеу полетели прозору и угледали доле у мраку силну поворку са развијеном државном заставом, и слушајући како громко одјече час „доле“, час „живео“, држали су да је мора бити отуд из Лозане или из Париза стигла каква необично повољна вест по нашу државу. Или је можда Мусолини евакуисао Трећу Зону, па се није могла сачекати зора, да би се дало израза радости што смо се ослободили ове море, која нас од толико времена дави и притискује.

Сви смо с прозора радознано ослушкивали, да бисмо сазнали какав ли је срећни повод овом слепоноћном триумфалном походу који је целу варош на главу дигао. И једва разабрасмо да за ово ноћно узнемирење нису криви ни Париз ни Лозана ни Мусолини, него да је тај поход значајну победу не знам које партије универзитетске омладине, која је са не знам колико гласова већине потукла своје противнике и изабрала своје кандидате у претседништво „Побратимства“.

Кад вам се једанпут сан разбије, тешко је поново заспати. Читав рој мисли и успомена навали на вас и често цела ноћ прође у узалудним покушајима да их се отресете. Једна од тих успомена, везана баш за „Побратимство“, нарочито ме је од сна одбијала. То је била успомена на годину 1867, кад је оно основано.

*

Законом, од 24 септембра 1863, замењен је закон од 15 септембра 1853 о уређењу Књажевско-српског Лицеума и тај највиши просветни завод постао је Велика школа („Академија“) са факултетима правичким, филозофским и техничким.

Кад смо се ми уписали у Велику школу, септембра 1867, гимназија је имала само шест разреда и у Велику школу се ступало без испита зрелости, по простим годишњим испитима.

Ступило нас је у Велику школу око тридесет, заједно с онима из других гимназија у унутрашњости. Чудиовато је куд се дене читав број ђака за ово неколико година у гимназији. Кад смо ушли у први разред било нас је два одељења са по педесет ваљда у свакоме. Тај број сваке године копнео је и смањивао се. Неко умре, неко напустио школу, неко отишао у богословију, неко у војну академију. Међу негдашњим гимназиским друговима ми имамо и пиљара и трговаца и владика и ђенерала, осим оних који су по свршеној Вел. школи или остали и изгубили се као ситни чиновници или се узнели до високих положаја професорских, саветничких и министарских, или постали адвокати, неки виђени с богатом праксом, а неки ограничени на дан и комад. А има их који су изабрали политику као најлукративније занимање.

Те године — у јесен 1867 — био је ректор Велике школе пок. Стојан Марковић, а декан пок. Димитрије Нешић.

Од наших другова мало их је било који су отишли на филозофски и технички факултет, све остало уписало се у факултет правнички.

Према ондашњем уређењу Вел. школе, у првој години и у првом семестру друге године слушали смо искључно природне науке и из њих испите полагали. Тако нам је пок. Панчић предавао Зоологију, Ботанику, Минералологију и Геологију. Панчић је преминуо фебруара 1888 године и њега се данас, после 35 година, могу сећати само оно неколико ђака његових, што их још има у животу. Висок, сувоњав, мало повијених леђа, просед, кратке браде, густих бркова, танка права носа, висока чела израздана борама, правилних црта, мирна и озбиљна погледа, Панчић је одавао дубоког научника и потпунога човека. Његова отмена и блага појава имала је нешто светитељско и ви бисте га увек кад га сретнете, не само поздравили с дубоким поштовањем, него и чисто осетили неку дужност да му руци приђете.

Као професор он је нарочито поклањао све своје интересовање своме главном предмету: Ботаници. И ако смо му ми били

неблагодарни ђаци, за које је знао да им као правницима његова Ботаника неће бити ни од какве велике користи ни практичне примене, он као да је ипак мислио међу нама пронаћи, ко би нарочито заволео његову науку и коме би једнога дана предао у наслеђе своју ботаничку башту и своје богате збирке. Као некад лицејце тако је и нас водио у екскурзију, верао се по брдима, чепркао и тражио цвеће и биљке, радостан кад пронађе какву ретку травку да нам је покаже. А ми смо једва чекали да се екскурзија сврши па да сиђемо доле у механу на јагњећу чорбу и пандурски ћевап.

А кад буде годишњи испит, он нам је сам помагао да које-како тројку заслужимо. То је он чинио на свој начин, зачињен увек доброћудним хумором. Јер Панчић и ако озбиљан и одмерен, одвајао је ведрином расположења, прецизношћу излагања, чистотом говора који је свагда богато проткан духовитим и занимљивим примедбама. На испиту из Ботанике, наш друг неки Коста Јовановић, и иначе слаб ђак а увек сметен, доби питање о шафрану. Врло је вероватно да је весели Коста тада о шафрану први пут и чуо. И кад га Панчић, да би му помогао, опомену на онај жути прашњак што се меће у супу, Коста просто-душно одговори да никад и не једе супу. И онда ће Панчић рећи, како ће од нас морати прво тражити да му покажемо своје јеловнике, пре но што нас почне испитивати.

Душе ваља, знања из Ботанике ни у нас осталих нису била много дубља и шира од Костиних. Али их међу нама ипак има који се и данас хвале, како су од Панчића научили да неке воћке прво цветају па онда листају, друге прво листају па цветају, а треће једновремено и листају и цветају.

Спремајући се за испит из Зоологије, ми једном приликом замолимо Панчића да нас пусти у његов кабинет, како бисмо ближе проучили човечији костур. Али у кабинету нико није ни мислио о костуру. Покојни Пера Божовић умео је тако савршено маукати, да му никакав мачак није био раван. И баш кад је Божовић, сакривен иза једног ормана са испуњеним буљинама, извијао најлепше варијације, какве се у неким фебруарским ноћима чују са београдских чандија, појави се на вратима погнута фигура Панчићева. Тишина која је на изречан захтев Божови-

Нев владала за време његовог концерта, поста још дубља. Божовић, не видећи Панчића, беше већ ушао у завршну екстазу и премирао иза оног ормана, док је Панчић, заставши на вратима, погледао лево и десно чудећи се откуд се то увукао мачак у његов кабинет. И кад се застиђени Божовић појави иза оног ормана, бацајући на нас фуриозне погледе, Панчић му примети да ће видети, како ће на испиту из Зоологије своје питање одмаукати.

Професор Хемије био нам је пок. Михаило Рашковић. То пионичар по струци, он је предавао неорганску хемију првој и другој години свију факултета, онако као и Панчић своје предмете. Пок. Рашковић није имао Панчићеву фигуру професора и научника. То је био доброћудан господин, пуначка, задовољна лица, питом и расположен, више налик на каквог рентијера него на професора хемије. Његова предавања била су за нас од интереса поглавито по занимљивим огледима, којих је резултате он увек на забаван начин наговештавао. Он, на прилику, загреје на шпиритусном пламену у једној епрувети једну а у другој другу течност, објављујући како ће те две течности, кад се помешају, дати „лепу жуту“... и ту он застане, а цела школа гракне и доврши: „фарбу“, на што он, задовољно климнувши главом, потврди: „фарбу“!

Не умет данас тачно рећи како су се о испиту довијали и он и ђаци, али знам да нити смо ми богзна како били спремни из његове хемије, нити је он кога на испиту оборио. Виће да је он и на испиту стављао питања тако згодна, да је ђацима, као и за ону „лепу жуту фарбу“ требало само одговорити потврдом или порицањем.

Тек у другој години, пошто смо се курталисили природних наука, запливасмо у правне студије филозофијом права, коју нам је предавао пок. Стојан Марковић. Марковић је био добар човек и погодан професор, али некако млитав и сувопаран. Он је свој предмет читао, коментаришући га безбојно, без привлачности за слушаоце, који су се мучили да схвате и прибележе његове, за њих често нејасне дефиниције. Доцније је он предавао и Административно право и како тада није било штампаних предмета, то је поготову најзгоднији уџбеник био државни шемати-

зам, из кога се најбоље видела организација централне управе, број министарстава, подела управних власти и других државних надлештава.

Римско право предавао је Драгиша Станојевић, који се као млад доктор права тек беше вратио са студија и заменио Гигу Гершића, отпуштеног из службе после омладинске скупштине од 1867 године. Али се Драгиша Станојевић не задржа на Вел. школи ни годину дана. Оптужен за саучешће у убиству Кнеза Михаила, он је у јесен 1868 године ослобођен преким судом из недостатка доказа, али је морао оставити Србију и вратити се тек осамдесетих година на нарочито заузимање тадашњег Министра унутрашњих дела Милутина Гарашанина, кога је после у „Дневном Листу“ крвнички ружио и нападао.

Катедру Римског права заузео је опет Гига Гершић. Одличан професор, бриљантан говорник и импровизатор, без позе и надмености, више друг него наставник, Гершић је своје слушаоце умео силно да заинтересује материјом коју је предавао. Његове дефиниције биле су јасне, његова објашњења прецизна, његова разлагања једра, логична, разумљива са свом привлачношћу необичног говорничког дара и свом гипкошћу и лепотом језика, којим је владао.

Али ова сјајна страна Гершићевих особина као научника и говорника, имала је опет једно врло неугодно начелје. Неуреднијега професора од њега на Великој школи није било. Никад он није на предавање дошао у одређено време, нити се икад тачно знало да ли ће на предавање уопште и доћи. Нестрпљиво су га ишчекивали његови слушаоци, који су осим његовог имали и других часова. У зло доба он би се задихан, хладећи се лепезицом, појавио на уласку од стране Караџићеве улице, обрћући се горе на сат и вајкајући се да је опет „случајно“ одоцнио. У ствари Гершић је био ноћник и то од оних необичних ноћника, који су били у стању осванути не у лумповању, него с пријатељима у ћаскању и разговору једино уз шољу меланжа или каве. И ако би ко од њих, у саму зору, предложио да се разилазе, Гершић би увек протествовао доказујући да они не морају поћи први, и ако у кафани, осим њих, никога више није било, него су по свима столовима давно већ стајале поређане извриуте столице и

тињале уврнуте лампе. Уосталом ову неуредност Гершићеву запамтили су не само његови ђаци, него доцнијих година и његове колеге у министарству. Пок. Ристић, увек акуратан, наређивао је као први намесник да се позив за Гершића у министарску седницу назначи увек за један сахат раније него што је гласио за остале министре. То ништа није помагало и Гершић је долазио кад је седница била скоро на свршетку.

Грађанско право предавао нам је пок. Ђока Павловић. Причајући једном приликом о ђачкој побуни у години 1871, ми смо напоменули, како је Ђока Павловић био један од професора, кога су ђаци и најрадије слушали и највише поштовали. Хладан, без емоција, он није своје слушаоце пленio никаквом сјајном дикцијом, која би обилувала пробраним а излишним фразама и фигурама. Он је био својим ђацима спреман и савестан учитељ, који их је поступно, зналачки, методично уводио у предмет, који им је предавао. Оно што су они од њега научили било је позитивно и темељно. Међу нашим старијим правницима, професорима, судијама и адвокатима има их доста, који за своју одличну спрему, захваљују срећи, што су били ђаци Ђоке Павловића.

Професор Кривичног права био нам је Аћим Чумић. Противно своје хладноме и стишаноме пријатељу Ђоки Павловићу, Чумић је био природа бујна и страсна, дух жив, покретан и импулзиван, прави тип шумадискога незадовољника и агитатора, кога вечито нешто жуљи и коме никад није све потама.

У своја предавања Чумић је уносио оштру критику и осуду свега што му се чинило да је незаконито, неправедно и насилно. Наши професори још у гимназији, наређивали су да се затворе прозори како нам не би сметало громко разлагање Чумићево, што допираше отуд с противне стране, праћено силним треском песнице о катедру. Он је имао обичај да објави питање, које ће на идућем часу расправљати. И онда се обичан час претвара у јавно предавање, на које се слегне не само Вел. школа, него и пола београдске чаршије. То је било одмах после смрти Кнеза Михаила, за време првога намесништва и либерала, које је Чумић силно мрзео и жучно нападао. Та његова безобзирна опозиција и довела га је после неколико година, заједно с Коларцем,

пред тополски преки суд, где је о концу остало да главу изгуби. Судбина је, међутим, хтела да Чумић умре крајем јула 1901 као једини доживотни сенатор, наименован по Уставу од 6 априла 1901. Сви остали, и доживотни и изборни, дочекали су слом Сената, Уставом од 5 јуна 1903.

Објашњавајући нам поједине одредбе Кривичнога законика, он је умео да их истакне за чудо рељефно и занимљиво. Говорећи, на прилику, о хајдучији и хајдучким јатацима, он је оштро замерио што је често као јатак сматран и осуђиван и онај бедник негде у дну Муртенице, коме, голотрбу и удаљеном по више дана хода од сваке власти, бану у колибу наоружани хајдуци да код њега преноће и склоне се од потере. И да би слика била још јаснија, он нам је причао, како се једном неки капетан са читавом четом пандура беше кренуо у Златибор да хвата чувеног хајдука Јевђовића. На одмористи под једном буквом, капетан се пред пандурима разметао, како му ништа милије не би било него да се сукоби с Јевђовићем. У то испаде преда њ један човек страшна изгледа и до зуба наоружан, па му рече: „Ако мене тражиш, господине, ја сам Јевђовић.“ Престраваљени капетан скочи с класе, скиде качкету и уситни: „Драго ми је, драго, изволите, права бошча“ па му пружи табакеру да запали. И сада ова власт, додаје Чумић, петља и апси као хајдучког јатака онога бедника.

Или би нам објашњавао појам силовања као злочинства. Ту се вели, траже несумњиви знаци и докази снажног и очајног отпора и борбе и ногама и рукама и зубима и ноктима, а није довољно само батргање као оне снаше, која је више претила него се бранила, довикујући насилнику: „Силуј, силуј, има закона.“

Народну економију и финансију предавао нам је пок. Стева Поповић, прии Стева или Стева Турчин. Он је свој предмет читао, у једном тону, некако несигурно и испресецао, као стидљив ђак свој писмени задатак. Он је као наставник истина био и сам почетник, па се оне прве године осећао на катедри нелагодно и збуњено. За нас је то било повољно, јер се о испиту нисмо имали бојати питања која понеки професори, каприциозни и злуреди, стављају кандидатима као праве загонетке, ужива-

јући у њиховој забуни како ће прво размрсити само питање, па тек онда на њега одговорити.

Психологију и логику предавао нам је пок. Алимпије Васиљевић. То је била катедра Милана Кујунџића, који је услед афере са Заријом Угричићем, почетком 1871 године, отпуштен из службе.

Још као професор пожаревачке полугимназије, Васиљевић је водио с Кујунџићем у „Вили“ живу полемику о старој грчкој филозофији, о Питагори и Талесу. Али главне квалификације његове биле су, што је био један од најревноснијих присталица намесничке владе а уз то у сродничким везама са врло утицајном у оно време породицом Баба-Дудића. У почетку само хонорарни професор, он је ваљало да са својим слушаоцима о испиту покаже видан успех, па да буде потврђен за редовног професора. Али је време било кратко, а ђаци још неспремни. У таквој незгоди Васиљевић распореди цео предмет на питања, а ђацима закаже да ће их редом прозивати по азбучном списку, а питања стављати опет редом тако, да ће сваки знати које ће питање добити те да се из њега спреми.

Испит, коме је председавао пок. Панта Срећковић а присуствовао сам Министар просвете Димитрије Матић, текао је сјајно. Међутим се десило да је један од другова, баш испред Мике Кр. Ђорђевића изостао са испита, те се Мика помакао за једно питање напред и уместо свога четрнаестог, добио тринаесто питање, о коме ни појма није имао. Али он се није збунио. Уочлив како га је Бог дао, Мика готово увређен рече да његово питање није тринаесто него четрнаесто, као што је и он четрнаести у дневнику. Ред буде одмах исправљен и Васиљевић не само да је због овог сјајног успеха својих ђака био похваљен, него одмах и потврђен за редовног професора.

Судску медицину предавао нам је пок. доктор Милан Јовановић-Морски, доцније врло познат по својим занимљивим путописима „Тамо амо по истоку“. Он је заменио ранијега професора пок. д-ра Аћима Медовића. Јовановић, и ако можда површан у овоме послу, био је образован човек и симпатичан. А судска медицина била је и онако предмет од интереса, са пуно пиканте-

рија, које је он, бриљантан козер, умео живо истаћи и занимљиво изложити.

Још нам ваља поменути пок. Шарла Арена, професора француског језика и литературе. Арен је дошао однекуд из јужне Француске, настанио се у Србији и предао је волео. Био је отмен и чистмен, прави стари господин, увек укусно одевен, глатко избријан с брадицом на форму мушице под доњом усном, углачаним цилиндром, мало накривљеним изнад левог ока, свиленим прелуком с бобицама, којим је уоквирен троугао беле кошуље са дијамантским дугметима и црном краватом.

Као прави Француз, Арен никад није добро научио српски, стало се спотицао о ове наше силне падеже, родове и неправилне глаголе, акцентуишући речи и гргоћући их по свом француском начину. То је често давало повода комичним сценама, које су истина увећале наше симпатије према њему, али умањивале респект који нам је овај честити човек и пријатељ иначе уливао. Јер докле год је он кројио српске реченице по француском калупу, а ми му давали француске одговоре и преводе по српском калупу, без тих комичних сцена није могло бити.

II

Ступив на Велику школу, ми смо у њој затекли већ проређену ону лицејску атмосферу, која је раније задисала младичким одушевљењем и патриотским заносом из времена барикада о бомбардовању Београда. Још је неко време постојала чета, којом је комадовао мајор Ранко Алимпић и која је уз пратњу музике, и весело попевајући, поновно промицала београдским улицама у поље на вежбу и отуд се враћала закићена цвећем и зеленилом.

Али дух сумње и разочарења већ беше почео слабити онај негдашњи занос и одушевљење. Вера у велику будућност Србије, коју јој је спремао Кнез Михаило силно је подривана из Новог Сада и Женеве. За новосадску „Заставу“ и женевску „Слободу“, Кнез Михаило није велики патриота на престолу, него мрачанак и насилник, који свој народ држи у крутој полицијској стези и обесној самовољи. Србијанске патриотске песме о Дрини води

хладној стукнуле су пред „Јутутунском химном“ Змајевом, кога су његови пајтани од милоште звали и Киш-Јаношем, а његове „Београдске баке и пролеће“ претстављале су као узалудне све народне наде и уздање у Кнеза Михаила. И кад је чика-Љуба Ненадовић у дивној и родољубивој песми, „Општинска кућа“, позивао мало и велико на сложни рад да се подигне заједничка српска кућа и нагласио да је за тај рад потребно и руку и гвожђа и да је тај план већи него Милоша и Ђорђа, Змај је, чинећи пакосну алузију на предају градова, донео слику београдског града са турском заставом и с потсмехом питао: „За то ли је требало руку, за то ли је требало гвожђа, то ли је тај план што је већи него Милоша и Ђорђа!?“

А кад је 1876 године, најпосле грануло пролеће којим се кроз читав низ година потсмевао београдској влади, Змај се није одазвао њеном позиву да као лекар притекне у помоћ српским рањеницима и болесницима, него је тражио неке нарочите награде и положаје, који му се ни по каквом изузетку нису могли дати. Он је остао у Новом Саду да и даље пева на рачун српске владе, која је у тежак рат запливала, док су други туђински лекари дошли као добровољци на српска превијалишта и у српске болнице.

На измаку 1867 међу великошколцима зачне се мисао да се оснује удружење великошколске омладине, коме би био циљ рад на науци и књижевности и на узајамном обавештавању и упућивању. Тако организовано удружење имало би сваке недеље седницу, на којој би његови чланови износили и читали своје радове, оригиналне или преведене, а који би били давани на оцену и критику ономе, ко се за то јави. Те би се оцене опет на седницама читале и дискутовале. Повољно оцењени радови имали би се штампати као примљени у удружењу.

На томе првом претходном састанку, било нас је више другова из прве године, а између осталих Лаза Лазаревић, Светозар Атанасијевић, Љуба Ковачевић, Аца Радовановић. Из старије године Милош Давидовић, Милан Радовановић, Милутин Савић, Стева Милићевић, Владимир Николић-Илић. На томе првом састанку утврђена су правила удружења, које је по предлогу, ако се не варам Владимира Николића, названо „Побратим-

ство". Владимир Николић био је рођени брат мајора Михаила Илића који је јуначки погинуо на Јавору 1876 год. То је био интелигентан и вредан младић, у кога су и његови другови полагали велике и оправдане наде, пресечене раном смрћу његовом. Лабулејев „Париз у Америци" и Игов „Сирмах Клавдије" одлични су преводи, данас ваљда већ заборављени, Владимира Николића, који је и сам давно заборављен.

Сви ти први оснивачи „Побратимства", давно су већ помрли: и наш јединствени приповедач Лаза Лазаревић и наш Светозар Атанасијевић, један од најбољих лекара што смо га имали, а чије име у последње време тако достојно истиче и оживљава његова кћи др. Ксенија Атанасијевићева на велико задовољство његових старих пријатеља, који своје искрене симпатије и поштовање и на њу преносе. И Љуба Ковачевић који је смрћу својом оставио тако осетну празнину у нашем научном свету и тако мно спомен међу пријатељима и друговима. И браћа Радовановићи Милан и Алекса, давно преминули као медицинари, који су својим почетним радовима и својим преводима Хекла и Дарвина много обећавали у позиву коме су се били посветили. Што се тиче Милоша Давидовића, он је негде умро као директор гимназије, мрзовољан, стерилан, повучен и запуштен. Као ђак на Великој школи он се истицао дивљачним и циничним држањем, непомирљивим слободоумљем, како се онда проповедало. И у знак свога незадовољства и осуде према стању, које је новосадски ареопаг огласио и жигосао као назадњачко и тиранско, он је лепио на препискама „Побратимства" поштанске марке са ликом Кнеза Михаила увек главом на ниже.

Стева Милићевић добар и интелигентан млад човек, али несрећен, прави боемски тип, умро је последњих година као новинар, пошто се целог свог века злопатио и напатио прогањан и осуђиван, као одговорни уредник опозиционих листова, увек горд да идеје у њима изнесене, јавно пред судом брани и за њих испашта. Од првих оснивача „Побратимства", једини је још у животу, осим онога који вам ово прича, Милутин Савић, негдашњи начелник Министарства народне привреде.

Оснивање „Побратимства" у Вел. школи нашло је одзива и у гимназији међу њеним најстаријим ђацима. Тамо је убрзо ос-

новано гимназиско друштво „Нада“, којег су главни покретачи били: Милан Андоновић, Миша Вујић, Живко Шокорац, Марко Пајић. Они су тако исто имали своје састанке, своје књижевне радове и огледе. Ти радови објављивани су у листу „Нади“, који су у извесном броју примерака преписивали и између себе продавали по марјаш од комада.

Први радови у „Побратимству“ били су преводи. Природне науке преовлађивале су, и ако то не би одговарало основној и спреми и расположењу, какво смо донели од Панчића и Рашковића. Али је онда таква била струја и тако се сматрало да захтева озбиљност рада и студија таког једног академског друштва као што је „Побратимство“. Уосталом, тон у „занимању природним наукама“, како је Тургенев једном са пуно хумора у своме „Диму“ казао за све озбиљне руске студенте, давали су у „Побратимству“ већином они ђаци, који су се и spremали да иду на медицину, као Лазаревић, Атанасијевић и браћа Радовановићи.

Избор преведених расправа био је, разуме се, без реда и система: од Бихнерове Снаге и Материје, до физиолошких студија Клода Бернара, како је коме што до руку долазило. Колико је ту труда морао уложити почетник, да преведе ствар коју није разумевао и шта је ту могао казати његов критичар, који, не разумевајући је ни сам, није смео замерити избору преведене ствари, да не би испао мање начитан и мање верзиран. Он је обично, озбиљно и важно, хвалио високу научну вредност и велику потребу и корист преведеног чланка, топло препоручивао да се прими у „Побратимству“, предлажући бојажљиво и другарски само извесне поправке у стилу и језику.

Иначе се све друго бацило на литературу, страну, словенску а поглавито руску. Серију читања на састанцима „Побратимства“ отворио је пок. Милан Радовановић приповетком Љубеца Каравелова „Хаџи-Генчо“, у којој се износи живот бугарског чорбације у маниру гогољевском. Мислим да је ова приповетка и штампана, свакако знам да је у „Побратимству“ примљена одушевљено и без претходне рецензије. Чернишевски, Достојевски, Тургенев, Љермонтов, Гогољ, Марко Вовчок, све што је пок. Ђорђе Поповић пропустио да преведе и штампа у „Даници“ и што је доцније остало резервисано за Милована Глишића, све је то

имало не само своје преводиоце него и врло комичне подражаваоце карактера, који су у тим причама и романима изнесени и оцртани. Стева Милићевић, жучнији противник аутократији руској него и реакцији епископској, узимао је позу Љермонтовљевог Печорина, суморног фаталисте. Он је мислио да је прави Печорин ако иде незачешљан и рашчупан, ако говори кратким испрекиданим фразама презриво се осмејујући једним крајем усана, с досадом шичући на нос, забацујући главу, жмиркајући очима, као да му је, замишљеном и дубоко у себе повученом, сувишна светог сметала. Покаткад би, после дугог ћутања, ходајући с друговима који су весело ћетали и шалили се, тихо и јетко, као за себе, запевашио руске стихове, Бог зна одакле извађене из какве ваљда Бакунинове, Крапоткинове или Герценове збрике. Запамтио сам да су почињали:

„Наш государ руски
Носит мундир пруски”,

и да су свршавали рефреном:

„Ејда цар, ејда цар
Православни Государ”. —

А Милош Давидовић уобразио је да је прави Тургеневљев Базаров, у чијим је очима све изазадно, застарело и глупо. Он, истина, није имао прилике да се на смрт разболи заражен отровом леша који је парао, па да се тим поводом бездушно наруга очајном оцу, потсмевајући му се како се хвалио да је и он неки филозоф, али је иначе био потпуно Базаровљевог мишљења, да је време у коме живимо, крајње труло, загушљиво и очајно.

Било их је којима су ови Печорини и Базарови импоновали и уливали респект и чак бојазан, јер су назирали у њима неке будуће величине и реформаторе. Али их је било разборитих и трезвених, који су у њима гледали само типове егзалтиране и комичне. Увек природан и реалан, пок. Сетозар Атанасијевић називао их је просто руским дурацима.

Крај свих ових појава, ипак међу друговима на Великој школи није било никаквог дубоког расцепа и подвојености. Дух слободоумља и отпора никад није дегенерисао у неке партиске групе, оделите једне од других и једна другој непријатељ-

ске. Покрет који се опажао у тадашњој великошколској омладини, стремио је правцу, одакле се указивало ново доба, светлост и напредак. Томе правцу кретали су се природно и неминовно сви, заједнички и неодвојено. Онда међу њима није било политичких група, потстицианих и подржаваних ван школе, регрутованих да попуне партиске редове кад из ње изађу. Програмима, обећањима и изгледима за напредовање и каријеру нису онда унапред ангажовани и за различне политичке партије капарисани млади људи, да се међу њих, још у ђачке клупе, убаци љута завада и крвна омраза, те да из школе изађу не као другови и пријатељи, него као огорчени непријатељи, који се, већ задахнути непомирљивом мржњом и осветом, разилазе у противничке таборе.

Изишавши из школе и ушавши у јавни живот и наши су се другови разишли у разне политичке партије и пошли сваком својим путем, али су их, и ако доцније политичке противнике, спомени из ђачког живота другарског и заједничког, увек везивали личним пријатељством и симпатијама.

Живот тадашњих великошколаца био је различан од овога, који данас проводе универзитетски грађани. Он се прилагођавао општем патриархалном животу онога времена. Ђаци из унутрашњости, ако нису били пуки сиромаси и издржавали се послужујући по имућним кућама или давали „кондиције“ имућној деци за малу награду, стан и храну — живели су по двојица-тројица у једној соби, спавали на сламбачи преко дасака на ногарима, прали се код газдарице која је и сама од њих живела, хранили се по апчиницима и млекациницама за дваест пара од порције јела и марјаш од комада хлеба, ишли с тестијом на чесму сами у вече, кад се смркне и радили при лојаној свећи. Није било јавних забава, где би и они имали приступа, ни ђачких трпеза ни фонда за сиромашне ђаке. Било је позориште, које су посећивали на трећој галерији, или гледали претставе као статисте иза кулиса. Понеко би од њих имао ћемане или дувао у сељачку фрулу и онда би се зими, недељом, скупљали код њега и ђипали уз песме и поскочице. Али су увек били сами, без женскога познанства и другарица, којих тада на Великој школи није било. Женска су деца, пошто сврше основну школу, полазила

своју одвојену Вишу женску школу, тако звану Институт, у коме је, нарочито у прво време, било искључно женско особље од наставничког до послужитељског. Девојке су у школу ишле обично у пратњи којег сродника или служавке. Бацају су, истинито, међу собом помињали „институтке беле лутке“, али то је све било далеко од ове сада камарадерије на заједничким часовима, предавањима и забавама.

С пролећа би се, далеко пре зоре, читаво друштво кренуло на обданишту до Кошутљака, Раковице или чак до Авале и тамо весело провео дан частећи се оним, што је ко за пут понео: сиrom, сланином или свежим чварцима.

У каване се слабо ишло, па и то у оне јевтине и забачене где сусрет с професорима није био вероватан. Тек последњих година почели смо одлазити код Париза, у Старо Здање, а нарочито у Национал, који је тек био отворен. Билијара се слабо играло, карте су биле забрањене, али је шах био у великој моди, при чему је онај ко изгуби партију, плаћао каву своме противнику. Бивало је и таквих договора да трошак плати не онај ко изгуби него онај ко добије партију. И онда би играчи, окружени многобројним кибицерима, удвостручили пажњу да партију добију, како би показали да су поштени и да нису подвалаџије.

У последње време добили смо приступа и у читаоницу. Од београдских листова били су онда Поповићев „Видовдан“, Андрићев „Световид“, Каљевићева „Србија“, а као шаливи листови у прво време Ђелешевећа „Руџа“, а доцније Балугџићева „Дангуба“. Од књижевних листова Новаковићева „Вила“ и новосадска „Даница“ Ђорџа Поповића.

Од свију ових листова најодвратнија нам је била Ђелешевећа „Руџа“. То је био лист без духа и укуса, неписмен, памфлетарске садржине, пун простачких грдња и денунцијација. Ђелешев и његова „Руџа“ беху већ досадили целога свету. Пок. Лаза Лазаревић и ја договоримо се да на један необичан начин насамаримо Ђелешевећа у његовој рођеној „Руџи“ и тако онемогућимо њено даље излагање. Згодан пример за то дала нам је била једна песма, која недавно беше изашла у Поповићевој „Даници“. Садржина те песме била је пуна хвале и ласкања за Поповићевог пријатеља Ђорџа Стратимировића. Али кад су читана

почетна слова песме озго на ниже, изашло је: „блудни сине Ђоко, жалосна ти мајка“.

По томе шаблону, у споразуму с Лазом, напишем песму која је носила наслов: „Српска жеља“. Ту песму о скором ослобођењу, којим је Ђелешевих ласкао Намесничкој влади и Блазнавцу, пошљемо му, без потписа, поштом молећи га да је штампа неизмењену. Ђелешевих прогута удицу и ону песму не само штампа, него се још испод ње под звездицом похвали, како му такве жеље долазе са свију страна.

Није овде могућно изнети чиме је почашћен Ђелешевих оном песмом, почетним словима читаном озго на ниже. То би било „и сувише житко“ што рекао онај паша, кога је његов ађутант узалуд молио да му и овог пута помогне извући се из неке крупне и прљаве афере.

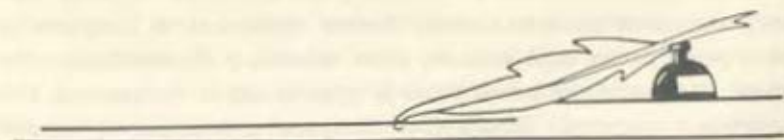
Брука Ђелешевихева пукла је на све стране. Одмах сутрадан штампана је „трошком београдских трговаца“ крупним почетним словима, а после неколико дана Ђелешевих је почео добивати телеграфске честитке из целе Србије „и да се напије воде“. Он је, сиромах, у наредном броју донео слику пок. Милана Кујунџића обешена о дирек и с натписом „српска жеља“ мислећи да му је Кујунџић ону песму послао.

Циљ је био постигнут и „Ружа“ је само још неко време животарила и најпосле увела.

•

Тако је отприлике изгледала Велика школа са својим професорима и ђацима пре више од педесет година. То су све слике и спомени из младости која по својој наивности може изазвати и осмех, али осмех само доброћудан и наклоњен. Јер која је то младост која у основи није симпатична и којој се пуним срцем кроз прсте не гледа?

25 фебруара 1923

ЈЕДНА УСКРШЊА УСПОМЕНА

Ових дана могли сте опазити необичну живост по улицама београдским. После оних зимунских провода, разних јубилеја и невероватних забава, нарочито — како је то данас у моди рећи — „успелих“ у хиљаду другој ноћи и Материнском удружењу, свет је једва дочекао да се окрепи и чисто окупа на овом свежем ваздуху и пролетњем сунцу. То је управо излазак на светлост из оне тешке атмосфере, zasiћене парфимима и људским испарењем која га је целе зиме гушила, а у исто време то је и припрема за улазак у очајну прашину која ће га целог лета давити.

Али је био и други разлог овој живости и ужурбаности. С пролећем се примицао и дан кад је ваљало помишљати и на децу која су целе зиме, у много прилика и у много кућа, била остављена на Божју вересију. Тај дан је Врбица, велики празник дечји, велика радост али и велика брига родитељска. Јер које је дете које је изашло на Врбицу, а да га мајка није ма чиме поновила? У великој поворци, пропуштајући средином улице литију са заставама што су их црквама даровали разни еснафи и други побожни приложници, иду деца у два реда ивицама тротоара, појући својим ситним гласићима „Опшчеје Воскресеније“. У тој поворци има деце из имућних кућа, девојчица у свиленим хаљиницама, кокетним шепирићима и лакованим ципелицама, мушкараца у матроским хаљиницама и морнарским капицама са називом

какве наше вароши или брода, једино на тим дечјим капама ћирилицом исписаним. Има ту и сиротињске деце, девојчица у скромним циганим хаљиницама, шеширићима од просте сламе и јевтиним крпачким ципелицама. Али сви они, измешани славе у један глас Лазарево Васкрсење и снажно машу звонцима што им висе о врату на свиленим тракама. У ове деце још нема за-
висти; она само гледају низа се у своје одело, јер је најлепше оно што је на њима.

Таки смо исти и ми некад били, давно врло давно. Из тера-
зиске основне школе, која и данас стоји она иста у Дечанској
улици, водио нас је на Врбицу наш добри учитељ пок. Паја Ве-
кечки. Ишли смо до наше палилулске цркве овако исто, у два
реда, звонили и појали. Овако исто, средином улице, ишли су
с литијом пок. поп Спира и ђакон Микалић. Само што је она по-
ворка била, рекао бих, још већа и свечанија. Радње су биле затво-
рене, а иза неба које су на смену носили претставници разних
еснафа, ишли су најугледнији наши људи међу чиновницима и
грађанима. И тек што је процеснја свршена и сумрак се почео
хватати, а оздо од Велике касарне загурвали би топови да огла-
се навечерје Цвети, великога народнога празника. И цела Велика
недеља прође у некој журној припреми за највећи хришћански
празник. И кад осване Ускрс, свечана тишина падне на целу ва-
рош. У саму зору враћа се свет из цркве кућама, да из њих по-
сле изађе у свечаном руву. Деца, изоблачена сада први пут по-
сле Врбице, лармају испред кућа, туцају се црвеним јајима, сва-
ђају се око тога чије је било јаче и ко је између њих силеџински
куцао. Понеко од њих, сво убрљано ровитим јајетом, дере се из
гласа, брише рукавом нос и сузе и не сме да се врати кући, онако
грдно и умељано.

*

Из тих давнашњих година један ускршњи дан нарочито ми
је остао у успомену. То је био Ускрс 1865. Живео га се и данас
сећам и ако је од тада прошло пуних 58 година. Ти први утисци
из ране младости остану обично јаснији и свежији него многи у
доцнијем животу, кад човек занесен вртлогом борбе и брига, нема
ни времена а често ни воље да их утви и да се на њима заустави.

На Ускрс те године Кнегиња Јулија позове у Двор после подне на ужину приличан број породица чиновничких и грађанских са децом њиховом. На ову ужину позвани су били министри, државни саветници и други великодостојници са породицама. Искупили смо се у сада већ порушеном старом Двору, у мањем салону до оног великог с балконом према дворској башти и садањој Краљ-Милановој улици.

У плавој, свиленој хаљини која се преко кринолине ширила као звоно према ондашњој ношњи, с крајим, затвореним струком, узаним рукавима који су, завршени воланима од чипака, допирали скоро до прстију, брилијантским брошем под грлом, бујном таласастом косом, покупљеном у мрежу — Кнегиња Јулија беше господствена појава. Још непрестано млада, она тада беше у пуном напону живота и лепоте. Лице јој беше алабастерски бело и чисто, очи црне и сјајне, обрве танке и фино повијене, нос врло правилан, уста необично мала а усне одмерено пуне и румене. Кад би се насмешила, указала би се два реда бисерних зуба и јамце на образима, што јој је давало необичну љупкост и лепоту. Нарочито је према нашим госпођама била увек врло пажљива, а према убогима права сиротињска мајка. Трудила се да се прилагоди нашим обичајима. О великим народним празницима и свечаностима носила је српско одело с тепелуком од крупног бисера и брилијантским гранама око шамије. Удата за Кнеза Михаила већ од дванаест година, она је прилично говорила српски, али је као свога учитеља стално имала уза се Ђуру Даничића. Но њен прави учитељ српскога језика није био Ђура Даничић, који би се ограничио на обично читање, тумачење речи и конверзацију, конвенционалну и досадну. Није то био ни Кнез Михаил, који се, у интимном разговору са својом женом, очевидно није могао стално служити језиком, који она недовољно зна и разуме. Може се рећи да је њен главни учитељ био, до своје смрти, Кнез Милош, који, не знајући другог језика осим српског, није могао с њоме друкчије ни говорити него српски. Он је своју снаху, коју је звао „ћером“, врло пазио, као што је и она њему указивала најдубље поштовање. Он се само вајкао што му снаха није као „квочка са пуно пилића“ него дом прети да му се уга-си. Кнегиња Јулија никад није имала деце ни с Кнезом Михаилом ни доцније с кнезом Аренбергом.

Међу гостима највише је падао у очи Илија Гарашанин, Претседник Министарства. Сув, висок, проседе косе и бркова, врло оштрих црта и ако оне нису одговарале његовом темпераменту, склоном, крај све његове озбиљности, на шалу, досетке и Дон-Жуанске подвиге. У дугачком капуту, с крутом, високом крагном, тако званим „фатер-мердерима“, која му је врховима допирала чак до образа, широком краватом од црне свиле, Гарашанин је био необична и врло маркантна појава. Његов ауторитет био је велики и неспоран и његово име звучало је врло крупно не само у Србији него и далеко ван њених граница. Кнез Михаило указивао му је увек нарочиту пажњу, као што је и он Кнеза у истини цензио и поштовао.

Ту је био и Претседник Савета Јован Маринковић. Рођени Бошњак, Мариновић је био међу свима ондашњим нашим државницима најутглађенији европљанин. Зет Мајор-Мишин, он се одвајао од осталих богатством, отменошћу и господством. Вичан манирима дипломатским и гипсим, редак зналац француског језика, он је, и ако не члан Владе, био један од најважнијих саветника Кнеза Михаила, његов повереник у крупним мисијама и аутор свију докумената, меморандума, дипломатских претставака и нота за све време владе Кнеза Михаила.

Потом Никола Христић, Министар унутрашњих дела, кога је сам Кнез Михаило у једном писму Вуку Крвцићу окарактерисао као непристрасна, вредна и њему одана човека. Он је постао Министар унутрашњих дела 27 октобра 1860, шест недеља по ступању на престо Кнеза Михаила и остао на томе месту непрекидно до 20 јуна 1868, шест недеља по смрти Кнежевој. Једини међу свима министрима, Христић је био најближи повереник Кнежев, једини коме је затворени и у себе повучени Кнез отворено и без резерве поверавао своје најинтимније мисли, погледе и намере. Сматрајући га као свога поузданог пријатеља, Кнез је њему јединоме широм отварао своју душу, да му се пожали на лажи које се о њему разиоше, на клевете којима се обасипа, на зле намере што се подмећу њему, који се као што је једном приликом пок. Ценићу у Иванки казао, није у Србију вратио да у њој тече, благује и тиранише, него да њеној срећи и будућности сав свој живот посвети.

Једино у чему се њих двојица нису слагали било је то што је Кнез Михаило, тврдо верујући да нема српске руке која би се на њега дигла, упорно одбијао и осујећивао све мере које је Христић предузимао за његову личну безбедност. Христић је после смрти Кнежеве живео пуне 43 год. Он је до смрти жалио што онај завереник, који га је на неколико дана пред убиство Кнежево пратио увече Дворском улицом да га убије, није имао куражи да то и изврши, те би смрћу својом можда спасао главу Кнеза Михаила.

Ту беше и Коста Чукић, Министар просвете. Црне масти, црне браде и бркова, с наочарима на мало кривом широком носу, нервозан и напрасит, али високо образован, радан и беспрекоран. Па Рајко Лешјанин, Министар правде, ситан, доброћудан, симпатичнога, младоликог лица, округласте главе која се помало тресла, одличан правник и негдашњи професор, вредан и исправан као и сви Лешјани.

Ту је био и пуковник Иполит Монден, Министар војни. Прави тип францускога официра из онога доба, дугуљаста лица, окучаста носа, проседе косе која му је, чешљана на ниже, покривала врхове ушију, спуштених бркова са брадицом Наполеона Трећег — пуковник Монден, поштен Француз и акуратан војник, ревносно се трудио да организује војну снагу Србије, којој је био искрен пријатељ. И ако странац, он је у нашој војсци и међу официрима уживао неподељене симпатије и поштовање. Као Министар војни он је имао о бомбардовању Београда 1862 знатног удела и заслуга за организацију одбране вароши. Те исте године 1865, Монден је уступио свој портфељ пуковнику Миливоју Блазнавцу и вратио се у Француску. У рату француско-немачком 1870, он је као командант једне артилериске бригаде, био заробљен са Базеновом војском у Мецу. Десет година доцније, године 1875, посетио сам га у једном селу код Версаља, где је већ стар, али још свеж и чин, спокојно живео, неговао цвеће коме је одреда знао све српске називе. Показивао ми је албум са фотографијама многих српских официра и војника, почевши од пуковника Јована Ђорђевића — „Јоце Швабе“ — па до свога посиљног Милосава из Стојника, који је поред његове деце и француски научио и са њом се више година дописивао.

Ту су још међу гостима били и државни саветници: Цветко Рајовић, већ сед као овца, стари заточеник из Гургусовачке Куле; Гаја Јеремић, крупна, отворена и импозантна фигура, прави тип некадашњих окружних начелника и саветника из доба Кнеза Александра Карађорђевића; Филип Христић префињени дворанин, права јегуљаста природа, увек насмешен, налицкан и сервилан, ма да иначе човек паметан и од вредности; Димитрије Црнобарац ситан човечуљак, врло претенциозан и завидљив, вечито мргодан и незадовољан што га запостављају и довољно не цене; Ђорђе Ценић, пуних опуштених бркова, мучаљив, строг, прек, неумољив, уочљив, често у изразима циник, али беспрекорно поштен и један од најбољих правника онога времена; Данило Стевановић омален, жив, интелигентан, умешан и духовит, један од оних стараца, који поред својих вршњака симпатишу и млађој генерацији и радо с њоме опште. То је онај „Чича-Данило“, који ће десет година доцније поред свога вршњака Ђоше Миловановића, узети и млађе људе Стојана Новаковића и Димитрија Радовића у своје историско Министарство „помирљивости и добре воље“. Па онда Младен Жујовић већ годинама обхрван и слабуњав, стара, поштена, и отмена душа, пријатељ постојан и чврст кроз све мене и догађаје; Станојло Петровић, чистмен, увек углађен, предусретљив, питом и мирољубив. У његовој гостољубивој кући прави је домаћин била његова предузимљива госпођа Драга, или, како јој је он тепао, Драгиња, која је, као задужбину своју и његову подигла цркву на новом гробљу, посвећену патрону куће њихове.

А међу свима њима издвајала се витешка и импозантна фигура Кнеза Михаила. Весело расположен, он је свакоме од њих знао казати љубазну реч и ући у пријатан разговор. А они су га са страхопоштовањем и усхићењем гледали право у очи. Он је чак волео да се са погдекојим од њих мало и нашали, али увек на начин одмерен и приличан, не прелазећи никад у тон фамилијаран, који не би доликовао ни његовом високом положају ни њиховим дубоким годинама. Он се слатко смејао Станојлу Петровићу, који му је искрено признавао како не мари да му се повери икаква тајна, јер је није у стању сачувати. Ако је повољна он је мора саопштити коме било своје пријатељу, да би имао

с киме радост поделити, а ако је неповољна њему је требао неко, ко би га храбрио и тешко.

Пошто су се искупили сви гости, пустили су децу у онај велики салон. Иза завеса, под столовима, канабетима, фотељама, посакриване су свакојаке ђаконије и поклони: кутије с боибама, јаја од картона омотана свилом, лутке, трубе и пуно таквих ствари. Не знам ко је први дао деци миг на ове ствари, тек они у један мах полетеше на све стране и полегоше по паркету грабећи шта је које стигло. Књегиња је седела на фотељи и весело посматрала ову јагму. Кнез, наслоњен на довратак, задовољно се смешио, а они старци иза њега, дижући се на прсте да боље виде, чисто су стрепили да деца не поломе вратове по оном глатком паркету, по коме су они сами тетурали, посрћући и придржавајући се за столице и канабета.

Пошто су разграбљени сви поклони и предани мајкама на чување, запурена деца одведена су у трпезарију на ужину. Сама Књегиња обилазила је око њих, сипала им каву и млеко и колаче делила.

Три године доцније нашао сам се опет у овој истој великој дворани. Али је призор био сасвим други. Цела дворана беше застрта црним завесама. На узвишеном катафалку лежао је мртав кнез Михаило. Официри са исуканим сабљама чували су почасну стражу. Више главе, пригушеним гласом, читали су свештеници молитве и јеванђеља. Воштанице око ковчега бацале су немирну светлост на бледо лице Кнежево, избраздано по челу и десном образу дубоким, сеченим ранама. Поред ковчега, у дубокој црини, покривена густим велом клечала је и горко јецала Кнегиња Јулија.

*

Оне исте године 1865, Кнегиња Јулија оставила је Београд и Србију и ја је за пуних тридесет и шест година нисам више видео. Увек срдачно пријатељски расположена према нашој породици, чији ју је шеф свагда енергично бранио од свију клевета, које су на њу бацане и за њу се у свакој прилици искрено заузимао, она је с њиме стајала у сталној, пријатељској преписци.

Године 1901 кад сам био са службом премештен у Беч, она беше дошла из Иванке да у Бечу проведе неко време, као и сва-

ке године. Сазнавши за њен долазак, обратим јој се молбом за аудијенцију. Истог дана она ми одговори, како ће се врло радовати да прими сина свога старог пријатеља и позове ме на доручак за сутрадан.

Био сам задовољан да после тридесет и шест година опет видим Кнегињу Јулију и радознао какву ћу промену на њој опазити. У одређено време отишао сам у њен стан, који је био на првом спрату једне старе аристократске куће у улици Тухлаубен. Пошто ме пријави, лакеј отвори оба крила једног омањег салона. На средини собе дочека ме стојећи једна стара, гојазна госпођа, пуних, бледуњавих образа, с обе стране приметно опуштених. Ноге је беху издале и она се наслањала на палицу са сребрном дршком. То више није била она сјајна лепотица од пре тридесет и шест година, што смо је ми деца о Ускресу с дијаљењем гледали као неку живу икону. Једино су остале оне лепе очи, али оне беху изгубиле свој сјај и навучене неком сетном маглом. Остале су и оне танке обрве, али не више онако правилно повијене. И она мала уста али бледа и увела. И они негда бисерни зуби беху јако потамнели и оне се јамице изгубиле у опуштеним образима. То више није била лепа жена Михаилова, то је била стара удовица Аренбергова.

Али јој је глас био исто онако мек, љубак и пријатан, понашање исто онако љубазно и отмено. За доручком она се са очевидним задовољством враћала на Београд, а у говору се служила и понеким српским изразима очевидно да покаже како није све заборавила. У трпезарији, о четири зида, висиле су слике Беча, Београда, Иванке и Брисла. Објаснила је да су то четири места у којима је провела своје најлепше године. О Кнезу Михаилу говорила је с највећим поштовањем. Уносила је његов племенити карактер и његово пламено родољубље. Причала је како је о Бомбардовању 1862 била у Двору, кад су око њега почеле с града падати бомбе. Није мислила ни напуштати Београд, док јој жена министра војног Мондена није дошла да каже, како је наступила крајна опасност. Она је пошла у Толчидер и престрављене жене бацале су јој у кола децу која нису могла ићи. Кад се Кнез Михаил враћао из Шапца, она је држала да ће доћи сувим, па је наредила те су сви његови коњи разаслани дру-

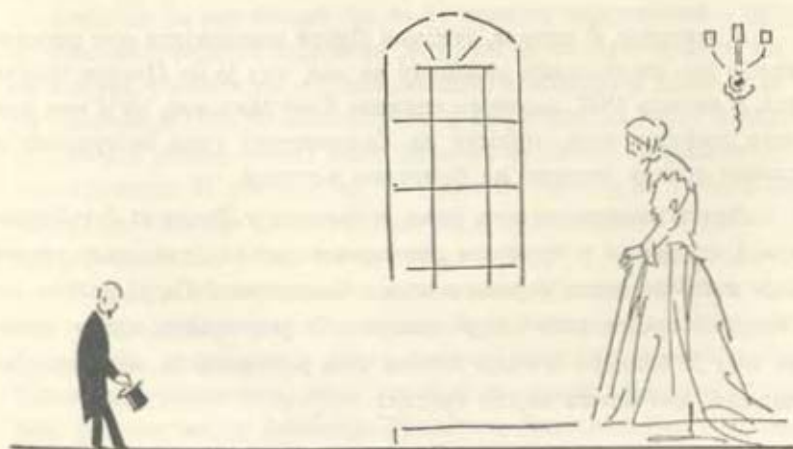
мом поред Саве, да би их могао чешће мењати и брже стићи. А он је дошао паробродом, па није имао на чему ујახати у варош, него му је пок. Зах уступио свога коња. —

После 1901 године никад више нисам видео Књегинју Јулију. Догађаји и ратови прекинули су сваку везу међу нама. А године 1917, у избеглиштву у Паризу, читам у новинама да је преминула.

•

Не би чудо било ако сам ја још једини остао од учесника на ужини у Двору о Ускрсу 1865, да вас њоме позабавим данас, на Ускрс, после 58 година.

7 априла 1923

ПОВОДОМ СЛАВЕ ДРУГОГ ПУКА (6, 10, 12 и 14 АПРИЛА 1867)

У овим суморним тренутцима тешке кризе и дубоке бриге што притискују нашу земљу, освајуо је један од оних светлих дана из наше прошлости, који нам је као сунчани зрак из густих облака загрејао срца топлотом својом и обасјао замрачене путеве светлошћу својом. Он је синио као утешна опомена на све оне тешкоће, с којима су се борили оцели наши, а које су они савлађивали мучним напорима, истрајним радом, жарким родољубљем и тврдом вером у будућност народну.

У четвртак, 6 априла, јуначки Други пешадијски пук прославио је као своју славу, успомену на дан, кад је на Цветни Четвртак, 6 априла 1867, славнога спомена Кнез Михаило, чије име пук тако достојно носи, примио на Калемегдану град београдски и развио српску заставу на бедимима његовим.

Други пешадијски пук, коме је колевка у Топлици Југ Богдановој, пронео је у прошлим ратовима славу своју и славу имена које носи, по свима бојним пољима балканским. Он је постао легендарни претставник свију напора што је учинила, свију жртава што је подиела и свију победа што је однела за народно уједињење, целокупна војска српска.

Оценивши да је после рата пруско-аустриског од 1866, европска констелација постала повољнија за решење питања о градовима, Кнез Михаило писмом од 18 октобра 1866, упућеним Великом везиру Али-паши, изнесе отворено и јасно тражење да се Србији градови уступе. Писмо је било написано у тону најпомирљивијем, са свом пажњом према Портиној осетљивости, свима изјавама лојалности према Суверену Србије, али и са свима знацима неотступне решености, да се једанпут ликвидира питање, које се толико година одлаже и развлачи. А да би Порти предочила сву озбиљност догађаја који прете да се развију, влада је српска јавно продужила све војничке мере, које је дотада предузимала дискретно и поступно.

После четири месеца мучних преговора, који су узимали час повољан час неповољан обрт, најпосле је Велики везир писмом од 19 фебруара 1867 известио Кнеза Михаила о одлуци Високе Порте, да му се градови уступе. У томе писму, које је нарочити татарин донео у Београд у суботу 4 марта 1867, Велики везир је изложио, како је Porta од три начина: да се управа градова преда Кнезу с турским гарнизонима, или с гарнизонима мешовитим, српским и турским или најпосле да се турски гарнизони сасвим повуку, — изабрала овај трећи, у знак свога поверења према Кнезу Михаилу.

Кнез Михаило био је ставио у изглед свој долазак у Цариград да лично благодари Султану на уступљеним градовима. Али кад му је наглашено, да ће се извесне појединости о предаји градова утврдити кад тамо дође, он је то категорички одбио не хтејући улазити ни у какве погодбе, преговоре и уцене, које би га унижавале. Он је пристао доћи у Цариград на чисту и свршену ствар и свести значај свога доласка на просту формалност посете Султану. И тек кад му је нарочито од стране Русије, дато позитивно уверење да се у Цариграду неће потрзати никакви даљи разговори, он је на тај пут одлучио.

У суботу, 18 марта, он се засебним паробродом и великом свитом кренуо у Цариград. У свити су били Министар војни Миливој Блазнавац, претседник Држ. савета Јован Мариновић и члан Димитрије Прибарац, први ађутант пуковник Драгутин Жабарац, ађутант мајор Антоније Книћанин, капетани Коста Бучовић

и Светозар Гарашанин, командант гарде поручник Коста Јанковић, инспектор инжењерије потпуковник Јован Белимарковић, генералштабни мајор Тодор Бојовић, управник Двора Настас Јовановић и секретар Димитрије Јоксић, прота смедеревски Милутин Банић, благајник Министарства иностр. дела Влада Стојановић, секретар Алекса Пачић, лични лекар Кнежев др. Јован Машини и татарин Риста Прендић.

Поред ових, Кнеза је на том путу пратио, по нарочитој заповести из Цариграда и Али-Риза паша последњи мухафиз Београдски.

Чим је на царској јахти „Султанији“ стигао из Варне у Цариград, Кнез је, по нарочитој жељи царској, одмах отишао Султану Абдул-Азису. Мој рођак пок. Алекса Пачић причао ми је као очевидац занимљиве детаље о овој аудијенцији. Окружен свитом, поносито ставши пред Султана, Кнез га је поздравио краћим говором, изговореним јасним и крепким гласом. Достојанствено држање Кнежево, његова импозантна појава, његов витешки став, мирне и озбиљне црте његовог господског лица, необичан израз његових крупних очију у којима се огледала његова патриотска и племенита душа — све је то учинило силан утисак на Султана Абдул-Азиса. У дугачком црном капуту, широким фесом на глави, онизак и трапав, бледа, подадула лица, које је одавало разблудан харемски живот, Султан је својим подбулим, стаиљастим очима укочено, као омађијан, гледао у свога сјајнога вазала. Сметен и збуњен он је нервозно откопчавао и закопчавао дугмета на своме капуту и неспретно померао ногама. Он је једва умео проговорити неколико непрекиданих турских речи, које је Али-паша, и сам збуњен, испоручио Кнезу Михаило. Улоге су изгледале обрнуте. То пре беше Суверен који победнички ословљава свога вазала, него вазал који чини подвођење своме Суверену.

Уосталом Кнез Михаило је приман и поздрављан у Цариграду донста као прави Суверен. На Порти је дочекан са почастима које се чине само Султану. Патријарх га је примио као правог независног владаноца. Амбасадори Великих сила отимали су се о част, да у своме дому и за својим столом виде као госта српскога владаноца.

Од свију учесника овога знаменитог цариградског пута данас нема више ниједнога у животу. А по злом удесу судбине, први од њих који је сишао у гроб, одмах идуће године био је сам Кнез Михаило.

После неколико дана бављења у Цариграду, Кнез се вратио у Београд. Успут је на нарочиту молбу румунскога Кнеза, свратио у Букурешт одушевљено дочекал. Млади Кнез Карол, који тек прошле године беше ступио на престо, сматрао је за велику част да у престоници своје нове Отаџбине прими и поздрављив најзнатнијега међу балканским владаоцима и свога поузданог суседа и савезника.

У Београд стигао је Кнез у уторак, 4 априла, допраћен читавом флотом пароброда, на којима су му многе Општине с београдском на челу,

корпорације и депутације на сусрет отпловиле. Улазак у варош био је тријумфалан. Одушевљени народ беше прекрилио обале и закрчио улице. Општина београдска подигла је била четири тријумфалне капије: једну код паробродске станице, другу на негдашњој Варош-капији, трећу на негдашњој Стамбол-капији и четврту испред Двора. Осим њих, болтацки еснаф подигао је велику капију у главној чаршији, а еснаф магацински две: у Савској улици и на Малој пијаци. Целим путем куда је Кнез пролазио, пободена су била копља, окићена зеленилом и заставама и везана лампоницама. Београд је одушевљено и захвално поздрављао свога Кнеза, који му на дар доноси градове и отвара нову еру слободе и напретка.

Одмах по повратку у престоницу, Кнез је настао, да се предаја градова што пре изврши. Он је нарочито желео видети, да се већ на Цвети, 9 априла, српска застава вије на биемима града београдског.

Стога је дан предаје града утврђен већ за четвртак, 6 априла.

На пољу калемегданском које је онда било пусто и голо, десно од садашњег главног уласка у парк подигнута је била пространа трибина. Око 10 сахата пре подне дође један турски батаљон са музиком и заузе место десно од трибине. Према њему, на левој страни трибине, један батаљон српски, такође с музиком. „Оба батаљона српски и турски“ каже једна тадашња кроника „стајаху лицем лицу, као претстављајући неки символ будућности“. Српски и турски официри што не беху у строју, заузеше места на десном крилу својих батаљона. Од њих је после одвојен једнак број, који је Кнеза пратио у град.

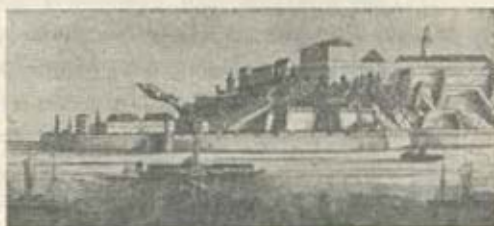
На трибини заузеше места сви конзули, председници Министарског и Државног савета, министри, саветници и Паша београдски. Поље калемегданско, улице којима ће проћи Кнез, прозори, кровови на суседним кућама, све се то црнело од народа.

У то се из далека зачуше бурни усклици, који се као грмљавина проламаху и који долазаше све ближе. То беше Кнез, који се кренуо из Двора и који, окружен гардом, једва промицаше кроз улице притиснуте народом. Он ступи на трибину, поздрављен батаљонима српским и турским и чин предаје градова одмах отпоче. Прочита се царски ферман о уступању градова, прво на турском а затим на српском језику. Читање фермана поздрави двадесет и један метак из топова са бедема, окренутих старој турској вароши. Потом Паша, окружен својим штабом, приступи Кнезу и предајући му кључеве градске, изјави му своја честитања. Кнез приступи турскоме батаљону који стајаше мирно, с пушкама „пред прси“ и изговори му неколико речи.

У тај мах поново грунуше топови с градских бедема. То беше поздрав српској застави, која се лагано и свечано дизаше на великој катарци спрам Пашиног конака. Тај моменат беше врхунац радости и одушевљења раздраганог народа. Громки узвици покрише тресак градских топова. Виђаху се само колупови дима како из њих избијају, али се звуци њихови не чујаху. То беше непрекидно таласање људских гласова као бура која не престаје. И кад први српски војник, под командом капетана Светозара Гарашанина, ступи на градски бедем према вароши да смени турскога стражара и прекрсти се, урнебесни усклици проломише ваздух. Шесет година чекало се на тај тренутак. Људи су се гр-

лили и љубили. Старци, срећни да су то доживели, плакали су од радости, а жене дизале децу да виде српску заставу на великој катарци и српскога војника на градскоме бедему.

У томе истоме тренутку Кнез Михаило упути се у град. Напред јахали су упоредо први Кнежев ађутант и један виши турски официр. Уз њих, у два реда, равноодстојно пешадијски официри српски и турски. Потом Кнез, срећан и поносит на беломе арапскоме хату, једноме од оних пет што их је добио од Султана. Иза њега на коњима Министар војни Блазнавац и Мухафиз Али-Риза паша, а за њима у два реда коњички официри српски и турски. Иза целе поворке музике српска и турска свирале су наизменце, и то турска до првог градеког моста, а српска од моста до конака.

На изласку из града, оба батаљона, постројена у два реда, један према другоме, поздравили су Кнеза у повратку у варош.

Одмах по пријему београдског града, наређена је предаја и осталих градова. Тако је Велики Понедељак 10 априла, пешадијски капетан Лазар Цукић примио град шабачки. На Велику Среду, 12 априла, пешадијски мајор Љубомир Узун-Мирковић заузео је град смедеревски. На Велики Петак, 14 априла, артиљеријски капетан Милутин Јовановић ушао је у град кладовски.

А на Васкрс, 16 априла, српски народ радосно је поздравио српске заставе на свима градовима дуж Саве и Дунава. Кнез Михаило испунио је аманет Ђорђа и Милоша.

У недељу, 30 априла, митрополит са многобројним свештенством свечано је осветио град београдски, да се у њему стално смести војска гарнизона београдског.

*

Десио се да је и ове године шести април пао у четвртак као и оне знамените 1867 године. Са оживелим успоменама на овај историјски дан, очевдац предаје градова, сведок онога сил-

ног одушевљења, којим беше заталасана цела Србија а нарочито моји Београђани, ја нисам могао одолети жељи, да се баш тога дана нађем у граду београдском. Заставе на градском уласку потсетиле су ме на ону, која је на данашњи дан пре 56 година, први пут развијена пред Пашиним конаком. Помешан са осталим светом, ја сам посматрао славу Гвозденога пука. Поносно и победоносно стајаше он сам наместо оног шумадиског батаљона из године 1867, што је „лицем у лице” с турским батаљоном претстављао „символ будућности”. С дубоким задовољством и радошћу слушао сам поздрав Краљев славноме пуку. Он га је поздравно одлучно и патриотски, говором и језиком Кнеза Михаила. Он му је нагласно уздање своје Отаџбине да ће чувати и неокрњене бранити тековине народне, откупљене безбројним жртвама и заливане потоцима крви Другога пука и целокупне војске српске.

Са ове војничке прославе вратио сам се из града у неком свечаном расположењу. Пут ме је водио поред споменика Кнеза Михаила. Радовао сам се да видим како је и наша Општина похитала да и од своје стране увелича ону војничку свечаност. Желео сам видете како општински претставници дају видне знаке пијетета и захвалности према ономе, који је са градских бедема скинуо турске топове, што су стално претили животу и имању становника престонице и кочили сваки њен полет и напредак. Наши оцеви подижући тријумфалне капије Кнезу Михаилу, нису се надали доживети овај колосални преображај Београда. Они су се више радовали што ћемо ми, њихови потомци, живети срећнији, задовољнији и слободнији него што су они били и што ћемо се, срећни и слободни, са захвалношћу и њих сећати.

Мислио сам да ћу споменик наћи окићен заставама, или да ће на њ бити бар положен и најскромнији венац, уплетен српском тробојком. А како је сада на окупу и Народна скупштина, замислио сам да ће наши општински претставници том приликом прикупити око њега и посланике из Босне и Јужне Србије, и других српских земаља, за чије је ослобођење Кнез Михаило живео и радио.

Али је споменик стајао запуштен и заборављен. Уместо цветнога мириса хватао је за гушу опори задах амониака и коњске ба-
леге. На ланцима око оградe клате се фијакеристи и запсивају

својим кочијашким језиком. Поређани поред оgrade кокичари, бозације и ђевреџије лармају и виком дозивају муштерије. А на десном углу стоји једна неукусна дашчара, којој прилази свет и купује новине. Цело оно место, онако занемарено, чинило је мучан утисак. То беше нешто што капље рђом и заудара незахвалношћу. Помишљао сам да је све оно истина већ давно било. Али зар захвалност није вечита и зар и заслуге за Отаџбину застаревају као што застаревају злочинства!? Зар се сме нехатом и заборавом затрпавати наша сјајна народна прошлост и наша истинска народна историја данас, кад је други, који је никако и немају, силом измишљају и фалсификују и поред свих њихових маџарских банова и аустриских штатхалтера? Јер код све њихове вековне државне егзистенције и код свију њихових угодаба и нагодаба, требало је да дође овај наш „опанчарски“ Краљ и ови наши „батинашки“ пукови, па да њихови Аграм и Лајбах постану Загреб и Љубљана.

СПОМЕНИ ИЗ СУДА

Наш Београд очигледно напредује. Оставите на страну силне грађевине, које, нарочито ово после рата, пониклоше не само у главним него и споредним улицама, па чак и на периферији вароши. Није давно било кад нисмо имали ни водовода ни канализације, ни трамваја, ни електричног осветљења ни телефона. Прве трамваје вукли су коњи. То је имало две добре стране: прво, никад није било опасности, као ово сада, да нестане струје, а друго, могли сте их зауставити где сте хтели да уђете или изађете. Још би се готово могло рећи да сте њима и брже стизали куд сте наумили, што би била трећа добра страна њихова.

Што се тиче електричног осветљења, жице су, ако се опомињете, у прво време биле разапињане не на ове сада гвоздене стубове, него на неке дрвене диреке, при земљи раскречене а при врху спојене, праве накараде, које су Београђани, у праведној срцби, звали вешалима.

Па колико је живот и иначе одмакао од онога пре две-три десетине година. У оно време било је једно једино позориште, па је ипак по који пут остајало проређено посетиоцима и ако су цене биле врло скромне. Данас их имамо два, са ценама невероватним и увек пуна. А где су још биоскопи, варијетеји и музихоли. Истина, оне негдашње београдске публике поготову и нестало је. Отидите у које хоћете позориште и погледајте по ло-

жама и фотељама. Видећете све нека непозната лица. То су махом она иста што промичу улицама с кожним торбама под пазухом или седе у Москви, Гранд хотелу, Бристолу, сабили главе око стола и туђинским језиком или неким благовучним југословенским дијалектом, живо дискутују о валути, девизама, чековима, курсовима и подобним тако чистим и исправним стварима.

Али поред ових спољних ознака новог великоварошког живота и поред нових појава и установа, што у истини показују његов економски и културни преображај и напредак, Београд, избејајући све јаче на светлост модерног живота, баца од себе понеку тамну сенку, која је некада била и мање мрачна и мање опасна.

*

Нема скоро дана да не читате у новинама о разбојништвима у Београду, обијеним радњама, крађама отварањем станова удешеним кључевима. Има чак примера лажног разбојништва да је неко, тобож, нападнут и отет му новац, који је у ствари он сам проневерио.

И у томе чак погледу, прилике београдске различне су од оних, какве ми памтимо пре неких четрдесет година. Неће бити без интереса да их изнесемо како смо их запамтили.

У оно време — осамдесетих година — Варошки суд био је на Сави, у једном одељењу горњег спрата, који данас, ако се не варамо, цео држи Царинарница београдска. Место је било неугодно и за чиновнике и за публику. Ако замислите да тада није било ни трамваја ни телефона, онда ће вам бити јасно, колико је било тегобно чиновницима четири пута дневно сизазити на Саву и враћати се отуд стрим улицама или великим степеницама. А они који су имали да се у Суду ма и о најмањој ствари обавесте, морали би издангубити цело пре или после подне, док тамо оду и отуд се врате. Покојни Филип Ђирковић, судија, болешљив и сипљав, редовно би у подне лађом прелазно у Земун на ручак и отуд се враћао у канцеларију. То му је било лакше и угодније, него да се пење уз степенице макар и до Национала.

Вредно је напоменути да је тих година било у Београду свега 35 адвоката. Године 1868 било их је у целој Србији свега 25,

од којих 10 у Београду. Тај број растао је нагло сваке године. По држ. Шематизму за 1921 годину било је само у Србији и Црној Гори 339 адвоката, од којих у самом Београду 124. Данас их већ у Београду по списковима у Вар. суду има 272, по пошти ти спискови нису потпуни, рачуна се да их има близу 400. Али огромна већина тих адвоката непозната је судовима, или се врло ретко тамо појављује. То су сада махом гросисте, који оперишу на велико. То су посредници по министарствима за концесије, набавке и друге крупне послове. Чисто правозаступничким пословима код судова занима се врло ограничен број. Њих неколицина раде искључиво у окружном — сељачком — суду, док други, нарочито Јевреји, држе чврсто поседнут суд трговачки.

Од свију ових 35 адвоката из године 1885 свега су данас њих четворица у животу. Међу њима најстарији је не само у Србији, него несумњиво и у целој нашој држави, Марко Стојановић. Адвокат још од 1870 године, он ево и данас, после 53 године, као последњи претставник читаве плејаде знаменитих београдских адвоката: Јована Поповића, Пере Марковића, Чумића, Пироћанца, Јове Чокејића, Алексе Бранкована, свеж и чео, служи на част реду коме припада. Чисто га је, заузета за послове још младим расположењем, енергијом и ведрином, зазорно убројавати у старце и поред његових већ дубоких година. Интересантно је забележити да је Марко Стојановић*) данас не само најстарији наш адвокат, него и ветеран међу дактилографима у Србији. Још почетком осамдесетих година он је први увео у употребу писаћу машину. По једном пословном писму које је добио из Трста и које је било дактилографисано, он се заинтересовао за ову нову нараву, њему донде непознату, одмах набавио ту нараву и сам за њу компоновао и наручио ћирилска слова. Прве његове претставке, машином писане, направиле су читаву сензацију и забуну. Судови су били неко време у недоумици, да ли да примају те претставке, које по закону и по правилу треба да су „написмено“ поднесене. Данас су писаће машине поплавиле све канцеларије и све судове. Нико се више не сећа оних „Омнибуса“ т. ј. дугачких столова, за којим су практиканти писали истоветне

*) Преминуо 21 септ. 1923.

примерке одлука, решења или расписа, што им је гласно диктирао најстарији међу њима, са свима тачкама и запетама, које су они у глас понављали.

Међу адвокатима онога времена било их је неколико врло маркантних и у Београду врло познатих, било по беспрекорном вршењу свога адвокатског позива, било по нарочитој правничкој спреми, било најпосле по личним особинама својим, правих типова, често врло занимљивих и необичних. Тако је био Пера Татић, од некуд из Бачке, али ђак београдске Вел. школе, симпатична појава, укусно одевен, увек расположен, духовит, необично богат прекосавским причама које кипте шалом и несташним вицеима, свакад готов да се потсмехне или да потсмевку с места парира одговорима никад увредљивим, али увек заједљивим и пикантним. Пок. Васа Мијатовић, познати Васа Безобразни, каведија код Касине, врло поштен човек, али нештедљив у изразима који се налазе још само у првом издању Вукова речника — једино је зазирао од Пера Татића, чију је сваку реч таксирао да заслужује по двадесет и пет.

Био је и Алекса Бранковић или просто Бранкован, опет Војвођанин, мајушан и грбав, али солидан адвокат и исправан у своме послу. Увек озбиљан, а онако наказан, он је тим више полагао на своје лично достојанство и није допуштао никакве шале ни алузије. Милану Мостићу који је себи допустио да га на једном рочишту остентативно фиксира, оштро је подвикнуо: „Шта сте бленули, господине; зар никад нисте видели грбава човека?“ То је Мостића потпуно збунило, те је према Бранковану био од тада увек пристojан и пажљив.

Потом Јова Николић-Чокејић, негдашњи чиновник и судија, који је поводом пропасти Великог суда 1864 године, био неко време у Карановачкој тамници — честит старац, опште поштован у целој чаршији београдској. Његов адвокатски рад био је солидан али не обилат, те га је Општина београдска, из нарочитога уважања, узела за свога правобраниоца, пуно задовољна његовим савесним и ревностним радом.

Ту је био и Светозар Здравковић, познат под именом „Вечитог Јуде“, јер је имао ту несретну идеју, да с немачког преведе Евжена Сиа „Вечитог Јуду“ и у место књижевне славе навуче

себи тај непријатан надимак. Увек сувопаран и натмурен, он није уживао великих симпатија ни међу колегама ни у публици. Јер као лекарски болесници тако и адвокатски клијенти, увек воле да им се каже пријатна реч, која ће их, преплашене и кло-нуле, макар и привидно окуражити и обнадежити, а то као да није било у природи Вечитога Јуде.

Милан Марковић, син познатог Стевана Марковића, господско дете, био је одличан правник, веома углађен, беспрекорних манира, по спољашности прави дентлмен и лично врло симпатичан, али крајње несрећен. Он је првих година имао најјаче стране трговачке куће, али је лакомисленим руковањем њихових примања не само изгубио њихово поверење, него запао у врло критичну ситуацију, из које да га извуку, ко зна да ли би успели његови пријатељи, да се није смрт умешала и све забором покрила.

Међу познатим адвокатима онога времена био је и Милован Спасојевић. Поносећи се својим ужичним пореклом и радо у шали истичући како је родом из некога села у коме нема гробља, Спасојевић је више полагао на то, да истакне особине и одлике лукавога златиборског Ере, него своје правничке способности. Крећући се узаном границом између простака и шерета, он је и нехотице закорачивао и на једну и на другу страну. Са властима ако и није био ни у каквом блиском дослуку, увек је пазио да је на мирној нози. На суђењу се радо служио испадима за које је мислио и да су духовити и да су избачени баш кад је требало, а они су покаткад били врло депласирани. Али та његова распо-ложеност и запљескивање благотворно је утицало на његове клијенте. Они су у његовој веселости налазили гаранције за своју праведну ствар, која је кадикад била баш прилично разрока. Ипак, преко свега тога, Спасојевић је био човек без злобе и пакости и без свију оних мана рђавога срца, које одбијају и отуђују.

Па онда Степа Добривојевић. Врло опскурне прошлости, амбулантни пискарач, импровизирани адвокат за ситне парнице у Општини и за иступне кривице по квартовима, он се одједанпут, не зна се како и којим начином, обрео јавни правозаступник. Ви-чан свима странпутицама где треба наћи и научити сведоке, спре-мити или обеснажити исправе, добро познат са свима параграф-

ским ћор-сокацима и зачкољцима, бистар, дрзак и крајње безобзиран, он је првих година имао огромну клијентелу, често таман онолико исправну и солидну, какав је и сам био. Али га је најпосле и сама ова публика напустила и од њега одбегла. И он је најпосле, негда бесан и раскошан, живео просјачки од милостиње својих колега и умро у најцрњој беди.

Међу врло познатим адвокатима био је Милан Мостић прави београдски гамен, једно од оне деце што у првој младости, оставши сирочад, напуштају и кућу и школу, проводе дане на улици а ноћи у каванама, за билијаром и картама и која, дошав најпосле к себи, премишљају куд да се окрену: у позориште као статисти, у државну службу као практиканти или у касарну као добровольци. Мостић, окретан и интелигентан, урадио је нешто најбоље. Он је чврстом одлуком раскрстио са својим дотадашњим животом вратио се у школу, редовно свршио факултет и постао адвокат. Научен горким искуством из младости, Мостић се врло умешно прогуроао и избио готово у прве редове међу адвокатима. Он није био много болећива срца према својим клијентима, нарочито ако су то биле банке и друга акционарска друштва, крупни концесионари и индустријалци, а особито странци. Али је он, бринући се врло суревњиво о својим интересима, увек брижљиво заступао и њихове и чувао њихово пуно поверење. Он никад није падао у погрешке Милана Марковића. Може се рећи да је Мостић иначе био један од најпопуларнијих београдских адвоката. Увек расположен, готов да се нашали, да заједа, он је баш због тих својих вицева, којима никогa на миру није оставио и сам био предмет немилосрдне шале и задириковања и он их је стрпеливо подносио. Ако би му се указала згодна прилика да избаци какву добру досетку, он се није затезао да то учини и усред суда на расправи. Једанпут је имао неко рочиште у трговачком суду. Међу судијама грађанима био је и пок. Аврам Озеровић. Заморен дугом расправом парнице, која га није интересовала, Озеровић беше заспао. И кад Мостићев противник Милован Спасојевић узе, по свом обичају, громким гласом бранити ствар свога клијента, Мостић га повуче за рукав и указујући на заспалог Озеровића, опомену га да не виче толико, јер може пробудити господина судију.

Мостић је извео и један мајсторски посао, који вреди да се забележи. За време Зајечарске буне код њега се беху затекли сви записници и цела преписка главног радикалног одбора. Војећи се претреса, он све то однесе своме сроднику пок. Јови Милановићу главном држ. благајнику и замоли га да их причува у каси као његове личне хартије од вредности. И тако се десило да је полиција узалуд тражила преписку главног радикалног одбора, а она је била на сигурном месту: у каси Главне државне благајне.

Било је још и других адвоката код Варошког суда који су исправно вршили своје послове, а нису се нарочито истицали.

Али најмаркантнији међу њима свима били су Милан Пироћанац и Аним Чумић. Пироћанац се као адвокат никад није појавио у суду да лично заступа. Он није марио да га зивкају позивима и да чека по судским ходницима и претсобљима. Он се, уосталом, бавио само пословима од нарочитог интереса, где је од њега тражено меродавно правничко мишљење специалнога значаја, где је требало дати правац каквој рђаво упућеној ствари или расправљати какво крупно спорно питање. Стога је Пироћанац у оно време и важио као најјачи правнички ауторитет.

Чумић напротив, природа потпуно демократска и много приступачнија, радио је све послове судске, нарочито кривичне. Сматран као најјачи криминалиста онога времена, он се појављивао као бранилац по кривицама, где год је налазио да је ствар праведна и достојна његове интервенције. Његове одбране на суду привлачиле су силну публику и слушање са правим задовољством. То су управо била научна предавања о случају из кривичнога права, који је био пред судом на расправи.

*

Грађанских спорова у оно време није било заплетених и од толиког интереса, да би се њима нарочито занимала широка публика и јавно мишљење. Једина парница, која је у огромној мери привукла интересовање целе земље, била је она о поништају Коларчева тестаментa. Познато је да је пок. Илија Милосављевић Коларац све своје имање оставио своме народу на просветне и културне циљеве. Али сродници Коларчеви, браћа Карапешини,

подигну парницу против Коларчеве масе, тражећи да се тестамент обори. Они су сматрали да тестамент нису потписала три сведока, како то закон тражи, него само два: Ђока Павловић и Јоца Наумовић, а да се Марко Стојановић, који је тестамент писао, не може сматрати као трећи сведок на тестаменту. Питање је дакле било у томе: може ли писац тестамена бити и сведок на тестаменту. Питање је било просто. На њега је одговорио још познати римски правник Ј. Целзус налазећи у свом одговору: да је тако питање не само просто него и будаласто, јер је онај, који је тестамент писао, баш и најпоузданији сведок на тестаменту.

Али за већину судија Варошког и Апелац. суда то питање није било тако просто. У меродавним круговима тадашњим није владало велико расположење према спомену тополског „бунтовника“ Илије Коларца, а парничари његови Карапешини, били су партиски врло блиски тим круговима. Под оваквим моралним притиском, судијама је остало или да пониште тестамент, или да „лупају главу о аријеве“, т. ј. да буду премештени некуд у унутрашњост, а онда се путовало у колима с аријевима. Тако је тестамент поништен и у Варошком и у Апелац. суду. Срећом је међутим у марту 1881 наступио преображај судова под Пироћанцем. У Касац. суд дошли су нови људи с новим погледима и Коларчев тестамент је био оснажен и спасен.

Мора се напоменути, да је оваких примера моралнога притиска на савест судиску било врло ретких, нарочито у питањима чисто приватне природе. Ипак се може навести један забаван пример из времена кад је још Чича-Срећко био претседник крагујевачког суда. Он је настојавао да се нека ствар пресуди онако, како је то нарочито желело тадашње „правитељство“. Један од судија, који је био хром, противио се томе и имао своје супротно мишљење. Сви покушаји Чича-Срећкови да га приволи, остали су узалудни, судија је упорно остао при своме. Најпосле ће му Чича-Срећко рећи: „хе, мој брајко, лако је теби богалу. Ти ћеш тојагу па пред цркву, а шта ћемо ми здрави?“

Коларчева парница имала је и један занимљив епилог. Покојна Драга Станојловица тражила је из масе накит своје сестре, а жене Коларчеве. По пресудама судским она је имала положити

допуну заклетву, да је онај накит био доиста својина њене сестре. Од стране Коларчеве задужбине одређен је био да присуствује заклетви пок. Милан Ђ. Милићевић. Полажући заклетву пок. Станојловица пала је у тако раздражење да је, и не слушајући текст заклетве који јој је ваљало изговорити, узела грозно кleti све чланове Коларчеве задужбине, који су је до заклетве довели, и све њихово и живо и мртво, сиздајући с небеса и Бога и све свеце да би јој се клетва испунила. Сиромас Милићевић беше се шћућурио у један ћошак ни жив ни мртав од чуда и страха. Једва је дошао к себи, дршћући потписао протокол заклетве и безобзирце из суда побегао.

Што се тиче кривица које је Варошки суд имао да суди, оне су се јављале спорадично и није било овога данашњег чуда од обијања и дрских ноћних напада по улицама. Ситних крађа било је и онда доста. Да Марко Чапкун у гунгули приликом парада, или у позоришту на трећој галерији, извуче некоме новчаник или однесе сат; да по какав босоноги мангуп намаже табане катраном и њима притисне новац од пазара што га пиљари држе испод асуре на пијаци, па однесе оно што се за табане прилепило, — то су биле већ обичне ствари. Два-три важнија случаја памтим из своје службе у Вар. суду тих година. Неки Јеврем Павловић, држао је механу негде на Крагујевачком друму близу споменика. Он беше оптужен да је заклао и опљачкао некога трговца Лесковчанина, који је мртав нађен у једном јендеку у близини. Окорели зликовац, Јеврем је упорно одрицао да је извршио ово разбојништво. Њега је бранио Стева Добривојевић, који је не само нашао сведоке повољне по Јеврема, него застрашио и саме поротнике. И ко зна како би се цела ствар свршила да се није десно један случај, који је Јеврема упропастио. Један од сведока, неки бакалин у околини, сведочио је код полиције врло неповољно по Јеврема. А кад је Јеврему у суду, пред претрес, саопштен списак доказа државног тужиоца, он изјави да ономе сведоку не верује, јер је банкрот и ради на женино име, те као такав не може бити никакав сведок. Ту изјаву Суд стави на проткол. Али на претресу онај сведок, научен од Стеве Добривојевића, не само да је одустао од оне по Јеврема неповољне сведочење код полиције, него

је, напротив, развезао у корист Јевремову. Саслушавши мирно нову сведоџбу, претседник запита сведока, да ли је одиста под стечајем и да ради на женино име као што је Јеврем изјавио пред Судом. Сведок, увређен, плану на ову лаж. Он замоли да му Суд опрости за покушај да спасе оног разбојника и његова сведоџба пред Судом била је убиствена за Јеврема, који буде осуђен на 20 година робије.

Други случај беше једно убиство готово као из какве криминалне приче. Пок. Вучко Стојановић, управник царинарнице, беше отпустио из службе старешину амалског, неког Вељка Амалбану, грдног убојницу. Да се освети Вучку, Вељко науми убити га. Он га сутрадан сачека при изласку из канцеларије и појури за њим с ножем у руци. Вучко некако умакне у свој стан, а мати његова истрчи пред Вељка да га спречи ући у кућу. Вељко је оним ножем убије на место, излети на улицу, и гоњен жандармима, узлети на дрво онде пред царинарницом, те једнога од њих убије револвером који је имао при себи. Једва савладан, Вељко је био предан суду, осуђен на смрт и стрељан.

Трећи случај била је мистериозна смрт некога Јеврема Живковића, дуванџије, за кога се нашло да је, лежећи болестан, отрован медесином. За ово тровање оптужена је била Јевремова жена Анка, на коју се сумњало да је хтела приграбити његово имање и преудати се за некога свога љубазника. Али стварних доказа насилне смрти Јевремове није било. Стакло од медесине било је празно, а хемиска анализа вршена је и непотпуно и неправилно. Било је и сумње да је онај лек, ако је и био отрован, експедован можда фаталном грешком апотекарском.

Оптужену Анку бранио је Чумић. Његова одбрана била је магистрална. Он је побио тужбу држ. тужиоца аргументацијом тако логичном и силином да у истини нико од судија није смео оптеретити своју савест одговорношћу да осуди жену Јевремову. На изнесени основ подозрења, како је Анка у време учињеног злочинства била на месту где је оно учињено, Чумић је с пронијом приметио, да би њу баш противан случај могао теретити, јер где је жени место, него поред постеље свога болеснога мужа. А кад је Пера Татић, заступник приватног тужиоца, између осталога, указао на сумњиву прошлост и мајке и сестре Анкине и

споменуо народну пословицу да нвер не пада далеко од кладае, Чумић му је, одбијајући ову увреду, одговорио да је народ истина казао ону пословицу, али да је казао и ову: једна коза ојари два јарета, па се једна коза разапне на бубањ те је цигани лупају, а друга на Еванђеље, те је свет целива.

II

Пре службе у Варошком суду провео сам у једном паланачком Суду, у Ваљеву, неке три године. И данас ми је, после 47 година, сећање на то питомото место и на оне добре људе мило и пријатно. У Суду је још све опомињало на стара „надлежатељства“ из доба Милошевог. Ходници циглом патосани, зими загревани великим плеханим пећима, а лети поливани водом да држе хладовину. Пред вратима пандури, гологлави, с пиштољима за силајем, покривеним великом црвеном марамом. Поред врата о јексеру висе њихове шубаре, а испод њих кључ којим се служе само претседник и чланови Суда. У једном крају чабар с водом за пиће и маштрафом, којом пандури захићу воду и разносе жедним практикантима по канцеларијама. На врата, која шкрипе непрекидно и очајно, улазе сељаци, отресају снег с опанака, снимају шалове с главе и ушију, примичу се пећи да се откраве и огреју. Лети они леже у авлији под липом потрбушке у трави и чекају да их пандур викне озго са доксата, кад ред на њих дође.

Седница судска је ониска дугачка соба, већ почађала како је давно кречена. Прозори без завеса, с гвозденим пречагама и ситним окнима. На средини собе дугачак сто, покривен зеленом чохом похабаном, избледелом и мастилом покапаном. На столу старински дивити, песконице и чаше са сачмом у које су забодена пера. У зачелу столица претседникова а изнад ње о зиду слика Књажева у позлаћеном оквиру, упљуваном од мува. С обе стране стола столице за судије, а у дну еванђеље с крстом и воштаницама, у металним чирацима већ позеленелим. У једном крају прост омањи сто за деловођу.

До седнице „масално“ одељење, у коме се судија Милисав Радивојевић издире на сироте удовице, које се жале на неваљале тудоре, или се обрецује на наследнике, који су дошли да се огла-

се за пунолетне и да приме масу. Ту се отварају тестаменти, потврђују изјаве и пуномоћства и врше други послови што спадају у „неспорна дела“.

У другој крају кривични одбор, у који са шумним звекетом окова улазе притвореници, да им се саопшти решење о стављању под суд, тужба државног тужиоца или одлуке виших судова пре но што оду у казамате београдске. И редом друге канцеларије, по којима се врзмају сељаци, адвокати, пискарачи и пуно свакојаког света.

Сељачке и парнице и кривице сасвим су различите од оних у суду престоичком. Сељаци се већином парнице око имања у свима облицима и по свима основама, а своја права доказују поглавито сведоцима, поред којих су увек готови да се „сто пута“ закуну. За чудо је да се тако олако одлучују на заклетву. Покојни Божа Божовић, некад претседник суда у Ваљеву, опазио је ту ружну навику и прибегавао је и лукавству, које је онда по нужди пролазило, да их од тога одвикне. У једној прилици, где се уверио да ће један парничар да се закуне очигледно лажно, он озбиљно нареди да се донесе оно велико еванђеље, па нека на њему „цмне душом“ ако сме. И пандур донесе из архиве један стари регистар, тврдо повезан, са металним оковом по крајевима. Онај парничар доиста се поплаши овог големог еванђеља и не смеде се заклети.

Иначе је сељак у много прилика препредеи и ништа му није милије, него да доскочи власти, да је заварчи и да јој некажњено напроси. Једанпут је о Илинском вашару био неки комесар, човек прек и суров, прави, што рекли Шапчани „иђид“. Један од оних сељачких окачењака, да би га наједио повуче мало више преко натеге, па би сваки час пролазио поред чардака и кад год би се нашао према комесару, он би подигао ногу и пуштао врло неартикулисане звуке. Он је знао или бар мислио да му за то комесар не може ништа. Али се комесар, ван себе од једа, беше наврзао да му како било дохака. Дуго је прелиставао цео кривични законик од злочинства до иступа, тражећи параграф, под који би подвео овај сељачки безобразлук. Најпосле се на једноме параграфу заустави и задовољно лупи песницом у груди. Нареди те се онај сељак дотера, узме га на одговор и осуди на двадесет

батина на основу тачке 4 параграфа 362 крив. зак., јер је учинио иступ против „нравствености и благих обичаја“ тиме, што је на јавном месту „срамотне песме“ певао, будући оно што је радио, спада у „срамотне песме,“ које поменути параграф предвиђа и казни.

Кривицама сељачким у много случајева повод је исти који и њиховим парницама: свађе око имања. Бивало је крвавих глава, тешких повреда и чак и убистава због какве незнатио преоране њиве или потрице. Покојни Коста Јанковић причао ми је случај који се њему десио, да умало није платио главом на сељачкој њиви. Он је био страстан ловац, па једнога празника, у мрклу јесен пође у лов. Пролазећи изицом једне њиве, он опази где му у сусрет иде један сељак, држећи будак по средини. Нашавши се према њему, сељак замахне оним будаком, бесио пеујући што му се гази по њиви. Узалуд му се Јанковић правдао да је ишао страном а не преко њиве, која је, уосталом, била већ пушта и гола, те и није могао учинити никакве штете. Све то није ништа помогло. Закрвављених очију, сељак се све ближе примицао са замахнутим будаком. Видећи смрт пред очима, Јанковић обори пушку, напери је на сељака и викне му, да ће га убити на место, ако само један корак учини. И сељак се тргне и врати не представши псовати и претити.

Неколико недеља после тога, једнога празника, Јанковић је седео у кавани, где је било још много другог света. У то опази како у кавану уђе онај исти сељак и седе за сто на другом крају каване, међу друге сељаке. Јанковић зовне каванскога момка, показа му онога сељака и нареди да га пита шта ће да пије. Пошто наручи и попи каву и ракију, сељак приђе Јанковићу, и, не познавши га, захвали му на части, и запита зашто га управо части кад се и не познају. Јанковић га потсети на онај сукоб на њиви, па му каза да га је частио стога, што је био паметан те се вратио а да то није учинио, данас би један од њих двојице био у гробу, а други на робији.

Познавао сам некога Ивка Димнића из Ваљевске Колубаре, дивнога младића, који је у свађи, опет око имања, потегав батином и тако несрећно ударио по глави свога комшију, да је од тога умро. Био је осуђен на дванаест година робије. На велику

препоруку Управе Казненог завода, и пошто је већ издржао неколико година на робији, био је помилован. Ивко је остао у Београду, владао се одлично и живео поштено. Неко је време био момак у Двору, а доцније у Народној Банци, где је био један од најисправнијих и најпоузданијих служитеља. За време бугарског рата 1913 године, умро је као војник од колере у Пироту.

Противно београдским кесарошима и лоповима, утонутим у злочин и квареж, сељачки кривци, ако већ нису друмски разбојници и прижибабе, имају увек у души нешто што тиња и што показује да нису до дна потонули у порок и неваљалство, нешто од оне ведрине што изазива осмех и чак неку симпатичну наклоност. Њихове одбране понекад су врло занимљиве, оне често показују необичну бистрину да одмах схвате намеру довести их вештим испитом у забуну и признање. И онда се они бране, ако не да збаци са себе кривицу, кад је она већ очевидно доказана, а оно бар ослабе казну која их очекује. Понеки случајеви неодољиво одводе расположење и симпатије и публике па и судија не онима који туже, него баш онима, којима се суди. Чак и у врло тешким случајевима има епизода и ситуација тако необичних и тако комичних, да бисте рекли како то и није догађај који се у истини десно, него да се то пред судом изводе сцене, које је у својим причама једино могао измислити ведри хумор Стевана Сремца или Милована Глишића.

Силазећи једне ноћи од Словца ка Ваљеву неки Милутин Обрадовић и његов друг Ненад из Непричаве, чују да у једној кошари блеји јагње. Они обиђу кошару, и украду га. Ствар се некако ухвати, Ненад побегне некуда без трага, а сам Милутин дође пред суд. Крађу није могао одрећи, јер је кожа јагњећа код њега нађена. Али кад га је председник запитао, ко је управо од њих двојице први предложио да јагње украду, он је одмах разумео да ће ту бити неке разлике у кривици и да ће свакако бити криваљи онај, који је крађу предложио, јер то председник не пита забадава. И на сва питања, он је кроз зевање одговорио: „па заједно смо, господине“. И на сва доказивања председникова, како није могло бити, да су отишли кошари без договора и споразума, он је остао при томе, да су то „заједно“ урадили. Милутин је био мало разрок и кад се прочита општинско уверење,

у коме је казано како се у Општини сматра за сумњива у свакоме погледу, он, да би ублажио неповољни утисак ове оцене, направи се чисто увређен, па рече како није крив што му је такав поглед. И претседник му објасни, да се то не тиче његовог погледа, него значи да он не ваља с које год се стране погледа. Милутин то прими као неко извињење, рекавши да је то онда друга ствар.

У Стубленици, у Тамнави, био је неки Живан Адамовић ду-
напција, један од оних сеоских зеленаша што сељаке бездушно гуле и глобе. Оставши удовац а већ у зрелијим годинама и иначе омрзнут у целоме селу, он се беше наврзао да се ожени неком Марицом, младом девојком која је, сироче без родитеља, живела код својих стричевића Велисава и Андрије браће Стојићевих онде у селу. И девојка и њена браћа одбијали су Живана и нису хтели да чују за ту прошевину. Али се Живан није хтео оканути. И кад им је већ дозлогрдило они науме да Живана излече од љубави а себе избаве од напасти. Једнога дана они поруче Живану да пристају дати му девојку, него нека те вечери дође с просиоцима њиховој кући, а они сестру пошаљу рођацима у село Гвозденовић, да се код куће не нађе.

После неколико недеља стајали су пред судом за тешку телесну повреду браћа Стојићевих, а према њима као тужилац, Живан сав испребијан и увезан, да се једва на погама дрикао.

Пошто је испричао како су га Стојићевих испребијали и пошто су ови то одлучно одбили, бранећи се да га ни кључили нису, испитани су сведоци. Међу њима најважнији је био Дамњан Марић из тога села. Он исприча како га је Живан позвао да оне вечери иду у прошевину браћи Стојићевима. Кад се већ смркло они пођу, он као чауш напред с пуном чутуром, окићеном пешкирима и даровима, а мало подаље за њим Живан с кумом и другим пријатељима. Кад уђоше у забран близу куће девојачке, а то одједанут пуче проштац и Живан зајаука. У ономе страху, он се и не осврну да види шта то би него баци чутуру, нагне кроз забран и побегне кући више мртав него жив.

Ни други сведоци нису знали ништа одређеније казати, јер се беху од страха куд који разбегли.

Да би збунио оптужене судија Милисав Радивојевић прочита лекарску сведоџбу о повредама Живановим па се раздера на њих:

„Како то, ви кажете да га нисте ни кључили, и ево доктор тврди да је човек сав испребијан и чак му и једно око ишчевиљено?“ „Па господине, одговориће Велисав, ми и не велимо да Живан није бијен, ама ту доктор није нас „крстио“, да смо га баш ми тукли“. „Е, то додуше није“, признаде судија чисто посрамљен.

Овамо-онамо и Суд ослободи Стојићеве из недостатка доказа. За форму пресуде њима је било свеједно, главно је да су ослобођени. Излазећи из суднице, један од Стојићевих подгурну лактом Живана, па му подмигну: „Е, па Живане, дођи опет по девојку“. Живан се врати у седницу да каже шта му рече Стојићев. „Па право ти, брате, и каже“, отсече се судија пок. Јанковић, „који те је ђаво носио да салећеш девојку која те неће“.

Пред Суд једнога дана беше изведен на суђење неки Илија Михаиловић, опасан зликовац, који је починио многа разбојништва и убиства по округу. Између осталих дела било је и једно, које је занимљиво испричао приватни тужилац по том делу, неки Обрад из Робаја.

„Пођем ти, господине, вели Обрад, једнога јутра сабајле на њиву, кад горе, страном иде неки човек и води врана коња, а беле му длаке на чакширама. Видим ја да је украо вранца, а он то опази, пусти вранца и наже бежати оном страном, а ја за њим. Сјуримо се у једну јаругу, па како освојила врућина, а ја био на слави код једног мог сељака, где се сву ноћ јело и пило па и бела кава, мени се смучи, те се направим како не треба, а онај ми човек умаче.

Кад би после неколико месеци, потерасмо, некако о Петковачи, дрва у Ваљево нас десеторо кола. Успут отсечем добар дреновак за волове. Кад да сиђемо озго од Букова, а то стоји на друму неколико људи, наоружаних до зуба, а пред њима онај што пролетос вођаше оном страном коња вранца, сво баш овај овде Илија. Стој! повика он и ми стадосмо. Он се прикучи мени, искрљештио очи, зграби ме за прса, па цикну: а сад! На мени заигра кошуља. Моји сељаци и не знају шта је међу нама било, поседали по јендеку и сејире. Он се окрете једноме из свога друштва па му викну: „сеци, побратиме, штап!“ Вала Богу, помислим у себи, кад ће само на томе проћи. Па како ја држим онај дреновак, што га отсекох за волове, он ми га истрже из руке и про-

мери га. „Биће, вели, добар и овај. Лези!“ Ја легох, а онај његов друг узе душмански тући. У један мах извих се раменима од бола, а он ме кундаком груну међу плећа, те клонух поново. Док ће ти у зло доба запитати онога што бије: „Бројаш ли побратиме?“ А један му мој сељак са онога јендека одговори: „Бројим ја побратиме.“ „Колико је?“ „Двадесет и пет.“ Удри још једну“ и онај удари. „Устај,“ вели, и ја устадох. „У руку,“ вели, и ја њега цмок у руку, као попа.

„А сад,“ вели, „кад одеш у Мионицу“, кажи капетану Чардашу (капетан је био пок. Димитрије Ђорђевић „Чардаш“) ово: он бије у Мионици двадесет и пет, ја овде на друму двадесет и шест, а њега ако ухватим, Бога му дугачког, њему ћу двадесет и седам! Сад пут за уши и одјако немој да се плећеш у ствари, које те се не тичу!“

Илија крпан момак, ћути, смешка се, суче брчиће и слуша причу Обрадову с правим уживањем. Њему је очевидно по вољи била она порука капетану и ако овај никога више није обарао на мацке, које су одавно биле укинуте.

— Чу ли Илија шта наказива овај човек, пита председник оптуженога.

— Чух, господине, ама ништа то није истина, вели Илија смешкајући се. А биће и да се упозано.

— Каки није истина кумим те Богом, окрете му се Обрад чисто доброћудно. Ево ни сада још не могу да седием како је у реду. Каки упознао? Зар онолики страх и онолики бој? Познао бих га, господине, и да мртав прогледам.

Да је био оптужен само за оних 26 батина, што је Обраду на друму оценио, Илија би прошао са којом годином затвора. Али за силна разбојништва и убиства, која је починио, он је био осуђен на смрт и стрељан.

*

Често се и у суду одигравају призори трагични и језовити, весели и забавни као и на позорници. Само што у суду претстављачи приказују трагедију и комедију не туђу и измишљену, него верну и истиниту свога сопственога живота.

29 маја 1923

НАШЕ ВОЈНИЧКЕ СЛАВЕ

Идеја да поједини наши пукови носе име владалаца и заслужних војсковођа и ратника, потекла је још од Краља Милана. Он је имао исто тако похвалну идеју да у нашу војску, по пуковима и командама, уведе и славу. Прослава крсног имена обично је утврђена за дан каквог великог догађаја у нашој војничкој историји, какве славне победе, којом се дотични пук нарочито одликовао, или дан везан за какву по земљу велику заслугу и значајну тековину онога владоца, чије име дотични пук носи.

Изгледа да од овога правила једини изузетак чини пук Штросмајеров, чије су војничке заслуге, поред свега поштовања које одајемо имену његову, бар нама савршено непознате. Биће да је то стога, што је можда Штросмајер стрепио од помисли, да ће једнога дана хрватске регimente, под командом својих фелдцајмгајстора, упасти у Србију и починити оно што су починиле против народа, који се дигао и себе да одбрани и њих да ослободи. Без те претпоставке пешадиски пук Штросмајеров имао би исто толико оправдања, колико би оправдања имао какав артилериски пук митрополита Михаила, једног додуше православног, али опет зато знаменитог првосвештеника.

Исто тако не бисмо разумели срџбу неких босанских бегова против славе у пуковима, у којима служе и наша муслиманска браћа. Јер сви ти дани нису везани за календарске светитеље, него

за јуначке подвиге и очајне напоре мученичког народа српског да се ослободи и уједини. Ми бисмо, на пример, за сасвим умесну нашу прославу у нашој војсци дана, кад је планула невесињска пушка, или дана кад је Хаџи-Лоја сломио силу Сапаријеву. То су били славни покушаји: први да се Босна и Херцеговина ослободе турског ропства, а други да се спречи најезда аустро-мађарска, којој смо ми тек после четрдесет година успели да учинимо крај нашом војском и нашом крвљу. И да су они покушаји онда успели, не бисмо ми данас стајали пред мучним задатком да ове српске земље лечимо од кужног отрова, који им је кроз четрдесет година убризгавао гнусни аустро-мађарски окупатор.

*

Ту недавно славио је у Панчеву Осми пешадиски пук као своју славу успомену на дан, кад је Карађорђе, године 1804, дошав са Врачара у помоћ војводама Миленку Стојковићу и Петру Добрињу, освојио Пожаревац од Турака, који су њему једином пристали предати се.

Ранијих година Осми — пожаревачки — пук славио је 24 јун, када је, после пропасти од 1813, ваљало поново отимати Пожаревац од Турака. Тог дана, године 1815, нови вођ народни Милош Оберновић похитао је Пожареваца, који је турски Делибаша био силно утврдио. У отсудноме моменту Милош полети Турцима и узвикне: „Вала Делибаша, ти имаш куд и на другу страну, а ја немам куд ни камо него туда, па или жив или мртав.“ И пошто је са својом војском отео на јуриш првих пет панчева, Турци му се из шестог, последњег, прераду и Пожаревац остане дефинитивно у српским рукама.

Осми — пожаревачки — пук може се поносити и својом прешањом и својом садашњом славом. Он данас управо има и своју славу 18 мај и своју преславу 24 јун. Он, који је на бојним пољима искупио своје сјајне победе крвљу својих 4000 војника и 50 официра, достојно је стао уз своје претке и од 18 маја и од 24 јуна. И као што се пожаревачки пук поноси и својом славом и прешавом тако се и његов Пожаревац може поносити, да су се за његово ослобођење, са својим војводама, лично борила два велика вођа народна Ђорђе и Милош.

На Ивањ-дан године 1898, свечано је откривен споменик Кнезу Милошу пред палатом окр. начелства у Пожаревцу. Интересантна је била та прослава. Она је интересантна нарочито кад се упореди са прославом откривања споменика Кнезу Михаилу, шеснаест година раније, на Св. Никољу 1882.

У очи Ивања дне по подне, Краљ у пратњи Краља Милана, тадашњег команданта активне војске, неколицине министара и великом свитом и званицама кренуо се засебном лађом у Дубравицу. Дан је био необично леп и топал. Али чим се лађа кренула, тешки облаци надвише се десном обалом Дунавском, и терани ветром, као да су се утркивали с лађом, да пре ње стигну у Дубравицу. Тамо се беше слегао силан свет у дочек Краљевима. Читави ескадрони коњаника у народном оделу, једни као авангарда, а други као пратња око кола и иза њих, пођоше из Дубраве пут Пожареваца. У то се провалише облаци и бујна киша просу се као потоп. Друм, у почетку завијен у густу прашину од кола и коњаника, наједанпут се изобразила силним потоцима и житким блатом, које излеташе испод копита. Коњаници у трку намакоше кабанице и поцрпаше под кишом као паљеви. Пред Пожаревцем Краљ остави кола да поздрави војску, искислу до коже. Готово у сутон стигисмо у Пожаревац. На ономе плъуску улице беху скоро пусте. Зелени венци на моткама висе скидани. Са усуканих застава, у којих се помешале све три боје, цеди се вода, а обијено лишће са дрвећа полеће у јендеке крај друма, пуне воде, из којих искачу клобуци и млазеви. Цео програм свечаног дочека и пројектованог ватромета са околних висова пропаде у кишу и блато и све живо хиташе да што пре дође под кров и у сувоту. Остало је само утеха да је оно била бар киша берићетна.

Сутрадан на Ивањ дан извршена је свечаност откривања споменика. Време није било много погодније. Киша, и ако не онако плаха као синоћ, није престала.

Пошто је у цркви отслужена литургија, на којој су чиновници дејствовали митрополит Иннокентије и тадашњи владика шабачки Димитрије, данашњи Патријарх, уз појање Београдског певачког друштва, отишло се пред споменик. Ту су биле депутације Народне скупштине, војске, Београдске општине и многе друге.

Изасланици Велике школе били су професори Милан Андоновић, Милан Недељковић и Миленко Веснић.

После свечаног говора министра-председника Владана Ђорђевића и председника Одбора Косте Јездића, на један потез Краљев, уз грување топова и јеку звона, пао је застор са споменика. На постољу се појави блистава бронзана фигура Милошева. Он је претстављен још у најбољим годинама, крепак и одлучан, у војводском оделу, с калпаком на глави, сабљом коју по средини држи левом руком, док десном као да указује шанац Делибашини.

Споменик је у Паризу израдио наш познати вајар Ђока Јовановић по поруци, која му је непосредно упућена. Цео споменик коштао је око 30.000 динара. Подигнут је прилозима народа окр. пожаревачког преко нарочитог одбора пожаревачких грађана.

На подножју споменика положени су силни венци. И онај Краљев и Народне скупштине и војске и сви други били су пропраћени прикладним поздравима полагача. Али је у истини најдирљивији моменат био, кад је споменику приступао један сељак спуштајући пред споменик скроман венац пољскога цвећа. То је био сељак из Средње Добриње, родног места Милошевог. „Господару“, казао је он, „ово је цвеће са ливаде из твоје Добриње, где си овај свет угледао. Мирис је овога цвећа од оних страна, где си ти као чобанче чувао стадо са својим вршњацима, са којима си после чувао и очувао народ свој. Твоја те Добриња овим цвећем обасипа и поздравља, као што те поздравља народ твој.“

Не сећамо се да је икада Краљ Милан био радоснији и веселији него тога дана. Он је имао прави култ према Кнезу Милошу. Каква разлика у његовом расположењу према двојици својих претходника на престолу Михаилу и Милошу. О Кнезу Михаилу он је имао речи дубокога респекта, управо страхопоштовања, о Кнезу Милошу говорио је с усхићењем и љубављу. Према Кнезу Михаилу он је држао неко пристојно отстојање као да се устручавао приближити му се; Кнезу Милошу увек је приступао с радосћу и одушевљењем. Име Кнеза Михаила засењивало га је славом својом, док га је име Кнеза Милоша загревало сјајним делима својим. Идеал његов био је Милош, а не

Михаило. И ако непосредни наследник Кнеза Михаила на престолу, он се, примивши управу земље после малолетства од четири године, нашао у друкчијим приликама него што су оне биле пре четири године, кад је на престо ступио. Предан свом душом извршењу спољних задатака Србије, Кнез Михаило је налазио, да му је за то потребна поуздана сталност, и јака управа и дисциплина у држави, основана на реду и законитости. И он је ту управу чврстом руком држао. Стога се он, ни из дубокога уверења о целисходности своје и унутрашње и спољне политике, ни из личнога поноса и непритворности свога карактера, није могао загрејати људима, који су с једне стране истицали своје слободоумље којим се насигурно избија на глас и стиче популарност, а с друге стране узносили своје династичке заслуге, којима су тежили монополисати свој искључни утицај на Кнеза и његову управу. Али је за време од четири године правац и цео рад Кнез-Михаилове владе поремећен и напуштен. Кнез Милан затекао је сасвим ново стање искључне либералне превласти, заогрнуте непробојним плаштом династичности, која је у оно време, непосредно после убиства Кнеза Михаила, силно застрашивала и убеђивала. То је било необично време, кад је Кнез Михаило уздизан и слављен, а најубеђенији и најоданији помагачи његовог патриотског рада и правца, жигосани као најцрни назадињаци, кајмакамовци, тирани и непријатељи династије.

У оваквим приликама Кнез Милан, примивши владу, имао је да бира између одлучности Михаилове и умешности Милошеве. Уосталом, у његовој живој, импулсивној природи, напраситој и ако тако исто брзо повратљивој нарави, необичној интелигенцији, неповерљивости која му је замутила душу још у првој младости, он је имао више карактерних црта довитљивог Милоша, него несавитљивог Михаила.

Гледао сам га кад је откривен споменик Кнезу Михаилу на Св. Николу 1882. То је била свечаност импозантна, али у којој су више преовлађивали осећаји пијетета и погружености. Фигура Кнеза Михаила појавила се више у глорији мученичкој него у слави великога владоаца. Око његовог споменика више се осећао мирис тамњана који се уздигао, него мирис цвећа које му је пред ноге полагано. На својој трибини стајао је према

њему Краљ Милан, блед и дубоко озбиљан. Шеснаест година доцније он је стајао пред спомеником Кнеза Милоша радостан и одушевљен. То није више била она готово заупокојна свечаност пре шеснаест година, то је сада била апотеоза великог родоначелника династије. Пријемник те династије, он је са спомеником Милошевим желео да оживи и све традиције његове владавине. Те исте године он је сковао медаљу шездесетогодишњице Кнежеве гарде, споменицу четрдесетогодишњице Свето-андрејске скупштине и основао највиши орден Милоша Великог, који је раздаван први пут идуће године на Цвети 11 априла, кога су дана управо и биле таковске Цвети 1815 године.

*

Али је Пожаревцу, ослобођеном Ђорђем и Милошем претстојало још једно, последње, ропство, црње можда и од турскога. То је било ропство бугарско, у које је Пожаревац пао равно сто година после Иван-дањског ослобођења од године 1815, и у коме је остао пуне три године. Ред је опет дошао на лозу Карађорђеву да га ослободи и да га врати Отаџбини 16 октобра 1918 год.

Кнез Милош имао је још један споменик у Неготину, који су Бугари оборили и уништили, као што су Аустријанци оборили и уништили онај Карађорђевог на Калемегдану. Али је остала српска војска да се поноси именима њиховим и остао је српски народ, да у души својој чува захвалну успомену на ова своја два највећа сина за последњих пет стотина година. За њега је успомена на Ђорђа и Милоша спасоносна и животворна баш нарочито у овим тешким временима. Она га крепи у вери и утврђује у уздању, шта се све може очекивати од храбрости и мудрости оних, који судбином његовом управљају.

Јер, како је добро казао пок. М. Ђ. Милићевић „нама је много пристојније синовљим захвалним осећањем помињати имена Ђорђа и Милоша, него се истављати за судију: ко је од њих двојице већи и заслужији. Таква осећања и таква радња јамачно ће бити најпријатнији кад њиховим великим душама.”

25 јуна 1923

ДВА ИЗЛЕТА (СМЕДЕРЕВО-ШАБАЦ)

Кад је 1879 године, у Народној скупштини у Крагујевцу, решавано питање о железници, један је народни посланик патетично узвикуо, како ће први писак локомотиве кроз моравску долину бити самртно звоно политичкој и економској независности наше Отаџбине. Ово се пророштво није испунило, а већ поређење писка локомотиве са звуком самртног звона, није ни онда било примљено као врло духовито и прикладно.

Али је цела истина, да је писак прве локомотиве доиста учинио крај оном идилском путовању кроз Србију, које ми памтимо из детињства и младости. Треба само сићи на железничку станицу, нарочито за време ферија и бањске сезоне, па се уверити каква је то тортуре путовати железницом. У великом уласку станичном тиска се силан свет и ври као у мравињаку. Носачи уносе дењкове увезане конопцима, корпе и куфере, бацају их немилосрдно и с треском на ону клупу код ваге, не обзирајући се на молбе и опомене ужурбаних путника, да им се ствари пажљивије спуштају како се не би оштетиле и распале. Ту видите и гвоздених кревета и корита и дечијих колиџа и пуно другог, често невероватног пртљага. Пред билетарницама стоје уврстани путници, тесно припијени једни уз друге и једни друге потискујући. На мучну пробу ставља се њихово стрпљење, док се она госпођица у зло доба не смилује да размакне завесу са онога

малога отвора кроз који ће се обрачунавати с путницима, једва се с њима објашњавати кроз ову рупу, дотуривати им карте и ваздан се скањерати док им наброји кусур, којег се путници често и ратосиљају, само да би се што пре искобељали из оне гужве, која силно заудара на зној и испарење.

И кад најпосле вратар ником и звоном објави полазак воза и отвори врата на чекаоницама, покуља отуд као лава и поплави перон она жива маса. Људи јуре возу да ухвате места, жене трче за њима вукући децу, која, радознала, зазјавају лево и десно, послуга гура колиџа с гуменим точићима натоварена пртљагом; све живо граби уз стрме, високе степенце на вагонима и улеће у најближи купе у коме нађе места. И онда се кроз прозор дозивају „трегери“, који опет трче дуж воза с ручним пртљагом, и, дерући се из свега грла, објављују своје бројеве, као код томболе на паланачким забавама.

И најпосле воз се крене са станице. Први вагони још лагано промичу поред сродника и пријатеља што на перону машу марамама или растужени шмркћу, испраћајући можда на свадбени пут какве срећне младенце. Али последњи вагони, већ захуктани, пролећу са шумом и ритмичким одударањем точкова, дижући за собом читаве облаке дима и прашине.

И воз, усијан на јулској припеци, обрћући сунцу, вијугавим колосеком, час једну час другу страну вагонских прозора, јури све даље. Он улази у ноћ и дремовни путник само ће на понекој станици чути како шкрипе убрзани кораци по крупном шљунку, или како неко иде од вагона до вагона и удара чекињем редом по точковима.

А кад се већ расване и воз стигне на какву бањску станицу, помаљају се из њега путници буновни и неумивени, прљави и угужавани. Из вагона силазе жене неиспаване и незачепљане, гараве око носа и очију. Оне скидају с кола децу, која, још полужаспала, кењају, трљају очи и сањиво се протежу.

И та вам деца неће, кад поодрасту, знати од свега пута железницом ништа друго, него да су их увели у вагоне, да су им успут, на некој станици, купили погаче с киселом водом или дали воде да пију, да су донекле гледала мотке са разапетим жицама како пролећу поред воза, да су после задремала и по-

спала и да су их, кад је свануло, извели из вагона негде у пољу, не знају више ни сами где.

А то је све друкчије било кад није било железница.

У детињству своме, често сам са својима путовао, готово сваке године, у Рибарску или Соко Бању.

Нас је годинама стално возио неки Недељко, кочијаш из Алексинца, поуздан и трезвен човек, који је увек имао добре коње и јака кола са солидним арњевима. Још уочи пута он дотера своја кола у нашу авлију. Рано ујутру унесу се путничке ствари у кола. Ту су пре свега постелне ствари увијене у ћилим и солидно конопцима везане у дењак. Тај дењак служи као седиште, пошто се испод њега набије доста сена да не би клизио. Ту је и старински дрвени сандук са преобуком и другим потребама, утврђен, позади, у спуштеним шараглама. Предња седишта су од сена, увијеног у пољаве. Није заборављен ни крчаг, да се у путу напуни свежом водом.

И пошто бисмо се опростили са укућанима, прекрстили се и готово увукли под арњеве у кола, Недељко би ошинуо коње и кола би тако силно отскочила преко прага на капији, да је ваљало добро сагнути главу да не лупи о арњеве.

Још се није ни разданило, а ми смо већ промакли Фишегди-ску чаршију, још мирну и успавану, и примили се смедеревског друма. На Недељковим колима стизали смо на ручак у Гроцку а на конак чак у Сараорце. У Смедереву је био само мали одмор у Рашиној механи на Дунаву. У Сараорце се стизало у први сутон. Сутрадан рано кренули смо се даље широким друмом. Сунце обасјало њиве и ливаде и зажарени ваздух трепери изнад сви-ластих кукуруза. На високим грмовима грашћу гавранови, а доле збијена, издишу стада од подневне жеге. Кола скрећу с друма у какав дебели хлад, простире се ћилим на одмор, обара се ђе-рам с ковом у бунар да се захити хладна вода и освежи зажа-рено лице. Пријатно ћарлија ветар отуд од Мораве и младачке очи весело прелећу преко оних наших златних њива и зелених ливада и заустављају се горе на таласастим висовима, шумарци-ма и проплатцима. Промичемо питома и богата смедеревска и крагујевачка села. Са Липара спуштамо се у Јагодину, и даље преко понтоноског моста на Морави, у Ђуприју. И даље још, на

Параћини и Јовановац, па преко Мечке у Ражањ. Сва су ми ова места остала у пријатном сећању: и Јагодина са својим баштама, својом цамијом и својим старинским кућама, у којих су витки димњаци окићени неким зеленим крчазима; и Ђуприја са својим мостом и својом дугачком банатском улицом; Параћин са тада још недовршеном црквом и интересантном Татар-Богдановом механом и њеним доклатима на Црници. Само ми Ражањ није остао ни у каквом великом сећању. Њега се опомињем само из доцнијих година кад се године 1876 наша војска, после пада Ђуниског, преко Ражиња нагло повлачила у унутрашњост.

Од Ражиња преко славнога Делиграда и Нерићевог Хана, чудесном Бованском клисуром, поред Моравице, стизало се најпосле у Соко Бању.

Какво путовање, колико дражи, лепоте и уживања према овоме данас у затвореним и загушљивим вагонима железничким.

Једне године, у лето 1860, зауставимо се код чесме пред самом Бањом. Таман смо сели да се одморимо, а наиђе један интов и заустави се пред чесмом. Из интова изађе један старац, кога придржаваше момак испод руке. Беше већ сасвим сед и ороноу и имађаше на глави капу са широким, зеленим штитом. Моја мати смерно му приђе руду, па повуче и мене шапнувши ми да је то Књаз Милош, те га и ја пољубих у руку суву и смежурану. Он је запита чија је и кад му она каза, он би задовољан чувши, да је жена његовог „исправника“. Тако је он увек звао Управника вароши. При поласку рече јој како ће наредити, да нам се у Бањи доноси јело из његовог мутвака. У оно време то је значило велико владалачко благовољење.

*

Од тога доба прохујао је дуги и дуги низ година. Путовало се, за време мира и у фијакерима и у угодним колима; наступили су ратови па се газило по блату, возило на отвореним талигама по зими и ветру, ноћивало по разрушеним кућама, на циглама танко покривеним убуђалом сламом, и у подрумима, у којима војници ложе ватру, па очи хоће да испуре од силнога дима. И кад је доцније пропиштала локомотива, познали смо све угодности и тога путовања. Али све то, ма колико да је живо у се-

ћању и драго у успоменама, није у стању да потисне оне златне детињске спомене. И кад се понекад, у шетњи друмом, разиђе дим локомотиве што пролети шинама или слегне прашина од екипажа и аутомобила, наједанпут избију насипом, једна старинска, рекао бих баш она Недељкова путничка кола и отскачу по неравном путу с аршевима и катраницом што се љуља на окованој осовини између стражњих точкова.

*

Ту скоро, две француске ратне лађице пловиле су из Пеште у Галац. То су оне исте, које су за време светскога рата чувале обалу Крфску, гониле и ловиле немачке сумарене. Њихови команданти, задржавши се у Београду, ставили су их на расположење „Друштву француских пријатеља“ за излет Дунавом до Смедерева и Савом до Шапца.

Употребно сам радо прилику да са својим француским пријатељима учествујем у овом излету. Радовао сам се да после толико година опет видим Смедерево, где сам се, често путујући, увек радо задржавао.

Тих година, како га памтим, па све до 1884 године, кад је прорадила железница, Смедерево је било једна од најживљих извозничких вароши у Србији, нарочито за извозну трговину житарску и свињарску. Оборе за свиње изнад вароши на друму, тако зване Гарашанске, држао је познати онда трговац Раша Здравковић, а имао их тако исто вредни смедеревски трговац Мика Тодоровић. Још су били солски магацини Браће Крсмановића и Мађарске пештанске банке.

Свиње које су догоњене на смедеревску скелу из Крагујевца, Крушевца, Алексинца, путовале су по четрдесет дана, путем храњене и у Смедерево стизале већ угојене и зреле за извоз. Тако је исто довожена и силна храна. Бивало је да је на општинском кантару премеравао за дан и по пола милиона ока. То је значило много кад се узме у рачун да је то био кантар турски, са оном полугом и ђулетом, на коме се мерило споро и тегобно.

Главни трговци и извозници смедеревски били су онда браћа Крсмановићи, браћа Деспинићи, Јанаћ Константиновић, Мика Тодоровић, браћа Рашићи, уз шпедитере-извознике као што су

били Ђорђе Арменула, Настас Христодуло, Јован Шпартал, Стева Кузмановић-Кришљанин, који је све своје имање општини завештао.

Провоз из Турске такође је ишао преко Смедерева. Највише је отуд извожена сирова кожа и гајтан, као што је, обрнуто, мануфактурна роба за Турску ишла преко Смедерева. Сав овај промет вршен је рабаџијама. Они донесу робу у Смедерево, па ту товаре ону за унутрашњост и за Турску до Алексинца и Суповца, где је она претоваривана. Рабаџијама се плаћало 15 до 20 гроша од сто ока до Алексинца, а 10—12 гроша до Јагодине.

Смедерво је било место живо и напредно. Људи су били вредни и дружељубиви. Свуд се осећао рад, имућност и задовољство. Смедеревски виногради орили су се песмом, гозбама и веселошћу.

Данас је оно тежак рањеник који се тек опоравља. Његови кеови нису, као некад, притиснути шлеповима и житарицама. Његове су улице мирне и невеселе. Оне са својим порушеним кућама још и сувише опомињу на непријатељске мониторе и батерије, који су их засипали ватром и бомбама. На обали Дунавској нема више ни оних кућа, ни оних хотела ни оних магацина, који су путницима на лађи још из далека одавали питому и напредну варош, што се огледа у Дунаву.

Ипак на самој обали, више вароши, виде се нове и модерне зграде. То су радионице за израду делова за вагоне, локомотиве и аероплане. То је предузеће које обећава велики напредак и велике користи.

Поред све ове зачмалости, честити грађани смедеревски дочекали су своје госте отмено и срдечно. Они су их, без позе и разметања, провели кроз своју варош да сами виде колики је огроман део жртава, што су их поднели у општој несрећи која је Отаџбину задесила, и да се сами увере колике напоре они чине, да своје Смедерево опет оживе и подигну.

Показали су гостима и град Смедеревски. То је данас празна и пуста просторија, ограђена зидовима и кулама. Све што је у њему било зграда и магацина, порушено је последњом варварском најездом.

Али су успомене које буди град Смедеревски још дубље и трагичније.

На градској капији, где данас стоји малена стража једног војничког одреда, стајала је некада сјајна гарда деспота Ђурђа Бранковића. Тешким кулуком који народ и данас приписује „проклетој Јерини“, подигао је он ове куле и зидове, да из њих брани последње преостатке своје државе. Али баш ту у Смедереву, дочекао је стари Деспот своје најцрње дане. Из своје нове престонице он већ после неколико година, као страшан откуп за мир своме намученоме народу, испраћа у Једрене своју кћер у харем Султану Мурату II. Ту, у Смедереву, очајни старац дочекује своје ослепљене синове, које му враћа крволочни Султан, неумољив према плачу и преклињању несрећне сестре њихове. Ту он најпоследње заклапа уморне очи своје, три године пре него што ће, са његовим Смедеревом, и цео народ српски пасти у турско ропство, у коме ће остати кроз читаве векове.

Како ће се спасти овога ропства, ко да му помогне и да га избави? Сјајна властела изгибе на бранику Отаџбине, или борећи се уз Султанове ордије, и нестане је. Децу српску одводише у јаничаре. Народ се повуче у густе шуме, непроходне планине, неприступне гудуре. Непробожна тама беше притисла опустелу земљу српску.

У то време, дубоко у народу, чамиле су, незнате и невиђене, у сиротињи, јаду и невољи, две бедне колибице српске. У тим сиромашним сељачким колибама свијена је и покољењима чувана колевка, која ће, кад после четири стотине година настане време „сваки своје да покаже старе“ однијати Ђурђа и Милоша. И они ће устати из народа да васкрсну земљу српску, да разгоне густу таму која је покрива и да је обасјају освитом слободе, којом ће позлатити и високе куле на многопаћеничком граду Ђурђа и Јерине.

*

Три недеље касније походили смо Шабац. Наши француски пријатељи нарочито су желели да укажу своје симпатије и поштовање овој нашој мученичкој вароши, која их страдањем и патњама својим, потсећа на њихов Ренс, а херојством и рушевинама на њихов Верден. Они су желели да поздраве наш Ша-

Бац тим пре, што је и он увршћен у оне вароши, које је, прослављене у овом светском рату, велика Француска, у знак свога признања и дивљења, одликовала ратном медаљом.

Стога су оба брода, примичући се Шапцу, окитила заставама све своје катарке, да свечано, у пуној гали, уз обалу пристану.

Већ се јасно огртавао тороњ шабачке цркве. Варош, обливена сунчаним зрацима, блистала је као у некој позлаћеној магли. Али интересовање путника на лађи још је било одведено на друге стране. Недалеко од обале ширио се равни Мишар, а преко њега у даљини плавио се високи Цер. Са колико поноса откупцава узбуђено срце и колико славе одмеравају овлажене очи, спуштајући се погледом с Цера на Мишар! Овде циновски Карађорђе на челу своје малене војске, са своја четири топа, са коњицом попа Луке Лазаревића, поражава цвет босанске војске турске. Тамо на Церу, српске дивизије, једва одморне са Куманова и Брегалнице, силним налетом, достојни својих предака са Мишара, разбијају аустријске корпусе, што су кренули овамо у „казнену експедицију” и пребацују их преко Дрине, срамне и унижене.

Оброњени град шабачки, поред кога лагано прођоше француски бродови, ни из далека не даје онај величанствени утисак смедеревскога града. Необично одваја грандиозни град смедеревски, који подиже Ђурађ Бранковић на заласку свога живота и уочи пропасти своје државе, од града шабачког, који четрдесет година доцније, у већ пропалој српској земљи, а у пуном напону турске силе, подиже Мухамед II страшни освојилац Цариграда.

Старим својим гостољубљем и срдачношћу, дочекали су Шапчани своје француске госте и пријатеље. Они нису заборавили сјајне традиције своје вароши нити пропуштају да их одрже. Јер док је Крагујевац, и ако прва престоница Милошева, ипак био једна неугледна паланка, поготову село; док је Београд, и ако престоница после Милоша, носио обележје зачмале турске вароши са још ретким српским становништвом; док су све друге вароши биле само опале и бедне турске касабе — Ша-

бац је већ одвајао и предначио отреситошћу својих грађана, на претком и новим културним животом.

Интензивна трговина ту је у Шапцу прво кренула и развила се. Ту су прво почели долазити шопроњски трговци, или, како су их у Шапцу звали, „чаје“ да луче и извозе свиње-палације. Доциније су се истакле живом трговином свињарском познате и јаке куће Топузовића, Самуровића, Куртовића, Солдатовића. У исто време развила се била велика трговина шинарком, за коју су били подигнути многи кошеви. Па онда шљиварска трговина, нарочито Браће Крسمановића и Параноса, увозничко-извозничке фирме Стеве и Ђоке браће Топузовића, Пере, Павла и Ђоке браће Куртовића и многе друге. У доциније време, после новог закона о порези од 1884, нарочито се развила житарска трговина, кад су засејане све негдашње ливаде.

Веза с Босном била је жива и јака. Из Босанске Крајине, из Приједора, Дубице, Дервенте, Брода, доношено је гвожђе у полугама чак за Београд и Бугарску, а ракија у Босну извожена.

Овако напредан, Шабац је стојао на челу свију других вароши. За време управе Јеврема Обреновића, Шабац је снажно кренуо и културним својим животом, који се више није заустављао. У Шапцу се прво одомаћила школа и књига, прво се чула уметничка музика, прво забрујао клавир у Србији. Шабачка села прво су била ушорена. Одавно већ тамо по мачванским друмовима звркте кочије, уместо оних гломазних воловских кола, и то нарочито обојене, или како тамо кажу, „шатиране“.

Настањен и досељеницима из других српских крајева, нарочито из Херцеговине, Шабац је, пливајући у изобиљу, предан и радан, био на гласу са свога веселог и севдалинског живота. У томе му је много за углед служила Сремска Митровица, исто тако богата и напредна варош, с којом је имао великих веза и промета. И данас се прича како су стари Шапчани провозили кроз улице пуну бурад на рабацијским колима и пили тестијама, које су натицали воловима на роге. Или како су износили ћилиме пред куће на улицу и ту зору дочекивали. Или како су, не знајући већ шта ће од ђефа и севдаха, презали усред лета по шест коња у саонице и летели кроз све шорове шабачке. Ону чувену песму „Род родила ранка крушка под Милошићем“ коју

је, кажу, певао неки Сремац Мита Стефановић, „предводител народних тамбураша“, и коју су, уз своје шаркије, прославили стари Цицварић и Андалија, — певала је цела Србија. Али у Шапцу је никла она ранка крушка, под којом је „младо момче“ певало Србију. Све су оно Шапчани били, што су га онако сјајно опремили. Све је то њихово било: и мор-долама Анте Нешића и мале чизме Мије Дражића и златна бурма Косте Спужића и бојни коњић Даниловића и шимшир-седло Топузовића и златна аша Куртовићева и златан такум Јоце Јарића и тунос-фесић Јоце Гашића и тамбура Паје Бербера и кубурлуци Тепмановића и шарен појас Ристе Бајића и рујно вино Јоце Чаркића.

*

Под утисцима који наводњавају очи а стежу грло, ушли смо у пострадалу варош, окићену заставама српским и француским. Лево и десно проваљени кровови, оброњени зидови, порушени домови. На понеким прозорима што зјапе без оквира и окана, висе поцепане и избледеле завесе. Велике куће Стеве Топузовића, Јоце Јовановића, сравњене са земљом. Друге опет, као Крسمановићева, Двор Владичин, Окружно начелство, јако оштећене, оправљају се. Шабац отиман и преотиман, страдао је од грабљивости и аустриских и наших. Црква оправљена, тек је пропојала. У њој су седам дана, без хлеба, воде и ваздуха, држали крволаци аустриски њих три стотине јадника, те су многи помрли, а многи излудели. Ту поред цркве има ограђено место са високим крстом, на коме пише да је на томе месту сто шесет људи, жена и деце у маси стрељано и закопано.

Али преко свега овога јада и жалости, нити се Шабац губи нити Шапчани очајавају. Имајући иза себе Мачву, према себи Срем, а у себи духа и енергије, Шапчанин ће похитати да њихов Шехер-Шабац опет заузме место које му и доликује међу најугледнијим и најнапреднијим варошима у Краљевини. И кад нас ускоро опет тамо пут нанесе, ми смо уверени да ћемо наћи Шабац лепши и напреднији него што је икада био. То ће бити нов Шабац, али ће бити они исти негдашњи усталачки, енергични, ведри и родољубиви Шапчани.

Срдачно дочекани, сјајно угошћени, како знају угостити предусретљиви Шапчани, наши су француски пријатељи били дубоко тронути оним што су видели и оним како су примљени. Одушевљено испраћени на бродове читавом поворком, бурним клицањем и звучном Марселезом, они своје задовољство нису могли изразити боље, него што су изјавили да су се и у Смедереву и у Шапцу осећали не као у туђини, него као у својој рођеној отаџбини и међу давнашњим пријатељима.

*

Јулско сунце још је било високо, кад су се окићени бродови кренули из Шапца низа Саву. И кад дан већ беше клонуо, указа нам се у даљини Београд. Као огроман орао, озарен западним сунцем, опорављен и крепак, он се поносио и победнички наднео поврх Саве и Дунава. И као што је данас он, тако смо уверени да ће кроз мало времена исто тако бити снажна и опорављена и оба тешко обрађена крила његова: Шабац на Сави и Смедерево на Дунаву.

26 августа 1923

ПЕДЕСЕТ ГОДИНА РАДА И ЗАСЛУГА

Један наш београдски суграђанин прославља ових дана двоструку и ретку свечаност: педесетогодишњицу свога брачнога живота, своје домаће среће, и педесетогодишњицу свога неуморног и истрајног рада на пољу привреде и индустрије у Србији. Крунисан сјајним успесима, тај се његов рад није задржао у уским, егзистичким границама личнога благостања, него је, свом топлином племените душе, управљен био плодносним и благотворним циљевима опште користи и за своју Отаџбину и за своје суграђане.

Пре равно педесет година, у току 1873 дошао је из Панчева у Београд наш, данас већ стари, заслужни и још увек предузимљиви и агилни суграђанин Ђорђе Вајферт. Панчево, које је некад онако срдачно и гостољубиво прихватило и као свога грађанина примило младога београдског трговца Илију Коларца, није му могло дати боље и достојније замене, него што је Београду уступило младога индустријалца Ђорђа Вајферта. И што је у овој прилици још најсимпатичније, ове две куће, Коларчева и Вајфертова, и у Панчеву и доцније у Београду, стајале су свагда у најлепшој љубави и најтешијем пријатељству.

Ђорђе Вајферт родио се у Панчеву 15 јула 1850. Он је из једне од оних породица немачких, које су се доселиле и у Банату населиле око половине XVIII века.

Стари Ђорђе Вајферт, деда Ђорђев, доселио се из Вршца у Панчево као кожарски мајстор. Панчево, где је било и доста досељеника из Србије, бројало је у оно доба 18—20 хиљада становника, готово подједнако Срба и Немаца. Мађара тамо није било ни једног, и, ван српског и немачког, није се чуо никакав други језик. Немци и Срби панчевачки живели су свагда у најбољој слози. И ма да иначе нису улазили ни у какве сродничке везе, ипак разлика у вери никад није била никаква сметња њиховим најсрдачнијим пријатељским односима. Прота-песник Васа Живковић био је исто тако популаран и омиљен и у свакој католичкој кући, као што су и њихови свештеници усрдно дочекивани у кућама православним. Они су, и једини и други, баш и били најревноснији поборници слоге и љубави међу становништвом.

Панчево, у оно време, било је главни центар житарске трговине на Дунаву. Још без модернога транспорта, без железница и пароброда, превоз хране вршен је на дереглијама, које су вучене коњима до ушћа Саве у Дунав и оданде уза Саву до Сиска.

Вредан и окретан, стари Ђорђе Вајферт ода се овој трговини и убрзо се истакне као један од најјачих житарских трговаца у Панчеву. Илију Коларца, који се такође одао овој трговини, он је као отресита и исправна млада трговца, прихватио и усрдно помагао, уступивши му многе своје амбаре и магацине.

Кућа Вајфертова све се више развијала и пословима и имућношћу, као што се и име његово све више подизало угледам међу трговцима у Панчеву, Београду и свима тадашњим главним трговачким центрима у Мађарској и Аустрији.

Тих година стари Ђорђе Вајферт држао је у Панчеву пивару, која је била својина неког његовог сродника. И да би ту пивару, која је имала на њему и остати, преуредио и развио, он тај посао намени своме најстаријем сину Игњату. Пошто је свршио тадашње граничарске школе у Панчеву, Игњат оде у Минхен на популарне технолошке курсове тада чувеног професора Кајзера и на практично изучавање пиварске индустрије код познатог Седлмајера, сопственика чувене Минхенске „Шпатеи“-пиваре.

Вредан и предузимљив, Игњат Вајферт примио је, одмах по повратку из Минхена, од свога оца и рођака ону пивару, потпу-

но је обновио, преуредио и доцније претворио у парну пивару. Интелигентан и темељно образован, он се не само истакао као стручњак у своме послу, него је био врло познат и уважен и у ученом свету као признати нумизматичар својом ретком и богатом збирком старих новаца, коју је потпуно зналачки прибирао и класифицирао

Београдском пак пиваром — Кнежевом пиваром — управљао је Игњат Вајферт све до 1873 године. Те године примио је његов син млади Ђорђе Вајферт, пошто је, по свршеној реализацији у Панчеву, довршио своје школовање у одељењу за шиварску индустрију на централној пољопривредној школи у Вајенштефану код Минхена.

Први почеци његова рада одавали су окретност, солидност и интелигенцију младога индустријалца и стекли му симпатије и наклоности свију кругова с којима је у додир дошао. Имајући своју пивару у оној истој познатој „Кнежевој пивари“, он је привукао на себе симпатичну пажњу самога Кнеза Михаила и његовог настојника Доктора Пацека. Интересантан је начин на који је он, протекцијом Кнеза Михаила и настојавањем Доктора Пацека, дошао до свога данашњег Вајфертовца на топчидерском брду, некадашњег Смутековца. То имање купио је он од пок. Пере Марковића, адвоката. Али, пошто у оно време страни поданици нису могли имати непокретног имања, нити се убаштинити, то је он, посредовањем Доктора Пацека и пок. Ђорђа Ценића, док се међутим не сврше формалности о ступању у српско поданство, одмах исплатио Марковићу куповну цену, примио од њега признаницу и отпочео зидати нову пивару. И чим је добио отпуст из дотадашњег поданства, одмах је примљен у српско поданство као српски грађанин положио заклетву и од Марковића примио уредну тапију.

Од тада почиње обилат рад Ђорђа Вајферта у свима правцима индустрије и привреде. Још исте године он, у друштву са старим инжењером Вшетечком, прима угљени рудник Костолачки, који је данас у пуном јеку развика и експлоатације. После пропасти Прве српске банке, он у друштву неколицине пријатеља и вредних предузетника оснива Београдску задругу која се, почевши скромним улозима од пола динара, убрзожава данас у

прве новчане заводе у Краљевини, и у којој је он био први претседник Управног одбора.

Јединогласно изабран у Управни одбор Народне банке, он је, са Марком Стојановићем, једини који је и данас у Банци од самог оснивања њезина. За четрдесет година откако Народна банка постоји, он је више од двадесет и две године њен Гуверниер, први пут од 1890 до 1901, а од 1912 године до данас непрекидно. Овај други период пада у најтежа времена, када је ваљало, за време рата, спасавати ову велику имовину народну. Подносићи све тешкоће, изложен огромним опасностима железничкога путовања, које су свакога тренутка претиле да прекину бугарске чете, и још страшнијим опасностима морскога путовања, које су у свима правцима угрожавали непријатељски сумарени — спровео је он са Марком Стојановићем и још двојицом-тројицом чланова Управног одбора ово велико благо, једино које је пропалој држави остало и као свети народни аманет допратио чак у Марсељ, тамо га неотступно чувао, у Београд допратио и неповређен вратио у банчине касе и трезоре.

Веран син своје нове Отаџбине, Вајферт је одмах ступио у тадашњу „народну војску“ као коњаник београдског ескадрона. Кованици тога ескадрона, као најотреситији и најбоље опремљени, вршили су за време првих ратова 1876-77-78 године службу ордонанску при командама и штабовима. У оно време, кад је полска телеграфија била непотпуна, кад телефона никако није ни било, а требало је трупима, у сталном покрету, брзо и тачно разносити заповести, по путевима тешким и несигурним у правцима често неодређеним и непознатим — служба ордонанска била је тешка и пуна опасности и одговорности. Вајферт је ову службу, као и увек, вршио тачно, савесно и предано. Краљ Милан лично му је изјавио своје задовољство и одликовао га Таковским Крстом, једином декорацијом која је онда постојала.

Целокупан рад и велике заслуге Ђорђа Вајферта не би се ни могле детаљно и потпуно изложити у овако ограниченом простору, који нам стоји на расположењу. Томе раду и тим заслугама не може бити боља илустрација, него што је „Споменица“, коју му је „у знак признања и захвалности“ издало Министарство шума и рудника 1 јануара 1922 године. У тој „Споменици“

казано је, како је он, кроз пуних педесет година, са великом ревношћу и врло знатним материјалним жртвама, предузимао истражне радове на разноврсним рудиштима и отворио велики број рудника, међу којима је и чувени бакарни рудник у Бору. Он се, казано је даље, очински старао о својим радницима и њиховим породицама. По свима својим рударским предузећима подизао је здраве радничке станове, помагао и подизао школе и цркве и пружао обилне изворе хуманим удружењима. Својим умором, истражним радом и пожртвовањем, г. Ђорђе Вајферт знао је допринео оснивању рударске индустрије у Србији.

У тој „Споменици“ изнесене су заслуге Вајфертове за отварање и истраживање угљеног рудника „Костолац“, живиног рудника „Авала“, сребрног и оловног рудника „Света Ана“ на Дели-Јовану и „Света Варвара“ на Пеку, бакарног рудника „Свети Ђорђе“ у Бору, златоносних рудишта „Свети Игњат“ на Белој Реци, угљеног рудника „Подвис“ магнезитног рудника у Чемерици, истражних радова на Мирочу, Руднику, Пеку, Злоту и на Тимоку.

Не могу се побројати удружења научна, просветна и хумана, у којима свима Вајферт има најживљег учешћа и највећих заслуга, било као активан члан, било као добротвор или оснивач. Ту су друштва: геолошко, географско и историско, удружења рударских подузетника, Коло српских сестара, Материнско удружење, Женско друштво, Друштво црвеног крста, Дом глувонеме деце, Св. Саве, Тргов. омладине, Берзе, Кола јахача, Певачких друштава па све до Удружења гостионичарског и хотелијерског у Београду и Војводини и до Келнерског фонда и Удружења београдских пиљара. У Глоговици код Бора, он је подигао српску православну цркву, а Друштву женских лекара у Београду уступио је за зидање болнице земљиште од велике вредности.

Инвалидско друштво „Св. Ђорђе“, он је основао са својим пријатељем Марком Стојановићем. То друштво отпочело знатним улогом њих двојице, већ располаже и капиталом који је код Управе фондова и кућом, коју му је завештао пок. Никола Спасић. Оно чека само да надлежна власт утврди Правила о инвалидима, па да отпочне свој благотворни рад.

Право је овом приликом нарочито истаћи, да је за свих ових педесет година, Ђорђе Вајферт у свему своме светлом и животној раду, имао у Марку Стојановићу најбољег сатрудиња, најкориснијег саветника и у доста прилика најнепосреднијег иницијатора.

Захвалан син, усрдан хришћанин и благородан човек, он је у Панчеву подигао цркву за покој душе својим добрим родитељима Игњату и Ани. У тој цркви, која ће се осветити 9 септембра, примиће побожни супружници, Ђорђе и Марија Вајферт, поводом своје златне свадбе, поновни благослов цркве Свете Ане, своје задужбине.

Интересантно је мимогред споменути, да је Вајферт на оном месту, у први мах, намеравао подићи капелу уместо цркве, али је на молбу околних српских становника подигао цркву, јер су они јако желели у својој близини имати тороњ са сатом, који би им показивао време и који би им свима био на догледу. И он им је по жељи учинио.

Панчевачка општина, да би указала поштовање и признање своме одличном земљаку, изабрала га је у свечаној седници од 24 августа о. г. јединогласно за свога почасног грађанина.

Похвалном иницијативом београдске Индустијске коморе, прославиће се, 16 септембра, на врло свечан начин педесетогодишњица заслужнога јубилара. Тoga дана пре подне, један део приређивачког одбора, са претставницима предузећа у којима је он имао виднога учешћа, поздравиће га у његовоме дому и допратити на Универзитет. Свечано дочекана поздравним говорима претседника Индустриске коморе, Ректора Универзитета и претставника рудара тимочке области — слављеника ће поздравити многолетном песмом сва београдска певачка друштва. А увече му се код Коларца приређује свечан банкет.

Београдски универзитет, који ће у својој свечаној дворани поздравити Ђорђа Вајферта, прима у исти мах и један његов најновији дар од неоцењиве вредности, дар, којим родољубиви Ђорђе Вајферт задужује за сва времена највећом захвалношћу цео народ наш. Тај је дар јединствена нумизматична збирка од близу четрнаест хиљада екземплара старих новаца, међу којима их има, који се не налазе ни у каквој збирци и ни у каквом дру-

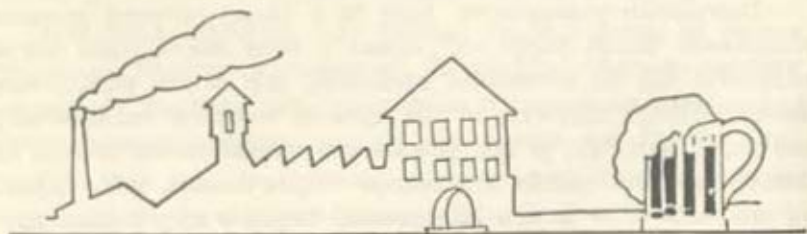
гом музеју на свету. Том збирком, коју је створио Игњат Вајферт а допунио Ђорђе Вајферт, Београдски универзитет постаје једним махом, храм неизмерног културног блага и заузима место међу најугледнијим просветним заводима у целом научном свету.

•

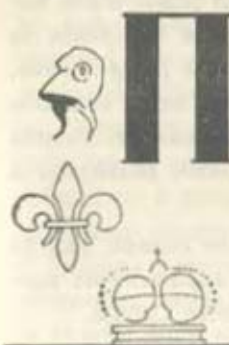
Ми, стари Београђани, који смо били сведоци неуморнога стваралачког рада нашега дичног суграђанина, млади у његовој младости, старији заједно с њиме, радујемо се од срца овоме тако достојном признању, које млађе генерације новог Београда, одају једноме од највиђенијих и најзаслужнијих претставника наше старе генерације. Али и наши поздрављива, ако и неће бити шумни, свежи и младалачки као њихови, неће ипак бити ни мање срдачни ни мање одушевљени.

А онога дана, кад и Београд у своме дому буде завео и отворио златну књигу својих заслужних грађана, нема сумње да ће међу првим именима бити у њој уписано светло и родољубиво име Ђорђа Вајферта.

9 Септембра 1923

ЈЕДНА СТОГОДИШЊИЦА

Прошле године и ове, и ми смо узели лидног учешћа у јубиларним прославама туђинских, искључно француских, научника, песника и музичара. Прославили смо тристагодишњицу рођења Молијерова, стогодишњицу рођења Ренанова и Цезара Франка. У овај мах Французи прослављају тристагодишњицу рођења свога знаменитог филозофа Блеза Паскала, коју и наши научни кругови намеравају ове јесени свечано поменути.

Али је било јубиларних прослава и других великих људи, чије заслуге, и ако ограничене на њихову отаџбину, ипак су и код нас изазвале живо интересовање за њихову величину и њихова славна дела. Пре две године — 5 маја 1921 — цела Француска свечано је и достојно прославила спомен на Великог Наполеона приликом стогодишњице смрти његове. Републиканска Франуска заборавила је и његов осамнаести бример и његов Ватерло. Она је у њему прославила великога војника, великога организатора, великога Императора, који је уздигао Француску на прво место међу народима, и, уз славу свога генија, расејао по целој свету плодноне идеје велике француске револуције.

На његовом гробу, у Инвалидском дому, поклонили се сени великога Императора, у име републиканске војске, њен најбољи војсковођа из последњег великог рата, главом маршал Фош. „Сире” узвикиуо је он, „почивај мирно, француска војска пока-

зала се достојна свога великог учитеља са Маренга, Аустерлица, Јене и Ваграма”.

Уосталом, француски народ увек се још сећа и с хвалом помиње заслуге, што их монархија и њени краљеви имају за Француску. У њиховоме парламенту сам Поенкаре, садањи претседник министарства и доскорашњи претседник Републике, нарочито је у више прилика истакао велике заслуге француских краљева и сјајне традиције француске монархије.

У нашој земљи, у којој монархија има свој чврсти ослонац не само у дубоким осећајима народним и у вековним традицијама његове прошлости, него у којој је монархија данас више можда него икада, највиталнији услов и најчвршћа гаранција за опстанак и јединство државе, ми имамо сав разлог да се сетимо, у свакој прилици која нам се укаже, наших заслужних владалаца, нарочито оних из прошлости наше за последњих сто година и великих заслуга њихових за постанак, подизање, развијање и консолидовање наше нове државе.

Така једна прилика указује нам се баш ове године, кад ће се навршити стогодишњица рођења једнога од најзнатнијих владалаца, који су седели на престолу и старе и нове Србије.

У уторак 4 септембра 1823 родио се у Шареном Конаку у Крагујевцу Кнез Михаило, мезимац Кнеза Милоша и Кнегиње Љубице. Кнезу Михаилу није био суђен ни дуг век ни дуга влада. Он је као сјајни метеор прелетео преко српског неба, да својим великим заслугама, беспрекорношћу свога карактера, кристалном чистотом своје узвишене душе, жарким родољубљем свога племенитог срца и мученичком смрћу својом, остави вечни спомен у народу своме.

Ако бисмо застали да се ближе запитамо шта је био Кнез Михаило својој Отаџбини и своме народу, могли бисмо наћи тачан одговор у једној кроници написаној над још отвореним гробом његовим. „Његова дела” изложено је тамо, „казују нам и казиваће и најдаљем потомству, да он никад, ни за један тренутак није имао друге мисли до те једине, да усрећи земљу своју, да унапреди народ свој. Историја ће приповедати како је раширио

аутономију српске државе, како је осигурао њен мирни развитак иселивши из земље наоружану стихију, како је од мале Србије направио велику силу, способну да може извршити свој велики задатак, како је узвисио народ свој у поштовању од стране европског јавног мишљења, једном речи како је многе, ако не и све услове прибавио за велику будућност своје државе. Његове намере беху патриотско-велике, његовим мислима беше извор у узвишеном родољубљу, његова дела то посведочавају — и потоњи ће историк стати с благовејством и благодариошћу пред именом Кнеза Михаила М. Обреновића III".

Патриота на престолу, Кнез Михаило је то био и за све време свога бављења ван Отаџбине. Никад име његово није било уплетено ни у какве смутње против утврђенога стања и признатог реда у Отаџбини. „Време и моје право" била је девиза његова. Сматрајући себе као претставника легитимне монархије у Србији, он је увек високо носио лични углед свој и увек бранио добар глас и интересе своје Отаџбине. Он је одавао хвалу и јавно признавао заслуге за Отаџбину и личним противницима својим. С дубоким поштовањем узносио је он слави и велико име родоначелника династије, која је његову на престолу одменила. Он је године 1848 одустао да учествује у великом покрету нашега народа у Војводини, чим је опазио да је томе била противна тадашња влада у Србији.

Бранећи, у своје „Погледу на Историју Србије од 1813 до 1839", свога оца Кнеза Милоша од напада којима га је у својој књизи обасуо познати француски публициста Сипријен Робер, он није пропустио да ода признање великим заслугама Карађорђевићим и да узнесе сјајне особине свога народа.

О томе одговору Кнез-Михаиловом Сипријену Роберу, нико мањи него пок. Љубомир П. Ненадовић каже на стр. 36 „Шумадинке" од 1850 године: „Многи су ту историју отворили с неким рђавим предубеђењем, па кад су је прочитали, сасвим су друго мњење и о списатељу и о његовој историји имали. Он, бранећи пред публиком француском умерено свога оца, бранио је жестоко карактер, јунаштво и поштење српскога народа. Свака врста води слози и ниједну реч нисмо могли наћи, за коју бисмо поумњали да није из поштена срца изашла".

Тим племенитим и родољубивим осећајима он је остао веран и кад се у Србију и на престо вратио. Један случај нарочито истиче узвишени карактер и родољубље Кнеза Михаила. Некоме Стевану Филиповићу, секретару Карађорђевог, беше Кнез Александар Карађорђевић одредио у пензију пуну плату од 450 талира. Крајем године 1860, приликом ревидирања година службе, по којима су се једино имале одређивати и пензије, Државни савет нађе да Филиповићу, према годинама његове службе, припада само 250 талира пензије. Године службе проведене под Карађорђем, Савет му није хтео признати, налазећи да је све пропало што је урађено било под Карађорђем. Кнез у први мах није хтео потврдити саветско решење. Он је изјавио да је „једна година службе под Карађорђем била тежа и вреднија него пет данашњих у миру“. Још је приметно да по његовом нахођењу могу пропадати људи а не и историски догађаји. Али кад је Савет ипак остао при своме решењу, Кнез га одобри, али нареди да се онај вишак издаје Филиповићу из његове цивилисте.

Као владалац, Кнез Михаил је био први који је, ступивши по праву наслеђа на престо после смрти свога оца, утврдио монархиски принцип, стабилизирао ред престолонаслеђа у држави и уздигао престо на углед и висину, на којој данас стоји.

Може ли се пропустити а да се не ода заслужено признање правоме оснивачу монархије у Србији, монархије која се са свима сјајним традицијама његова времена, природно прелила у монархију велике Краљевине Срба Хрвата, и Словенаца, опет са династијом у народу пониклом?

Кнез Михаил је основао народну војску, снабдео је и наоружао великим делом својим сретствима. Он 1862 године уступа целу своју цивилисту на ратне потребе. Он исплаћује пренос целокупног оружја из Русије преко Румуније у радионице крагујевачке. Он намењује цело своје огромно имање великом циљу ослобођења. Он подиже велико здање у Аранђеловцу и намењује га Централној ратној болници. Он оснива инвалидски фонд и уздиже своју државу на ступањ прве војничке силе на Балкану. На гозби коју је једне зиме давао официрима и старешинама народне војске, он им у својој здравици поносно узвикује: „Господо и војници! Србија данас — то слободно и из свега грла изго-

варам — заузима прво место међу свима оним земљама и државама, са којима је стотинама година једну и исту жалосну судбину делила, па од неких, у многим обзирима, до пре кратког времена, и назаднија била. Српско се име, тако рећи до јуче непознато, у Европи са поштовањем изриче. Велики и понајвећи део овога за нас срећнога појава, заслуга је српске војске, која својим понашањем у мирно доба даје јемство за ред и законитост и која ће — нека се у томе нико не вара — на мој позив и глас Отаџбине, на бојном пољу непријатељу страх и трепет бити!"

Кнез Михаило није дочекао час да тај громки позив управи војсци коју је основао. Али је остала витешким духом његовим задахнута војска, која се, кад је после много година томе дошло време, одушевљено одазвала позиву свога Краља и врховног команданта и гласу Отаџбине и доиста била страх и трепет непријатељу. Она је на бојним пољима сјајно оправдала уверење, с којим је о њој Кнез Михаило у гроб легао.

Велики организатор војничке снаге своје Отаџбине, Кнез Михаило је био исто тако и велики мецен њене књиге и просвете. „Ко зна" каже на једном месту Стојан Новаковић, „у каквој је великој вези стајало до јуче у нашој књижевности питање о језику с напретком и карактером целе књижевности, ко зна како је поред тамна погледа на ову поглавито и основну ствар у књижевном послу морао стајати спутан сав остали развитак књижевни и ко види како се у новије време књижевност примиче својој правој мети расчистивши ово питање, јер почиње одговарати животу и потребама народним, — тај ће опазити велики смисао у избору, који је Кнез Михаило себи чинио за потпомагање књижевности. Његово име везано је за имена Вука Караџића, Ђуре Даничића и Фрање Миклошића".

Вук у предговору 4-те књиге народних песама вели Кнезу Михаилу: „Од почетка 1844, како сам имао срећу те си ме познао, што сам год ја добра учинио у књижевности нашој, све је то твоја слава и дика, јер живећи ја с муком и натегом, као што сам живљео до онда без твоје милостиве и родољубиве помоћи, тешко да би се што од онога могло учинити."

Даничић, посвећујући Кнегињи Јулији „Рјечник из књижевних старина српских", вели: „света ми је дужност да теби захва-

љујем ако овијем трудом будем од користи књижевности српској, па се посвједочи да нијесу била узалуд добра, која ми је у младости својој и мојој чинио свијетли муж твој”.

Миклошић године 1858 посвећује Кнезу Михаилу своје знаменито дело *Monumenta Serbica*.

Бранко Радичевић посвећује прву књигу својих песама, 1847 године, омладини српској, а другу књигу, 1851 године, Кнезу Михаилу.

Своје дело о песмама и приповеткама словенским Људевит Штур посвећује, 1847 године, Кнезу Михаилу.

Хоће ли наша просветна управа, наша књижевна и просветна удружења, наши књижевници и песници пропустити да се сете стогодишњице рођења родољубивог пријатеља и заштитника Вуковог, Даничићевог и Бранковог, Штуровог и Миклошићевог?

Кнез Михаил био је и побожни син православне цркве, ревностни приложник београдских цркава, којима су и из његове посмртне имовине даровани богати поклони.

Хоће ли се са њихових олтара узети топле молитве за покој душе побожнога Кнеза и великога приложника? И хоће ли се Саборна црква сетити да прекали гроб Кнеза Мученика, који храни под својим сводовима?

На негдашњој страшној Стамбол-капији блиста се данас храм Талије и Мелпомене, Народно позориште, посмрче родољубивог Кнеза. Хоће ли Народно позориште учинити своју дужност да прослави стогодишњицу рођења Онога, који га је неговао топлим љубављу и подигао великодушним старањем?

Величанствена палата Академије наука уздиже се на темељима укопаним на земљишту, које је племенити Кнез и наменно овоме највишем храму науке, књижевности и уметности у Србији. Хоће ли Српска краљевска академија, пре него што отвори своје двери у новој палати, одржати свечану седницу да захвали спомене славно име свога добротвора?

На рушевинама старог Београда подигла се сјајна, поносна, напредна и богата престоница Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Хоће ли се Београд сетити владоца, коме у првоме реду има да захвали за васкрс и нови живот свој? Хоће ли се опоменути да је пре педесет и шест година још животарио у сиромаш-

штву, чамно у неизвесности и стрепно у страху под топовима турским? Хоће ли Ужице, Шабац, Смедерево, Кладово оставити у забораву, сјајно име Кнеза Михаила, који их је из таме и мрака извео на светлост и слободу?

И хоће ли најпосле цела наша земља Србија одужити свој дуг „Благодарне Србије“, како се на Кнежеву споменику златним словима за сва времена заветовала, па одати част и славу своме многозаслужном владоцу, поменути са признањем и поштовањем славно име великога родољуба, поздравити са захвалношћу дан, у који га је пре сто година Провиђење поклонило народу српском?

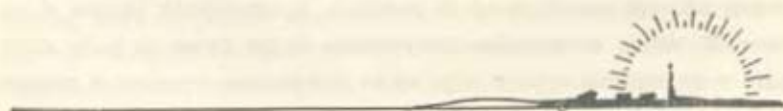
На сва ова питања ми можемо наћи само један одговор. Ми не сумњамо да ће цео народ српски, сећајући се његовог пламеног родољубља и његових бесмртних заслуга, с дубоким пијететом и захвалношћу рећи: вечна слава Кнезу Михаилу!

*

У моменту кад се одужујемо осећајима признања и поштовања према заслужном сину Таковскога јунака, угледао је у Краљевскоме Двору своју Отаџбину потомак Тополскога хероја. Његовој колевци већ долећу најтоплији поздрав из свију крајева нашега народа, који једнодушно дели радост и срећу његових краљевских родитеља. С првим откуцајима његовог безазленог срца, већ се буде нове наде које цео народ у њега полаже и наглашују високе дужности које га у животу очекују. И кад у далекој будућности дође време да у своје крепке и поуздане руке прими судбину своје земље, он ће, тврдо се уздамо, сјајно оправдати све оне велике наде и потпуно одговорити свима оним високим дужностима.

То су жеље којима поздрављамо младога Престолонаследника и поколење које с њиме настаје и на којима ће остати судбина нашега народа, снага његова, напредак његов и велика будућност његова.

11 Септ. (29 Августа) 1923

СЕЋАЊА О БОЖИЋУ

Последњих година изгледа као да се све тумбе окренуло, па и ово време. Уместо да улицама давно већ звече прапорци на соничама, да су рабаџије закрчиле улице превлачећи лед у леденице, да су сметови завејали трамвајску пругу и за више дана спречили саобраћај — ви сте видели како су по баштама били наједрали јорговани и умало што нису цветали.

А памтим како су некад зиме биле. Нарочито се сећам зиме 1864 године. Већ цело оно лето беше хладно и натуштено. О Тројицама провали се небо и силне и дуготрајне кише поплавише целу скоро Србију, нарочито Шумадију. Никада се така страшна поплава није запамтила. Друмови, њиве, ливаде, све је било дубоко под водом. Далеко изван својих корита изливане реке и набујали потоци порушише насипе, бране и мостове, подавише стоку и живину, однесоше воденице и амбаре, покућство, кола и алате. Бујицом се отисли читави пластови сена, стогови хране, сељачке стаје и колибе. Људи, жене и деца, изbezумљени од студи и страха, очајно запомажу за помоћ са кровова који се угибају да потону и са дрвећа које се нагиње да падне. Ниско прелећу тешки облаци изнад поља и равница, притиснутих тамом и маглом. То беше непрекидно пљуштање бујне кише која је издизала воду, прасак ограда које су се подлокане, рушиле и тонуле,

запљускивање таласа који су, шибани ветром, ударили о брегове и ломили их.

И кад је, напослетку, престао овај страшни потоп и време се разгалило, облаци разведрили а тама разагнала, пукло беше пред очима недогледно мутно море. Требало је више дана да она вода тргне и врати се у своја корита, остављајући на заосталим кућама, на дрвећу, на обронцима, високе сиве и равне линије, докле беше допрла. А кад је сасвим пресушила, земља беше покривена дубоким муљем и наносом. Трава и усеви полегли, покривени густим талогом, а надуване лешине подављене стоке виђаху се на све стране, докле је око допирало.

Штета беше огромна. Влада је била послала у поплављене крајеве нарочите комисаре да укажу прву помоћ државну и да процене штету. По једној белешци онога времена, само у дванаест поморавских села смедеревскога округа, процењена је штета на 176.156 дуката. А београдске новине су забележиле, како је услед ове поплаве и хлеб поскупно од 50 на 55 пара чаршиских од оке!

*

Те исте године, око Св. Николе, напада дубок снег и стеже љута зима. На Сави и Дунаву стаде лед толико чврст, да се преко њега могло колима прелазити. Саобраћај са Земуном одржаван је преко леда између Царинарнице на нашој и велике карауле на аустриској страни. Широки пут за прелаз обележен је био јеловим грањем, пободеним с обе стране пута, и посут песком и пелом. Авала у даљини блештала је као огромна бела купа, а висови око Београда, од топчидерских до вишњићких, блистали су у снегу, на ниском зимском сунцу, да се у њих није могло гледати. У оно време није било ових данашњих кула и палата, те је видик свуда унаоколо био отворен и чаробан. Ниске куће бежу окружене високим бедемима снега, који је свуда унаоколо од кућа одбачен, да се ни би влажиле кад југ удари. Кроз разгнут снег водиле су узане, утабане стазе, од капије преко авлије у кућу и од мутвака, иза куће, на дрвањаник. Кровови, брисани кошавом, бежу на једном крају једва попрашени, готово чисти, а на другом их крају завејао снег високим сметовима, са оштрим ивицама, који висе преко стреје, засипају очи пролазницима и прете

да им се сруше на главу чим време одмекне. Изгладнели гаврани долећу јатима у тремове и ударају крилима у прозоре, шеве по путу разбијају кљуном скочањену балегу. Саобраћај на улицама сјило отежан. Људи у кабаницама, засути снегом, погнуте главе, сусрећу се на узаним пртинама, и газе једном ногом у снег да би се мимопшли. Средином улице промичу селачка кола у којих се точкови, покривени замрзлим блатом, и не окрећу, него укочени клизе по углачаном снегу. Из ниских дућана, загрејаних мангалима, избија топла пара која се мрзне, покрива њем настрешницу горе над уласком и прави поледницу на калдрми доле пред уласком. Прозори, обложени леденим гранама а прошарани ситним, округлим окнима од притиснутога на њих длана или крајцаре, да би могло погледати на улицу.

Озго од Фишеклије, улазе кроз маглу у варош Ужичани-кириџије у пеленгирима, увезане шаловима главе и унију прекрштених мишица преко груди, а рукама под пазухом, кратким чибукком за потиљком, опуштених бркова, о којима висе ледени грумени, раздрљених груди с дебелим њем на густим чупама. Њихови коњийи повезани један иза другог, суљају се по поледници и спотичу о ледене цомбе. О самарима, с обе стране, висе качице са смоком, коре сланине, козје лубине, вреће са пастрмом, свежњеве луча или мешине с катраном. Они залазе у двориште једне од механа, којих је пуно било око Теразија. Ту ови, нама увек симпатични Ужичани, продају свој мал, накупују соли и других потреба, па се враћају у своју постојбину.

А кад се уквати први сутон, позатварају дућани и спуште ћепенци, густа магла лагано пада на завејану варош, зима стеже још јаче и снег пишти под ногама. Патролџије у гомилама трома промичу пустим улицама и разилазе се на своја места. Фењерџије се пењу мердевинама од дирека до дирека и пале фењере који жмире кроз почађало стакло, а снег се на њима топи, капље и мрзне у дебеле, ледене шипке. И кад се већ спусти мразовита ноћ и слаба светлост редом утрне кроз шарене завесе на замрзлих прозорима, па заурла кошава отуд од Ташмајдана, жива се душа више не јавља ни у кући ни у дворишту. Чује се само како студени ветар страховито фијуче кроз оголено грање,

бесно дрма посрнулом тарабом дуж опустелих улица и помамно грува таванским капцима који се с треском отварају и затварају.

И као што тога лета, услед поплаве, поскупи хлеб, тако те зиме скочи цена огреву. Новине су забележиле како су те зиме кола дрва плаћана 32 до 48 гроша!

Нама, деци, била је те зиме ускраћена једна велика радост. Због велике зиме и сметова нисмо могли бити полажајници. Данас се и не зна колика је то радост кад се рано ујутру, док на улицама осим салебџија још никога нема, куца на врата сродницима и пријатељима да им се честита Божић и приме од њих поклони.

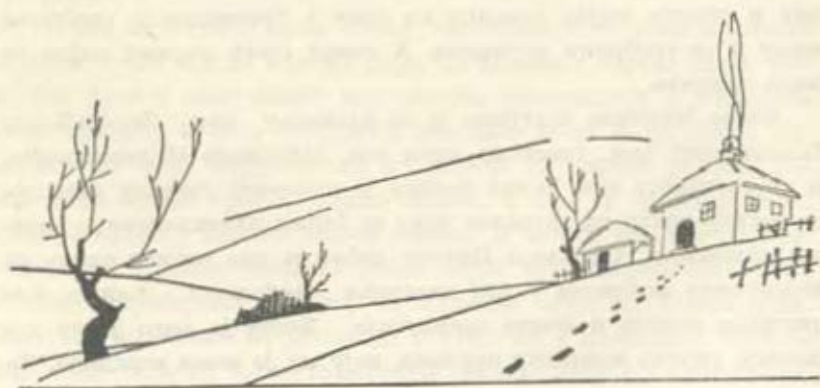
Ипак, један спомен на Божић те године остао ми је у сећању. Пред крај те године роди се Кнезу Николи првенче ћерка, и он замоли Кнеза Михаила да се прими кумства. Баш на Божић одведоше нас у Двор да нам покажу дарове што их је Кнез Михаило спремио своме кумчету на Цетиње. Занимљиво је за ондашње прилике и обичаје изређати кумовске дарове, што су их измењали ова два српска владоца. Милићевић их је на једном месту побележио. Кнез Михаило послао је своме кумчету: три велике свеће, шест свилених кошуља, крзницу, шест свилених атласних повоја, шест капица, златобисерне папучице, атласни јорган, фистан од атласа, либаде од вишњеве кадифе, тепелук од крупна бисера, мишћуше од крупна бисера, једну златну гривну и пуно других ситнијих ствари. А кнегиња Милена послала је куми својој Кнегињи Јулији: од беле чохе златом везени зубун, душанку од вишњеве кадифе, венецијанску кошуљу извезену златом, а току и струку, појас кованик од срме с бритвицом о сребрном ланцу и са сребрним корицама. А поврх свега мараму којом се глава покрива.

Кнеза Михаила заступао је на крштењу пок. Ђорђе-Ђоша Миловановић држ. саветник, отац пок. Милована Миловановића. За ту свечаност пок. Ђоша правно је нарочиту свечану униформу, богату атилу од вишњеве чохе са белим панталонама и златним лампазима. Од Кнеза Николе добио је као спомен слику са својеручним потписом и два пиштоља сребрњака. Али се том приликом десило и нешто занимљиво. Ђоша је имао једну дуванкесу, укусно искићену перлама, коју му је жена израдила. Та

се кеса допала Кнезу Николи, али му је пок. Ђоша, као драг спомен од жене, није могао уступити, него је обећао замолити жену да таку исту изради за Кнеза. Доиста кеса је израђена и послана на Цетиње Кнезу, који, као уздарје, пошаље Ђоши једну стаклену теглу пуну бухарице т. ј. оног чувеног црногорског биљног прашка против бува. Та тегла, већ одавно празна, чува се и данас у породици Ђошиној као успомена.

А оно кумче Кнез-Михаилово, коме је на крштењу дато име Љубица, а од милоште названо Зорка, била је мати нашег садашњег Краља Александра.

На Божић 1923

ЈЕДНА ИСТОРИСКА КУЋА

Пре два-три дана и Претседништво Министарског савета прешло је у нову државну палату, у којој се већ од више дана налази Министарство спољних послова. Кућа Ристићева затвара своје капије, да од најважнијег државног надлештва постане опет приватан стан. Али је она и по првом сопственику своје и по најкрупнијим државним пословима, који су у њој вршени и по судбоносним догађајима који су у њој спремани и из ње потекли, остала историска кућа и једна знаменитост престонице наше Краљевине.

На ономе месту где је данас Ристићева двокатница била је некад једна стара, неугледна хлебарница. Сам пок. Ристић, вративши се из Цариграда у новембру 1867, да после смрти Кнеза Михаила постане, у јуну 1868, члан Намесништва за време малолетства Кнеза Милана, купи од пок. Косте Цукића кућу, која је била до оне хлебарнице на углу и која и данас стоји онака, како је од Цукића купљена. Неколико година доцније, пок. Ристић откупи и ону хлебарницу на углу и састави је са својим имањем. На томе месту, на углу Краљ Миланове и Ресавске улице, пок. Ристић, већ по други пут Намесник, подигне нову двокатницу на место оне хлебарнице.

У тој новој кући Ристић је провео последње године свога живота и у њој преминуо месеца августа 1899 године. Не може се казати да су то биле најсрећније и најмириње године у животу

овог знаменитог чиновника и државника. Он се у своју нову кућу уселио истина у пуној власти и угледу, али је у ту исту кућу доведен ноћу 1 априла 1893 под стражом из Двора, као збачени Намесник. Дубоко огорчен он је, већ оронуо и здрављем, подносно мирно и достојанствено увреде, које није заслужио. Сатисфакција коју је још могао имати, била је нарочито у томе, што се Краљ Милан, можда иницијатор догађаја од 1 априла, свесрдно трудио да Ристић заборави и управо опрости неправду, која му је тако брутално учињена. Доиста, Ристић је имао ту последњу радост, да баш настојавањем Краља Милана, буде постављен за председника Академије наука. А кад је ускоро затим умро, Краљ Милан му је као заслужном државнику и осведоченом пријатељу династије Обреновића држао собом говор на опелу у Саборној цркви.

Десет година после Ристићеве смрти, године 1909, кад је требало рушити стару зграду Министарства унутрашњих и спољних послова, да уступи место садашњем новом Двору, тадашњи Министар спољних послова у коалиционом кабинету Стојана Новаковића, после анексионе кризе, пок. Милован Миловановић, узме под закуп кућу Ристићеву. Кад је већ Министарство морало прелазити у приватну кућу, Милован је налазио да је за то најприличнија кућа негдашњег Кнежевског и Краљевског Намесника, Председника Министарства и Министра спољних послова. То је било као неко одржање традиције у управи спољних послова Србије, нешто што изласком из државне куће у приватну Ристићеву, не вређа углед Министарства.

За читави низ година у Ристићеву кућу упирани су били погледи целе Србије, целог Балкана и целе Европе. Из те куће потекла је одлука о балканском рату 1912 године; из ње је објављена издаја бугарска 1913 године; у ту кућу ушао је 10 јула 1914 аустриски посланик Гизл и у њу унео буктињу, која је запалила светски рат. У тој истој кући, после трогодишњег ропства, састављено је прво министарство уједињених Срба, Хрвата и Словенаца.

Од године 1909 до 1914 било је у Ристићевој кући, ако се не варамо, пет председника Министарског савета: Никола Пашић, Пера Велимировић, Милован Миловановић, Марко Трифковић и

опет Никола Пашић. А од 1918 до данас опет пет: Стојан Протић, Љубомир Давидовић, Стојан Протић (по други пут), Миленко Веснић и Никола Пашић.

Од министара спољних послова били су до рата 1914 године Милован Миловановић, Јован Јовановић, Никола Пашић. А од 1918 до данас др. Анте Трумбић, Миленко Веснић, Никола Пашић и др. Момчило Нинчић.

Данас је све мирно у Ристићевој кући. Они силни доласци: дипломати, министри, посланици, чиновници, новинари, молиоци, жандарми, детективи, аутомобили, све се оданде уклонило. Прозори без завеса не блеште светлошћу у дубоку ноћ, да зауставе пролазнике, који застају, машу главом и радознало се, а често и брижно, питају шта ли се то све тамо догађа. У Ристићевој кући, као блистави епилог читавог једног низа великих догађаја, био је последњих дана састанак претставника Мале Антанте и одлучен споразум с Италијом.

Али је на њој, иако празној и напуштеној, остао ореол и мучних и светлих дана, који су кроз њу прохујали. Она стога треба да остане историска кућа и једна знаменитост београдска.

20 јан. 1924

ЈЕДАН БАЛ С ЛУТРИЈОМ

З има ове године ако није ујела зубом а оно је зацело ошинула репом. Дуго лепо и благо време, које је држало све до мркле јесени, прекиде снег о Светом Николи и ево готово никако да престане, а већ уђосмо и у март. Голу дрвеће, завејано снегом, који отресају гавранови и студени ветар, још не даје никаква знака од буђења и живота. Баште покривене белим застором, а избраздане ситним и честим животињским траговима, блистају снежним кристалима под још хладним зрацима сунчаним. Улицама, по неравној калдрми и поледици мучи се стока под теретом претоварених кола, зауставља се на узбрдицама, одише оштрим млазовима паре на раширене ноздрве и дакле слабинама које јој се убрзано шире и купе. Онамо, главним улицама, промичу сватови читавим низом аутомобила и кола. На челу поворке невеста под венцем, у лакром огртачу, помодрела од зиме, бледа од узбуђења, са стидљивим осмејком око усана, у парадним колима, окићеним цвећем и зеленилом. Као и увек, пролазници се заустављају на тротоарима, праве шпалир сватовима, распитују чији су и броје колико их је кола и аутомобила. А кад клоне дан и падне ноћ, ви видите како се опет дуги низ кола зауставља пред сјајно осветљеним локалима: Официрским домом, Касином, Коларцем и већ колико их још има. Тамо се дају балови и забаве увек у каквом добротворном циљу или се прослављају не знам већ какви и не

знам још чији јубилеји. Ти јубилеји изметнули су се данас у ону врсту послератних предузећа где се по неки пут, без великих скрупула, продаје доброћудној публици, за скупе паре, еспап од не баш првокласнога квалитета.

*

Што се тиче забава и балова за добротворне циљеве, за њих су знале и њих су приређивале и наше мајке и бабе. То све истина није било са овом данашњом помпом, раскошним тоалетама, костимима и маскама. Како би се смело и помислити да би се наше мајке, у таким свечаним приликама, могле појавити с овим данашњим „лорфама“, а њихове кћери овако обнажене. То је све било смерно, скромно, наивно и патријархално као и цео живот наш што је био. Па ипак, све те забаве за добротворне циљеве нису приређиване ни са мање љубави и родољубивога устаљаштва ни са мање успеха, него што се све то данас чини.

Таке једне забаве сећам се из своје младости, нарочито по ужурбаности која беше завладала у свима београдским кућама и породицама. То је било некако почетком 1865 године. Београд тада још није имао своје уређене варошке болнице. Плац на коме је она сада, откупио је Кнез Михаило од пок. Ђорђа Ценића за 2500 дуката и покљонио Општини за болницу заједно с целом грађом која је била спремљена за зидање његовог летњиковца у смедеревском винограду. Да би се болница могла отпочети и довршити, састави се, иницијативом Кнегиње Јулије, један одбор од првих госпођа београдских, који би имао да приреди бал с лутријом. У тај одбор ушле су Персида Јована Мариновића, претседника Државног савета, Катарина Милана Симића, управника фондова, Ангелина Косте Цукића, Министра финансија и просвете Даница Филипа Христића, државног саветника, Боса Милоја Лешјанина, начелника Министарства спољних послова, Хрисанта Јована Куманудија, банкара и Јелена Николе Стефановића, једнога од највиђенијих трговаца београдских. Овај одбор госпођа управи не само Београду него и целој Србији топли позив на прикупљање прилога за лутрију. Одзив је био обилат и прилози разноврсни. Београдске госпође и госпођице особито су се истичале ручним радовима и такмачиле у што лепшим везовима и

другим израдама у злату и свили. То је управо била нека врста изложбе, а за девојке још и нарочита препорука да су вредне, умешне и праве кућанице. Стога је мало било куповних ствари, које би биле девојачки прилози за лутрију. Све су то махом оне саме израдиле, извезле, оплеле, откале или сашиле.

Ништа није занимљивије него прегледати дугачке спискове ондашњих приложника и прилога. На челу тих спискова су Кнез и Кнегиња, Кнез Михаило је приложио златан сат с ланцем, два златна дугмета окићена дијамантима и бисером и један „енглески фотел најновије направе”.

Прилози Кнегиње Јулије, као заштитнице овога бала, још су многобројнији и толико интересантни, да их вреди побројати. Она је приложила: „велики часовник од смесе старинског начина по направи часовника који је био у музеју Кампанском у Риму а сада Луварском у Паризу; лампу за сто по старинском начину с митолошким ликовима у рељефу; свећњак за читање, двокрак са заклонима од чисте бронзе, сав позлаћен и окићен малахитима; сервис за каву, послужавник од чисте бронзе с богатим резovima и емаљем, у среди шећерњача од исте направе; сервис за доручак од порцелана лимошког; опрема за хартије од црног дрвета, богато окићена бронзом; ноћна лампа по направи кандила на Светом гробу у Јерусалиму од смесе бронзоване; сервис за слатко, две тацне за кашике, шест чаша и послужавник од ораховине; мапа за писање, позлаћена, с емаљом; кутија од рибиње коре окована посребреном бронзом; пулт за читање од сахтијана с бронзом и кутија од сахтијана, окована бронзом и украшена малахитима.

После њих долази у списку Али-Риза пашиница, жена београдског мухафиса Али-Риза паше, која је приложила: један персиски шал, један јагљук златом везен, фику златом везену мараму, две сребрне павте, једне беле и једне љубичасте свилене и златом везене папуче, двоје бројанице од ћилибара са златним кићанкама и једну чохану, златом везену бошчу.

Целокупан списак прилога необично је разнолик. Поред разних везова, других ручних радова, израђених кућних украса и предмета, ту има кошуља мушких и женских, чарапа, пешкира, учкура златом и свилом везених, липиских марама, шатула с ми-

рисом, Ђилимова и читавих комада за хаљине. Има ту и чаја, шећера у главама, кафе, вина, ракије и рума у бурадима и флашама. Један родољуб приложио је пола акова старе шљивовице у бурету „обојадисаном народним бојама“. Други су дали дувана у кесама од оке, наргилета и „швајцарских цигара“. Побожни људи и сликари прилагали су слике и иконе. Тако је сликар Урош Кнежевић приложио икону Светог Саве, а његова жена Милева икону Свете Катарине, Милан Миловук лик Доситијев. Чика Љуба Ненадовић, који у својим путописима, хвалећи немачки народ и његову културу, узвикује: живела Русија, прилаже, сасвим доследно, слику Цара Николе I. Још је ту било и оружја, сабала, пиштоља и пушака. Занимљиво је да је пушку „изолучену с бајонетом“ приложио Коста Цукић, Министар просвете, сабљу Ђорђе Ценић, државни саветник и негдашњи Министар правде, а пушку „венсенску“ Никола Христић, Министар унутрашњих дела, што је већ могло и ући у његову струку. Али, поред ових ратоборних, било је још и просветних и књижевних прилагача. Тако је Милан Ђ. Милићевић приложио књигу „Млади Робинзон, штампану у Вудиму 1810 године“. Јован Балугџић (отац Жив. Балугџића и доцнији уредник шаливога листа „Дангубе“) десет повезаних књига „Побожне забаве“; Ђура Даничић „сва своја дела у лепом повезу“, а његов брат Милош Поповић, уредник „Видовдана“, „Мајковљеву Историју српскога народа“.

Иначе међу прилозима има и један кавез за тице, па чак и „јеленски рогови од бронзе за пера“, што их је приложила баш једна госпођа. Није нигде забележено ко је те рогове добио, можда неко ко их је већ имао. Али се причало да је икону Светог Николе извукао на лутрији главом Али-Риза паша. То можда и није тако поуздано, као што је поуздано, да је од Кнеза Михаила добио бакшиш од десет хиљада дуката, што је, 1867 године, приликом предаје градова, оставио у граду београдском све топове са целом муницијом и другим обилним материјалом.

Из обзира према високој заштитници бала и лутрије, наравно да са својим прилозима нису изостали ни страни претставници, тадашњи конзули. Као доајен био је пруски конзул Мерони, питом и доброћудан старац, коме су јако импоновали Кнез Михаил и Илија Гарашанин и који се, на велики јед осталих ко-

лега, нарочито енглеског и аустриског, увек задовољавао сваким објашњењем на претставке и протесте, што их је влади српској подносио у име конзуларног тела. Пруска у оно време није имала никаква разлога да се истиче и подржава аустриске шикане према нама. Стога јој је Мерони, још и као доађен конзуларног кора у Београду, био врло погодан.

Енглески конзул био је Сер Лонгворт. И он и његова госпођа одликовали су се отменошћу и с пажњом су примани у Двору. Али је Лонгворт био толико затуцани туркофил, да је и сам енглески амбасадор у Цариграду примао његове рапорте с неповерењем и увек их и с друге стране контролисао и проверавао.

Француски конзул био је Елзашанин Анжелар (Енгелхар), велики пријатељ Србије и њеног напретка, љубазан и приступачан. Његова госпођа, необично лепа и отмена, била је врло радо виђена и у ондашњем друштву и на Двору и Кнез Михаило јој је, као савршени центлмен, указивао сву своју ласкаву и каваљерску пажњу.

Руски конзул Николај Павловић Шишкин, доцнијих година помоћник министра иностраних дела, Гирса, био је велики и ода ни помагач радње Кнеза Михаила и Гарашанина и њихове политике, која се предано наслањала на Русију. Али је Шишкин био човек нагао, прек и нетрпљив, те је лако улазио у манире не тактичне и охولة. Те своје неугодне особине нарочито је испољио приликом пада Гарашанинова 1867 године. Једном приликом, у аудијенцији код Кнеза Михаила, он се толико заборавио, да га је Кнез, у своме поносу, избачен и сам из такта, оштро опоменуо, да нити је Србија руска губернија, ни Кнез у њој руски губернатор.

При свем том, Шишкин је био у тесним везама с владом Кнеза Михаила и остао у Србији и после смрти Кнежеве, све до 1875 године.

Али је међу свима дипломатима најсимпатичнији и у свима круговима најпопуларнији био Сковасо, претставник младе Краљевине Италијанске. Спољашношћу својом веома налик на свога Краља Виктора Емануела II, био је, као и он, отворен и живојалан. Обожавао је Кнеза Михаила, искрено волео Србију и исто тако искрено мрзио Турску ради Србије а Аустрију и ради

Србије и ради Италије. Сквасо је био једини конзул кога је Кнез Михаило лично посеђивао. Идући често у лов, Кнез је увек позивао и Сквасу, с којим је често свраћао у сељачке куће око Београда. Једном на ловачкој закуски у Топчидеру, Сквасо је раздраган, напио у здравље Краља Српског Михаила. Смрт Кнежева толико га је потресла, да је одмах тражио премештај и после неколико година умро као посланик у Мароку.

Аустријски конзули мењали су се често и сви су били једна ниста напаст и невоља. Последњи за време владе Кнеза Михаила био је злогласни Венијамин Калаји, који је написао Историју српског народа и измислио земаљски језик босанско-херцеговачки.

Турци, сматрајући Србију као вазалну земљу, нису имали конзула него само комисара. Један од њих био је Али-Низами Беј, коме је, као и свима другима, био задатак да нас у свему омета и да шурује с аустријским агентима.

Као што је занимљив списак прилога за овај сензациони бал, тако је још занимљивији списак самих прилагача. То данас већ није више обичан списак приложника, него дуга и исцрпна читуља свега познатог становништва београдског онога времена. Ми с погруженошћу прочитавамо имена синују оних људи и са-трудника, којима се поносио тадашњи наш Београд, а који су давно и давно овај свет оставили. Налазите многе знатне породице, које су већ давно изумрле или којима су се потомци у дугом низу година развејали и у маси утонули. Породице Јована Мариновића, Ђорђа Ценића, Јеврема и Аџике Ненадовића, Магазиновића, Стевче Михаиловића, Јована Стејића, Станојла Петровића, Гаје Јеремића, Стојана Симића, Стевана Марковића и много друге уважене и заслужне, већ су се давно, без мушких потомака, угасиле. Негдашњи виђени грађани београдски, који су се одликовали родољубивим усталаштвом, искреним радом и бригом за напредак Београда, за подизање његовог угледа као престонице нове Србије и за развијање његовог као најважнијег трговачког центра на Балкану — већ су давнашњи покојници. Ко се данас још сећа првих људи, грађана и трговаца београдских: Илије Коларца, Јове Крџмановића, Стевана Мијатовића, Димитрија Перовића, Неколе Стефановића, Арсе Лукића, Живка

Карабиберовић, Антонија Пајовића, Браће Величковића, Константина Антуле, Николе Предића, Ђорђа Аћимовића, Јоце Пачића, Браће Карапешића, Томе Леко, Милоша и Милије Карастојановића, Хаџи-Димитрија Рошу, Живка Ђорђевића, Војина Радуловића, Милоша Вујића, Наума Николића, Вељка Савића, Јове Марковића-Шапчанина, Пере Милушића, Гуше Боди, Хаџи-Томе, Константина Русидеса, Настаса Зако, Јосифа Русо, Озера Б. Аврама, Исака Азриела, Аврама Ескенази, Давида С. Русо и толиких других. А међутим сваки је од њих улагао и добре воље и труда и знања и интелигенције и родољубља да се наш Београд отме од туђинске зачмалости, да се врати народу српском коме и припада и да опет прене српским духом и српским животом.

Нису без интереса ни локали у којима су продаване срећке за ову лутрију. У објави се поред „Читалишта“ помињу: кафане Гушанчева (близу данашњег трговачког суда), Поливакова (у улици Краља Петра), Владичина кафана (у Босанској улици), кафана код Стрелца (у Студеничкој улици), Замастилова кафана (у Ресавској улици), Српска круна (данашња Општина), Еснафска кафана (данас порушена, у Поенкареовој улици), кафана код Јелена (данашња железничка дирекција), Свилокосићева кафана „Код Чарапића“ (данашња Коларчева) и друге. Од нарочитог је интереса кафана спрам бивше Барутане, а садашњег „Манежа“. Без тога огласа не би се знало, да је на месту данашњег Манежа, била некад барутана. Она је ту морала бити можда за прве владе Кнеза Милоша, кад је и касарна зидана. Јер почетком шесетих година садањи Манеж подигнут је на месту, на коме већ никаквих зграда није било.

Сва та места ваљало је тачно описивати и нарочито назначавати у ком се крају вароши налазе, јер нити су улице у оно време имале назива, нити су куће биле нумерисане. Баш тих година покретано је то питање у Општини и остављено да се изведе кад се изврши нова регулација вароши. Али су још онда били изабрани називи улица, махом по именима наших знаменитих људи из првог и другог устанка, почињући од Карађорђа и Кнеза Милоша.

И није се само Београд интересовао за ову лутриску забаву. У томе је узела учешћа цела земља. Прилози су пристизали не само из целе Србије него и из иностранства и не само из вароши него и из села. Из Шапца послале су, као прилоге, своје радове све ученице основних школа. Нису забележена имена тих вредних шабачких девојчица. Многе су од њих вероватно данас већ срећне свекрве, пунице и стара-мајке и ми их са задовољством и похвалом потсећамо, да су и њихове вредне детињске руке допринеле подизању болнице београдске.

Одушевљени одзив позиву одбора београдских госпођа могао је служити као мерило расположења целе земље. На Београд центар политичког и културног живота тадашње Србије, престоницу Кнез-Михаилову, упрте су биле очи целог народа српског с љубављу, надом и уздањем. И као што се и други народи поносе и одушевљавају својим главним градовима, тако је и Србија узносила свој Београд, помагала његово развијање и радовала се његовом напретку. Још није било наступило време, кад је у демагошкој безобзирности, партиском слепилу и вратоломном надметању за популарност, Београд оглашаван за извор свега зла од којег народ страда и одакле му долазе све недаће које га притискују. Већ после неколико година у Скупштини је једва прошао предлог, да се ова иста болница прогласи за Општу државну болницу и стави на терет буџета државног, пошто у њој налазе уточишта болесници из целе земље, па и из иностранства, много више него што их има и из самог Београда. А један од трибуна народних из неке забачене паланчице, у којој, како се с потмехом прича, лисица у по дана, наред пијаце, однесе лепињу с ћепенка, био је у стању пре десетак година, из пакости и мржње, навести и владу и Скупштину, да омету напредак Београда у пуном његовом полету тиме, што их је нагнао да донесу закон, којим се не само више не ослобођавају порезе нове грађевине за извесан број година, како се то ради у целом паметном свету, него којим се накнадно порезом терете и оне грађевине, које су те повластице већ стекле и uživале.

*

Бал, толико очекивани, одржан је 11 фебруара у дворани „Српске круне“, данашњој Општинској кући. Све што је било

виђено, уважено и познато, стекло се на тај бал. Ту је било мистара и саветника у фраковима, старих чиновника у атилама, трговаца у црним капутима са високо закопчаним прслуцима, сатом о дебелом златном ланцу око врата, широким златним прстеном са урезаним печатом на кажипрсту, занатлија и устабаша у новим чоханим чакширама, плитким ципелама, утегнута у свилен тараболос. Госпође и чиновничке и трговачке махом у богатом и укусном српском оделу, свиленој хаљини с бајадером, свиленом марамом укрштеном на грудима преко кошуље од ћерче-лије, атлазним либадетом са златом извезеним первазом и широким у дну рукавима. На глави фес или тепелук од бисера или дуката више забачен према темену, обвијен кадифеном шамијом бисером везеном или окићеном брилијантским гранама. Било је и девојака у српској ношњи, само што оних шамија нису имале, него се видела танка ивица од црвенога фесића, омотаног упле-теном косом. Иначе су девојке биле у европској, балској тоалети, у лаким хаљинама белим, ружичастим, плавим, од крепа или муселина са карриерима и широким кринолинима.

Што се тиче декорација, Србија их онда још није имала. По гдекоји од старих чиновника имао је покакав „Нишан-Ифтихар” још од Султана Махмуда и Абдул-Меџида, али ти турски нишани већ су слабо били у моди. Било их је с аустриским орденима из Киријаниновог похода против Маџара од 1848 године, али су и они били ретки. Једини се Кнез Михаило појављивао с декорацијама и то увек с руском лентом Белога Орла и доцније Александра Невског.

Прво је коло повео Кнез с Кнегињом, а потом су се ређале друге игре. Биле су и онда тако зване окретне игре: валцери и неке Шотиш-полке, Цен-полке, Шнел-полке, Калуп-тајч (галопа-дајч), али су ипак преовлађивале српске игре: Четворна, Острољанка, Неда-Гривне, Капетан-Ђорђе, Заплет и друге. Занимљиво је било гледати лесу жена и девојака у живописној српској ношњи, прошарану униформама, капутима, ћурчетима и антеријама. Малене атлазне ципелице кокетно преплићу поред лакованих официрских чизама и отворених трговачких ципела, које, прилично комотне, шљапају по углачаном патосу, а из лубова им се помаљају пете у белим вуненим чарапама.

Међу ондашњим женама и девојкама било их је које су сматране као праве лепотице у друштву београдском. Даница Филипа Христића, Леика Живка Карабиберовића, Катарина Фичиница, Полексија Стеве Тодоровића, Маца Анте Богичевића, Јелка Тодора Војовића биле су у пуној младости и лепоти. Међу девојкама нарочито су се лепотом истицале Џаја Џукићева (Милана Петронијевића), Софија Овчаревићева (пуковника Љубомира — Љубомирчића — Ивановића), Лепосава Стефановићева (Димитрија Новаковића), Марија Петровићева (Алексе Лаудановића). Било је тако исто и лепих Јеврејака: Буча Букуса Талви, Нети Јахијела Русо, Сара Јосифа С. Алкалаја и ко би их се још сетио. Међу кавалерима Ђока Павловић, Милан Кујунџић, Драгомир Рајовић, официри Владимир Николић, Пера Аранђеловић, Јеврем Радојкић. Овај Радојкић имао је једну занимљиву аферу. На једном балу који је давала Општина, он опази како аустријски конзул, стојећи пред Кнезом Михаилом, држи руке на леђима. Сматрајући то као непристојност према Кнезу, он позове конзула на двобој. И ако му је објашњавано да код њих баш то значи пристојност и да они тако стоје и пред својим владацима, као што Турци држе руке на трбуху пред Султаном — Радојкић се тим објашњењем никако није хтео задовољити и одустао је од двобоја тек на изречну заповест Кнежеву.

Никога од њих свију вероватно нема у животу. Можда је још преостала понека баба или старац, који, смежурани и изнемогли, кашљуцају негде у буџаку поред топле пећи, слушају како мачка преде крај њихових ногу и с муком читају на замагљене наочари о данашњој младежи и њиховој проводњи. Новине им, клонулима, падају на колена а глава на груди и они, задремали, с невеселим осмехом и овлаженим очима, сањају о негдашњим срећним временима и својој неповратно прохујалој младости.

*

Резултат лутријскога бала био је сјајан. Од продатих лозова и улазница добијено је по сведеном рачуну милион педесет и девет гроша и 30 пара, или 1667 дуката 30 гроша и 30 пара. Трошкове око бала и лутрије који су изнели 189 дуката и 53 гроша подмирила је Кнегиња Јулија.

Те исте године свечано је отворена варошка болница у присуству Кнеза Михаила и предата Општини београдској.

То је као што видите, ишло друкчије, брже, простије и практичније него данас с општинским и државним грађевинама.

9 марта 1924

ИЗГОРЕ, КУМЕ, КЕСА!

Како се вама чини ово што често читате, да другови заједнички прослављају не знам коју годишњицу положене матуре или свршене Велике школе? На тако питање не бих управо ни сам знао шта бих казао. Ја, истина, осим двојице-тројице и немам више другова ни са Велике школе, а камо ли из гимназије, с којима бих се састао да се сетимо негдашњих ђачких и младихских времена. Али и кад бих их имао, ја не знам какав би то био другарски и пријатељски састанак. Нису сви били као Лаза Лазаревић, Љуба Ковачевић, Никола Стевановић, Мика Кр. Ђорђевић, Миша Вујаћ. Тих драгих покојника увек се сећам с љубављу и сетом. Али је међу школским друговима било и таких — а и ви сте их јамачно имали — којима бисте волели и име да заборавите, које не бисте марили ни на улици да сретнете, а камо ли да с њима обнављате познанство давно већ раскинуто и потпуно утрнуло.

Ми смо имали таког једног друга, на којег ми помисао и данас изазива осећања антипатије и револта. То није био као Лаза Лазаревић, бледа лица, дугуљастих образа, бујне косе која му коврцастим праменовима милује високо, умно чело, крупних, плавих очију, увек ведро погледа с изразом воље и одлучности, преливена лаком сенком нежности и сентименталности, мекога осмеха око усана, вазда готових да кажу коју ведру шалу и ве-

селу причу или да претставе утиске што их је примила ова осетљива и песничка душа.

То није исто тако био као Љуба Ковачевић, аљкав, расејан, насмејан, разговоран, интелигентан и вредан. Његов весели смех орио се у друштву и школи, а да га надговори нико у стању није био. Сиromaх ђак, он је живео од благодејања и од кондицијаимућној деци и у томе налазио чисто као неку сатисфакцију за своју сиромаштину. Омиљен међу пријатељима, он се доцнијих година, више њима за љубав, забатргао чак и у политику. Али она није одговарала ни његовим наклоностима ни његовом одрешеном језику. Стога је он најпосле и напустио политику и предао се науци, да на томе пољу остави спомен трајнији и светлији, него што би га оставио агитујући по селима и ражњајући по зборовима.

То није био ни као Никола Стевановић, свигда скроман, миран и исправан друг и пријатељ, без великих претензија и аспирација. Те његове особине ако га и нису истицале у прве редове међу друговима, ипак су биле довољне да му у доцнијем животу прибаве лично поштовање и поверење у свима положајима, на које је стицајем прилика долазио, а о које се никад није нарочито отимао.

Није то био ни као Мика Кр. Ђорђевић, увек господин, чистемен, укусно обучен, дискретно намирисан, брижљиво негован и мажен у кући, у којој су се над својим јединцем, са родитељским страхом и нежношћу, тресли његов Чича-Крле и његова баба-Мара, али који је био добар друг и имао погодну нарав и златно срце. Својом питомошћу Мика никад није против себе навукао завидљиве и попреке погледе што се обично упиру на оне, који су у добру и на доволету.

То такође није био ни Миша Вујић, дубоко симпатичан и поштен, природа за политичара можда и сувише отворена, исправна и наивна. Али су се у овој доиста племенитој души, неприговорној, искреној и оптимистичкој, већ почели јављати знаци потајнога немира, који су последњих година дегенерисали у фаталну поремећеност и растројеност. Миша Вујић потонуо је у таму пре него што је у гроб сишао.

А онај кога вам поменух, био је један нарочити тип. Он је био од некуд из унутрашњости, син једнога од оне врсте чиновника, који су народ у своме „подручју“ више глобили него што су њиме управљали. Звао се Светозар Мојсиловић. Његово крштено име било је управо Тодор. Он је то име променио не стога што га је хтео „посрбити“, као што су то раније учинили Бранко (Александар) Радичевић, Стојан (Коста) Новаковић, Милан (Јанићије) Кујунџић, Владан (Ипократ) Ђорђевић, Каменко (Петар) Јовановић, Радмило (Михаило) Лазаревић. Њему је име Тодор изгледало ружно и простачко, па је узео име Светозар, које му је звучало углађено и отмено.

Никад он није живео ђачким животом, нити га је икад заносио онај свежи, младићски дах, што веје кроз школу, увек весео, безбрижан, несебичан и бунтован. Он није знао за њихове веселе седељке, које смехом и песмом бурно одјекују до у саму зору из какве ниске ђачке собице негде око Шанца или Скадарлије. Никад он није долазио на њихове састанке, на којима се у галами и надвизивању дискутују питања научна и друштвена и на којима се младићске утопије утврђују као нове идеје, да се по њима изврше основни преображаји у друштву и држави.

Он је долазио у школу на часове тачно у минут, као што уредан чиновник долази у канцеларију, стално седао у прву скамију, вадио своје свештице, и, мирно очекујући професора да брижљиво бележи његова предавања и придобије његову пажњу, — равнодушно посматрао како се његови другови, у последњем већ моменту, са шумом и галамом, задоцнели и задихани, гомилама тискају у слушаоницу и журно нижу по клупама.

Он се са њима није „костирао“ по ашчиницама и „народним кујнама“, него је одлазио у отмене тада гостионице, код „Златног Крста“ који је држао чувени гурман Мијаило Стокућа или у „Касину“, коју је доцније примио Васа Безобразни. Тамо су долазили и професори и други чиновници од положаја и утицаја, којима је он увек гледао да се приближи. Они су га збиља и примали у своје друштво као младића разборита и озбиљна, који чини тако похвални изузетак од осталих „усијаних глава“ и „адраповаца“ на Великој школи.

Он није становао у ниским, тесним собицама код какве бабе, која ни сама није била у стању да се послуша, а камо ли њих да услужи. А он је имао лепо намештену собу, а послуживала га једна сирота лепушкаста млада девојка, нека далека рођака газдаричина.

Али једнога дана Светозар нагло остави тај стан и отсели се чак на Врачар. Дуго се није знало за узрок овој изненадној сеоби, нити је он то, увек хладан и подмукао, икоме казивао. Тек много доцније, кад смо ми Марицу газдаричину, почели виђати бледу, испијену, унесрећену, где промиче на рад с једним малишаном на рукама, разумели смо „гест“ нашег бездушног друга.

Али он је напредовао. По свршеној Великој школи он некако успе да га пошљу као државног питомца у Шумарску академију у Таранту. А кад се отуд вратио, он забаци шумарство и уђе са службом у Министарство финансија, да би био „на ћутуку“.

Некако баш о ускршњим посетама чусмо да се наш Светозар жени неком добром миражником, а неколико недеља доцније било му је и венчање у Саборној цркви, на које је позвао и нас, своје негдашње другове. Црква беше пуна одабраних званица. Девер са златом везеним пешкиром преко рамена и груди, води невесту у белој хаљини с венцем од мирте и велом, који се спушта до земље. Кум и стари сват са масивним свећама, увијеним у машине од скупocene свиле и богатим превезом под пазухом. Младожења, горд и задовољан, у црном капуту с рузмарином у тробојним тракама, провученим кроз рупицу и утврђеним чиодама. Девојке уврстане у два реда, тискају се, џакају, издижу се на прете, пропуштају младу и очима траже девера, да их запоји вином како би и оне ускоро стале пред олтар.

А кад се сврши венчање и гурање око младенаца да им се искажу честитања, те изађосмо из цркве — читаво јато деце поздрављив кума и старојка вичући да им „изгоре кеса“. И кад се просу новац, полегаше она деца по калдрми и наста грабеж и гушање. Сватови се смеју гледајући ову гужву и уживајући у овој јагми. А баш у тренутку кад се младожења, излазећи, појави на прагу црквеном, улете међу ону децу једна жена сиротињски одевена, увела и уплакана, зграби за руку једно од њих, гологлаво

и босоного, извуче га из оне гужве, и, гушећи се у плачу, замаче с њиме у прву улицу иза Митрополије. А оно дете затегло руку опире се и осврће на ону децу, што се отимају о новац из ку-мовске кесе.

Познах Марицу и погледах младожењу. Он, миран и леден, само с досадом одмахну главом и упути се колима невестиним, која се весело и хитро помаче, да му направи место поред себе. Сватови се смеју и чуде лудој жени што, мимо осталу децу, ускраћује своје детету ову безазлену радост.

Кад би ово све била само прича, а не истинити догађај, могло би се још надовезати и како је Светозар најпоследње свршио на за-точењу за неку велику проневеру, а онај Маричин дечко како је постао срећан и виђен човек и шта ти ја знам. Овако вам могу само казати, да је Светозар умро давно и нечујно, као што уми-ру многи и грешни и праведни, и да никад ништа више нисам чуо ни о Марици ни о њеном детету.

26 априла 1924.

НЕСТАЛИ АМАНЕТ

Нема скоро дана кад у новинама не читате о крађама и похарама. Оне се данас врше на начин великоварошки и рафиниран. Не дају више апсолутне сигурности ни гвоздене завесе на изложима ни челичне браве на касама. Сувишно поуздање у ове затворе, без других још мера опрезности, много пута чак и олакшава посао обијачима и лоповима. Они се увлаче у дућане кроз какав подрум који је увек отворен, којим је приступ у радње лак и безопасан. А кад се несрећа догоди и увиђај учини, онда се тек види колико је било несмотрености, да се често, кроз читав низ година није увидело оно, што су они обијачи, при првом прегледу одмах тачно уочили и што их је баш на похару и намамило.

А већ у овим свакодневним ситним крађама и преварама има, у много прилика, толико нехатности, да се управо намеће питање са колико се оправданих разлога и обраћа полицији за помоћ онај, који се нађе покраден или преварен. На трамвајима се свакога дана дешава, да се некоме извуче бележник с новцима из капута или сат из прслука. И ви ипак видите како путници улазе у трамваје раздрљени и незакопчани. Уместо да су спремили новац за карту, они, чисто изненађени да им ваља платити, ваде бележник, ваздан бркају по њему док изваде она два динара. То је тамај довољно да покажу колико при себи имају крупних новчаница а кесарошима да процене, вреди ли рескирати да им

их извуку. Они се упуштају у празне разговоре с непознатим људима на препуној платформи, пролазе станицу на којој им је валаало сићи и не опажају како им, забленим, туђи прсти вешто ваде сат из прслука. Они остављају откључано претсобље с хаљинама или широм отворене ниске прозоре, док у другој соби вечерају. Они у каванама вешају своје капуте на једном крају, а чак на другом проводе по читаве сате над картама, шахом или доминама. И кад се малер догоди, они се обраћају полицији да им пронађе лопова, љуте се како је неумешна и оговарају је по новинама како „безуспешно трага.“ У париском „Журналу“ духовити Клеман Вотел, у занимљивим дневним белешкама, на једном месту енергично протествује што полицији, заузетој много озбиљнијим задацима задају излишна посла сметањаци, који се дају простачки преварити и покрасти, који заборављају по фијакерима торбе и ношце, држе по хотелима ствари од велике вредности у славим фијокама, које чак заборављају закључати и кључ собом понети.

•

Али ма колико да су иначе данас кривични случајеви тежи и заплетенији, нема сумње да је и наша криминална полиција боља и савршенија. И пошто је код нас све још било у првим почецима стварања и напретка, није ни полиција, у своме развијању, могла далеко и снажно одмицати од општих прилика у којима се земља налазила. Оно што смо напоменули о смотрености, потребној за безбедност, којој није једина гаранција у полицијској истрази, уочено је још пре много година. У „Српским новинама“ од 30 јула 1856 има ова интересантна белешка: „Од неког времена овде се у Београду честе похаре догађају. С тога би врло желети било, да се у таквим случајима увек својим начином и. пр. средством свију новина житељи на смотреност и чување опомену. Овакав би поступак много пута још помогао и да се лакше ловови открију и пронађу. Може бити не би згорег било, кад би се ово правило баш и од самих полицијских власти званично препоручило.“

Колико су у оно време биле неповољне прилике за јавну безбедност у престоници и колико се енергије и чврсте воље унело да се те прилике поправе и Београду одузме обележје једне

турско-азијатске вароши на самој граници државе, најбоље илуструју неколике чињенице, које ћемо овде изложити:

Те исте године, 1856, била су, као што су забележиле ондашње „Српске новине“, у целом Београду свега два општинска фењера: један на самој општинској кући, а други на Теразијама. Дошав у октобру 1856 за управника града Београда Никола Христић настане, те Општина набави за варошко осветљење шесет нових фењера. Срачунато је да ти фењери неће коштати ни хиљаду форината, па је тај издатак распоређен на четири стотине кућа у улицама, у којима су ти фењери намештени. Тако је свака од тих четири стотине кућа платила за набавку фењера по пола дуката, а одржање и паљење пало је на терет општински. А почетком децембра управник нареди, да до Нове године све гостионице, механе и каване морају пред својим радњама наместити фењере, под претњом да ће се иначе све те радње затворити. Тих фењера имало се наместити три стотине у целој вароши. И како су се наредбе енергичнога управника Христића морале увек извршивати тачно и без поговора, то је на Нову годину 1857, поред она два освануло још три стотине шесет фењера и варош била „сјајно осветљена“. Те мере наравно да су много припомogle јавној безбедности и сузбијању крађа и похара по вароши.

У оно време, и још дуго иза њега, није се знало ни за Дактилоскопију ни за Антропометрију, ни за све оне данашње проналаске и методе за проналажење криваца. Све је зависило или од несумњивих доказа и трагова који би правце водили кривцу, или од нарочите уметности иследникове или од пуког и непредвиђеног случаја.

Из моје судске праксе знам за један веома редак случај, где се кривац сам одаје власти и ако ова, код све најенергичније истраге, није могла ући у траг извршиоцима учињене кривице.

То се десило крајем 1884 године. На Двору Краља Милана био је обичај да се о Новој години дају дворским часницима и особљу скупочени поклони: сатови, игле, прстење итд. Такав један пакет у означеној вредности од четрдесет хиљада франака стигао је из Париза на београдску железничку станицу једне вечери пред Нову годину. Дежурни поштански чиновник примио

пакет на станици, али га главној пошти није предао. Он не само да није порицао пријем пакета, него је признао и да га је у поштанска кола унео. Али није знао објаснити шта се с пакетом десило и како га је с кола нестало. Полиција је најревиосније трагала не би ли се пакет нашао, а нарочито да то буде до Нове године. Али је Нова година прошла и дворско часиништво остало без поклона. Тек 4 јануара јавља се полицији неки Јохан Михен, пиварски кочијаш. Он изјави како је идући од станице у варош опазио да се нешто блиста у снегу на калдрми. То беху неке игле и брошеви, понспадали из једне дрвене кутије, коју је то-чак прегазисо. Он покупи све те драгоцености и сутрадан однесе једну од њих некоме Јозефу Акселраду, сајцији, и понуди му је на продају рекавши, да има још таквих скупоцених ствари. На тражење Акселрадово он му донесе и целу кутију. У тај пазар умеша се некако и Акселрадов зет Марко Розенфелд лончар, те они од Михена одузму кутију и прикрију је. Али, било да се кочијаш показао, било што се побојао да га ови купци не пре-варе он сам оде и прокаже целу ствар полицији. Узети на испит, одрицали су у први мах обојица, а доцније нису хтели признати где су ствари прикривене, пребацујући то један на другог. Нај-после су ствари доиста нађене, потпуно на броју, скривене иза дућана Акселрадовога. За ову трговину Акселрад је добио годину, а Розенфелд и кочијаш по шест месеци затвора.

А како је за поклоне било прошло време, то су све драгоцености враћене париском фабриканту, који их је примио пошто је комисијски утврђено да су све на броју и неповређене.

Можда због тога што је овај аманет био поручен за Двор, оба-сипан је по новинама иследник хвалом за необичну ревност и ве-штину, којом је успео да пронађе кривце. А они су се сами одали, пошто су се око ствари посвађали као они у причи око два цван-цка. Иследник је у целом том послу био исто тако невин, као и ја који вам ово причам а и ви који ово читате.

1 маја 1924

КНЕЗ МИЛОШ И ЊЕГОВ „ИСПРАВНИК“

Поводом некадашње Духовске славе Београдске жандармерије, поређах у мислима догађаје код Чукур-чесме у недељу 3 јуна и оне од бомбардовања Београда у уторак 5 јуна 1862. Погрешно се бележи да је погибија код Чукур-чесме била у недељу на Духове. Духови су те године били у недељу 27 маја, а сукоб код Чукур-чесме био је у идућу недељу 3 јуна. Свакако су ти догађаји били те Духовске недеље, па је и слава жандармериска с тога за Духовске празнике и утврђена.

Кад се буду објавили мемоари Николе Христића, видеће се да догађаји од 1862 нису наступили изненадно и неочекивано. Њима је претходно још из ранијих година читав низ често врло крвавих сукоба између београдских становника српских и турских. Београдска жандармерија увек је у тим сукобима вршила своју службу с тешким напорима и жртвама. Нарочито је она своју дужност сјајно извршила о Духовским догађајима кад је дошао дан коначног разрачунавања с Турцима. А тога знаменитог дана баш ми Београђани треба да се сећамо с нарочитом захвалношћу према Београдској жандармерији.

*

У јесен године 1859, пок. Никола Христић, бавећи се у комисији за извиђај чиновничких и кметовских злоупотреба, у Кру-

шевцу, добије изненадно једнога дана налог, да одмах дође у Крагујевац Кнезу Милошу, који се тамо бавио на мало-госпођинској Скупштини. И ако му је Стари Господар у више прилика изјављивао своје велико задовољство на ревномном и успешном раду као комисара у Смедереву, Пожаревцу, Јагодини, Ђуприји и сада у Крушевцу, ипак га је овај неочекивани позив Кнежев врло узнемирио. Утицајем људи, који су себи присвајали искључну заслугу за повратак династије Обреновића, Христић је обележен као човек непоуздан за нови режим, и још о св. Андрејској Скупштини смењен са положаја управника вар. Београда, који је заузимао од 1856 године. Стога се он кренуо за Крагујевац у великој жељи, да му не буду спремили нове неприлике људи, који су још окружавали и подбадали неповерљивог Старог Господара.

Дошав у Крагујевац, он се одмах јави попечитељу Јевти Угричићу, који му је овај позив Кнежев и упutio. Но Угричић му није знао казати зашто га Кнез зове, јер је, вели, Кнез и њега отерао, те није више попечитељ. Упутио га је Кнежевом секретару Милоју Лешјанину, који му наговести као да Кнез намерава вратити га за управника Београда, веома незадовољан радом садашњег управника Јована Димитријевић-Митрићевића.

Христић никако није желео вратити се у Управу. Тешко двогодишње искуство у сталном трвењу с Турцима и у сукобима са страним конзулатима, страх да у вршењу службе не дође у опреку и не замери се напраситом Кнезу Милошу, — све то одређивало га је да како било покуша отклонити опасно поверење које му се указује. По савету Лешјанинову он се обрати самоме председнику Савета Стевчи Михаиловићу молећи га да одврати Кнеза од те намере. Надао се да ћу му Стевча молбу тим радије прихватити, што је био велики заштитник Митрићевићев, који је такође био из још врло утицајне клике Светоандрејца.

Али Стевчина интервенција имала је сасвим противно дејство. Кнез позове к себи Христића и заповеди му да се сместа крене у Београд и одмах прими дужност од онога „Топала“, кога је обасипао изразима незадовољства врло нештедљивим.

Тако је Христић по други пут примио Управу вар. Београда, да на томе месту остане све до на шест недеља иза смрти Кнеза Милоша, када га је Кнез Михаило узео за свога министра унутрашњих дела.

Служити Кнеза Милоша било је и тешко и опасно. Стари Господар суревњиво је држао власт у својим рукама, лично издавао наредбе и већ до последњих часова водио рачуна да ли су оне дословно извршене. Управник, или како га је он, по старој навики, звао „исправник“, морао му је свакога јутра, тачно у 3 сахата, долазити на рапорт у Топчидер. Сећам се дететом, како му је сеиз свакога дана, рано ујутру, доводио коња ћогата, којег би узјахао и у пуној униформи, с припасаном сабљом, одјахао друмом топчидерским у пратњи жандарма коњаника. У дворцу топчидерском сачекао би га ађутант Мијаило Барловац и одмах уподио Кнезу, који је већ био спреман и седео у наслоњачи. Аркадије берберин већ га је био обријао. Тирице који су му помагали да се обуче, већ су му били донели послужење. Лепошуста Даница, која му је сређивала рубље, пришивала дугмета, потплетала чарапе, већ му је и кревет наместила. Ова Даница била је Кнезу много у вољи. Барловац је причао како му се дешавало да после ње уђе Кнезу у собу, а старац, сав узрујан, добио лупање срца, хвалио Даницу, како је вредна и наређује да јој се плата повиси са три цванцика месечно.

Пошто би се још с врата дубоко поклонно, „исправник“ би нечујним корацима по дебелом ћилиму приступао Кнезу, пољубио га у руку и отпочео свој рапорт, који је старац слушао необично пажљиво што се догађа и говори по вароши и све пропраћао или задовољним одобравањем или срдитим негодовањем и псовком. Али је било ствари, код којих је Управник морао бити врло обазрив. Кнез Милош је страшно мрзео Турке и према њима био увек опор и непопустљив. Није марио ни за стране конзуле, њихове честе рекламације и уплитање у наше послове, али се њих прибојавао и увек гледао да са њима не побрка, а опет да им некако не попусти. О таким деликатним питањима Управник се обично најпре саветовао с Кнезом Михаилом. Турци, са своје стране, јако су зазирали од старог Кнеза и није се једанпут десило, да је Управник принудио Пашу на попуштање само претињом да ће целу ствар изнети пред Кнеза. „Треба те трице терати из земље“ говорио је љутито озлојеђени старац, кад год се деси какав сукоб с Турцима.

Маја месеца 1860, Кнез већ болешљив, оде у Соко-Бању у пратњи Филипа Христића, кога је, по свом обичају да свакоме прикачи понеки надимак, звао „Игуманом“, а који му је, како би се то данас казало, био шеф кабинета. За све време Кнежева бављења у Соко-Бањи и Бањи Брестовачкој, од маја до јула, „исправник“ му је сваке поште редовно слао писмене рапорте о свему што се догађа у Београду, онако исто као што му је то усмено саопштавао пре одласка у Бању и кад се отуд вратио. Ти рапорти, иако су често били обични догађаји и ситне сцене тадашњег београдског живота, занимали су Кнеза толико, да је Управнику послао из Бање нарочиту писмену похвалницу. Ту похвалницу писао је Филип Христић, а на њој био потпис: „Милош Обреновић“. Тај потпис, написан руком Кнеза Михаила, изрезан рељефно на металу, брижљиво је чувао Кнез Милош у нарочитој кесици и ударао на акте или он сам или секретар у његовом присуству.

Кнез је отпутовао из Београда паробродом 25 маја. У првом рапорту свом од 26 маја Управник доставља, како је на испраћају Кнежеву било много света на Сави, Калемегдану и на обали Дунавској, а војска с топовима како је била упарађена. Том приликом поплашили се коњи у колима Хаџи-Даниним и изврну кола из којих испадне у шанац његова ћерка, жена ђакона Јове Илића и доста се повреди. — Никола Ступаревић с момком натоварио чамац сољу да је прошверцује код Аде, па га аустријска власт ухвати и у Земун у затвор отера. — Леополд Нађ кавецџија грдио Књаза у кавани, а Алија Н. кавецџија код Барјак-џамије употребио „увредителне изражаје“ против Књаза на Калемегдану. Обојица ухапшени и кажњени. — Турци београдски не верују да је Књаз отишао у Бању него на турску границу где прикупља војску, те распитују колико је војске тамо отишло.

У рапорту од 31 маја јавља како је бив. Књаз Александар Карађорђевић тога јутра из Земуна паробродом пропутовао у Влашку. Том истом лађом руски конзул Милошевић допутовао је из Земуна, где је дочекао свога колегу конзула Соколова који је, у путу за Јерусалим, свратио у Београд. Милошевић се с Књазом Александром није састајао, јер Књаз није из своје кабине излазио, те се није ни знало да је био на том пароброду. — Кни

Станка Нешића палилулца, девојчица од тринаест година, понела у поље ручак радиницима, па је код чесме, идући Миријеву, сретне један Турчин, хоџа, и хтео силовати, али се она отме и побегне кући, а хоџа је ухапшен. — Из града пребегло на нашу страну десет турских тобџија. — Пронео се глас да ће руски конзул послати у Русију све оне, који су к нама пребегли из Аустрије или Турске, да се тамо населе. Диста је Милорад Медаковић почео те људе пописивати, али је од тога одустао, јер је то било изазвало негодовање других конзула.

У једном доцијем рапорту Управник јавља како је на Петров-дан донела Сава под град једнога човека без главе. Утврђено је да је то био Турчин. На њему је гуњче од абе са вуњеним плаво загаситим гаџтанима, црвени јелек од свилене кутније са скадарским свиленим дугметима, кошуља и гаће од домаћег платна, скројене као димлије. Није се могло утврдити ко је, по свој прилици какав бошњак. — Енглески конзул послао момна те купио од једног Мокролужанина за осамнаест дуката сена. Али кад је сено дотерано, конзул је нашао да је скупо, викао на сељака и шамарао га. Сељак се обратио полицији и тражио не само да му се плати сено, него и накнада за дангубу и бој. Тога ради отворена преписка са Попечитељством иностр. дела.

У истом рапорту Управник саопштава, како је сазнао да је Велики везир, који се, обилазећи дунавске вилајете, налази у Видину, изјавио жељу састати се с Књазом макар на пола сата. Велики везир изразио се у Видину поверљиво, како је и за Турску и за Србију најбоље да једна другу чувају и помажу. Ако Турска пропадне неће моћи ни Србија опстати, него ће потпасти или под Аустрију или под Русију.

Осман-паша Мухафис београдски рђаво живи са Етем-пашом војним заповедником. Главни је узрок размирици тај, што Мухафис шаље у Цариград извештаје о намерама и припремама Србије, за које Етем-паша тврди да су лажни, те је Порта морала чинити грдне а излишне издатке за војску. У граду има војске на три хиљаде људи, али од више месеци нису примили плату. Јављено је из Цариграда да им се шаље милион и по гроша, али ће то једва стићи за пашу и офицере. — Из Сарајева се чује да је тамо дојурио татарин и јавио како је Лука Вукаловић са Бр-

ђанима и Херцеговцима до ноге потукао Дервиш-пашу на Гацком Пољу.

У четвртак 7 јула дошао је у Београд један Рус, кога је у Земуњу дочекао конзул Милошевић и допратио у Београд. Он је око 45 година, стаса средњег, крупан, велике смеђе браде. Изгледа да је дошао из Трста железницом, а од Сиска до Земуна лађом. Из Земуна га у Београд нису пустили јер није имао пасошке визе, па га конзул отуд овамо допратио. Сомом носи сандук, тежак 70—80 ока, али се не зна шта је у њему. Одсео је код конзула, а доцније прешао код „Круне“. Издаје се за списатеља, иначе му је име Иван Аксаков и из Москве је.“ Има много посета, а нарочито га посећују наши људи, који су се у Русији школовали.

У недељу 10 јуна дошао беше у Београд неки Турчин, који се пре три месеца у Крагујевцу покрестио и добио име Коста Барјактаревић. На пијаци спази га један низам и хтеде га ухватити, но Коста побегне у здање Апелационог суда. Власт турска тражила је да јој се изда, али је одбијена.

Неки Медо Асан-Башић јавно на Теразијама резалио наше људе што су отерали мање зло (Карађорђевиће) а добили веће (Обреновиће). Али кад им дођу 4000 војника Мађара видеће шта ће с њима бити. Медо је побегао у град, али је доцније ухваћен и затворен.

У петак 15 јула, једно талијанско девојче играло на конопцу на Великој пијаци. Гледалаца је било на четири хиљаде. Полиција је одржавала поредак и један жандарм пазио је да не би ко дрмао конопцац, те да дете не падне. Један Турчин, младић, примакне се конопцу и кад га жандарм хтеде удалити, Турчин га зграби за руку и сав му рукав поцепа. Ту се направи гунгула у коју се умешају и наши жандарми и турски низами. Том приликом наши изударају турскога војводу (управника турске полиције) а једнога хоџу закупе наша деца каменицама те се једва спасао.

То изазове читаву узбуну у граду. Паша сазове меџлис да протестују код конзула, а на свима капијама удвоје се турске страже. Најпосле се све стишало, али само привидно. Управник у том рапорту саопштава како се у граду спремају да бомбардују

варош и учине покољ међу Србима. Ова се сумња после две године доиста обистинила и варош 5 јуна 1862 бомбардована.

У том истом рапорту Управник још саопштава, да у граду има 53 велика топа. Од ових, шеснаест је наперено према средини вароши на Стамбол-капију, десет у правцу Дорћола, дванаест према страни Аустријској, четири према Топчидеру, пет код Сава-капије према Савамали, четири на бедему код Сата у правцу Врачара и два код Видин-капије према пољани испод Дорћола.

Своје извештаје слао је Управник све до 28 јула, када се стари Кнез у Београд вратио. Али баш пред повратак Кнежев, десио се на Сави иза Мале пијаце један врло озбиљан и крвав сукоб између Срба и Турака. Повод је, као и увек, био ситна, обична свађа која се, у оној силној мржњи и раздражености, одмах изметнула у праву уличну борбу и сечу. У опом сукобу било је много мртвих и рањених нарочито на турској страни. И да би се ред повратио, морала је бити употребљена не само цела жандармерија, него и једна чета стрелаца редовне војске, под командом поручника Косте Бучовића.

Срби су остали победници не само у овом уличном крвавом сукобу него и пред форумом конзула гарантних сила по оптужби београдског Паше. Кнез Милош, коме је Управник при самом повратку у Београд, још у пароброду, изложио цео ток догађаја, био је толико задовољан исходом ствари и успехом жандармерије и војске, да је Управника одмах произвео у чин пуковника.

Све су то били предзнаци одсудне борбе, која ће се отворити код Чукур-чесме 3 јуна 1862, продужити бомбардовањем Београда 5 јуна 1862, а завршити предајом градова 6 априла 1867. Кнез Милош није дочекао да види оне „трице“ избачене из земље. Кнезу Михаилу намењено је да испуни ту жељу Старог Господара.

Али колико год у оним старим рапортима може бити занимљивих сличица из тадашњих београдских прилика, нису, за илустрацију тих прилика, од мањег интереса ни наредбе које је своје „исправнику“ издавао Кнез Милош. Оне показују чудесну енергију његову да чврсто држи власт у својим рукама, да утиче у све послове и да се интересује чак и за поједине приватне од-

ношаје, ако би се они тицали личности или породица које би му биле нарочито познате. А та енергија и то интересовање трајало је до саме смрти његове. Управник му је последњи пут изашао на рапорт уочи Крстова дне — 14 септембра — 1860, кога је дана Коца-Милош отишао Богу на истину.

Писмом од 10 фебруара 1860 он опомиње Управника на разговор, који су тога истога дана имали о понашању у грађанству за време Богослужења. Наређује му да одмах сазове све „општинаре и главније људе“ и закаже им да се нико није усудио седети по каванама за време службе Божје „јер то срамоти и житељство и правитељство и вређа светињу закона“.

Писмом од 25 фебруара наређује му да Стевана Ђор-Илића, бив. члана пожаревачког суда држи у апсу докле год не положи све новце, који се од њега потражују, а кад их положи, онда да му се јави „ради даљег расположења с њиме.“

Писмом од 26 фебруара наређује да се предузму строге мере, како се топчидерски камен не би извозио више у Аустрију, „јер ће и нама требати“.

Априла 13 јавља како је наредио да се Стојану Бошковићу, забрани издавање новина „Народна Скупштина“, „јер, судећи по ономе што је овај човек дојако чинио нико не може мислити да би он поштена и полезна начела у овим новинама својим заступао“.

Писмом од 25 априла саопштава, како је наредио свима попечитељствима, да се, „као што је правило у свима државама“, обични преступи чиновнички извиђају код полицијских власти, а само кривце у службеној дужности учињене, да извиђају мешовите комисије. „Сад пазите на свашта“ додаје Кнез, „ви знате да ја не тражим друго од вас, но да будете колико строги, толико и праведни“.

У једном свом писму од 30 јула 1860 Кнез овако почиње: „Све дојакосње ванредне полицајне наредбе наше, макар се како строго препоручивале, само су за неко време трајале и набљудавале се. Обично после пет до шест недеља нико се више ни опомињао није таквих наредби, а то ли да их је когод слушао“. Он неће да се то више догађа и нарочито наређује, између осталог, „да од сада нико по вароши не иде с оружјем и да ће свако

бити кажњен апсом или батинама ко се ухвати да иде с оружјем". Ова је наредба очевидно потекла после оне сече, која је била пре неколико дана на Малој пијаци.

Тога лета, 1860, бавећи се у Соко-Бањи, Кнез је потписао закон о Устројству жандармерије, који је пројектовао управник Христић. Кнез се дуго затезао да закон потпише, јер је Државни савет учинио у њему неке ситне измене, а Кнезу није било право што се Савет „у те ствари меша". Нарочито му је било неповољно што је Савет смањио пројектовани број жандарма од двеста педесет на сто двадесет. Тек на молбу самога Управника — Кнез је попустио и закон потписао.

Стару навику Кнежеву да радо улази и у туђе приватне и породичне прилике и на свој их начин расправља, занимљиво илуструје једно његово писмо Управнику од 7 јула 1860. „Ја сам", каже он у томе писму, „с поуздане стране дознао да је ово дана Цанка, ћер пок. Јована Ресавца испрошена. Ја девојку познајем, она је добра, па Бог зна да ли је сирота при овако рђавим околностима које је сад окружавају, добру прилику изабрала, но могуће је да се и варам.

Било једно или друго, ви на сваки начин подејствујте да се то за сад поквари, па кад ја тамо дођем, онда ћемо свршити.

Моја је жеља да она из имања пок. јој оца ако не више, а оно бар хиљаду дуката добије, а с том се сумом лако усрећити може.

Ову моју жељу саопштите девојци и њеној фамилији, па у договору с њима учините да се то за сад поквари но тако, да нико ни речи кром вас и њих о томе не зна.

Ја ћу гледати да добије оне дућане у Свилајенцу, који више него хиљаду дуката вреде. На сваки начин њој неће криво бити од моје стране, само ако то за сад поквари".

*

И ако већ на умору, силни се старац до последњег даха снажно отимао од смрти и грчевито хватао за живот и власт. Управник је продужавао одлазити му на рапорт. Он је на прстима улазио у собу, тихо прилазио тешкоме болеснику, који би се с мучним напрезањем повраћао из заноса. Тешко дишући Кнез би је-

два прошапутао какво питање о ствари која би га занимала или какву наредбу о којој ће извесно сутра, само ако жив остане, питати да ли је извршена. Бивало је да би у оним мукама наредио да му се зовне који од попечитеља и то увек по надимку који је, по своме обичају свакоме од њих давао. Управник је често пута био у забуни, кога управо Кнез тражи, а питати га није смео. Тако му је једанпут наредио да му зовне „Глуваћа“, па су му тек ађутанти објаснили да је то Хербез, попечитељ финансија, који је доиста био наглув.

И кад је у самртној борби изгледало да ће циновски старац ипак, подлећи, он би опет пренуо, снажно стегао руку исправникову, жудно упирао замагљене очи вратима и безгласним шаптањем тражио „Мијаила“. И Мијаило би дошао, клекнуо поред очеве постеље, у немој тузи брисао му ледену росу с чела самртничког и побожно целивао већ обамрлу десницу, која је пре четрдесет и пет година онако одлучно развила таковуку заставу.

Тога дана био је последњи рапорт Управникова. И док је те ноћи у Државној штампарији, опкољеној полицијом, спремана прокламација новог Кнеза, однесен је у Топчидер, тихо и нечујно, мртачки ковчег за старог господара.

20 јуна 1924

ЂУРА, МОЈ МЛЕКАЦИЈА

(ИЗ СУДСКИХ УСПОМЕНА)

Свакога јутра, чим сване, и лети и зими, зау-
ставиле би се једне млекарске чезе пред мо-
јом кућом. Позади у чезама, на лиманој та-
бли, удешени отвори и у њима утврђене цин-
кане канте с млеком, увек чисте и сјајне. С
чеза лако скочи на земљу млекација Ђура.
Ако је лети, он забаца свој сламни шишир на
потиљак и отре рукавом знојаво чело. Ако је
зими, он отресе снег с кабанице и пребаца је
преко коњића који се, загрејан, већ пуши на оној студени.

Ђура млекација био је младић око 22 године. Ја нисам по-
знавао мирнијега и питомијега младића. И ако је долазио у нашу
кућу већ од неколико година, ипак је увек ступао некако стид-
љиво и снебивљиво. И на најблажу замерку што је мало задоц-
нио или што би му се млеко случајно прогрушало, он би поцр-
венео до ушију збуњено гледао у земљу и ни речи не би прого-
ворио. Требало је окренути замерку у шалу, да би колико-толико
изашао из забуне, увек сметен, као да је богзна какву криви-
цу учинио.

Ђура је држао свој домазлук горе на Бањици, где је имао
једну кућицу, у којој је живео с оцем и мајком и имао кошаре
где је држао краве. Нисам му познавао ни оца ни мајку, али ми
је пало у очи да је о оцу некако увек избегавао да говори, док
је мајку у свакој прилици помињао с нежношћу у којој је увек
био неки израз нарочито брижан и невесео.

Јединога дана, с јесени, Ђура не дође са својим чезама. То му се, и ако ретко, и раније дешавало. Таки случајеви, као што знате, стварају читаве поремећаје и неугодности у свакој кући, у којој је већ извештан ред уобичајен. Али Ђура не дође ни сутра ни прекосутра дан. Прође и недеља па и читав месец дана, а од њега ни трага ни гласа. Он нам је истина, на свој стидљив и збуњен начин, наговештавао како намерава женити се, али баш да је то и било, његова женидба не би могла објаснити тако дуго његово осуство, нити би била прилика, да је напустио своје муштерије, своје чезе и своје краве, па као какав богат младожења отишао на свадбено путовање. И ми се, с осталим муштеријама у комшилуку, нађосмо принуђени да узмемо другога Ђуру, а да се међутим постарамо разабрати шта се то с правим Ђуром десило.

Ја сам тога времена био председник Београдског варошког суда. Суд је био на Сави у кући у којој је данас царинарница. За публику која би имала посла у суду, то је било место најзачаченије и најнеугодније. Отићи у суд ма и на какав краћи посао и вратити се отуд у варош, била би права даугуба. Али, довођење криваца у суд, па још у окову, чак из Управе у пратњи жандарма, готово кроз целу варош, био је приказ крајње неприличан. Ништа није одвратније него видети људе, у тешким ланцима, како се с муком саплићу и спуштају низ велике степенице. Звекот ланаца изазива читав шпалир гледалаца, који овај варварски спровод посматрају често са сажаљењем према кривцима и ако они могу бити и најокорелији злековци, а са мржњом према спроводницима који, сиромаси, само своју тешку дужност врше. И ове гнусне призоре, које сте гледали пре четрдесет година, гледате и данас по улицама престоничким. И данас видите како се улицама спроводе из квартова у полицију и отуд у судове људи, везани и у лисицама, опкољени спроводницима. Код толиких државних аутомобила, у којима и ко се не вози и шта се не вози, нико се од позваних не постара, да већ престану овако варварски прикази спровођења везаних људи пешице кроз улице, што све у публици изазива гнушање и врло опасна расположења. У другом свету преносе се овакви људи брзо, најкраћим путем, без уличних сензација, у нарочитим колима и са спу-

штеним завесама, те нико не види ни та лица, ни те спроводнике. А ако се деси да ко од тих преступника некако покуша да побегне испред спроводника, ви сте у највише случајева могли опазити, да улична публика не само не помаже власти да се кривац ухвати, него да напротив показује злурадост и очито задовољство ако бегунац умакне.

Седећи једнога дана за послом у својој канцеларији чујем горе на великим степеницама звекет ланаца и видим како озго силази један човек у оковима, а прати га жандарм с актима под пазухом. Тај звекет долазаше све ближе, примаче се уз судске степенице и умуче у судском ходнику, пошто су окови треснули о под, што значи да је онај човек пустио узицу којом је окове придржавао и уморан сео на клупу пред судском седином.

Мало затим унесе пријавник акта о оптужењу онога човека, кога Управа беше спровела суду на суђење. Заузет хитним послом у оном тренутку, ја дадох акта судијама да их разгледају и донесу одлуку о стављању под суд онога оптуженика.

Пошто проучише акта, један од њих зазвони да се оптуженик уведе.

Брата се отворише, оковани човек уђе, и како стаде, умукосе и окови.

Суд му саопшти да је за учињену кривицу стављен под суд, у притвор и у оков.

То саопштење је, као и увек, исказано монотони, без нагласка, шаблонски, као код људи којима таке појаве нису необичне ни узбудљиве и који су на њих већ и огуглали.

Ипак, иако и сам на њих навикнут, подигох главу и погледах оптуженика.

И како га погледах, окрете ми се соба и не поверовах својим очима.

— Ђуро, Бог с тобом, јеси ли ти то?

Доиста је он то био. Блед и исцеђен, он погнуо главу, гужва шубару и њоме отире подбуле и исплакране очи, и, сав утучен, збуњено помера ногама, те ланци лако зазвече кад год се додирну.

— Шта си то учинио Ђуро, да од Бога нађеш?

— Убио оца, упаде судија слежући раменима и гласом чисто болевним, рекао бих, више жалећи убицу него убијенога.

После неколико недеља било му је суђење. По својим симпатијама према Ђури, ја сам се уздржао од суђења да бих остао суду пуну и слободну оцену његове кривице.

А она је била, код све тижине њене, проста и банална. Отац му је био древна пијаница, и кад се напије опасан убојица. Горке су дане проживели поред њега и Ђура и мати Ђурина. Онога дана кад ће се несрећа догодити, Ђура се враћао из вароши и затекао матер тешко повређену, а оца пијана и бесна, крвавих очију, с будаком у руци, где насрће на јадну жену да је дотуче. Ужаснут потрчи Ђура да одбрани матер, али му старац полети на сусрет и замахне оним будаком. Ђура је тамаи имао времена да се сagne да дохвати обрамницу која је случајно пред њим лежала и да одбије ударац који би добио посред главе. Али браћећи се оном обрамницом, он тако несрећно удари старца у слепо око, да је овај пао мртав и не зенувши.

То је потврдила и мати Ђурина и сведоци који су потрчали на вику старчеву.

Сам Ђура, скамењен, није умео ни речи проговорити. За њега је догађај, који су сведоци причали и описивали, изгледао као нешто, шта он, забезекнут и уплахирен, сада први пут у животу чује и од кога му се и саме коса диже од ужаса.

И суд га је ослободио. Нашао је да је он оно убиство учинио у праведној нужној одбрани кад је оним дивљачким нападом доведен у смртну опасност живот и његове мајке и његов.

Ослобођен, Ђура је продужно обилазити своје старе муштерије. Мати му међутим умре и он је био све суморнији. Болно му се покушале боре око усана, које су се нервозно трзале. Невеселе очи пресукле се неком мутном маглом. Избегавао је сваки разговор и чисто би да побегне кад сврши посао. То је трајало више година и Ђура је све дубље тонуо у тугу и мучаливост. Он је силно страдао, клечао и губио се под тешким грехом, који је ненамерно учинио.

Наступише ратови и једнога дана Бура дође да се опрости
с нама рекавши, како иде на војску како је већ био зашао у го-
дине. Никад више ништа не чух о њему. Сазнадох само да је
пред полазак распоклањао свој мал, порушио и свој стан и ко-
шару и оставио земљу пусту и разграђену.

15 августа 1924

КАД СМО ДЕЦА БИЛИ

I

Радић, Радић, Радић! Кога су код толике ларме с именом овога човека, још могле интересовати слике и успомене из прошлости и кога су данас још могли одушевљавати спомени на оне наше старе трудбенике у родољубивим напорима њиховим за слободу и опстанак ове наше земље и за велику идеју уједињења, за коју је милион и по њихових потомака своју крв пролило и свој живот положило? Цео јавни живот наш паралисао је онај миротворни задах из Загреба. И уместо, што би можда пре требало да намакнемо штитове и да се од њега бранимо, ми га, изгледа, пуним плућима удишемо.

А после, и тешка жалост која је задесила нашу „Политику“ смрћу њенога директора, налагала нам је, поред одра његовог, који час тишине у немој погружености.

И пре него што бих наставио излагање својих старих успомена, хоћу да одужим дуг љубави и поштовања драгоме нашем доктору Рибникару и да руком, уздрхталом од искренога узбуђења, припалим ову свећницу на још свежем гробу његовом.

Није давно како сам имао велико задовољство познати се с њиме, захваљујући једном нашем заједничком пријатељу. Од тада сам му радо одлазио у редакцију. Али то није бивало врло често, јер редакције, нарочито редакција „Политике“, нису увек место за дуге разговоре. То није као по овим нашим надлештвима. Тамо не виђате служитеље како разносе каву по канцелари-

јама, из којих, кад се врата отворе, покуља, с густим димом цигарета на репрезентацију, и жив разговор и препирка. Тај разговор не тиче се никаквог службеног посла. То је обично преливање из путога у празно, а публика нестрпљиво чека по ходницима, нервозно погледајући у сат, док не превали и подне, кад ће јој се поручити да је дотични господин у великом послу, него нека дођу сутра опет у ово доба.

Одлазио сам му обично у вече, кад је већ мало слободнији, кад су рукописи већ прегледани и отишли нешто слагачима а нешто у корпу поред писаћег стола, кад су чланци довршени, дописи скраћени и местимице прецртани и кад су репортери, вративши се из вароши, већ предали своје белешке, дневне новости и разговоре са важним политичким личностима.

Он је седео у својој наслоњачи за столом, претрпаним новинама и хартијама. Његово пуно, благо лице увек је имало нечега мирног, привлачног и симпатичног. Очи које су вас гледале право и отворено, нису имале ни једне сенке, која би застирала кристалну ведрину ове поштене душе. Може бити да се тај поглед заводио болом и сетом, само кад би пао на слике витешке му браће Владислава и Дарка, које су га, као мученичке иконе, потсећале на тешке жртве, што их је дом њихов поднео. Може бити да је тога ради тако рано и препуцло ово срце, које је за браћом било препуно и туге и поноса.

А туга његова за њима можда је имала још и других дубљих узрока. Они су изгинули надомак Босне, којој су одувек биле управљене ослободилачке тежње српскога народа. Од Карађорђа, који је жудео „Дрину пребродити и честиту Босну полазити“, па до рата 1876, анексионе кризе 1908 и светског рата 1914—1918, Србија је стално управљала све своје очајне напоре ослобођењу ових српских земаља. Браћа Рибникари баш су и пали за ту идеју. Али је доктор Рибникар имао, са нама свима, несрећу доживети, да је баш отуда, преко њихових гробова плинула најезда у Србију, да у срцу Шумадије, на погледу Орашца и Такова, диже вешала за обезглављени народ српски, да бајонетима обара натписе српске са домова и улица и да становнике његове мучи глађу, невољом и тешким унижењем.

И ко зна каква је поређења могао чинити доктор Рибњакар ту недавно, о десетогодишњици смрти своје славне браће. Ко зна шта би он осетио да је доживео чути, како на Становљанском пољу грме топови у спомен и славу наше браће чехо-словачке која су пала за слободу и свога и српског народа, док су они који су нам по крви били много ближи, дизали на вешала потомке јунака Карађорђевић и Милошевић.

*

Наш Београд толико се изменио за последњих неколико десетина година, да нам је већ готово тешко оријентисати се у њему. Старих улица нестало, нове просечене, а оне које су остале, сасвим се измениле. На место старих, ниских кућа, повучених у баште, с доклатима засењеним лозом и бршљаном, а опточеним шимшировим бокорима и високим сунцокретом, дижу се данас високе куће са фронтом широким као палате или узаним као куле. Кад прођете поред њих, ви осетите како из широких, отворених капија струји хладан ваздух, а из сутерена како избија топла кујска пара. Понеке од оних, још заосталих, старијих кућа, изгледа као да су се помериле са свога старог места. Негда у дну баште, оне су сада на лицу улице и новом нивелацијом укопане тако, да им се прозори једва издижу од земље, те бисте кроз њих готово могли у собу закорачити. Али их још има и таквих, које су задржале и своје место и свој облик, те стоје и данас онако, како их још дететом памтим. Тако стоји и данас у Дечанској улици непромењена теразиска основна школа, у коју сам као ђацић пошао пре равно шесет и пет година.

Сама Дечанска улица, међутим, сасвим се изменила. У оно време она није имала ни назива, као што их није имала ниједна улица београдска, осим можда, улице господске (данашње Бранкове) или Поп-Пантиног сокака (данашње Космајске). Тек доцније она је прозвана улицом код „Два Јаблана“, по јабланима који су били испред данашње каване „Загреб“ док при општем одређивању имена улица, није дефинитивно постала Дечанска улица. Она једва ако је била одмакла од Палилуле, али се још није примакла Теразијама, премда ни Теразије у оно доба нису биле богзна шта. То је била улица с ниским, скромним кућица-

ма, ћерамидом покривеним, са широким одацима, ниским собама циглом патосаним, или и без патоса, с подом од утабане земље, обастртим асурама. Дуж зида миндерлуци од дасака на ногарима покривени пољавама са сламним јастуцима. Прозори са ситним окнима и дрвеним преградама и на њима поређане дуње и јабуке. У једном углу икона, пред којом жмири жижак у црвеној чаши. На рафовима неколико тањира, чаша и кавених шоља. Иза врата црна пештанска тестија за воду са широким устима, поклопљеним дрвеним кругом. Цела соба мирише на влагу и бо-сиљак, задепут иза нагнуте иконе.

Све те кућице биле су махом повучене у авлије, те је цела улица, с обе стране, била тарабом оивичена.

Прекодан је улица, пуна сунца, готово осамљена. А увече поседају жене на клупе испред тараба и погледају кад ће гове-дар озго од Фишеклије вратити краве с набреклим вименима, које домаћице сачекују пред кошаром са чистим ведрицама, жу-тим као смиљ. На улици босонога деца жагоре до у мркли мрак, играју се жмуре и засипају прашином. А кад их с капија позову у кућу, она се пре разласка сакупе у круг, па једно од њих диг-не прет у вис и пита: „Шта је оно?“, а сви одговарају: „Небо!“ „Шта је ово?“ „Земља!“ „Шта је ово?“ „Кућа!“ „Сваки својој кући!“ И пошто се сви разиђу, остане улица мирна и пуста, пра-шина се лагано слеже на земљу, лојане свеће утрну по кућама и све утоне у дубоку ноћ и тишину, коју ремете троми кораци па-тролциски и испрекидани лавезж паса, који се из авлиских кочина лењо одазивљу онима чак из Палилуле. А кад ујутру осване дан и забруји звоно с танког звоника на школскоме крову, из свију авлија избијају деца на улицу, сустижу се, довикују и хитају школи. Осим табле у дрвеном оквиру, о коме висе „легиштер“ и сунђер, она носе под пазухом штицу или читанку, часловац или псалтир, према разреду у коме су. Све смо ми то учили: и штицу и часловац, и псалтир. У школи смо морали бити тачно у осам сати, кад је час почињао молитвом. Понеко од деце задоцни и то нарочитим узроком. Од некуд дошле бежу у нашу улицу нека-кве Швабе, ужари, па се наместили да раде дуж оних тараба. Швабица седи на шамлици и обрће чекрк, а Швабе иду од чекр-ка натрашке и из кећеље за појасом испуштају кудељу, коју

онај чекрк упреда у канапе и ужета. Дете се забленило у оне Швабе и њихове чекрке, а кад се сетило школе, било је већ доцкан. Оно потрчи усплахилено, а његов тутањ узбунѝ псе, који за њим излећу из авлија и хватају га зубима за голе пете и листове. Али се из школе, кроз отворене прозоре, већ чује како деца у глас сричу: „Буки—аз—ба, буки аз—ба = баба; људи—иже ли, покој—аз—па = липа"! Оно, задихано и преплашено, улази тихо на врата и остане код њих, очекујући шта ће рећи строги учитељ Паја Векецки. А он, намрштен, хода испред клупа, сув, висок, просед, у старинском дугачком капуту, чизмама испод панталона, наочарима преко чела изнад очију и фиргазом у руци на леђима. Обично се те ђачке кривице расправљају суботом после подне, пре но што се пође у цркву на вечерње. Лакши кривци обично добију пацке или отклуче идуче недеље, а теже, богме, и повале. Та суботња расправа ђачких кривица изгледа да је још за његова времена, била „субота ђачка бубота" и то чак и без никакве ђачке кривице.

Наш учитељ пок. Векецки био је истина онштар човек, али одличан учитељ, који се о деци свесрдно старао. На крају сваке од седам скамија, он би наместно седморицу најбољих ђака, који су над ђацима, сваки у својој скамији, водили надзор, купили и предавали му израђене задатке, бележили изостанке, сличавали ђачке и одговарали му за сваки неред. И ако би неко од њих прегрешно у учењу или владању, он би га одмах с оног места отерао и бољег тамо наместно. Стога су се и они чували да своје место не изгубе и други трудили да га заслуже.

Кад празницима или за време школског одмора зазвони оно звоно са школскога крова, онда је то позив ђацима на какав погреб. У оно време ђаци су ишли на погребе, облачили се у стихаре, носили крет, рипиде и чираке. Они се скупе у школи, па их учитељ води кући покојниковој. Осим пешкира или марама, који се привезу за крет, рипиде и чираке, они би понешто добивали и у новцу. Деца су се отимала да иду на погребе, а узимана су само сиромашна, да би им се нешто и с те стране помогло. Сви ти спроводи кретали су се палилулској цркви и староме гробљу. И данас као да чујем звуке оних звона, која су годинама гласи-

ла и радосне и невеселе дане нашега Београда, а која су парвари поскидали и одијели да их лију у топове.

Колико су се радовали раздрагани Београђани, кад би им палилулска звона огласила какав велики народни празник или какву нову тековину државну. Колико су њих, знатних и заслужних, она дочекала и поздравила, кад су, одуживши дуг земљи која их је родила, спуштани на вечни починак око скромне палилулске цркве. Сећам се и оних старих свештеника, добрих пастира међу побожним парохијанима. Памтим старога попа-Илију Јаковљевића, светитељскога лица, с белом као снег брадом, ретке седе косе, кад после литургије излази из олтару чисто посрћући и раздаје нафору увелом руком, коју му народ побожно целива. Па доброга попа-Спиру Нешића, Милоша Симоновића, Новицу Лазаревића, Ису Ђорђевића, Николу Стајевића, Здравка Јоџичића, старога проту Илију Новаковића, који су сви предано служили Богу и народу. Још није било наступило време, да и саме свештенике узме у потсмех Андра Книћанин у веселом друштву, у коме се о свакоме говорило без обзира и респекта. Праћен бурним смехом он претставља и говором и мимиком какав став узима поп кад долази на погреб богаташкој кући, а какав сиротњској. Ако је то богаташ, он направи плачевно лице, још са улице маша се за дугме да скине читу и скрушено пита: „Је ли ово дом покојников?“. Ожалостићу родбину теши Божјом вољом, врлинама покојниковим, коме ће Бог дати души рајскога насеља и који ће оставити светао спомен међу пријатељима. А ако је покојник сиромаш, он се још с врата издире: „Шта је, је ли ту тај што је умро?“. Он жури да се већ полази, а породици која нариче, он љутито довикује: „Па шта је, умро-умро, сви ћемо тамо, нико неће за семе остати“.

А кад поменух ове заслужне људе што почивају око палилулске цркве, сетих се како су многи од тих гробова заборављени и напуштени. На ограду запарложеног гроба Даничићевог беше лане о Маркову дне прислоњена једна циганска черга и требало је нарочито протестовати, те су цигани оданде отерани. Шта је њих заслужних покојника испраћено с огромним учешћем, наредом, венцима, китњастим беседама и заветом, да ће им захвално потомство чувати успомену од заборава и с пијететом походи-

ти и неговати гроб у светој српској земљи. Ти су гробови обра-сли у густе коров, споменици посрнули, ограде разваљене, плоче разлупане и цигани поред њих своје черге разапњу.

Кад сам године 1872 био ђак у Хајделбергу, изађем једнога дана у шетњу до гробља варошког. То беше прави парк, дивно уређен, с чистим стазама, уметничким споменицима и цветним хумкама. Разгледајући споменике и натписе, наједанпут изненађен застадох. Преда мном на једном гробу дизаше се споменик од ружичастог мермера са српским написом. То беше изненађење као кад бисте негде у туђој вароши сусрели великога свога познаника, коме се нисте надали. На споменику је писало: „Овде лежи Петар Протић Сокољанин, рођен у Србији, преминуо у Хајделбергу 1855 године. Овај споменик подиже му посестрима А. Л. К.“ Испод овог српског натписа стајаше на немачком цитат из Јеванђеља: „Остани код нас, јер је дан клонуо и ноћ се при-миче“ (Лук. 24.29).

Дубоко потресен дуго сам гологлав стајао пред гробом овога свога земљака у далекој туђини. И ако тада беше већ прошло седамнаест година од његове смрти, гроб беше свеж, побусан и цвећем окићен. Ко је могао неговати овај српски гроб у туђини кроз толико година? У Хајделбергу беше на универзитетском тргу неки стари трговац Ерман. Он је познавао као своје муштерије све Србе који су у Хајделбергу учили, од Матића, Стојана Вељковића, Чумића и Рајовића па до нас, најмлађих. Стари Ерман испричао ми је цео роман Протићев. Сокољанин је волео неку девојку, кћер једнога малог чиновника, у чијој је кући ста-новао. Хтели су се узети, али он се разболи и умре од грудобо-ље. Његова вереница, од туге за њим, не хтеде се удавати. По свој прилици она му је и подигла споменик и гроб му неговала. Петар Протић Сокољанин био је у своје време познат српски пе-сник. У „Новен-Слози“ за 1849 годину има око десетак песама његових, махом патриотских. Значајно је да у тим песмама Соко-љанин још 1849 године врло смело пише против Турске и одлуч-но тражи да Србија Босну ослободи. Колико би данас ови наши босански бегови били захвални родољубивоме Сокољанину, који је за ослобођење Босне соколио Србију још пре седамдесет и пет година.

Пошто смо код Паје Векецког и Пера Јовановића, кроз четири године, изучили и иштицу и читанку и часловац и псалтир и општа знања и четири вида рачуна, пређосмо у теразиску полугимназију. То беше стара, трошна кућа на углу садање Добрињске и Краљ-Миланове улице, баш спрам оне велике зграде, коју презриво називамо „жутом кућом“ кад смо у опозицији а помпезном палатом Претседништва Владе и Министарства спољних послова, кад смо на Влади. Училионице су биле ниске, патосане циглом, без довољно светлости и ваздуха. Обичне собе са прашљивим прозорима без завеса, неколико редова скамија, простим столом за професора и великом таблом на ногарима, са које се боја беше по средини већ прилично отрла.

Директор полугимназије и професор немачког језика био нам је пок. Арса Ристић, однекуд из Баната, чистмен човек са право усуканим, пуним брковима, који су му чисто пресецали брижљиво избријане образе, сувопаран и хладан. Ђаци су га се прибојавали већ као директора, а и због тешког предмета који нам је предавао некако мрзовољно. Изгледа, да је он овај предмет по нужди узео, јер у оскудици наставника у ово време, они су морали узимати предмете, који нису били њихова струка. Немачки смо читали тешко и нагађајући, речи изговарали како је ко умео, а већ можете мислити како их је изговарао Вилип Раковић из Гојне Горе, који беше напустио опанчарски занат у Пожези, па, читав цинов од седамнаест година, дошао да с нама, децом, продужи школу у Београду.

Историју Срба предавао нам је Мата Карамарковић, доброћудан и задригао, увек прејео, и, стално подригујући, најрадије нам причао о Косовској битци, јер је на дилетантским претставама играо Кнеза Лазара и о Хајдук-Вељку, где је играо првога сенатора. Иначе смо ми њиме били врло задовољни. Није био суров и прек, а причајући нам о Косову и Хајдук-Вељку, често је пропуштао да нам зада нову лекцију из историје. На испитима смо увек добро пролазили, јер нам је он свесрдно помагао, нарочито ако је још ту ко од министарских изасланика, који су сви били његови добри пријатељи.

Професор рачунице био нам је Тодор Мијушковић, ситан, журав, болешљив, готово увек с неком штофаном качкетом на глави, натученом до ушију. Дobar професор, али, ваљда због болешљивости, љут преко сваке мере. Кад ђак ради на табли, Мијушковић стане иза њега и јадно дете само стрепи, кад ће да га преко ушију ошине коштуњава рука зловољнога професора. Али су, зато код Брке, у великој гимназији, Мијушковићеве ђаци били међу најбољим математичарима.

Професор српског језика био је Коста Вујић. Учило се по граматици старогa цензора Владимира Вујића и писало, разуме се, старим правописом. Коста Вујић није имао великих професорских амбиција. Био је попустљив према учењу и успеху својих ђака, само ако га они не секирају. Али је зато био феноменални гурман. Он је тачно знао јеловнике у свима београдским гостионицама и редом их посећивао. Омален, шишкав, трбушаст, растао у сало, широких уста, која су покривали дебели, проседи бркови, пожутели испод носа од дувана, он се много радије заустављао пред гостионичарским прозорима, из којих се у теглама, сјакте млади краставци у туршији, или на дугуљастом тањиру румени прасећа глава с нагорелим ушима и раскоканом дуњом у разјапљеним чељустима — него што би застао пред излогом Валожичеве књижаре, у коме стоји раскречена каква нова књига, издана пренумерацијом љубитеља српске књижевности, чија су родољубива имена с пуним титулама и занимањем, штампана на последњим странама књиге по азбучном реду вароши, села и имена.

Иначе је Вујић, ваља истину рећи, био човек добричина и незлобив, и ми нисмо имали повода да га мрзимо и да се за њим плазимо кад с часа изађе.

Латински језик предавао нам је пок. Људевит Шпанић. Он је однекуд био из Хрватске или Далмације. Кажу да је тамо био неки „жушник“, па једнога дана сландарио мантију, навучао панталоне, пустио да му подрасту бркови и тонзура и прешао у Србију, да нам буде професор латинског језика. Овде се он и оженио неком својом земљакињом, која га је обдарила многом децом и великом бригом. Шпанић је у истини био питом и у сваком погледу добар и честит човек. Он је имао нарочити метод предава-

ња, која нам је истина веома годно, али нам доцније на нос иска-као, над нас је у петом разреду, у великој гимназији, пок. Баллантски закупио граматиком и синтаксом. Све наше учење код Шпанића било је у гласном читању латинске читанке и српскога превода, који је сваки ђак брижљиво исписао између латинских редова. У првој скамији, с краја, седео је Јосиф Маленић, ситан, журав и прави чапкун. Шпанић га је особито имао у вољи и звао га „Пепом“. „Деде, Пепе“, указивао би Шпанић брадом на тога обешењака. И Пепе би почео гласно читати и преводити. То читање продужило би се редом, и глас, час ситнији, час крупнији, час јасан, час промукао, час кратак час развучен, прелазно би од ђака до ђака, од скамије до скамије, док се не би код последњег ђака, у последњој скамији, зауставио и ту умукао.

За то време Шпанић би, и не слушајући ђачко читање, уто-нуо Бог зна у какве мисли или породичне бриге и лагано ходао. Понекад, он би застао, цокнуо устима, одмахнуо руком, одбио главом, набрао чело и дубоко уздахнуо. За то време ђаци су редом устајали и читали. Кад дође ред на трећу скамију, Вилип Раковић из Гојне Горе, који није стигао да српски превод између редова испише, обично би се испод скамије провукао из треће у четврту, па кад на њу дође ред, он би се, опет испод скамије, вратио у трећу, натраг на своје место. Притом би често леђима издигао целу клупу, с децом заједно. Али тај поремећај не би Шпанић ни опazio, него би и даље продужио своју брижну шетњу.

Али бивало је ипак да и њему дозлогрди. Он онда истера све немирне ђаке на „телесну каштигу“. Они сви у гомили чекају и шмирку. Танасије Јеремић из Ландола, у гаћама, кошуљи и опанцима, кроз плач запитачио: „Немо' господине, молим ти се господине, јабуко моја господине, изем те господине!“ „првоме једну, другоме две, трећему три“ и тако редом. И онда настане гурање, ко ће први да легне и добије по туру само једну. Али Танасије, шерет сељачки, не гура се и не отима. Он чека док се њих неколико, већ бијених не издвоје на страну, па лагано и неприметно пређе њима и удари у дерњава јаче од свију. Никома није ни на ум падало да га поткиже. Свима је необично импоновала дрскост и довитљивост овога смедеревског подунавца. Али се још у прво-ме разреду укидоше батине и школе дахнуше душом.

Тако се прелазило из године у годину, из разреда у разред. О Петрову дне раздаване су књиге, „похвалителни“ листови и изрицање одлуке за понављање разреда или отпуштање из школе. Четврти разред био је завршен у полугимназији. Из њега се одлазило или у Велику гимназију или у Војну академију или у Богословију или на занат или кући у село. Вилипа Раковића из Гојне Горе nestало је као да је у земљу пропао, а Танасије Јеремић вратио се у своје Ландоле и постао добар домаћин, виђен човек и народни посланик.

Имао сам у полугимназији још једнога друга, некога Гавру Поповића из рудничког Мајдана. Поповски син, који је остао без родитеља, он је дошао у Београд да којекако прегрми она четири гимназиска разреда и пређе у Богословију. Он је послуживао у нашој кући, али смо живели као најбољи другови. Он није живео по кујама и са слугама, него смо седели у једној соби, хранили се и учили за једним столом. Мој кревет био је поред прозора дуж зида, а његов ниже мога и допирао до саме пећи. Он је говорио и сањао само о Богословији, уживао како ће, чим тамо ступи, направити богословску мантију и појати за певницом, како ће га владика Јанићије запопити у Карановцу и послати у Мајдан на очину парохију; како ће се оженити из Милановца или Чачка и како ће му сељаци писанијом напунити кућу, а његова млада попадаја примати сељачке поклоне и распоређивати где је чему место: јагањце у тор, прасце у обор, котолове у мутвак, сланину у оцак, а пешкире и чарапе у шарени сандук испод кревета. Чак је замишљао како му се у Богословији може десити и та срећа, да, пошав рано на јутрење, наиђе пред црквеним вратима на новорђенче каквога трулога газде, коме се деца нису држала, па из мрака испадне бабица, окуми га и богато обдари, као што се то већ десило једном старијем богослову.

Мој Гавра, или како се на школским задатцима, као будући свештеник, потписивао „Гаврил“, није у школи ни марио ни учио оне предмете, за које је говорио да му у Богословији ништа неће требати. Нарочито му је било мрско и дангубио учити туђе језике. Кад буде у вече да учи немачки задатак, њега савлада неодољив дремеж, обгрли рукама велики порцулански дивит са широким отвором, тури нос унутра и до неко доба спава, а кад се про-

буди остане му црвен круг око лица а врх носа умочен у мастило. Једне ноћи легли смо спавати а он мртав уморан, не толико што је цепао дрва, колико што се бочио с немачком граматиком, беше заспао као заклан. У неко доба чујем га где болно јечи и ситно јауче. Брзо запалим свећу, а он упро табанима у врелу пећ, па од болова стење и све срце, а не уме да се пробуди и тргне ноге с оне пећи. Једва сам га пробудио, кад су му већ вунене сељачке чарапе на ногама прогореле, а табани се подкљобучили у самим пликовима.

Прозове га једанпут професор Арса Ристић да преводи неке немачке реченице. Требало му је превести на српски: „ди алтен грихен варен тапфер“ (стари Грци беху храбри). У немачкој читанци, пред сваким задатком, стављене су речи, које се налазе у задатку. Ту је било и „тапфер“ (храбар) и „кучер“ (кочијаш) и „грихе“ (Грк) и „ваген“ (кола) и „варен“ (беху) и још друге. Све су се те речи збркале у глава Гавриној, и он им значења испрметао. И, као богословски кандидат, задубљен у библиске изреке, он ону реченицу преведе овако: „кочијаш вози грешнике“! Громки смех дочека овај Гаврин превод, а Ристић, згранут, полете да му извуче уши. И то би био и учинио, да Гавра случајно није седео у средини клупе, те га Ристић није могао дохватити. Гавра, збуњен и застиђен, правдао се како се случајно помео и како је то, однекуд, била „штампарска погрешка“!

И данас, држећи коректуру, и поправљајући штампарске погрешке, сетим се оне Гаврине пре толико година. А има их, збиља, које су тако комичне, као да су баш нарочито удешене да изазову скандал. Ту скоро, разгледајући старе новине у Народној библиотеци наиђем случајно на опис велике забаве, коју је либерално „Друштво за потпомагање српске књижевности“ давало у некој београдској гостионици. У броју 9 „Уставности“ за 1885 беше испричано како је забава сјајно успела. Али уместо да изађе, као што је известилац ласкаво написао, да су „све просторије гостионице биле пуне посетилаца“, наштампано је било фаталном погрешком слагачевом, а још фаталнијом погрешком коректоровом, да су „све простије госпоице биле пуне посетилаца“. Ову фаталну погрешку, гору и црњу од оне Гаврине, злурато

је изнео и подвукао „Дневни Лист“, да би био што већи ђумбус и смејурија.

Све је то било давно и давно и све заборављено. Али ипак има догађаја у животу, које, код све њихове важности и значаја, не бисте желели да понова преко главе претурите. А има их, ситних и лаких, који вам увек изазивају пријатно расположење и задовољан осмех, јер никаквом горчином нису преливане.

16 нов. 1924

ПОВРАТАК

догађај о коме ћу вам причати, десио се баш некако о Божићу 1918 године, кад је наша војска, отворивши бреше на Добром Пољу, вратила слободу поробљеној Отаџбини. Али тај догађај није био срећан ни весео. То је био један од толиких кобних и силно трагичних удеса, који су у оним страшним годинама сналазили и поједине наше домове и породице и код њих оставили и до данас дубоке трагове туге и несреће.

И пре ових ратова много се штошта дочекало и преживело у овој нашој вулканској земљи. Али се то преживљавало неким редом, по појасима и поколењима. То се све дешавало некако распоређено с предака на потомке и вихор догађаја није захватао читаве генерације и старије и млађе у један исти мах. Увек су некад имали шта причати старији млађима о својим нарочитим доживљајима. Нашим старима, да би нам то причали, требало је само да им старост није успела разастрти памћење маглом и паучином, као што успева да им избије зубе, угаси вид, ослаби слух, савије кичму, отека ход, избразда чело и смежура упале образе.

У Сараорцима, у смедеревском Поморављу, познавао сам некога чича-Обрада Јаћимовића. Знао сам га одавно већ, још од како знам и његово Сараорце. Путујући, још дечком, о феријама, у Рибарску или Соко-Бању, ту смо у Сараорцима свагда хватали

први конак. Стизали смо обично око заранака. Сунце већ нагиње забранима око сеоских кућа, а јаблани пребацују своје сенке на противну страну друма. Говеда се у чопорима враћају с паше, дижу прашину, најахују једно на друго, гоњена на појило. Гусе се усправљају из устајале воде у јендецима, размахују крилама с којих се отреса ситно перје и с јасним криком полећу у јату дуж прашљивог друма. Сељаци се враћају с радова трмо и уморно, отресају прстом зној с набраног чела, а распучана кошуља црни се, прионула, на знојавим леђима. Смежурано лишће од дневне жеге, посуто прашином, као да се повраћа и поново дише на вечерњој хладовини, која се поступно навлачи озго из шумарака и забрана. Са ливада се лагано шири опојни мирис здехутога сена и пољскога цвећа.

Пред механом се устављају путничка кола, покривена арњевима. И док арџија, чунав, у папучама, изрезаним од старих чизама, на босим ногама, испреже коње, трља им очи и тегли уши — механџија, Ђир-Лефтер, у жућкастој антерији, тесном ћурчету, високим чарапама у папуџским ципелама и плитким алевим фесом на врх главе, ситним корацима прилази колима и радознало завирује код арњева да види какви му то гости долазе. Његовом бистром цинцарском оку не треба много да то промери. Смешасти се лукаво и правећи љубазно лице, он поздравља госте добродошлицом, прихвата им торбе и завежљаје и услужно помаже да се извуку испод арњева. У исто време он лактом гурне босонога слушче с кецељом од подераног ђака и оно трчи у авлију на дрвљаник да хвата пилиће гостима за вечеру.

У селу су биле две такве механе, које су, као и све механе на цариградском друму, држали Цинцари. Они су нарочито били у дослуку с кочијашима, који су им довозили муштерије и за ту услугу имали бесплатно преноћиште и храну за себе и своје коње.

С друге стране друма, мало ниже од оних механа, била је поштанска зграда сараорачка с пространом шталом. Пошта, која је у оно време полазила из Београда трипут недељно у вече, заустављала се да преда писма и промени коње у Гроцкој, Смедереву и стизала у Сараорце рано у зору. Даље станице биле су Велика Плана, Брзан, Јагодина и даље до Алексинца на границу.

Лево од друма, кад се долази из Смедерева, ширило се село са својим белим кућицама, вајатима и стајама скривеним у воћњацима. Ту, у страни била је и кућа Обрадова. Подигнута на једном избуху, прозорима окренутим друму, она је била на видiku целоме селу.

У младим годинама својим Обрад је и сам био војник. За време мобилизације 1876 године, он је са својом смедеревском бригадом сачекао београдске трупе, које је наш тада једини брод „Делиград“ на шлеповима довезао до Смедерева. С њиме је и он отпешачио до границе. Он је видео Топоницу, Мрамор, Адријана, Тешницу, Шуматовац, Шиљеговац и Ђуник. Али је идуће године видео и Пирот и Ниш и Прокупље и Лесковац и Врагу. А кад су се ратови свршили, он се вратио у своје Сараорце да се бави о својој кући, пошто је кући државној поштено помогао колико је могао.

Кад је букнуо балкански рат 1912, он је већ био прилично зашао у године. Сам није био за војску, али су му отицла сва три сина. Два старија беху ожењена, са двоје женске деце, а најмлађи се, још момак, беше затекао у војсци, у сталном кадру.

Гласови с бојних поља, нарочито о губитцима што их је војска имала, тешко су пристизали и у јаче варошке центре, а камо ли у забачена села. Обрад је још и чуо о Куманову, Вакарном Гумну, Битољу, Једрену. Он је чуо да је наша војска прешла Косово, ушла у Скопље, освојила Прилеп, заузела Битољ, избила на море, али није знао шта је с децом његовом. И кад би разабрао да је у општину стигао какав абер или списак изгинулих и рањених из његовог села, он би тамо похитао и радознало и са страхом. Стегнута срца он би саслушао списак и био задовољан што није чуо имена њихова. Бар је остала нада да су у животу.

Све те големе бриге заборавио је Обрад као тежак сан, кад му се синови живи и здрави вратише кући, после оба балканска рата.

Али то спокојство није трајало ни годину дана. Нова мобилизација уочи светског рата, однесе на Дрину и сва три сина његова. И јединога дана допаде глас у општину, да су му негде у Колубарској битци оба старија сина погинула.

О млађем годинама ништа није чуо.

Међутим је наступила пропаст од 1915. У Сараорце уђоше аустриски целати. Стари Обрад погнуо главу, савио се око оне сирочади, ишчекујући српску војску и свога Милана.

И једнога дана, збиља, проломи се на Кајмакчалану. Наши пукови уђоше у Отаџбину. Пре шест година они су фронтом југу полазили да ослободе земље Неманићске, а сада су, фронтом северу, пошли да ту слободу врате Отаџбини Ђорђа и Милоша.

О Божићу је већ давно земља била слободна, али се Милан не врати у своје село. Он оста болестан неколико недеља у некој пољској болници. И кад пође кући он удеси да стигне уочи самог Божића, у вече, па да радосно изненади свога старог оца и да га о Божићу овесели и утеши.

Земља је била слободна, али у оном метежу и несрећености, није било без изгреда и злих људи. По селима учесташе крађе, за које су, нарочито и с разлогом, кривили бегунце и мародере што их увек оставља војска која бежи и која је у расулу.

Нарочито су се те крађе понављале на имању Обрадовом, које је на њему једином остало да га чува и брани.

Науман да сврши с лоповом, он уочи самог Божића погаси ватру у кући, напуни пушку, коју је увек умео сакрити од аустриских жандарма, и оста у соби код прозора да чека. Ноћ је пала мрачна а у селу дубока тишина. Он је поуздао рачунао да ће се лупеж њоме користити.

Друкчији је Божић старац очекивао. Он се падао да ће му се с војском вратити и његов Милан и да ће најпосле, после толике жалости и несреће и њему осванути велики празник мира, утехе и радости.

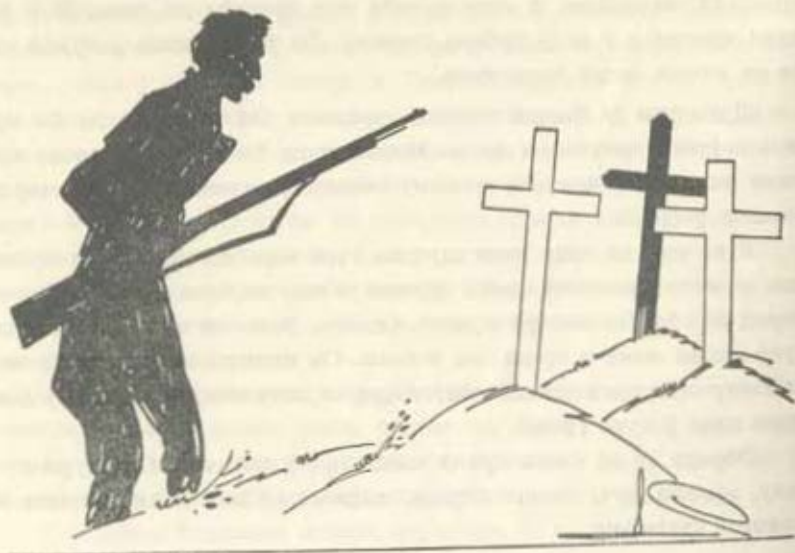
У то као да зачу неки шушањ горе код ограде. Учини му се као да неко прескочи преко врљика и као да нека сенка промаче поред вајата. Он напери пушку. Одиста, јасно се чу како се тамо суво грање ломи и крши под ногама. Он нанишани, ухвати нишаном ону сенку и пушка плану. Отуд се зачу очајни крик и један труп паде у суво грање.

Обраду се од овога крика следи крв у жилама. Он отури пушку, запаали луч, полете ограда, наднесе се над оним трупом и принесе светиљку.

— Милане, кућо моја! зајеча несрећни старац и паде објезањем сину на груди, из којих избијаше врела крв у последњим кључевима.

А он је лежао на леђима раширених руку. Укочене очи, у којима још тињаше одблесак чежње и радости, бежу упрте прозору, одакле је долетео хитац да му раздрагано срце разнесе. А замрзле сузе блистаху се као бисерна зрна низ бледе образе....

7 јануара 1925

СЛИКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ

Кад вас нанесе пут поред „Жуте куће“, па видите читав низ аутомобила дуж тротоара, а пред уласком, поседнутим жандармима, гомилице неких младића, којима вире из џепова новине и блокови — да знате да унутра у кући нешто „не штимује“ и да је криза или на помолу или је чак и отворена. Редакције су већ изаслале у извидницу своје репортере и они вребају кад ће се неко од најмеродавнијих личности, обично Претседник владе, појавити на капији, и, кроз шпалир репортера и друге радознале публике промаћи преко улице у Двор на онај улазак из Добрињске улице. Они често читавим сатима чекају кад ће се он отуд вратити, да му, ако је то нарочито ћутљив и закопчан човек, бар на лицу прочитају с каквим се расположењем отуд враћа.

То је некад друкчије изгледало. Првих година нашега државнога живота, а особито после турскога устава од 1838, кад је Државни савет био законодавна власт, министри су узимани из Савета и тамо се враћали. Министарске кризе које су управо и потицале из Савета, тамо су и расплетане. Могло би се рећи да министарских седница, у облику како се данас дискутују крупна државна питања и послови, првих година није било. За време Кнеза Александра Карађорђевића биле су познате седељке у Дворској одакцији. Тамо су се врло често, вечером, састајали као Кнежеви гости, попечитељи, саветници и друге угледне, Кнезу

блиске личности, као што је био Кнежев таст Јеврем Ненадовић. У одаклији је разговор вођен отворено и незатегнуто. Кнежеви гости били су послуживани кавом, чајем и чибуком. Интересантно је на једном месту испричана једна сцена у Кнежевој одаклији. То је било оних дана, 1854 године, кад је откривена позната Тенкина завера. Управник вароши који је ствар извиђао, свако је вече долазио у одаклију да своје попечитељу а кнежевом зету, Кости Николајевићу реферише о току истраге. Кнез је био врло суморан и зловољан, јер завереници нису ништа признавали. Била је велика опасност ако испадне да су без икаквих доказа похапшени први људи у земљи. На то ће један од присутних рећи, како је право казао Вучић, да њима треба ударити цепке под нокте, па ће све признати. А на питање аустриског конзула Теје Паросављевића: коме је то Вучић казао онај одговори да је казао управнику. Но управник одмах отворено изјави своје попечитељу, да нити је то њему Вучић казао нити би он икад пристао метати оптуженике на муке, да би им признање изнудио. Честити Николајевић потпуно је одобрио изјаву управникову.

Под Кнезом Милошем, за време друге владе његове, није било ни тих седељака ни министарских седница. Он је, по свом обичају, сам наређивао шта је за потребно налазио. Био је истина подложан утицају своје околине, али поверење које је поклањао својим саветодавцима није било стално и он их је без великог околиша мењао, чим би нашао, да њихови савети пре улазе у њихове него у његове рачуне или се косе с његовим уверењем, које је у много прилика било несавитљиво а често и врло правилно.

Под Кнезом Михаилом министарске седнице већ су биле уобичајене и сталне. Али је тим седницама Кнез председавао само у нарочитим врло важним приликама. Иначе су оне за обичне послове држане без њега и министри су одлазили на реферисање посебице и према потреби. Седнице којима је председавао сам Кнез, држане су увек у Двору. Оне и ако су биле неуспелене, ипак су изгледале некако важне и свечане. Присуство Кнеза Михаила није допуштало, да се ван дискусије о предмету за који је седница сазвана, скреће у празне разговоре и препирку. За време седнице није, као доцније под Краљевима Миланом и Алек-

сандром, било послужења слатким, кавом и чајем. Кнез Михаило и ако је радо пушио, никад не би запалио цигаре док траје седница. То је било право мучење за старог Гарашикина, који је био страстан пушач. Он би се за време седнице склонио у суседну собу да тргне на брзу руку два-три дима, па би се, чисто освежен вратио у седницу.

Кнез Михаило ретко је улазио у дискусију. Он није имао обичај, као његови наследници, да министрима чисто намеће своје мишљење. Он их је мирно и пажљиво саслушао, стављао им понека питања и тражио објашњења, ценио њихове разлоге и одлучивао се за оне, који су по његовом нахођењу били јачи и умеснији, често пута чак и ако би били противни његовом првобитном мишљењу.

На те седнице у Двору врло је често позиван Јован Мариновић, претседник Државног савета, на чије је мишљење, нарочито о спољним односима Србије, Кнез Михаило врло много полагао.

Последња министарска седница под претседништвом Кнеза Михаила била је у понедељак 27 маја 1868, два дана пре његове трагичне смрти. Кнез је намеравао тих дана кренути се на пут у купатило Гастаји, па је сазвао седницу ради споразума о пословима за време његова бављења на страни.

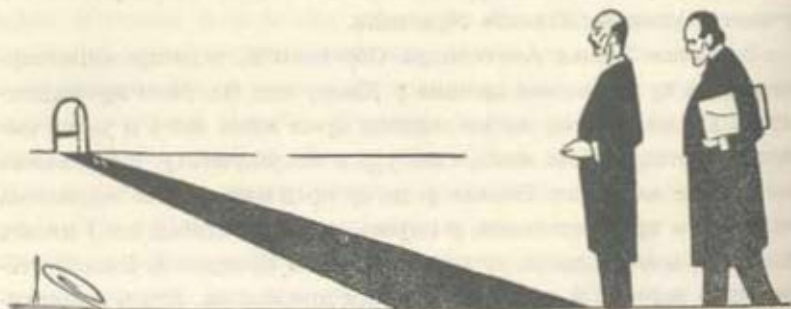
Под Краљем Миланом седнице су држане махом у Министарству и на њих је он скоро редовно долазио. Интелигентан али раздражљив, Краљ Милан се тешко прилагођавао разлозима, који би били у опреци са његовим назорима и намерама, али, у много прилика, и попустљив према људима, који би му импоновали својим карактером и високим угледом. За време зајечарске буне, многи радикали имају за своје главе да захвале једино одлучном заузимању Николе Христића.

За време Краља Александра Обреновића, седнице министарске готово су искључиво држане у Двору под његовим претседништвом. Он није марио да се седнице држе мимо њега и да се министри претходно, без њега, саветују и споразумевају о питањима чак и мање важности. Бивало је да су пред њих на тим седницама изношена и крупна питања, о којима они пре седнице нису ништа ни знали, а камо ли да су их проучили и претресли. Било је тешке муке наћи се и одлучити у таким приликама. Краљ Алексан-

дар, мора se reћи, био je јаке интелигенције, добар говорник, у питањима која се претресају врло верзиран и увек спреман да своје мишљење упорно заступа. На седницама он је управо и водио главну реч и увек нестрпеливо пресецао у говору свакога министра који би покушао да му опонира, побијајући разлоге које министар још није ни изнео, а које је он унапред погађао. Сећам се да је у једној прилици наваљивао да потпише закон о штампи, који је под једном од пређашњих влада донесен и коме је у своје време санкцију одбио што је на самом пројекту било утврђено и пројект отишао у архиву. Било је велике муке приклонити га да од тога захтева одустане.

Данас је све то измењено а биће још и више ако наша Краљевина узме тип енглеске Монархије. Кад је реч о енглеској Монархији, сетих се једнога чланка који сам пре много година у једном француском часопису читао о „Енглеској Конституцији“. Тамо је наведен случај, како је једној врло угледној личности, која је желела учинити лично Краљу неко нарочито саопштење, шеф Владе, чувени Кенинг поручио, да Краља може видети само у присуству првога министра. Код ове реченице, са стране, написано је било руком Кнеза Михаила: „шта ли би на ово рекли наши Срби?“

19 април. 1925

ЈЕДНА ЗАДУЖБИНА

I

Век ми је пријатно застати пред оном нашом дивном зградом садашњег старог Универзитета. У њој сам прошао кроз најраније године младићског живота, кад се на првом кораку с прага родитељске куће, почињу лагано наплаћити први облаци немира и бриге, прве опомене пробуђене савести, први знаци искушења и борбе у будућем животу, који вам се помаља у далекој перспективи, још неодређен и магловит.

Она и данас стоји неизмењена онако, како је изгледала кад сам у њу ступио пре шесет година. Али ја њу знам и пре тога времена. Намењена да буде двор једнога претендента а суђена да постане највиши храм науке и просвете, она је године 1862, о бомбардовању Београда, још била недовршена, у скелама. Ноћу између 3 и 4 јуна 1862, са њених прозора наши су се жандарми пушкарали с низаима из турске полиције преко пута, у диу пијаце. Куршуми су се укрштали изнад широког простора, којим су наши први великодостојници, с главом у торби, промицали у нашу полицију. Зграда садашњег Универзитета још је онда, пре више од шесет година, примила своје ватрено крштење. Изрешетана курушумима, она је окађена барутом и орошена краљу пре него што је, као храм науке и просвете, тамњеном освећена и босиљком окропљена. Први рањеници у још недовршеној згради будућег Универзитета, као да су били предвесници тешких времена,

кад ће, после педесет и две године, лицем на Преображење 1914, аустриски топови са Бежаније грунути да поруше њене зидове и да униште све што се у њој мучно спремало и туди текло за више од пола века. И док се наша *Alma mater* угибала у диму и рушевинама, дотле су млади њени грађани јуначки бранили српску земљу од најезде варварске и њих двеста четрдесет и четири положило живот за Отаџбину.

Простор испред Универзитета са својим баракама и лармом, није очевидно, ни данас пријатан, ни по ономе што се са прозора широке фасаде Универзитета доле види, ни по ономе што се отуд овамо чује. Али је тај простор, с околином Универзитета, некад ипак друкчије изгледао, необичнији можда, и типа више оријенталског. Садашња Васина улица, тесна, кривудава и загушљива, водила је од Стамбол-капије пијаци и „Капетан-Мишином здању“. Редом, с обе стране, бежу махом турски дућани: радње сарачке с дубоким турским седлима, бичевима црним и црвеним, уздама, бакрачлијама и ашама; ножарске с ножевима јагодинске форме, у цагријама црном или црвеном кожом обложеним, без кајиша или с кајишем да се о појас обесе; дуванџинице са читавим пластићима растреситог дувана, од најобичније крпе и осредње просечне до најфиније бошче, чибуци са крупним ћилибаром и црвеном лулом, нагрилета, туљци у филиграну и друге дуванџишке потребе; радње папуџишке, у којима су по рафовима поређане јеменије жуте, црне, црвене, нануле, папуче обичне и праве харемске од кадифе, богато златом извезене; бозаџинице, ашџинице, алваџинице, бакалнице и каване. Ове последње имале су као неке ћошке и докате и ту су по раздан седели Турци ерлије, истресали и пунили чибуке, сркали каву и пропраћали ђаурске пролазнике подмигивањем и увредама. Није се једанпут овим турским изазивањем изродио тежак и често крвав сукоб између наших и Турака. Ти сукоби направили би узбуну у целој вароши и увек је мало требало да се изметну у отворену и крваву борбу, која је најпосле и планула код Чукур-чесме 3 јуна 1862.

Пред самом пијациом био је као један троугао турских касапница, који је садашњу Васину улицу цепао на два крака: десни, који се спуштао поред садашње „Македоније“ пијаци, и леви,

који је поред „Турског Хана“ — садашњег Империјала — и Капетан-Мишиног здања, ивицом пијаце, водио градској капији. Поред тих касапница није се могло проћи од сиљних паса, којих је уосталом била пуна пијаца, а од којих је, подивљалих, Калемегданом било чак ризично и проћи.

Сама Велика пијаца давала је слику великог нереда и шаренила. У једном крају, отприлике спрам садашњег новог Универзитета, још су се могли распознавати трагови турскога гробља, оброрена земља или покакав посрнули камени белег с истесаном чалмом у врху, зелено обојеном. То гробље прекопано је и поправљено тек у пролеће 1865 године. Пијаца није имала ових данашњих барака и дашчара, него су намиринице продаване без реда, на простртим асурама или џаковима. Кроз те пиљаре промицала је публика најразличитија. Ту је било чиновника, који су хитали да обиђу пијацу пре канцеларије и за којима је ишао момак с корпом преко руке; домаћица са шареном бошчом у руци и преко главе пребаченом шамијом, којој крајеве држи у зубима да јој је ветар не смакне; механџија са босоногим покућаром, коме пун зембил хоће раме да одвали; војних комесара и лифеграната, који се препиру с касапином око костију и цубока и контролишу да ли се тачно показује оно ђуле на кантару; була у ферецама најразличније боје и белим јашмацама које једнако намичу преко лица од злих очију ђаурских. Оне се неспретно помажу рукама што једва виरे из дугачких рукава и саплићу се у нанулама по џомбастој калдрми; низама у овешталој униформи, продртој на лактовима или у зуавским чакширама похабаним и углачаним. Они се у гомили начетили око бостана, стежу рукама лубеницу да ли је зрела, секу је тесацима и халапљиво једу онако с коре.

А Капетан-Мишино здање, сад већ Велика школа, блиста на јутарњем сунцу. Она је и онда овака била, са светлом фасадом и црвенкастим орнаментима и шарама око прозора и капија. Аполо и Минерва и онда су били на својим местима, а за ону фигуру у попрсју, с баретом на глави, између два медаљона, деца су нагађала да је сигурно Цар Душан.

Између Велике школе и хотел Империјала била је једна страћара, антикварница пок. Ђоке Ђурића, који је поред свију мо-

гућних песмарица, календара и старих романа, продавао школске књиге и рукописне предмете старијих разреда млађима. Та страћара порушена је и тамо дограђене просторије Завода за испитивање материјала.

Хотел Империјал, некадашњи Турски Хан, био је својина некога Турчина Осман-ефендије, који га је после бомбардовања од 1862, продао у бесцење и чак се у Смирну отселио.

Карацићева улица која дели стари Универзитет од новог, и која са својим троспратницама једина у Београду даје данас утицај праве великоварошке улице, била је у оно време обичан сокак са старинским кућицама. Горе, на левом углу, беше једна ниска ликерџиница, у коју се свраћало на чашицу стомаклије а на десном углу чувена Јамандијева ашџиница, у којој су се за јевтине паре костирали ђаци, ситни чиновници и трговачки помоћници.

Капетан-Мишино здање са својом широком фасадом, високим капијама, засвођеним прозорима, масивним балконима, зупчастом галеријом у врху и данас је импозантна палата, коју ниједна доџинија грађевина лепотом и положајем није надмашила. А како ли је она тек изгледала међу ниским и скромним грађевинама негдашњег Београда! Чак је она служила и за продукције белосветских гимнастичара и акробата. Дође тако једнога дана некакав комендијаш, затеже конопац од главне полиције до Капетан-Мишиног здања и објави како ће на оном конопцу да пређе до у врх здања. Слеже се цео Београд на то чудо и он донста пређе и још терајући колица пред собом. Таквих сензација и иначе било је онда често у Београду. Видите негде да се на улици искупио свет, а то циганин води мечку, удара у дахире, а она се усправила, и, с брњицом у ноздрвама, зловољно тапка уз циганско дахире и љутито мумла, дражена његовом тојагом. На другом крају играју лутке у покретном сандуку, налик на орман, а „директор“, сакривен иза платна, вешто канапом покреће оне лутке и говори из трбуха. Насред Теразија разапњани су округли шатори с панорамом; гледаоци се тискају на уласку, седају унаоколо пред дебело, округло стакло, кроз које им се указује каква велика, европска варош и они цокћу језиком дивећи се

огромним палатама, високим кулама, невероватној гунгули по улицама и калдрми, коју нарочито хвале да је равна као тепсија.

На другом крају дечурлија се искупила око Талијана, који се натронтао свима могућним музичким инструментима. На њему је читав оркестар, који он ставља у покрет и устима и рукама и ногама, а на рамену му чучи, ситно трепће и чека свој ред мајмун у генералској униформи.

Често и саме власти, општинска или полициска, изазову гунгулу по улицама. То су њихови добошари, који имају да грађанству саопште неку наредбу или објаву општинску или полициску. На каквом раскришћу наједанпут затрешти добош и онда из кућа, из авлија, из дућана излећу момци, слушкиње, шегрти и све се то згрне у круг око добошара. И кад се сав тај свет искупи, он задене маљице у кајиш, развија хартију и сриче објаву. Обично се њоме грађанству саопштава о цени хлеба или о каквој лициtacji. Гомила се разилази а домаћини и дућанције чекају пред кућом или дућаном да чују зашто је то добош лупао.

Али колико је Капетан-Мишино здање импоновало лепотом својом, толико је био занимљив поглед на варош и околину с терасе на крову његовом. И данас стоји непромењена она иста стаклена осматрачница. Ту је некад даноноћно стражарно општински патролџија, да мотри ако би се гдегод у вароши пожар појавио. У оно време није било телефона, него је он објављивао пожар трубом и дозивалом. И онда би пожарници похитали са својим шмрковима и сакама. А у многим улицама, по ћошковима, и иначе су увек спремни стајали чаброви пуни воде за случај пожара.

Као што поменусмо, поглед с терасе на крову био је веома занимљив. Ниске кућице, свуда унаоколо у подножју здања, изгледале су скоро као земунџице, покривене ћерамидом, а испресецане узаним и кривудавим сокачићима, из којих су се дизали високи јабланови. Оне су се спуштале падинама к Сави и Дунаву и заустављале код Ташмајдана и Старога гробља у Палилули, код Тркалишта на Цариградском друму и код Лаудановог шанца на Врачару. Понека виша и новија кућа издизала се изнад ових старинских, ниских кућица: Коларчево здање испод шанца и Стамбол-капије, Ресавчева кућа између Стамбол-капије и Вели-

ке пијаце, Кнежев конак на Теразијама, Државни савет у парку
иза Велике пиваре, Велика касарна на топчидерском друму, Ста-
ро здање близу Саборне цркве. А изнад свију оних малих и ве-
ћих кућа поглед прелази с минарета Дефтердар-џамије код Луте-
ранске цркве на тороњ Саборне цркве, оданде на високу Сахат-
кулу у граду, па с Барјак-џамије на Зереку на Синџир-џамију на
Дорћолу и зауставља се на опалом минарету Батал-џамије ниже
порте палилулске цркве. Још бисте угледали како се изнад свију
кућа, раздалеко једна од друге, лепришају две заставе: српска у
дну Теразија на двору Кнежеву и турска у врх тврђаве на кона-
ку Пашинком. Данас их нема више ни једне. Турска је застава
оборена још пре скоро педесет година, кад је 1876 отпочео рат
за ослобођење и независност после невесињског устанка; а заста-
ва српска, она с Орашца, Такова, Куманова, Брегалнице, Сувобо-
ра и Доброг Поља није више државна застава нове Краљевине.
Њу данас још једино видите као знак „локалног патриотизма”,
покислу, усукану и избледелу, на приватним домовима, трговач-
ким дућанима и берберским „салонима”, о државним празницима.

II

Писмом од 12 фебруара 1863, упућеном Министру просвете и
црквених послова, Кости Цукићу, Миша Анастасијевић изјављу-
је да уступа своју кућу Држави српској „за смештај учебних и
просветних завода као што су: лицеј, Народна библиотека, На-
родни музеј, по времену Народни универзитет итд.” Истим писмом
он изјављује да ће, ако Књаз одобри ову његову молбу, издати
налог да се „изврше сва потребна преустројења и да се предаду
кључеви с актом, судом потврђеним”.

Одмах сутрадан, својеручним писмом од 13 фебруара 1863,
Књаз Михаило изјављује племенитоме дародавцу, како, „раду-
јући се овом ретком примеру родољубивости”, прима с особитим
задовољством овај одлични дар који Србији чини и изјављује му
на томе своју срдачну захвалност. У томе писму Књаз додаје како
је уверен „да ће се и цела земља подобним осећањима одазвати
овој племенитој изјави љубави и просветном напретку српског
народа”.

Овој изјави радости и захвалности са највишега места, прва се придружила лицејска омладина. Она, 14 фебруара 1863, упућује Капетан-Миши адресу, која се истиче силним одушевљењем и кипти китњастим фразама онога омладинскога времена. „Велики народ“, почиње та адреса, „чине велики људи, људи који су готови жртвовати и учинити много за свој народ. Силна дела доводе велика времена, а дух што их је починио живи вековима, јер се та времена никад не заборављају“.

„Племинити Господине“, завршава адреса, „кад ово помислимо, па кад нам на ум дође твоје велико дело, твоја силна жртва, на уста нам и нехотице лети: Живео! Честити сине малене али снажне Србије, твоје је дело још једно пуно знамење нашег живота, још једно светло знамење, да ће с овог степња просинути зора многима и многима! Бројимо се за најсрећнији нараштај српске омладине, што на нас паде ред да ти смерно дођемо, па да се ћутећи пред тобом поклонимо и да ту помислимо на величину дела твога“.

У уторак 14 јануара 1864, била је прва свечана Светосавска прослава у великој дворани нове Велике школе. Прослави је присуствовао Кнез Михаило с министрима, саветницима и многобројном београдском публиком. Ректор Велике школе Коста Бранковић држао је свечан говор, изложивши у њему историју некадашњег лицеја. Том приликом изнесено је, да школски фонд има преко двеста хиљада дуката.

На свршетку свечаности, Кнез Михаило изјави своју захвалност професорима за напретке, које је просвета до сада учинила. „Хвала“, узвикнуо је родољубиви Кнез, „но остаје још доста да се ради. Трудите се и зидајте стуб славе али не стуб од камена, који, ма колико тврд био, опет зубу времена противстати не може, већ стуб науке, светлости, која је живот свему“.

У овој истој свечаној дворани, држане су више пута седнице Народне скупштине. Одмах те године 1864, била је у њој Велико-госпођинска Народна скупштина. Те исте године десила се, као што је познато, чувена смедеревска завера. Скупштина је сазвана у Крагујевац, али како је тадашња опозиција раструбила да Влада не сме да сазове Скупштину у престоницу, Кнез нареди да се она држи у Београду. Отварајући седнице Народне скуп-

штине, Кнез је између осталог, могао с поносом изјавити: „три су године од како је решено да се народна војска заведе, а ја вам већ могу рећи, да имамо уређену народну војску“. Чинећи алузију на ондашње политичке прилике у земљи, Кнез је упутно народним претставницима ову мудру и дубоко родољубиву опомену: „прва нам је дужност спрам земље да је сачувамо од растројства, и ако ову дужност тачно не испуњавамо, све нам је остало узалуд“. —

У овој истој дворани била је Нар. скупштина у лето 1875, кад се Србија налазила на прагу судбоносних догађаја поводом Невесињског устанка.

У њој је најпосле заседавао Сенат за време свога кратког трајања од 1901 до 1903 године.

Данас се у тој дворани држе седнице Професорског савета новог Универзитета и други свечани скупови. Но у њој се још држе и седнице Српске академије наука. Академија истина има у Кнез-Михаиловој улици своју велику палату и своју сјајну свечану дворану. Али је Краљевска Академија имала ту, не можда толико отмену колико практичну идеју, да поред осталих локала, нарочито удешених за дућане, продавнице и каване, изда и своју свечану дворану под кирију Београдској берзи. И тако сада, уместо да се у свечаној дворани Академије наука чује реч „науке, светлости која је живот свему“ како је казао Кнез Михаило, чује се у њој паклена и одвратна ларма у надметању о куповини и продаји девиза, хартија од вредности, висини и низини курсова и других берзанских послова.

Кад сам, 1865, ступио из теразиске полугимназије у Капетан-Мишино здање, гимназија је била у левом крилу здања до хотела Империјала, а Велика школа у десном крилу, до Караџићеве улице. Гимназистима није било допуштено скупљати се и заустављати пред главним уласком на улици, те је он увек био празан и слободан, док су пред десним уласком увек биле гомиле Великошколаца, који су се онде разговарали, препирали, цакали и критиковали понекога од својих професора. Међу њима у оно време није још било колегиница, те се код њих пре осећао мирис дувана него колоњске воде. Гимназисти су нестрпљиво чекали вре-

ме, кад ће и они једанпут прећи на десну страну, слободно се пред школом скупљати и без зазора пушити и лармати.

У гимназију се улазило из дворишта, на споредне степенице. На главни улазак, онај са широким степеницама од црвеног мрамора, улазило се у Министарство просвете, које је било на првом спрату. Често сам виђао пок. Љубу Ненадовића, начелника Министарства, кад у подне излази из канцеларије. Увек доброћудна лица, лако развучена у осмејак, он би задовољно отпоздрављао ђаке, који су се размицали да му изправе пролаз и с љубављу га поздрављали. Имао је обичај да понекад, онако расположен а расејан, подухвати ногом на улици какав камен или клип, па да га шора, испред себе, као лопту, чак до Стамбол-капије.

Тамо где су данас лабораторије и слушаонице Завода за спектротехнику и Физичко-хемијски завод у приземљу, и где су слушаонице Правног факултета на првом и другом спрату, — биле су гимназиске учионице и то нижи разреди и професорска соба у приземљу, а виши разреди на првом и другом спрату, где је била и директорова канцеларија.

По свима разредима, пре него што професори уђу на час, ори се смех, разговор, препирка и дозивање. Са свију прозора наднеле се главе и пазе кад ће се доле појавити професори. Доиста, они излазе из своје канцеларије, прелазе с каталогом под пахуком преко дворишта и упућују се сваки на своје предавање. Ту је професор немачког језика Александар Чварковић с углачаним цилиндром, чисмен, дежмекаст, с дебелим златним ланцем на прслучу преко опуштенога трбуха, несимпатичан ђацима, за које, осим што их је гњавио досадним „ставовима“ из Олендорфа, није иначе имао никакве топлине ни интереса; Јевта Ђорђевић-Брка, професор математике, оштар и немилосердан, страх и трепет ђацима већ и по самом предмету, за који они нису имали довољно спреме, благодарећи ранијим, немарним наставницима; Димитрије Балаитски, професор латинског језика, кашљуцав и опасан човечуљак за све лењивце, нарочито ако су иначе из имућних кућа, правичан и добар за све вредне ђаке, а уз то још и сиромашине; Милош Зечевић професор „теорије прозе“, фигура гломазна и незграпна, и, поред свих његових иначе добрих особина наставничких, комичан својим зановетањем и неозбиљним испадима; Стојан Бо-

шкових професор историје, слабуњав, реуматичан и бангав, према ђацима увек снисходљив и пажљив; прота Никола Поповић, професор веронауке, љубимац митрополита Михаила, кога ће једнога дана изневерити, прихватити збацивање његово и као владику Нестор отићи у Ниш на место старог Деда-Виктора; Михаило Остоја, професор француског језика, полски емигрант из устанка од 1863, отмен и исправан господин. Али, због недовољног знања српског језика и рђавог изговарања, које се изметало у смисао често наopak и чак неприличан, Остоја је постао немогућан међу овим нашим дорђолским и палилулским штранговима, и побегао у Крагујевац међу децу шумадиску, још питому и образну.

И како је који професор улазио у свој разред, граја се поступно стишавала. Из појединих учионица, кроз отворене прозоре, чуо би се само уједначен и монотон говор прозваног ђака, испресецаи оштрим упадима, исправкама и питањима професорским. Или би се из кога разреда одједанпут захорио громки смех, по свој прилици изазван каквим глупавим одговором неспремног ђака. А кад фамулуз, чича-Дамњан, меденицом по ходницима објави свршетак часа и професори почну излазити, граја одмах опет отпочиње и као талас захвата редом све учионице и све спратове.

На противној страни, на страни Велике школе, био је, одмах десно у приземљу, кабинет Панчићев. Старог Панчића никад нисте могли видети друкчије, него наднесена над својим биљкама, травама и цвећем, које брижљиво одабира и лупом пажљиво осматра и испитује.

Почетком седмдесетих година, Панчић је био ректор Велике школе. То је био за њега посао врло теретан и досадан. Предан својим студијама и науци, а повучен по природи, он није марио имати додира са властима и Министарством, нити је марио за спољне церемоније и дужности, које су му се већ као претставнику Велике школе тим самим наметале. Исто тако није марио бавити се питањима администрације и личних односа. Све му је то било досадио и дангубно. А најмање му је пријатио било расправљати ђачке сукобе и изгреде. Дешавало се да се професор жали на неуредност којега ђака и Панчић, да би обојицу што пре скинуо с врата, овластио би ђака да ономе професору до испита не

долази на предавање, а професора опет приклонно да ђака на испит прими.

Иначе су слушаонице биле распоређене у неколико соба у приземљу и на првом спрату за сва три факултета: правнички, философски и технички. Највећа је слушаоница била она на првом спрату под бројем 41, у којој је данас Геолошко-палеонтолошки завод. Ту је држао своја предавања жестоки агитатор Аћим Чумић, жучно нападајући реакционарну владу намесничко-либералну после убиства Кнеза Михаила. Ту је излагао Римско Право бриљантни говорник Гига Гершић, вечито ужурбан што је на час одоцнио. Ту је монотono и непоуздано читао своје белешке из Политичке Економије Стева Поповић-Црни, увек некако збуњен и пометен. Ту је разлагао стару и нову философију Алмипије Васиљевић, који је, мучећи се да разне философске школе и системе, по некаквим руским изворима и ауторима, објасни својим слушаоцима — брисао крупан зној с голог темена, које је заосталим и вешто распоређеним праменовима косе згодно покривао од једне слепоочнице до друге.

Ту у тој истој слушаоници основано је 1867 године „Побратимство“, које је у њој редовно и своје седнице држало.

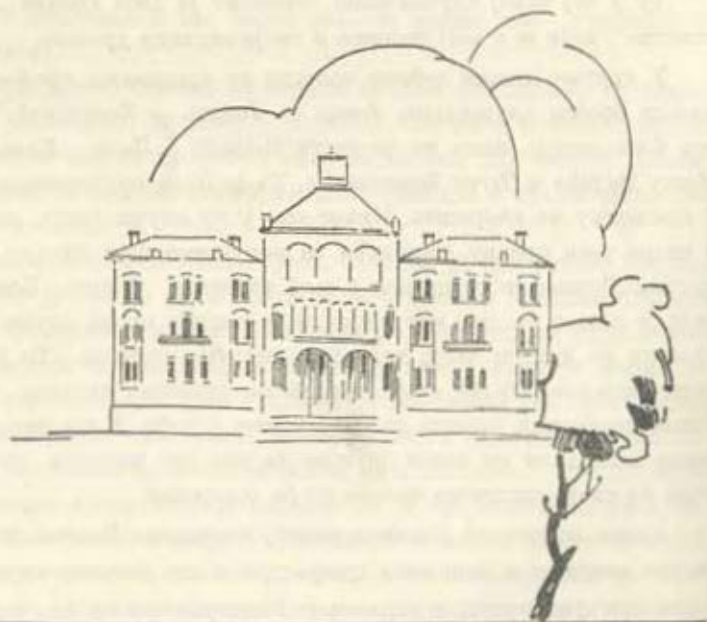
У другим мањим собама држали су предавања професори са мањим бројем слушалаца. Јован — Јошка — Бошковић, професор Филологије, имао их је свега тројицу: Љубу Ковачевића, Мишу Вујића и Ђуру Бошковића. То је била слушаоница број 5 у приземљу из дворшта. Иначе смо у ту слушаоницу, склониту и скоро увек празну, долазили да попушимо коју цигару између часова. Дешавало се да нас у њој изненади Јошка Бошковић, који је дошао на свој час и ако су се његови прави слушаоци задржали на другом часу, који још није био свршен. То је њему било свеједно. Он би своје предавање спокојно отпочео, чим је, онако кратковид, опазио да некога има у соби. А ми смо нестрпљиво изгледали на наше другове да нас ове напасти ослободе, како на своје сопствене часове не би одоцнили.

Каква колосална разлика између негдашње Велике школе са својих двадесет и неколико професора и око стотину слушалаца у сва три факултета, и садашњег Универзитета са сто осамдесет

и два професора и неколико хиљада слушалаца у шест факултета!

И сав тај напредак отпочео је у кући, на којој је златним словима написано: **Миша Анастасијевић свом Отечеству.** Пре осам година тај су натпис скинули варвари, који су били притисли и спремали се да угуше и саму Отаџбину нашу. Све што је ћирилицом записано било, они су гонили и уништавали. Они су у њој гледали отпор, борбу, самосталност и државу. Они су бајонетима скидали натписе по улицама, мењали њихове називе, брисали фирме, копали плоче на кућама, а наметали њима пријатељску предану и верну латиницу, која је значила покориност и самоодрицање. И ако би вам се поставило питање: ко су онда били најревноснији помагачи онога крвничког насиља, гоњења и мржње и најцрњи душмани српскога племена, ви би данас исто тако били принуђени да ћутите, као што сте и пре осам година морали ћутати и трпети.

На Преображење 1925

ЛЕОН БУРЖОА У НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ У НИШУ

У скоро преминуо је знаменити француски државник Леон Буржоа. Француска је у њему ожалила једнога од најистакнутијих државника треће Републике и савремене Француске. Као политичар, он је припадао партији социјалистичко-радикалној, али, како се сад нарочито износи, он је увек сузбијао екстремне тенденције своје партије и изводио је на правац помирљивости и толеранције.

Леон Буржоа умро је као сенатор, пошто је небројено пута био министар, више пута претседник владе а последњих година, као посланик, претседник коморе, а као сенатор претседник Сената. Он је био први француски делегат у Хашкој конференцији мира и почасни претседник француске делегације у Друштву народа.

После смрти Феликса Фора, он је готово увек истицао као кандидат, кад год је требало бирати новог претседника Републике. Али се Леон Буржоа никад није хтео примити тога места, да не би тиме слабио велики политички значај своје партије, којој је као активни вођ давао директиву, што му не би било могућно у више-мање пасивној улози претседника Републике.

Ја нисам никад имао прилике да видим Леона Буржоа на претседничкој фотелји француске Скупштине у Палати Бурбонској ни францускога Сената у палати Луксенбуршкој у Паризу. Али сам имао срећу да га видим као госта на једној седници наше

Народне скупштине, на почасном месту поред претседника Скупштине.

То је било у новембру 1898 у Нишу. Скупштина беше сазвана у редован сазив. На влади је било министарство Владана Ђорђевића. Скупштина је била састављена из напредњака и либерала. Краљ Александар је маневрисао вешто и уметно њиховим узајамним неповерењем, њиховим утркивањем у изјавама оданости престолу и династији и њиховом заједничком зебњом од радикала, и ако је радикални шеф — Пашић — у то време лежао у пожаревачком казненем заводу. Краљ Милан, као командант активне војске, беше позвао у Ниш све дивизијаре, да се са њима и одлучним министром војним Драгомиром Вучковићем, посаветује о организацији и потребама војске, која ће после четрнаест година, на Куманову, оправдати ову њихову бригу и старанье. Начелник Главног ђенералштаба био је ђенерал Цинцармарковић, а дивизијари: дунавски ђенерал Ђукић, моравски ђенерал Мостић, шумадски ђенерал Срећковић, дрински пуковник Штурм, тимочки пуковник Божа Јанковић, коњички ђенерал Лаза Лазаревић.

Те године, у зиму, навршавало се четрдесет година од знамените Светоандрејске Скупштине. Скупштина је још у јулу, иницијативом либералних посланика, прогласила Кнеза Милоша за „Милоша Великог“. Установљена је медаља у спомен Светоандрејске Скупштине и највиши Орден Милоша Великог. А 12 децембра, Скупштина је корпоративно честитала Краљу даи повратка династије Обреновића на престо Србије. Краљ се том приликом пољубио са чачанским послаником чича-Николом Радовановићем, за кога се изнело да је још једини од старих Светоандрејеваца у овој садањој скупштини, па се после утврдило, да је чича-Никола тек 1859 под Кнезом Милошем, први пут дошао у Скупштину.

Ко је од сведока оних бурних овација, одушевљења и многолетстава могао мислити да ће се династија Милоша Великог већ после две године и два месеца заљуљати смрћу Краља Милана у изгнанству и угасити после четири године и шест месеца погубијом Краља Александра у двору његовом.

Једнога дана чу се како ће, у повратку из Цариграда са екскурзије на Левант, пропутовати кроз Ниш познати француски државник и члан парламента Леон Буржоа. — Краљ Милан увек пажљив и довитљив, а велики мајстор кад год треба извести какву нарочиту свечаност, учини предлог Краљу да се укаже нарочита пажња и приреди одличан дочек човеку, за кога је тврдио да врло лако може постати претседник француске Републике. Краљев секретар Милош Петровијевић буде одмах упућен да на дворском возу изађе до прве станице на сусрет одличном путнику и да га допрати у Ниш, где му је и нарочити стан спремљен. После аудијенције код оба Краља, приређен му је свечан ручак, на који је био позван из Београда и тадашњи француски посланик г. Маршан.

Леон Буржоа био је човек око 47 година, средњег али снажнога раста, крупне главе, густе браде и бркова, пријатног лица, изразитих очију са цвикером на танком гађтану. Цела његова појава одавала је високу културу, дубоку интелигенцију, окретност, љубазност, присебност, поуздано држање и манире великога парламентарца и политичара.

За ручком Краљ је напио здравицу Француској и њеном такм одличном државнику, кога има велико задовољство да види за својим столом као драгога госта свога и своје земље. Краљ Милан „по допуштењу Краљевом“, напио је, као Командант активне војске, здравицу војсци француској, узносећи њене сјајне врлине и њене славне традиције.

На обе здравнице одговорио је Леон Буржоа, давши израза своје узбуђењу и захвалности на овако ласкавим речима за његову земљу, њену војску и своју скромну личност.

После ручка Краљеви су са својим гостима прешли у салон, где је служена кава. Било је право и ретко задовољство слушати така два бриљантна сабеседника као што су били Краљ Милан и Леон Буржоа. Разговор је био неусиљен, чисто другарски и они су се тако рећи надметали у духовитом и живом сликању и описивању доживљаја и карактеристичи људи и ситуација. Нарочито је Леон Буржоа с највећим интересовањем слушао жива разлагања наших политичких прилика. Краљ Милан му је, као вођи француских радикала, износио организацију радикалне пар-

тије у Србији, њихове одборе, њихове пододборе, њихове чланске карте од пола динара, њихове оптужбе против њега, живо, занимљиво, с покретима њему урођеним: да запне грлом, да подигне руке или да за један моменат прекине говор, колико да тргне дим из цигарете. Али је причао весело, без срибе, без мржње, без тенденциозног подмудрачења, начином као што се причају догађаји како су се развијали и низали. Леон Буржоа је све то слушао као нешто за њега ново. Њега су нарочито занимале приче о месним организацијама и партиским картама. Он је истицао како код њих постоје само агитациони одбори о изборима, где посланички кандидат на зборовима развија свој програм, па се после избора ти одбори растурају, а тек се у парламенту формирају и удружују партиске групе с утврђеним програмима.

Сутрадан, 27 новембра, Леон Буржоа присуствовао је седници Народне скупштине. Претседник скупштине био је чича Сима Несторовић. Неоспорно честит човек, чича Сима је у млађим годинама прошао и кроз сито и кроз решето наше парламентарне борбе и трвења, па се најпосле стишао и савио око Обреновића као њихов свагдашњи пријатељ. Њега су у Скупштини поштовали и слушали више као каквог старешину задруге него као претседника парламента. Пословник скупштински за њега није значао богзна шта, а није га баш много ни знао. И кад би какав говорљиви посланик устао тражити реч а чича-Сима му љутито довикнуо да му не да реч, јер је доста говорио, — нико му на томе не би замерио, нити би ко протествовао, па чак ни онај пријављени говорник.

Потпретседник Скупштине био је Драгомир Рајовић на чију су приврженост Краљеви нарочито рачунали. Кад је приликом Светоандрејске прославе Краљ Александар нарочито истакао заслуге његовог оца за династију, Рајовић му је пред Скупштином дао свечано уверење оданости, истичући као нарочиту гаранцију, како у његовим жилама тече крв Цветка Рајовића.

При уласку у Скупштину, потпретседник Рајовић нарочито јој је претставио одличнога госта једнога од најугледнијих чланова францускога парламента. Посланици су му громко довикивали: „Живео“ и „добро дошао“, на чему је Леон Буржоа захваљивао поклоном лево и десно.

Потом је одлични гост заузео почасно место поред претседника Скупштине, који је предузео руководити седницом.

Скупштина је држана у школи, одмах иза Саборне цркве. То је пространа дворана са ћачким скамијама, и пролазом по средини. Код уласка подиђуте су биле узвишнице за претседништво, Владу и секретаријат. У средини балдахин са Краљевом сликом, а пред њом катедра од растовине са таковског грма, са које је Краљ читао своју престону беседу. Говорничке трибине није било, него су посланици говорили са свога места, стојећи и машући дотичним законским пројектом, савијеним у трубу. Слушалаца у Скупштини није било много, а није за њих ни било нарочите галерије. Оно мало новинара стајало је дуж зида лево и десно. А већ Нишлије, заузети својим пословима, нису много ни марили да се „мају“ по Скупштини.

Леон Буржоа је све ово посматрао с великим интересовањем и радозналости. И његово би уживање било још веће да је разумевао српски и могао пратити ток дебате и говоре посланичке. Колико би за њега занимљиво било да је могао чути самога претседника Скупштине, кад се умеша у дебату, па, приликом разговора о нашој свињарској трговини, љутито, више као свињарски трговац него као народни посланик, надугачко прича, како они тамо у Штајнбруху киње наше трговце и муче стоку; како под изговором сумње да има болесних свиња, онај тамо обесни директор вишне „момце“, те бездушно обарају свиње, па им поваде „језице“, бајаги да нису заражене. Или, да је могао чути чича Живка Јеремића из Мушића, како у жучном говору, уз бурни смех и одобравање, окрха, онако клот, оца и матер, што му је, до душе, било више узречица него псовка. Он се није устезао да тако записива и пред самим Краљем, који га је, баш ради те његове отворености врло волео, често призивао и радо слушао.

Или, да је могао разумети жустрога Ђурђа Јеленковића из Галибабинаца, чији је сврљински говор увек у весело расположење доводио нарочито рудничке, ужичке и ваљевске посланике, којима је Ђурђе довикивао: „а шта се, бре, па смејете, ово је што ви казујем жално, и нч није за смејање“. Иначе је Јеленковић био врло поштен сељак и није био ни налик на једнога од његових давнашњих претходника, који је крај све, онда врло скромне

дневнице, успеваo да купује њиве и да их назове по скупштина-
ма, на којима је био посланик. Тако је он имао њиву Мало-Госпо-
ђинску, Преображенску, Велико-Госпођинску и Михољску.

Ипак, Леон Буржов био је врло задовољан оним што је ви-
део, а нарочито пажњом и симпатијама које су му указане, а које
су биле врло искрене.

Све то као да је јуче било, а ето од тада је прохујало читавих
двадесет и седам година.

25 октобра 1925

КРОЗ НАШ СТАРИ БЕОГРАД

Н пре праве зиме почела је већ велика сезона у нашем новом Београду. Ми се поносимо не истина модерним уређењем престонице: њеном калдрмом преко које ломимо вратове, њеним осветљењем, које се прекида баш онда кад нам највише треба, трамвајским саобраћајем који још подносимо ако се не журимо на какав посао, — али се поносимо великим полетом који је узео наш модерни друштвени живот, приманјима по салонима, забавама, концертима, клубовима који имају своје називе по примеру великих светских центара, и у којима на једној страни грува џаз-банд, а на другој клизе карте и шуште хиљадарке.

Али зато ипак не треба мислити, да у негдашњем старом и маленом Београду није било никаквог живота духовног ни друштвеног, него да је чампо у застоју, чекајући ова нова времена, да тек прене из мртвила и досаде. Кад бисте, да би освежили своје сећање, још и прелистали списе и новине из оних времена, ви бисте се зачудили како су бујно и с каквом младалачком свежином куцали дамари ондашњег нашег Београда и с каквим је снажним замахом и родољубивим одушевљењем стремило новом културном и политичком животу.

Многе појаве из оног времена и онога живота, могу вам изгледати невероватне и наивне, али су оне баш због тога необично миле и симпатичне.

Ја сам их неке из онога времена побележио и нарочито их са данашњим приликама упоредно.

Ви, на пример, знате како данас изгледају претставе, нарочито премијере у нашем позоришту. Знате сјајно осветљену дворану, топлу и угодну. Видели сте публику по лежама и седишћима, раскошне тоалете, блиставе костиме на позорници, нове декорације, пун и снажан оркестар.

А пре шесет година давале су у Кнежевој пивари позоришне претставе, бедне, сиромашне и једва осветљене. Једна белешка из године 1864 износи, како је 6 јануара те године, даван „Силом болесник“. Позориште се није грејало, а температура је била деветнаест степени Реомирових испод нуле!

То се зове бити „љубитељ“ народног позоришта! А данас се чак чују протести зашто се трамваји не греју и не пале ватре по улицама.

А онда је уместо сваких празних разговора и протеста, одмах на неколико дана после оне ледене претставе, приређен велики бал с лутријом у корист народног позоришта. Улазнице су плаћали само мушки посетиоци и то по један талир од особе.

Знате већ какве се игре играју на данашњим баловима и забавама. А за један од тадашњих балова, новине су објавиле нарочиту „сензацију“. Оне су јавиле како ће се за први општински бал узети између осталих нових игара и српски кадрил „Даница“ па изјављују наду, да госпође и госпођице које те игре знају, неће с тога бала изостати.

Исто тако ни концерти, вокални и инструментални, нису били непознати нашим старцима и бабама, које су и саме биле признате уметнице. Тако се нарочито помиње један концерт Певачког друштва од 8 марта 1864 г. Он је отворен песмом Св. Сави, коју је отпевао мушки хор. После једне војничке песме, госпође Цецилија Поповић и Катарина Станишић отсвирале су у четири руке варијације из „Корадине“, да су гости били очигледно тронуте. И још су обе госпође „са пуно осећања и дивоте“, отпевале дует од Менделсона, а пратио их Корнелије Станковић. Али је с највећим одушевљењем пропраћена „словенска“ песма „Напред“ и морала се још једном отпевати. „Што се та песма толико допала, има се приписати, осим велике вештине којом је хор отпевао

још и њеном народном садржају и народној мелодији. У овом погледу види се с каквим се звуцима највише саглашава срце и душа у Србина. Што је год народно, то у души нашој налази највише обзира".

Још се нарочито помиње концерт, који је 22 децембра 1864 давала на виолини Чехиња Будислава Халасова. Особито се хвали њено извођење комада „Тичица на грани“, „где је кулминирала сва вештачка снага њезина; гласови што извираху испод жица на виолини беху тако природни, као да их слушамо гдегод у зеленом луту".

На овом концерту суделовали су и наши великошколци „похвалним декламовањем“. Концерту су присуствовали Кнез Михаило и Књегинја Јулија, која је била „у прекрасном српском оделу".

Велика идеја народног уједињења и слободе струјала је у пуном напону и силним одушевљењем загревала цео живот народни. Као занимљива илустрација тога великог покрета може служити једно писмо, које је још 1859 године писао млади питомац Војне академије Јован Драгашевић у Париз своје другу, студенту Ђоки Павловићу. То је писмо од необичне актуелне вредности.

У писму од 23 септембра 1859 Драгашевић, између осталог каже Ђоки Павловићу:

„Као најновије а одвећ повољно имам ти казати, да је Кнез Мијаило 20 септембра примио врховно заповедништво над војском, које је не малу радост у нама војницима произвело, јер то значи да ће се одсад на ту струку, која нашој држави треба те мељ да буде, више пазити. Да пак на војску највише обраћати се ваља, можеш се уверити и сам ако посматраш наше географско и политичко положење, које заузимамо у Европи и овом Балканском Полуострву. Који положај запрема у Италији Пијемонт, тај и још бољи запрема наша домовина у Турској. Као центрум јужних словена, као јак бедем и владалац десне обале Дунава, као исти елемент обиталаца леве Дунавске обале, можемо бити кључ целог доњег Дунава, узрок пропасти два царства. Између Арбаније и Срема, између Босне и Бугарске — можемо бити држава која ће на исти начин доћи у додир с Грчком као Француска

и Енглеска. Осим тога нама ваља још и ослободити се и ослободити и друге Србе, који немају ни оружја, ни руку ни главе. Ми имамо оперисати не само у Турској, куда нам је најприродније, него и у Аустрији. И кад посмотриш стање у коме је Аустрија, нећеш ли и сам помислити, признати и рећи, да нам претстоји у Аустрији дејствовати пре него и у Турској. Неће дуго, ако само паметни будемо, проћи, па ће карта Европе сасвим друкчије изгледати. Драва и Дунав, Искар, Балкан и Тесалија, Јадранско Море — то треба да буду границе нашој домовини. А ти драги мој Србине радуј се кад чујеш да смо добро и кажи ко те упита, да је Србину упознао своје име, чита историју своје прошлости, обраћа се југу одакле је и потиснут. Кажи љубљеном Французу да Србин сада пева овај ирмос у храму своје народности: Господи! призри на Призрен и да посјетит јего љубав твоја".

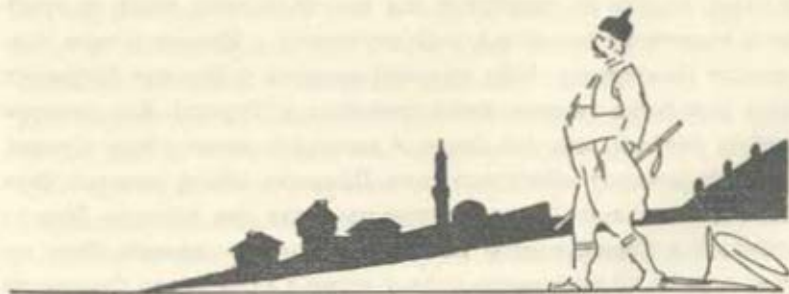
А знате ли како је изгледао и колики је био пре шесет година наш Београд, који је тако снажно корачао и напредовао на пољу нашег политичког и културног живота?

По службеној статистици Београд је пре шесет година, 1864 године, имао:

17.000 становника, од којих 9.600 мушких и 7.400 женских; 2.700 пореских глава; 318 чиновника; 19 свештеника; 7 калуђера; 12 основних школа мушких и толико женских; 12 учитеља; 7 учитељица; 1.936 ученика; 430 ученица; 3.300 кућа; 5 црква (?); 69 државних и 14 општинских зграда; 1.578 дућана; 300 механа и кавана.

Упоредите га с данашњим Београдом.

На Божић 1925

БЕЛЕШКЕ О СТАРОМ БЕОГРАДУ

Ништа ми данас не прави веће задовољство, него прелиставати старе новине из времена давнашње моје младости. Оне ми данас, као драгоцен потсетник после шесет и више година, освежавају сећање на ондашњи живот, људе и догађаје. Оне у чудесној светлости изазивају јасну слику старог Београда, износе и објашњавају понеке појаве, које су онда детињском ми оку или неопажене промакле или необјашњене остале. А колико су тек данас те појаве занимљиве и поучне. Ви из њих видите како се Београд, тако рећи на ваше очи, из године у годину преображава, како са себе, поступно али стално, редом снима све знаке старе, неуређене, оријенталске пароши која се модернизира и обнавља. Улице се регулишу, старе капије и зидине руше, нове зграде подижу. У њему струји свеж дах новог живота, културе и напретка. Понеке од тих појава изгледају данас ситне, непојмљиве и наивне, али оне ипак одговарају духу онога времена, које је било време буђења, патриотског заноса, идеалисања, потстицаног сећањем на славну народну прошлост и уздањем у велику његову будућност.

Државни, или како се то и сад каже, општенародни празници, светковани су у оно време с нарочитом свечаношћу и помпом. Београд се одушевљавао тим прославама у којима је гледао развијену моћ и снагу нове Србије.

Сећам се тако једне свечаности на Цвети 16 априла 1861 године. У Саборној цркви свечану службу служи митрополит Михаил. Грмљавина топова објављује долазак Кнеза Михаила. Он у старинском властелинском оделу, окружен министрима и великодостојницима државним, поносито улази у цркву. Високог раста, витког стаса, озбиљна лица, крупних очију из којих се излива и топлина његове родољубиве душе и одлучност његовог беспрекорног карактера, широких груди покривених орденима и лентом руског Белог Орла, с калпаком у левој руци, наслоњеној на балчак Милошеве сабље, окићене драгим камењем — ступа он одмереним, крупним корацама, прилази своме столу, отпоздрављајући лаким поклоном сав онај народ, који га поздравља с дубоким поштовањем и љубављу. Он отстоји службу озбиљно и побожно, непомично окренут олтару за све време литургије. А иза њега, у своме столу, Кнегиња Јулија у богатом српскоме оделу. Тај сто Кнегињин није ни постојао до 1861 године. Кад је Саборна црква саграђена, подигнута су била само она прва два стола: за Митрополита са иконом Светог Саве и за Кнеза са иконом псалмопевца цара Давида. То је било по свој прилици стога, што је за жене било место само у женској препрати, од чега нису изузетак чиниле ни Кнегиња Љубица ни Кнегиња Персида. Тек је Кнез Михаил подигао за Кнегињу трећи сто са иконом Богородичином. У тај сто ступила је Кнегиња Јулија први пут на Цвети, 16 априла 1861 године. За овај сто новине онога времена кажу, како је „подарак Његове Светлости, прекрасно израђен с вештим живописом, који претставља изображење Богородице, држећи у наручју Исуса Христа. Овим подарком је у многама увеличана великолепност наше цркве”.

А на Ускрс, 23 априла те исте 1861 године, служио је Митрополит Михаил у новом архијерејском окруту, који му је Кнегиња Јулија подарила. „Сви су поједини делови овога окрута”, кажу тадашње новине, „од особите лепе, сребрном жицом изаткане материје, врло вешто и по укусу руком светле госпође Кнегиње везени, свуда унаоколо широким златним ширитом обложени и по окрацима украшени”.

У писму од 15 априла 1861, којим Митрополиту тај окрут шаље, Кнегиња каже да то чини „у хришћанској побожности и

почитању према светој цркви свога светлог супруга и прељу-
безног народа”.

Саборна црква, у оно време, издизала се изнад ниских и
неугледних кућа, нарочито у оном сплету тесних и кривудавих
улица око оближње Варош-капије и шанца, који се одатле Сави
спуштао. Преко тих кућа, торањ Саборне цркве издизао се чак
и изнад оближњег минарета Дефтердар-џамије до лутеранске
цркве у садашњој улици Вука Караџића.

Врло је занимљива историја ове лутеранске цркве.

Она је првобитно намењена и саграђена за католичку цркву.

Одлуком својом од 16 јуна 1855 године Кнез Александар Ка-
рађорђевић, у споразуму са Државним саветом, решава „да се
из призренија к малобројном стању српских поданика римокато-
личког вјероисповједанија житеља београдских, к утјешенију њи-
ном духовном, потпора једна од стране Правленија нашег учини”.

Потпора ова била је, за оно време, врло обилата.

За католичку цркву уступљен је „плац правителствени, на
коме је негда била кућа кнеза Симе Марковића, близу Делиске
чесме до џамије, преко пута баште Кнеза Александра”. На томе
плацу имала се направити „црква од камена” и „квартир” за
свештеника од „цигле са дирецима”. За све то одобрена је сума
од две хиљаде талира из касе државне. А док општина црквена
не узмогне сама плаћати свештеника, одређена му је из касе
државне годишња помоћ од триста талира поред таксе коју ће
он наплаћивати од својих парохијана.

Једини је услов био да свештеник буде српски поданик.

У смислу ове одлуке донесен је нарочити Закон 19 децембра
1855 године.

И кад је црква била готова, деси се нешто неочекивано. Ка-
толици београдски одбију да приме цркву, за коју су сами то-
лико молили. По подацима, којима располаже београдска еван-
геличка црквена општина, а који су црпили из ђаковачке влади-
чанске архиве, католици су одбили да приме цркву по савету
владике Штросмајера, коме се није свидео једини услов, да све-
штеник католичке цркве мора бити српски поданик. Тај је услов
владци био неугодан, јер би, по његовом мишљењу, могао на-
ступити случај, да српска влада задржи свештеника и онда, ако

се он не би у свему повиновао налозима свога владике. Осим тога и сам свештеник није хтео прећи цркви, јер се она, иако му је иначе по вољи, налази у турском крају, па су Турци јако озлојеђени што је црква подигнута међу њиховим џамијама.

Међутим се десила промена на престолу 1858 године. Евангеличка црквена општина, и сама врло сиромашна, имала је своју богомољу у кући некога Крсте Павловића абације у абациској улици. Али Крста умре, кућа му се на лицитацији прода, и општина остане без богомоље.

На нову годину 1860, Кнез Милош изјави пастору Целину који му је дошао на подворење, да ће општини евангеличкој још те исте године саградити цркву. И како већ ону саграђену цркву католици никако нису хтели примити, то на заузимање прускога конзула Меронија, а на нарочито настојавање самога Кнеза Михаила, упути Кнез Милош 16 априла 1860 Државном савету овај свој акт: „ја сам одобрио и коме треба саопштио закључење Савета од јучерашњег Бр. 807, да се она капела и кућа за свештеника, која је по решењу од 19 децембра 1855 ВБр. 1459 начињена за наше поданике римокатоличког вјероисповједанија, по коју они нису хтели примити, уступи нашим поданицима вјероисповједанија Аугсбурског“.

Колико племените толеранције код ове двојице наших „балканских“ владалаца, кнезова Милоша и Александра, а колико тесногрудости чак код једног владике Штросмијера.

У акту Кнеза Александра од 16 јуна 1855 поменуто је, да се плац, који се за католичку цркву уступа, налази близу Делиске чесме, до џамије, а преко пута кнежеве баште. Данас тамо нема ни џамије ни Делиске чесме ни баште. Џамија је порушена некако после бомбардовања од 1862. А простор између Кнез Михайлове и Делиске улице, целом левом страном Кнез Михайлове улице, идући Калемегдану, од садање Спасићеве куће, задужбине за инвалиде, па до улице Краља Петра, био је празан плац, или башта Кнеза Александра. Само последња кућа, на самом углу Кнез Михайлове и Краља Петра улице, постојала је и тада, опет као својина Кнеза Александра, спојена с баштом. Ту башту држао је као пивницу пок. Никола Свилокосић. А у оној кући на углу, становао је зет и попечитељ Кнеза Александра Ко-

ста Николајевић, један од најумнијих државника и најчеститијих људи онога времена.

Цело то имање Кнеза Александра продато је на лицитацији после 1868 године и друштво „Слога“ које га је купило, парцелисало га је, задржавши ону кућу на углу, која спољним својим изгледом у главном и данас стоји, како је и била.

Што се тиче Делиске чесме, она је била припијена уз сам угао баште. И кад је регулацијом вароши 1869 године, Кнез Михаилава улица проширена, чесма је остала наспред улице и много доцније одаиде уклоњена.

Данас се за Делиску чесму, по којој је и цела она околина називана, поготову више и не зна, онако исто, као што је и знаменита Чукур-чесма заборављена. А она је била на раскршћу данашњих улица Добрачине и Господар-Јевремове. Од ове више ни трага нема. Међутим познати београдски трговац пок. Ванђел Тома оставио је једну суму новаца за споменик, који би се подигао на месту где је била Чукур-чесма. За израду тога споменика, који би коштао четрнаест хиљада динара, Министарство просвете расписало је било конкурс, коме је остављен рок до краја јануара 1912 године, да би се споменик подигао те исте године, када се навршавала педесетогодишњица догађаја код Чукур-чесме и бомбардовања Београда. Од тога рока прошло је ево четрнаест година и никад више није било помена ни о остави Ванђела Томе ни о споменику код негдашње Чукур-чесме. Да ли у нашој општини знају за ту оставу и за тај споменик? Ако се тога икад сете, нека им је овде бар остало напоменуто где је Чукур-чесма била, јер се можда и то заборавило.

Већ те исте године 1861, дакле још пре бомбарновања Београда и сеобе Турака из вароши, Београд се почео снажно подизати. Зидање нових зграда отпочело је на све стране. А колико су наши стари општинари водили бригу и имали смисла за улепшавање вароши, један је доказ и то, што је одмах у почетку било „забрањено на новим зградама или на оним које се поправљају, ћепенке правити и басмаке на улици испуштати“. То су они увиђали пре шесет и пет година. А данас видите те басмаке испуштене на улици и на новим зградама. Колико је њих подигло своје зграде по нивелационом плану, који су од општине

примили. И кад су те зграде подигнуте и уласци у куће и дућане удешени према тој нивелацији у равнини с тротоаром, онда је наједанпут дошло ново нивелисање. Тротоари су негде издигнути и затрпали подруме и сутерене, а негде спуштени, да се без басамака није могло ући у зграде и дућане. Тако су постале неравнине тротоара, да преко њих, нарочито ноћу и при рђавом осветлењу, вратове ломите, басамаци пред дућанима који сметају пролазу, читаве терасе које кућама и изглед руже и вредност умањују.

Колико су онда биле улице тесне а зграде трошне, најбоље се види из једне полициске наредбе, којом је, под казном од једног до шест цванцира, било забрањено ићи улицама „с упаленим цигарама и чибуцима, да се не би несрећа догодила”. Уопште узевши, полициске и општинске власти предузеле су биле врло енергичне мере како за ред и чистоћу у вароши, тако и за организацију саме полициске службе. Наређено је да се по улицама и авлијама одржава највећа чистоћа, да се баште држе у доброј огради, да се стока не пушта пландовати по улицама, но свако да је тачно пред говедара на одређено место истерује, да се ошаци уредио чисте, фењери пред кафанама и механама увек на време пале, улице четвртком и недељом рано изјутра чисте, дрва добро у хватове с потпуном мером слажу, родитељи добро да пазе на децу да не би сама излазила, јер се догађало да су се изгубила.

А да би се уверила о тачном вршењу својих наредаба, полиција је чинила честе прегледе по вароши. Тако је забележено како је неке хватове дрва на Сави, нетачно сложене, растурила и много зелено воће на пијаци уништила. У овом погледу новине су врло ревносно помагале полицију у вршењу службе и често пута врло оштро кориле публику за нехат и мурдарлук. На једном, на пример, месту, оне кажу: „лане (т. ј. 1860 године) посађени су на Теразијама кестени, али се не чувају, него су ломљени, па су замењивани и опет ломљени. Пуштају се говеда те пландују и чине квар. Јест, али нама је тешко све што ред доноси и ако остане тако, нећемо никад реда ни имати. Али ми као да смо такви, да волимо да нас на добро наше терају, него да га сами тражимо. А кад смо такви, онда ће и власт чинити своје”.

Из ове белешке може се лако закључити, шта се све имало радити за уређење вароши, у којој су по улицама, и још наспред Теразија, говеда пландовала.

Али поред свију тешкоћа, Београд је ипак кретао напред из овог великог застоја. Сиромашна као што је била, а да би дошла до сретстава за разноврсне своје реформаторске послове, Општина је врло често приређивала своје општинске балове. Тако је почетком 1862, одлучила да приреди пет балова, између осталог у корист сиротињског фонда и грађанске болнице, коју је још 26 маја 1861 одлучила зидати. Први такав бал Општина је заказала за 14 јануар 1862. У својој објави Општина је нашла за потребно опоменути публику „да на бал не води децу, јер су она сметња, а и власт ће је враћати“.

Тај обичај доводити и чак и доносити децу на забаве лако је објаснити за оно време, кад наше домаћице, осим каквог шегрта или циганчета, нису имале друге послуге, на којој би децу оставиле. Тако се сећам да су на општинском балу у Ваљеву 1877 године, за врем одмора, жене дојиле своју децу у суседној соби, док су општински пидури кантама поливали дворану, да се покупи прашина, која се дигла до тавана. После одмора враћало се на игру, а она деца мирно су спавала у својим коритима, поредом и на смену чувана.

Те исте године Општина је београдска имала пуне руке посла око регрутације и уписа у народну војску, којој су београдски грађани, а нарочито имућни трговци, имали да даду елиту коњаника, неку врсту народне гарде.

Године 1861 установљена је народна војска, о којој је обнародовано „Устројство за одбрану земље и одржање права Књажевства“. По том устројству земља је била подељена на пет команада:

Дриносавску (Ваљево) са 7.426 пешака, 400 коњаника, 159 пионира, свега десет батаљона, четири ескадрона и једна батерија;

Јужноморавску (Карановац) 9.613 пешака, 517 коњаника, 208 пионира, свега тринаест батаљона, пет ескадрона и једна батерија;

Тимочку (Зајечар) 8.210 пешака, 441 коњаника, 176 пионира, свега дванаест батаљона, пет ескадрона, једна батерија;

Источноморавску (Свилајенац) 8.312 пешака, 448 коњаника, 179 пионира, свега десет батаљона, пет ескадрона, једна батерија; Западноморавску (Крагујевац) 12.284 пешака, 661 коњаника, 1.200 топџија, 203 пионира, свега седамнаест батаљона, седам ескадрона, две батерије.

Укупно 45.844 пешака, 2.467 коњаника, 925 пионира, 1.200 топџија или 62 батаљона, 26 ескадрона и 6 батерија.

То је заметак велике српске војне силе, која ће после педесет година извојевати народно уједињење, овековечити спомен ономе који ју је основао, а осветлати образ и себи и ономе који ју је водио.

II

Послови око уређења вароши и организације јавне безбедности, нарочито су интензивно продужени и у идућој години.

Почетком 1862, на позив Министарства унутрашњих дела, Општина установљава чету ноћних стражара — патролџија. Та чета састављена је била из педесет добровољаца, које је Општина плаћала, а који су били потчињени Управи града Београда. Добровольци кад се упишу, морали су служити бар годину дана, а имали су плате по девет талира на месец. А месеца маја организована је прва пожарна чета из жандарма, који су нарочито за то обучавани. Потребну спрему набавила је Општина, а прописана су правила за оџачаре, коваче, браваре и дунђере, где им се валаало наћи на случај пожара.

Догађај код Чукур-чесме у недељу 3 јуна и бомбардовање Београда у уторак 5 јуна 1862, чине један огроман преокрет за напредак Београда. Турци се селе из вароши, капије се руше, шанац који пресеца варош од Дунава до Саве равни се са земљом и нестаје га. Једина тврда Стамбол-капија, између данашњег споменика и позоришта, некада страшна и мрачна, стајала је сада мирна и безопасна, све до 1866 године. Огромна крила, гвозденим таблама обложена, била су, широм отворена и припијена уз унутрашње зидове, стражаре напуштене, казамати празни, пушкарнице пусте. Кад кроз капију прођете, задахне вас опора мемла из њених мрачних лагуна. Једино ласте улећу и излећу из без-

бројних гнезда испод њених сводова. А озго, на њеноме темену, набујао читав коров зове, трња и млечике, који се у пролеће расцвети, те капија изгледа као огромним шареним ћилимом застрвена. Тамо су некада јегленисали турски забити и ерлије, сркали каву из филцана у срмали-зарфовима, пили тутун на чибукe од абонеса или наргилета од биљуре и сехирили у оном калабалуку од света и фукаре што доле кроз капију промиче или се пред њом зауставља и галами.

Али су Турци остали у тврђави београдској још пуних пет година. Требало је да Кнез Михаило 6 априла 1867 тријумфално уђе у град београдски, да уклони оних педесет и шест турских топова, с градских бедема на варош наперених, па да Београд дахне слободно и пуним плућима.

Из те године 1862, године бомбардовања Београда, вредно је оживети једну успомену и изнети једну слику која је, нарочито данас, веома занимљива. Тринаестог августа чета лицејска дала је на својој барикади сјајну гозбу хрватском позоришном друштву, које је гостовало у Београду под управом Веселиковића и Адама Мандровића. Барикада је била на домак турских топова. „Не може се“, вели кроничар, „описати безгранично одушевљење што владаше у стану лицејском, нити радост што у срцу сваког патриоте пробудише оваки знаци љубави два братска племена. Свечаност је трајала од дванаест сати у подне до у ноћ. Старешина чете лицејске Коста Магазиновић напио је хрватском позоришном друштву и целом народу хрватском. А један члан хрватског друштва напио је Кнезу Михаилу.“

Одушевљење којим се заталасао цео народ, огледало се и у знатним прилозима за велике догађаје који су очекивани. Кнез Михаило, поред других прилога, одрекао се целе своје цивилисте за све време док је трајало ванредно стање. Министри и чиновници уступили су исто тако један део својих плата. Поклони су притицали са свију страна у новцу и храни. Чак су родољубиви Панчевци поклонили две лађе пуне жита. Нарочито је изнесено, како се у целој земљи грађани утркују не само да на време измире свој порез, но да приложе више него што су порезани. Београд се у томе нарочито надметао с осталим варошима.

Али је опасност да букне пожар на Балкану, отклоњена или

боље рећи одложена заузимањем Великих сила, које су на цариградској конференцији одлучиле, да се Турци иселе из вароши, али да градови на Сави и Дунаву остану и даље у турским рукама. Наступило је затишје, које је трајало пуних четрнаест година, све до године 1876, пошто је тресак невесињске пушке дао знак на узбуну.

После цариградских одлука, које је Србија, још војнички неспремна, морала примити, Београд се опет вратио редовном животу.

•

Једна пошина из онога времена, која је живо интересовала Београд, биле су трке заведене настојавањем Кнеза Михаила. За приређивање тих трка састављен је био нарочити одбор, у коме су били први Кнежев ађутант пуковник Драгутин Жабарац, управник Артилериске школе, потпуковник Фрања Зах, трговац Арса Лукић и деловођа, Кнежев секретар, Димитрије Јоксић. Место за трке „одређено је више фишецкиске чаршије, које је већ и премерено.”

Прве трке у Београду биле су 14 априла 1863. Одређене су биле три трке: прва за официре, друга за народне коњанике и трећа „за свакога ко хоће”. Прве награде добили су: у официрској трци капетан Нићифор Јовановић осамдесет дуката, у трци народних коњаника Никола Хаџи-Тома осамдесет дуката, а у трећој, општој трци, опет капетан Нићифор Јовановић, сто дуката.

Кнез задовољан овим тркама, на које се био слегао цео Београд, дао је тога истог дана у вече у своме Двору велику забаву, на коју су били позвани сви учесници на тркама и велики број гостију из првих редова београдског грађанства.

Напоменули смо како је Општина, у корист својих општинских циљева и хуманих установа, често давала забаве и балове, као што их је давао и Кнез Михаило. О таквом једном општинском балу забележено је као занимљиво, како је београдски Паша са својим официрима играо српско коло уз гајде, на велико уживање Кнеза, Кнегиње и других многобројних гостију.

Ти балови, и општински и дворски, врло чести и радо посећивани, имали су и својих незгода. Због оскудице подвоза, а кад је рђаво време, одлазак на балове и забаве био је врло отежан.

На фијакере, у колико их је било, и на њихове претеране цене, управо уцене, још је онда била врло оправдана повика, управо као и данас. „Фијакери“, каже једна белешка, „већ не знају шта ће да наплаћују. Нека си само и педесет корака са станом далеко од гостионице, без дуката неће те одвести“. Исто су тако подизане жалбе против гостионичара у Општини, где су давани бадови. Један се жалио да је за порцију свињетине платио четири гроша, а за порцију сира три гроша и ако је гостионичар објавио да ће цене по „јестивнику“ (јеловнику) бити снижене.

Ми смо једном приликом причали како је једне године изведен читав ескадрон да разгази снег, да би се могло прићи Двору. Забележен је и други случај, кад је 31 јануара 1865 био бал у Двору. Беше пао необично дубок снег, да се улицама једва могло пролазити. У тој невољи отворени су, „по највишој наредби“ салони Министарства унутрашњих и спољашњих послова, те су се гости тамо пресвлачили па прелазили у Двор пешке, преко рапчишћене авлије. Морало је бити врло занимљиво гледати како гости, господа и даме, газе улицама по снегу с балском тоалетом у бошчама под пазухом, господа са засуканим панталонама с цилиндром на глави, а даме са задигнутим хаљинама у широким кринолинима, већ очешљане, с витицама и локнама. Гарашанинов момак, стари Јова „секретар“, који је навикао дочекивати само стране конзуле и Чича-Николин одаџија Миле Буљубаша, који је знао само за окружне и среске начелнике, морали су се крстити од чуда овим необичним гостима у ово недоба и с оваком опремом. Ипак, морали су их пустити и у министров кабинет и у начелникову канцеларију и у све собе секретарске, писарске и практикантске, па чак и у архиву. Муку су имали док су сутрадан почистили канцеларије од силног пудера по столовима, чиода, шљока, пантљика и ко зна још каквих интимних делова тоалете, које они нити су од бруке могли објављивати да су заборављени, нити се ко усуђивао да их тражи.

После бала, пред саму зору, гости су се враћали у оне министарске собе, као у кабине после купања. Ту су се пресвлачили, па онако уморни, чупави, неиспавани, лица избраздана сасушеним знојем, подбулих очију, излазили из Министарства и рази-

лазили се баш онда, кад се, у расвит зоре, вади хлеб по фурунџиџицама, продаје салеп по улицама и разноси млеко по кућама.

Те исте године, о Тројицама 23 маја 1865, Београд и Србија свечано су прославили педесетогодишњицу таковског устанка. Још у животу заостали Карађорђеви и Милошеви сатрудинци последњи пут су се појавили у Топчидеру, да приме захвалност Отаџбине, коју су из гроба подигли. Тај њихов тријумф био је уједно и њихов опроштај са светом. Одавно их је већ све покрила земља, коју су својом крвљу откупили. А пре одласка својим кућама, или боље својим гробовима, они су у Саборној цркви одстојали службу и помолили се Богу за покој душе својих изгинулих и помрлих другова. Велико звоно на торњу Саборне цркве није могло својим дубоким звуком огласити помен таковским јунацима. Разлупано турским топовима о бомбардовању 1862, оно је било пренесено у Вршац да се тамо прелије и забрујало поново и свечано тек 4 септембра 1865 на дан рођења Кнеза Михаила.

За живот и економске прилике у нашем старом Београду, врло је поучно разгледати један од општинских буџета онога времена. Узели смо онај од 1865 године, која чини средину између два најодлучнија догађаја за судбину и напредак Београда, између бомбардовања 1862 и предаје градова 1867 године.

Буџет Општине београдске за 1865 годину износио је 351.476 гроша пореских, што би чинило 70.295.20 динара предратне вредности.

Поједине партије прихода од великог су интереса и по њиховим изворима и по њиховом износу. Изражен у динарима, годишњи приход од кирије са општинских имања: кућа, дућана, плацева, башта, њива, утрина износио је 3.135.60 динара. Од аренде 34.973.40 динара. Од школске пратње и калдрмије која се у ђумруку наплаћује 7.520 динара. Од такса канцелариских 800 динара, новчаних казни 20 динара, добити на новцу 1.800 динара.

То су поједине партије редовног прихода. Од ванредног прихода, занимљив је нарочито онај од „балова, разних претстава и музика“, који износи 600 динара.

Буџет расхода је још можда и занимљивији. Претседник Општине београдске имао је годишње плате 2.160 дин., први члан суда 1.080, млађи чланови и рачуновођа по 840, књиговођа, ар-

хивар и писари по 480, инжињер 720, лекар 480, бабица 240. Десеторици пандура 2.073, педесеторици ноћних стражара 12.800, огрев, стан учитељима и учитељицама 3.200 динара, огрев и канцелариски материјал за Општину 600 динара, осветљење вароши 2.000 дин., издржавање сирочади која се уче 2.800 динара, попуњавање порезе за оне који је немају откуд платити 600 динара, изношење ђубрета, чишћење боце и тровање паса 400 динара итд.

Према том буџету од 70.295.20 динара за 1865 годину, стоји данас, после равно шесет година, буџет Општине београдске за 1925 годину, у износу од 252,087.798 динара.

Није без интереса за друштвени живот у Београду споменути, да је на Видовдан 1865 основано београдско стрељачко друштво.

Напоменули смо да је Стамбол-капија, после бомбардовања од 1862, једина остала непорушена све до 1866 године. У понедељак 21 марта 1866 почело је рушење те капије. Оно је у половини априла већ било довршено. Као интересантно забележено је, како је у њеним зидинама, поред више ђулади разнога калибра, нађен и један потпуно очуван бакарни ибрик, „скоро пун воде, која је била без икаква задаха, само мутна, као из реке после кише”.

Порушена Стамбол-капија оставила је слободно место за народно позориште, коме је темељ постављен 18 августа 1868, и за споменик Кнезу Михаилу, свечано откривеном на Светог Николу 1882 године. Приступ пијаци и Великој школи постао је отворен. У Капетан-Мишино здање већ се давно било уселило Министарство просвете, гимназија и Велика школа. Распоред је учињен у целој згради. Само је у дворишту здања, марта 1866 намештен сунчани сат, „као регулатор за остале сатове у вароши”. А на крову здања, барјак којим ће дању и црвени фењер којим ће ноћу давати знак за случај пожара у вароши.

У лето 1866 године појави се у Београду колера, која је чилава два месеца беснела и престала тек крајем септембра. Изгледа да је прво планула у турском гарнизону у граду и отуд, преко оближње јеврејске махале, захватила све крајеве. Варош беше као обамрла и све што је могло, уклонило се из ове ватре. Новине из онога времена нису доносиле скоро никаквих извештаја о стању заразе, вероватно по наредби полиције да се не би још увећао страх код становништва. Зараза је била тако опака, да

је било смртних случајева већ на неколико сати после обољења. Мртви су одмах, без икакве пратње, на обичним колима или тањигама, најпречим путем преношени на гробље, тамо без помпе опојани и сахрањивани. Звона су била забрањена, јер је било дана, нарочито у првој половини августа, кад не би целог дана ни престала.

Нова година 1867 одмах је у почетку загладила немиле успомене из старе године. То је била светла година предаје градова, тријумф владавине Кнеза Михаила. Још у току фебруара почеше кружити гласови да је Porta одлучила уступити градове Србији и повући из њих своје гарнизоне. Београд је с грозничавим нестрпљењем очекивао потврду тих гласова. У оно време није било ових данашњих репортера, који би опсели Министарство да од старог Илије Гарашанина чују радосну вест. Београд беше стегао срце, зауставио дах и притајио се чисто у страху, да се, услед експлозије његове радости и одушевљења, Султан некако не раскаје и не попишмани. Бура његовог одушевљења планула је тек, кад је Кнез Михаило, на Цветни четвртак 6 априла 1867, примивши на трибини калемегданској градске кључеве од Али-Риза Паше ујахао у тврдињу као победник и тријумфатор.

•

Пусто поље Калемегданско из године 1867, данас је шеталиште београдско. Али оне трибине, са које је прочитан ферман о предаји градова, нема више. Општина београдска није нашла ништа за целисходније него да већ после месец дана објави, да ону трибину даје путем лицитације под закуп за посластичарницу. Не види се даље да ли је лицитација држана ни коме је трибина уступљена. Може бити најпосле да је и штета што то није учињено. Она би се на тај начин, ко зна, и до данас задржала, те би се бар знало да је у тој сада колачарници, Кнез Михаило некад примио кључеве од градова.

Београдски град, пре него што се наша војска у њему сместила, ваљало је очистити и касарне дезинфиковати од силнога гада и ђубрета турскога. Пошто је то извршено и кад је Митрополит Михаило 30 априла свечано осветио град београдски, покропио његове кржаве бедеме и страшну кулу Небојшу, војска

је српска свечано умарширала на градске капије. А Ружица црква троносана је и у њој прва архијерејска служба отслужена на дан Светог Јована, деспота српског, у недељу 10 децембра 1867.

За илустрацију онога бурнога времена и патриотског расположења, вредно је изнети белешку, како ће „у данашњим приликама свакоме Србину бити мило чути, да су њих десет слушалаца лекарских наука у Бечу, од којих су осморица из Србије, почели слушати ратну хирургију, а после свршеног курса да ће се ставити на расположење српском Министру војном”.

А још 20 јануара 1867, отворена су у Великој школи предавања из мале хирургије за бербере. „Та предавања држи доктор Медовић, а слушаоци ће морати и испит полагати”.

Иначе су и у онај стари Београд, тек ослобођени од Турака, исто као и у овај данашњи, тек ослобођен од Аустријанаца и Маџара, поврвеле и хале и вране белосветске, да нама, простацима, који смо се знали ослободити али се не умемо просветити, донесу културу и просвету. Тако, на пример, није прошло ни месец дана од предаје градова, а већ беше од некуд дошао са својом позоришном трупом некакав директор Римаји да даје оперете. Тако је 3 маја давана оперета: „Један за њих десеторицу или ниче где га не сејеш”. У четвртак 4 маја „Чељадске ђаволштине, или сватови испод фењера.” У суботу 6 маја „Салон Пицелбергов или будалаштине”. Срећом, наше народно позориште беше под своју моћну заштиту узео Кнез Михаило, те је директора Римајија са његовим будалаштинама без трага нестало.

*

Године 1867 била је последња кратке али славне владавине Кнеза Михаила. Смрћу његовом изменише се унутрашње прилике у земљи. Дух партизанства овлада поступно свима политичким одношајима и нови режим отступи од правца, можда окрутог, али самосвесног и поштенног унутрашње политике Кнеза Михаила.

Али је Београд, иако промењеним кораком, ипак напредовао кроз све мене, кроз које је и цела земља пролазила. Ми ћемо свакојако продужити да га пратимо и у даљем развијању његовом. Једино је само неоспорно: стари претставници нашега Београда предано су се трудили да га изведу из чаме и застоја, борили се

да савладају тешкоће, на које су у свом раду nailазили, поди-
зали га поред све немаштине и сиротиње, с љубављу се старали
о њему. Данашње претставнике Београдске општине они су задуже-
жили признањем и захвалношћу. Ни Београд није постао за је-
дан дан и оно што у њему видимо, ми нисмо створили, него само
продужавамо зидати на темељима, које су они поставили.

1 априла 1926

СТАРИ БЕОГРАД

СКАДАРЛИЈА

ХРИСТОС ВАСКРСЕ!

Ко се не радује Васкрсу, највећем празнику хришћанском? Радују се трговци, и они ситни који још од недеље крстопоклоне удешавају своје излоге читавим венцима звонцади за врбицу, дечијим капама, хаљиницама, сланим шеширима; и они крупни са помодном робом у новим фасонима, шеширима филцаним и од панаме, све од најновије форме и боје. На њима стоје прикачене цене, увек с једним динаром ниже испод стотине, да би купцима изгледале јефтиније. Радују се бакали, који износе сваковрсну робу што им је „тек приспела“ наоко је у ствари има непродате још од лањског Ускрса. Пред њиховим дућанима већ стоје нагнути сандуци с варзилем у које је, као мустра, забодено црвено јаје. Радују се чиновници, жељни да се, бар за неколико дана, одморе од реферата, аката и посетилаца који ражњају по канцеларијама, више посредници за туђ, него интересовани за свој посао. Радују се банкарски и други толики рачунски чиновници, благајници и контролори, којима већ побелеше очи од цифара, курсова, биланса и рачунских прегледа. Радују се професори, којима су дотужала једна иста предавања, испитивања и секирације с неуредним ђацима и самовољним студентима. Радују се нарочито попови, који за свих седам недеља служе двапут недељно пређеосвећену, а недељом још и службу Василија Великог, изнурени дугим постом и аскетским животом. Ја сам истина пре више година видео код „Тако-

ва" једнога попа, где на Велику среду једе јагњећу капаму. Али је то, судећи по масној читакњи и овешталој мантији, белој око јаке од силне перути, био неки сеоски поп, који се вероватно држао оне мудре изреке да није грех оно што на уста улази, него оно што на њих излази. Исто је тако мислио и мој један друг, кад је као суплент шабачке полугимназије био у кавани меланж на Велики петак, па га пок. Димитрије Матић, и ако питом и доброћудан, депешом отпустио из службе на доставу немилосрдно строгог окружног начелника пок. Миће Аћимовића.

Оно истина, има и божићни пост, који се исто тако отегао неких шест недеља. Али онда нема ових дугих литургија, бдења и молитава као о великом посту, а осим тога то је благословена сезона слава у пуном јеку. Оне отпочињу још на пет недеља пре божићних поклада, од Светог Томе, па трају пуна три месеца, до Светог Јована, и свршавају се, ако и проређене, тек о Ђурђеву дне. Задувани црквењаци журе по парохији и објављују свечарима како ће доћи попа да свети водицу, те домаћица спрема чинију с водом, свећу, кадионицу, тамњан и цедуљу, на којој су записана имена свију чланова породице, да им се попа за живот и здравље помоли и светом их водицом покропи.

Не знам како је данас, али некад су попови светили водицу не само по приватним домовима, него и по државним канцеларијама. То је за њих била велика и досада и дангуба. Сећам се како је једанпут дошао у варошки суд пок. поп Сушић, па пошто је благословио „сеј дом и в нем дјелајушчих" срдито узвикнуо, скидајући епитрахил: „Ух, убио ти Бог и те канцеларије!" Притом му се умало није десио малер, да, кропећи „персонал" судски, покропи и писара Давида Коена, који му се, лукави Јеврејин с осталима подметнуо, нашто је рачуновођа престрављен дрекнуо: „не, попе, тога"!

Али се и деца Васкрсу радују и ако и она, у оно време, нису изузета од црквених молитава и церемонија. Ми смо још као ђаци основне школе, целих поста, редовно ишли у нашу палилулску цркву и на јутрење и на службу и на вечерње. Упарадимо се, све два и два, држећи се за руку, а поред нас наш строги учитељ Паја Векецки, који сваки час застајкује и оштрим оком испитује да ли се одржава ред у колони. Сећам се кад смо једном на Ве-

лики четвртак ишли у цркву на велико бдење. Још на улици, пред уласком у порту, чује се суви, чисто језиви, најпре успорени а затим убрзани звук клепа,ла, обешеног о кестен испред цркве. Пред величанством страдања и смрти Спаситељевог умукла су звона. Са њих конопци непомицно висе и тле додирују. Чуло би се само како голубови лако шуште опирајући крилима, мешкоље се и гучу у дупљама од звонаре. У вечерњем сутону јасно се оцртава малена црква с осветљеним прозорима. На отворена врата повлачи се танак дим мириснога тамњана. Из цркве се чује таласасто брујање побожних песама, које, прелазећи с једне певнице на другу, беху као одзив скрушеним молитвама свештеника пред олтаром. У цркви полуосветљеној кандилима и воштаницама, назиру се тамне силуете жена и људи који се крсте, клањају према олтару додирујући прстима мермерне плоче испред себе. На степеницама поред столова згрчиле се бабе, трзају главом једва отварајући дремљиве трепавице.

Ми улазимо у цркву на претима, без шума и стајемо дуж зида мирно и скрићених руку. Понеко од деце ширкће и крије главу засмејано оним бабама, што тамо преко пута куњају. Ништа није горе него не смети се смејати, кад те нешто неодољиво на смех дражи. Једанпут се на Велики четвртак десисмо на бдењу, а дође Кнез Михаило. Свештеници су поредом читали оних дванаест јеванђеља. Један је од њих читајући тако крештао и на нос шикао, да код свих опомена страшнога Паје Векецког, удари међу децу пригушени кикот. Чак се и оне заспале бабе избудише и унезверише. Изгледа да је и саоме Кнезу оно читање необично изгледало. Јер кад год би ред дошао на онога попа да чита јеванђеље, Кнез би спустио главу и руком закљонио лице трљајући обрве да се не засмеје.

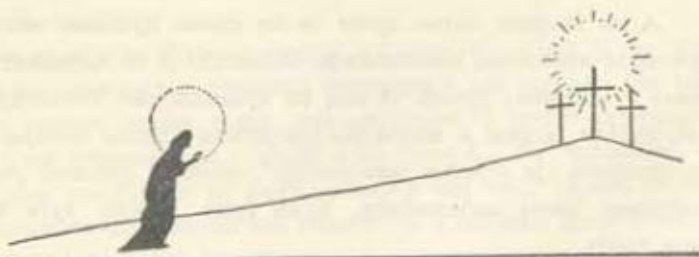
А на Велики петак врши се по свима црквама свечана церемонија изношења плаштанице. Нарочито је то торжанствено вршено у Саборној цркви. И кад би архимандрит Теодосије Мраовић својим јасним и необично пријатним гласом запојао: „тебје одјејушчаго сја свјетом јако ризоју“, цела би публика уздрхтала осећањем свете побожности, пуна срца дубоке туге и пуних суза очију.

За децу је још особита радост била носити своје учитељу ускршње поклоне — реграцију —. Поклони ти били су, нарочито из имућнијих кућа, врло обилати и наш учитељ Векецки није се морао бринути како ће празнике провести, и ако ђаци његови, ма колико им реграција богата била, нису код њега налазили никакве милости, ако се нису добро учили и добро владали. Ипак је пажња дечијих родитеља за њега била велико задовољство и он је био сав радостан, кад му се ђак појави на капији, а момак носи око врата јагње, које придржава за ноге обема рукама, а оно дигло главу, шиба репом, блеји и отима се.

А на Велику суботу, уочи празника, кад се, после седмодневне ужурбаности и спреме граја стиша, радње затворе, пијаци испразне, сељаци разиђу, врева престане — свечана тишина овлада целим градом. Кроз мирну, меку ноћ струји мирис расцветалога јоргована и прижељкују славуји по ниским цбуновима. А кад заруди пролетња зора, утриу звезде на небеским висинама и месец се на заходу прелије јутарњим руменилом — силно и свечано забрује звона на звоницима. Народ хита цркви, пуној блеска и радости. Свештеник у сјајној одежди уздигнутим крстом благосиља народ и поздравља га великим празником. А горе на кору сребрни гласови раздрагао кличу Светој Богоматери поздравом небеског анђела: „Чистаја Дјево радуј сја, твој син воскрес тридневен од гроба”!

Христос Васкресе!

На Ускрс 2 маја 1926

НАШИ ПОКОЈНИЦИ

Смрт Николе Пашића неодољиво изазива сећање на многе трудбенике, који су пре њега предано служили својој Отаџбини као добри синови њени. Маркантна личност Николе Пашића ретка је појава која се, високо истакнута, снажно издваја кроз свих последњих четрдесет и пет година политичког живота нашег народа. Она је била ретка, али, срећом по Србију, није била усамљена. И пре Николе Пашића било је људи који су, борећи се као и он с огромним тешкоћама и мучним приликама свога времена, својим родољубивим радом и пожртвовањем, стекли право на љубав и захвалност Отаџбине.

Ми ћемо поменути неколико њих, нарочито из друге половине прошлога века, кад је нашој Отаџбини, засенутој јарким блеском сунца и слободе, највише требало људи, да је поведу поузданим стазама новог државног живота и напретка.

Ти су гробови давно засути и поравњени. Право је да поред још свежег гроба Пашићевог, и њих побусамо и захвалним сећањем прекадимо.

У четвртак 10 априла 1852 напрасно је преминуо у Цариграду Аврам Петронијевић, кнежевски претставник и министар иностраних дела. Он се бавио у Цариграду у нарочитој мисији за важне интересе државне. Петронијевић је био један од најистакнутијих државника ондашње Србије. У унутрашњим борба-

ма, кроз које је земља пролазила и у тешким спољним одношима у којима се она налазила, Петронијевић је био један од најважнијих поборника за правилно развијање Србије и један од најодлучнијих бранилаца њених крваво стечених права и привилегија.

Глас о смрти Петронијевићеве стигао је у Београд тек после једанаест дана, 21 априла. То нама чисто непојмљиво изгледа данас, кад је већ на неколико сати после смрти Пашићеве стигла прва депеша саучешћа чак из Америке.

„Српске Новине“ од 21 априла 1852 доносе ову белешку: „Јутрос смо добили жалосну вест из Цариграда. Још један од најважнијих и најславнијих њених синова, Аврам Петронијевић пређе у вечност, оставивши Отечеству сјајни и вечни спомен својих заслуга. Учњена је наредба да се овај жалосни догађај у целом Отечеству објави“.

И кад је у целој Србији објављивана смрт заслужнога државника, а у Београду даван свечан помен у присуству Кнеза, Кнегиње и свију великодостојника државних, Петронијевић је још 11 априла погребен у грчком гробљу цариградском. Његов гроб, катафалк од белог мрамора са грбом Србије, лежи поред гроба Архимандрита Самуила, који је као депутат Кнеза Милоша преминуо у Цариграду још 1825 године.

У суботу, уочи Тројица 14 маја 1855, забрујаше звона на Саборној цркви београдској да огласе смрт Војводе Стевана Петровића Книћанина. Јунак са Томашевца, Панчева и Мошорина, Книћанин је био љубимац народа српског онога времена, као што је и данас легендарна личност у свој Србији и Војводини.

И пре свога учешћа у војевању против Маџара 1848 и 1849. Книћанин је као истакнути политичар имао врло видну улогу у унутрашњим нашим приликама и био један од најодлучнијих бранилаца новог стања у Србији после Вучићеве буње од 1842. На Нову годину 1851, Кнез Александар подари му назив Војводе, који је једини Вучић до онда имао.

Као витез крста Марије Терезије највећег аустриског војничког ордена, Книћанин је стајао у високом уважавању и на бечком двору и цар Фрања Јосиф указивао му је увек највећу пажњу. Полазећи, пред смрт, у Мехадју на лечење, он је од цара добио поклон од две хиљаде дуката.

О погребу Книћанинову дуго се причало као о догађају, док не никад невиђеном у Београду. Кнез са Кнегињом, Митрополит са многобројним свештенством, чиновништво, војска, школе, цео Београд, силан свет из Војводине стекао се да ода последњу почаст заслужноме Војводи. Цар Фрања Јосиф наредио је те је депутација од осамдесет официра из свију пукова у Војводини присуствовала погребу Книћаниновом.

Кроз узани пролаз из садање улице Краља Александра, ушао је 1 јула 1859, долазећи из Војне болнице, један чудан спровод на палилулско гробље. Спровод се кретао тихо и нечујно. Покојник као да је једва имао нешто родбине и ни једног пријатеља. Ковчег је једва могао проћи кроз онај пролаз и умало га нису изврнули. У ковчегу је лежао покојник без одела, само у гаћама и кошуљи. Изгледало је као да је то био неки осуђеник и тежак преступник. А то беше негда свемоћни Војвода Тома Вучић Перишић. За време своје силе и власти Вучић је био подједнако и проклињан и слављен. Али и проклињан кад је буње дизао да владаоце обара и слављен кад их је на престолу одржавао, Вучић то никад није чинио из прости обести него из дубоког уверења да је праведна и у народном интересу ствар за коју се залагао.

Четрдесет и пет година лежао је Вучић у гробници код палилулске цркве и тек године 1904 испуњен је аманет његов, да му се кости пренесу у његову Гружу, у гробницу цркве закутске, задужбине његове.

У суботу 24 марта 1873 преминуо је Миливоје Блазнавац претседник министарства, први намесник за време малолетства Кнеза Милана. Позната је акција коју је Блазнавац развио одмах по убиству Кнеза Михаила, прогласивши Кнеза Милана још пре састанка Велике Народне скупштине. Ма какве да су биле његове побуде и његови циљеви, извесно је да је он својом одлучношћу много допринео, да се отклоне трзавице, које би у земљи могле наступити после коштуљачке катастрофе.

Погреб Блазнавчев био је импозантан, али чисто званичан и хладан. Нови режим више се Блазнавца прибојавао него што се у њега уздао. Као у некој хитији он је одмах сутрадан сахрањен у породичној гробници Јеврема Обреновића у Раковици.

Годину дана доцније, у понедељак, 10 јуна 1874 преминуо је најпознатији и неоспорно највећи државник нове Србије Илија Гарашанин. Позната је еминентна улога Гарашанинова и његов пресудни утицај и у унутрашњим, и спољним одношајима Србије за време владе кнезова Александра и Михаила. Гарашанин је био државник европскога гласа и угледа. Са таквим угледом и таквим именом Гарашанин није остао без непријатеља и клеветника. Они су му подметали највластољубивије тежње, везивали његово име чак за коштњачку катастрофу. Тим жучним клеветама они су успели да затрују младога Кнеза Милана неповерењем и сумњичењем према Гарашанину.

Десило се случајно да је за 10 јун био заказан велики бал у Двору, а баш тога дана умре Гарашанин. Тадашња влада Мариновићева, у којој су били баш велики поштоваоци Гарашанинови, покушавала је да се бал одложи, али није успела. И један исти број „Српских Новина“, који је донео иако топлу, али опрезно написану белешку о Гарашанину, донео је и белешку о сјајној забави у Двору, на којој су гости, очарани гостопримством високог домаћина, весело и задовољно провели до саме зоре.

У четвртак 5 фебруара 1898 умро је толико гоњени и толико слављени Митрополит Михаило, који има неоспорних заслуга за цркву и државу, нарочито у високом угледу и личним везама што их је имао у православној Русији.

С великом црквеном помпом, и у присуству Краљева Александра и Милана Митрополит Михаило је спуштен у гробницу Саборне цркве београдске.

У суботу 21 фебруара 1898 преминуо је у Паризу, као краљевски посланик, Милутин Гарашанин и врло свечано сахрањен у Београду. И поред неоспорних заслуга што их је напредњачка влада Гарашанинова имала за унутрашњи преображај Србије, он није имао среће у својој политичкој каријери. Али је до краја свога живота очувао неоскаљано име свога славнога оца. Његовом племенитом карактеру и жаркоме родољубљу одали су једнодушно признање и најжешћи политички противници његови.

У понедељак 23 августа 1899 преминуо је знаменити државник српски Јован Ристић. Немогуће је овде изложити цео рад овога заслужног човека. Нама се чини да је Ристић нарочито ра-

дом својим српскога заступника на Берлинском конгресу 1870, задужио своју земљу трајном захвалношћу и стекао име великога државника, успешно бранећи њена права и тековине.

Погреб Ристићев, после Ивањданског атентата, дао је прилику Краљу Милану и Краљу Александру, да му мртвome искажу своје признање за заслуге према земљи и династији и на тај начин да покају неправду, коју су му учинили 1 априла 1893. Краљ Александар, телеграмом из Ниша, захвално се сетио да је Ристић, као кнежевски и краљевски намесник, сачувао круну династији Обреновића, а Краљ Милан се говором на опелу, опростио са заслужним покојником.

Двадесет година после помпезног погребa Ристићевог, у понедељак 28 новембра 1911, спуштао се на Вазнесењској цркви један скроман спровод. То је био погреб старогa Николе Христића. То нису били никакви партизани који су га пратили, јер их он није имао. То су били прави поштоваоци његови што су дошли да укажу последњу почаст човеку, који је четрдесет и три године поштедно, предано и беспрекорно служио Отаџбини својој и који је за све време владе Кнеза Михаила био поуздани саветник и верни поборник спољне и унутрашње политике великога Кнеза.

Спровод је прошао поред старе зграде Народне скупштине, која није прекидала своје седнице. Митрополит је био неким поводом спречен да ода последњу почаст своме негдашњем председнику у Државном савету, него је послао владику Жичког пок. Саву Дечанца да га замени. Али су два човека нашла за право, да својим личним присуством на опелу, укажу своје признање и пошто-

вање староме Христићу. То су били Краљ Петар и Никола Пашић који га је из цркве изнео.

У среду 4 фебруара 1915 преминуо је напрасно у Нишу многозаслужни Стојан Новаковић. Великоме родољубу који је и у најтежим нашим данима непоколебљиво веровао у животну снагу нашега народа и оптимистички гледао у велику будућност његову, није било суђено да дочека своје веровање оправдано и своје наде испуњене. Али је његов гроб, под туђинском најездом, остао као залога Србије за време њене пропасти и као јасно обележје да је оно српска земља која га покрива. И Новаковић се, поред славног Војводе Путника, испунивши и мртав једну патриотску мисију, вратио на вечни починак у престоницу велике Отаџбине наше.

Тако су изумрли стари нараштаји и у дугој читуљи њиховој налазите многа имена скромна, часна и заслужна.

По листовим и белешкама оних времена може се само наслути коликим су, често врло жучним нападима били изложени сви они истакнути људи и шта су све они морали издржати бранећи свој рад и своје име. Време је све изгладило и поравнило, као што је поравнило и гробове њихове. Остали су само позитивни резултати рада њиховог, који савременици, често заслепљени мржњом, завишћу и личним рачунима, нису могли или нису хтели уочити и признати. То је, уосталом, и појмљиво. Јер, као што је Анри Мартен, у својој Историји Француске, на једном месту тачно казао: „За велике људе има само две правичне судије: Бог и потомство“!

На Божић 1926

БЕОГРАД У XVIII ВЕКУ

